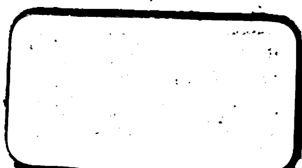

Den danske Kirkes Historie.

Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen

ved

Ludvig Helweg.

Første Deel.

Kjøbenhavn.

Udgivet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Trykt hos J. C. Scharling.

1851.

BODLEIAN
P
11NOV1953
LIBRARY

Forord.

En Fremstilling af den danske Kirkes Historie maa væsentlig blive en Skildring af det danske Folks hele aandelige Udvikling, forsaavidt denne er kjendelig af dets Literatur og Videnskabelighed, af de forskjellige Foranstaltninger til at fremme kirkelige Øiemed. Det er fra dette Synspunkt nærværende Bearbeidelse er anlagt, og hvor meget end Udførelsen maatte lade tilbage at ønske, troer jeg ikke Opgaven kunde stilles anderledes. Vel er det misligt, at skildre et enkelt Folks aandelige Udvikling, fordi denne paa saa mange Maader er betinget og indvirket af den almindelige europæiske; men jeg troede netop ved Udførelsen at vise, at det lod sig gjøre, og det for det danske Folks Vedkommende langt fuldstændigere end man sædvanlig antager. De forskjellige Bølgeslag i Tidens Strømning have ogsaa her bevæget Gemytterne, og det saaledes at der lader sig paavise enkelte Mænd, der have opfattet det Almindelige paa deres eiendommelige Maade, og derved ere komne til at staae som Talsmænd for disse Anskuelser og Tanker blandt deres Talsmænd, fordi hine Anskuelser ved deres Opfattelse have faaet et folkeligt Præg. Møde vi end kun sjeldent eller aldrig voldsomme Omslag, iøinefaldende Katastropher, der betegne Vendepunktet, saa har dog ogsaa den rolige gradevise Bevægelse sin Interesse, og det saameget

mere som en saadan stemmer med det danske Folks Charakteer, der altid har havt et skarpt Øie for det Comiske i enhver Overdrivelse. Om det end derfor kun er den almindelig europæiske Udvikling vi forefinde paa hjemlig Grund, hvad navnlig gjælder om det Tidsafsnit, der i den foreliggende Deel er behandlet, saa er det dog ikke blot en tro Oversættelse af det Fremmede, der møder os her; de samme Forudsætninger have hos os fremkaldt de samme Virkninger, og selve det Fremmede har ved Fordanskningen vundet en folkelig Charakteer. Maatte derfor denne Skildring bidrage til, at vi aandeligt talt fandt os bedre tilrette i vor egen Hjemstavn, saa at vi ikke søgte i det Fremmede, hvad der ligger os langt nærmere, da vilde Arbeidet ikke være betydningsløst for vor fremtidige Udvikling, og det vilde ikke være gjort forgjæves, selv om der i det Enkelte maatte være meget at ændre, meget at tilføie.

Hvad selve Behandlingsmaaden af Stoffet angaaer, saa turde den her forsøgte Tilnærmelse til den annalistiske Fremstilling, være Læseren meest paafaldende. Imidlertid da man i vore Dage ved enhver selv den ubetydeligste Leilighed hører Tale om „Tidens“ Fremskridt, „Tidens“ Fordringer osv. da røber dette allerede en Erkjendelse af, at „Tiden“ er en aandelig Magt, der øver sin Indflydelse paa Menneskers hele Tænke- og Handlemaade i alle Forhold, og det vil derfor neppe blive anseet for en blot ydre tilfældig Anordning, naar den historiske Fremstilling knytter sig til Tidsfølgen. Netop her, hvor det ikke kommer an paa at skildre store udvortes Begivenheder, hvor det ikke saameget kommer an paa hvad der skeer som Maaden hvorpaa det skeer, forekom det mig af Vigtighed altid at have Tiden for Øie, for at kunne dvæle ved det finere Farve-

spil i Udviklingens Gang. Vel kunde det derved ikke undgaaes, at meget, som fra en vis Side seet, nødvendig hørte sammen derved blev sondret, men det er en Indvending, som ogsaa kan anføres mod enhver Underafdeling af Stoffet efter bestemte Rubriker; saa at Spørgsmaalet kun kan være om, hvilken Behandlingsmaade, der bedst samler og sondrer saaledes, at den Tanke, der skal udtale sig igjennem det Hele, træder klarest frem. Det var min Hensigt at vise, hvorledes de forskjellige Tiders Anskuelse og Tænkemaade gjorde sig gjældende i alle kirkelige Forhold, og det forekom mig bedst at kunne naaes ad denne Vei. Under Udarbeidelsen kommer man selv bedst til at prøve om Anlæget er rigtigt, og skjøndt jeg ikke vil nægte at det stundum voldte Vanskelighed, saa ledede det mig dog langt oftere til Iagttagelser, som jeg ellers neppe var bleven opmærksom paa; og det skulde glæde mig om Læseren under Læsningen maatte gjøre den samme Erfaring.

Der er blevet gjort mig det Spørgsmaal, eller rettere den ærede Spørger (i en Anmeldelse af 1ste Hefte i Nyt Theol. Tidsk. I S. 394 fgd.) har selv søgt at bespare sig det paa mine Vegne: om jeg tilsigtede „en videnskabelig Behandling af den danske Kirkehistorie efter Kilderne, eller meget mere en samlet let læselig Fremstilling meest af det bekjendte Stof;“ og jeg maa tilstaae, at det falder mig vanskeligt at svare paa dette Enten Eller. Vistnok var det min Hensigt at give „en samlet, let læselig Fremstilling“, hvilket forekommer mig at være en Fordring, der maa gjøres til enhver Historie; men naar dette her sættes i Modsætning til en „videnskabelig Behandling“, saa synes den ærede Anm. at gaae ud fra den Forudsætning, at Kjedsommelighed nødvendig hører

med til Videnskabelighed, hvilket dog neppe Alle ville indromme. Naar der fremdeles tilføies „af det bekjendte Stof", saa maa dette vel forstaaes saaledes, at hvad der tidligere er trykt, skal ansees for bekjendt; men heller ikke dette kan her rigtig finde Anvendelse. Det er en Selvfølge, at de forskjellige Tiders theologiske og opbyggelige Literatur maa blive en Hovedkilde for Kirkehistorien; men skjøndt det er lutter trykte Sager, kunde man dog neppe uden videre henregne dem til det bekjendte Stof. Hvad der har ledet Anm. til denne Kjendelse synes at have været en Anvendelse af det bekjendte Ordspil med det Sande og Nye, idet han i Recensionens sidste Halvdeel bestrider „den vigtigste af de eiendommelige Synsmaader", hiint Hefte indeholder, nemlig Opfattelsen af Frederik II's Forhold til deres Tids theologiske og kirkelige Spørgsmaal, hvormed Christian IV's og Resen's Forhold til deres Tids nødvendig maa betragtes i nøieste Sammenhæng. I „Kirkehistoriske Samlinger" I S. 242—54 har jeg siden meddeelt enkelte Aktstykker, henhørende til denne Sag, der om de end ikke indeholde noget afgjørende Beviis, dog betydelig bidrage til at bestyrke min Opfattelse, hvilket jeg maaskee andetsteds finder Leilighed til nærmere at udvikle.

Endskjøndt der saaledes i den omtalte Anmeldelse er adskilligt, som jeg ikke ganske kan billige, saa er jeg dog dens ærede Forf. meget forbunden for de enkelte corrigerende Bemærkninger, og det vilde glæde mig, om han eller andre grundige Kjendere af Historien vilde værdige de følgende Hefter et ligesaa nøiagtigt Gjennemsyn, for at jeg da ved Værkets Slutning kunde benytte disse Bemærkninger i Forbindelse med hvad jeg selv under fortsat Studium har havt Leilighed til

at rette. Dog maa jeg her tilføie en lille Bemærkning. Idet jeg altid bestræbte mig for at give en ligefrem Fortælling, har jeg ofte undladt at gjøre opmærksom paa, i hvilket Forhold min Fremstilling staaer til den, der maatte findes hos en ældre Forfatter og heller ikke udførligt fremsat Grundene til de mulige Afvigelser. Dette er ingenlunde skeet, fordi jeg miskjendte Nytten af en saadan kritisk Drøftelse; selv om denne efter Uindviedes Skjøn gaaer noget i det Smaalige, saa har jeg ofte erfaret, at selv det tilsyneladende Smaa kan have sin Betydning. Men saadanne Undersøgelser forekom mig mere at have deres Plads i specielle Afhandlinger end i en almindelig Fremstilling, og jeg har derfor indskrænket mig til, i Noten eller i Texten at anføre den Hjemmel, jeg fulgte, med Antydning af de Grunde, der bevægede mig til at følge den.

Med Hensyn til de anførte Citater, da vil den opmærksomme Læser snart blive vaer, at Hensigten med disse ikke har været, fuldstændig at anføre den hele Literatur angaaende den paagjældende Sag, men kun at nævne den Hjemmel, der her er fulgt. Hvad der kunde være at sige om de her benyttede haandskrevne Kilders Værd og Beskaffenhed, var det min Agt at afhandle i et udførligere Bilag ved Værkets Slutning. Endvidere maa jeg i den Henseende bemærke, at naar der efter 1660 omtales Forordninger og Rescripter uden nærmere Angivelse, da findes disse i Schow's og Fogtmann's Samlinger, der som bekjendt ere ordnede efter Tidsfølgen, hvorfor Forordningernes Aar og Datum i Reglen er angivet i Texten. Ofte vil Læseren maaskee savne biographiske Oplysninger om de Mænd, der leilighedsviis blive omtalte, deres Fødsel- og Dødsaar, forskjellige Embedsstillinger, udgivne Skrifter osv.; men

da jeg i Almindelighed intet havde at tilføie uden hvad man allerede finder samlet i Worm's Lexikon over lærde Mænd, ansaae jeg det for rettere at henvise dertil, end i den Henseende at stræbe efter Fuldstændighed.

Med disse faa Bemærkninger overgiver jeg den danske Læseverden den første Del af et Værk, der længe og vedholdende har beskjæftiget mig. Det er altid misligt at tale om, hvad man i Fremtiden vil gjøre, men jeg maa dog tilføie, at det var min Agt, i anden Deel at slutte Kirkehistorien efter Reformationen, og ledsage denne med trende Bilag; det første indeholdende Rettelser og Tillæg; det andet en Undersøgelse om de haandskrevne Kilders Værd og Beskaffenhed; det tredie et fuldstændigt Navn- og Sagregister, som ved Værkets Anlæg er bleven dobbelt nødvendigt. Skjøndt det allerede kan være tvivlsomt, hvorvidt jeg bliver istand til at fuldføre denne Deel, kan jeg dog ikke dølge, at det ogsaa har været mit Ønske og min Plan at behandle den tidligere Tid saavel før som selve Reformationen, og jeg maa med Tak bekjende, at det ikke har manglet paa velvillige Opmuntringer fra de forskjelligste Sider til at fuldføre Arbeidet.

L. Helweg.

Oversigt over Indholdet.

Første Afsnit

(1536—1617).

Den
Danske Kirkes
Historie
efter Reformationen

ved

Ludvig Helweg.

Første Deel.

Kjøbenhavn.
Udgivet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.
Trykt hos J. C. Scharling.
1851.

Forord.

En Fremstilling af den danske Kirkes Historie maa væsentlig blive en Skildring af det danske Folks hele aandelige Udvikling, forsaavidt denne er kjendelig af dets Literatur og Videnskabelighed, af de forskjellige Foranstaltninger til at fremme kirkelige Øiemed. Det er fra dette Synspunkt nærværende Bearbeidelse er anlagt, og hvor meget end Udførelsen maatte lade tilbage at ønske, troer jeg ikke Opgaven kunde stilles anderledes. Vel er det misligt, at skildre et enkelt Folks aandelige Udvikling, fordi denne paa saa mange Maader er betinget og indvirket af den almindelige europæiske; men jeg troede netop ved Udførelsen at vise, at det lod sig gjøre, og det for det danske Folks Vedkommende langt fuldstændigere end man sædvanlig antager. De forskjellige Bølgeslag i Tidens Strømning have ogsaa her bevæget Gemytterne, og det saaledes at der lader sig paavise enkelte Mænd, der have opfattet det Almindelige paa deres eiendommelige Maade, og derved ere komne til at staae som Talsmænd for disse Anskuelser og Tanker blandt deres Talsmænd, fordi hine Anskuelser ved deres Opfattelse have faaet et folkeligt Præg. Møde vi end kun sjeldent eller aldrig voldsomme Omslag, iøinefaldende Katastropher, der betegne Vendepunktet, saa har dog ogsaa den rolige gradevise Bevægelse sin Interesse, og det saameget

mere som en saadan stemmer med det danske Folks Charakteer, der altid har havt et skarpt Øie for det Comiske i enhver Overdrivelse. Om det end derfor kun er den almindelig europæiske Udvikling vi forefinde paa hjemlig Grund, hvad navnlig gjælder om det Tidsafsnit, der i den foreliggende Deel er behandlet, saa er det dog ikke blot en tro Oversættelse af det Fremmede, der møder os her; de samme Forudsætninger have hos os fremkaldt de samme Virkninger, og selve det Fremmede har ved Fordanskningen vundet en folkelig Charakteer. Maatte derfor denne Skildring bidrage til, at vi aandeligt talt fandt os bedre tilrette i vor egen Hjemstavn, saa at vi ikke søgte i det Fremmede, hvad der ligger os langt nærmere, da vilde Arbeidet ikke være betydningsløst for vor fremtidige Udvikling, og det vilde ikke være gjort forgjæves, selv om der i det Enkelte maatte være meget at ændre, meget at tilføie.

Hvad selve Behandlingsmaaden af Stoffet angaaer, saa turde den her forsøgte Tilnærmelse til den annalistiske Fremstilling, være Læseren meest paafaldende. Imidlertid da man i vore Dage ved enhver selv den ubetydeligste Leilighed hører Tale om „Tidens“ Fremskridt, „Tidens“ Fordringer osv. da røber dette allerede en Erkjendelse af, at „Tiden“ er en aandelig Magt, der øver sin Indflydelse paa Menneskers hele Tænke- og Handlemaade i alle Forhold, og det vil derfor neppe blive anseet for en blot ydre tilfældig Anordning, naar den historiske Fremstilling knytter sig til Tidsfølgen. Netop her, hvor det ikke kommer an paa at skildre store udvortes Begivenheder, hvor det ikke saameget kommer an paa hvad der skeer som Maaden hvorpaa det skeer, forekom det mig af Vigtighed altid at have Tiden for Øie, for at kunne dvæle ved det finere Farve-

spil i Udviklingens Gang. Vel kunde det derved ikke undgaaes, at meget, som fra en vis Side seet, nødvendig hørte sammen derved blev sondret, men det er en Indvending, som ogsaa kan anføres mod enhver Underafdeling af Stoffet efter bestemte Rubriker; saa at Spørgsmaalet kun kan være om, hvilken Behandlingsmaade, der bedst samler og sondrer saaledes, at den Tanke, der skal udtale sig igjennem det Hele, træder klarest frem. Det var min Hensigt at vise, hvorledes de forskjellige Tiders Anskuelse og Tænkemaade gjorde sig gjældende i alle kirkelige Forhold, og det forekom mig bedst at kunne naaes ad denne Vei. Under Udarbeidelsen kommer man selv bedst til at prøve om Anlæget er rigtigt, og skjøndt jeg ikke vil nægte at det stundum voldte Vanskelighed, saa ledede det mig dog langt oftere til Jagttagelser, som jeg ellers neppe var bleven opmærksom paa; og det skulde glæde mig om Læseren under Læsningen maatte gjøre den samme Erfaring.

Der er blevet gjort mig det Spørgsmaal, eller rettere den ærede Spørger (i en Anmeldelse af 1ste Hefte i Nyt Theol. Tidsk. I S. 394 fgd.) har selv søgt at bespare sig det paa mine Vegne: om jeg tilsigtede „en videnskabelig Behandling af den danske Kirkehistorie efter Kilderne, eller meget mere en samlet let læselig Fremstilling meest af det bekjendte Stof;“ og jeg maa tilstaae, at det falder mig vanskeligt at svare paa dette Enten Eller. Vistnok var det min Hensigt at give „en samlet, let læselig Fremstilling“, hvilket forekommer mig at være en Fordring, der maa gjøres til enhver Historie; men naar dette her sættes i Modsætning til en „videnskabelig Behandling“, saa synes den ærede Anm. at gaae ud fra den Forudsætning, at Kjedsommelighed nødvendig hører

med til Videnskabelighed, hvilket dog neppe Alle ville indromme. Naar der fremdeles tilføies „af det bekjendte Stof“, saa maa dette vel forstaaes saaledes, at hvad der tidligere er trykt, skal ansees for bekjendt; men heller ikke dette kan her rigtig finde Anvendelse. Det er en Selvfølge, at de forskjellige Tiders theologiske og opbyggelige Literatur maa blive en Hovedkilde for Kirkehistorien; men skjøndt det er lutter trykte Sager, kunde man dog neppe uden videre henregne dem til det bekjendte Stof. Hvad der har ledet Anm. til denne Kjendelse synes at have været en Anvendelse af det bekjendte Ordspil med det Sande og Nye, idet han i Recensionens sidste Halvdeel bestrider „den vigtigste af de eiendommelige Synsmaader“, hiint Hefte indeholder, nemlig Opfattelsen af Frederik II's Forhold til den Tids theologiske og kirkelige Spørgsmaal, hvormed Christian IV's og Resen's Forhold til deres Tids nødvendig maa betragtes i nøieste Sammenhæng. I „Kirkehistoriske Samlinger I S. 242—54 har jeg siden meddeelt enkelte Aktstykker, henhørende til denne Sag, der om de end ikke indeholde noget afgjørende Beviis, dog betydelig bidrage til at bestyrke min Opfattelse, hvilket jeg maaskee andetsteds finder Leilighed til nærmere at udvikle.

Endskjøndt der saaledes i den omtalte Anmeldelse er adskilligt, som jeg ikke ganske kan billige, saa er jeg dog dens ærede Forf. meget forbunden for de enkelte corrigerende Bemærkninger, og det vilde glæde mig, om han eller andre grundige Kjendere af Historien vilde værdige de følgende Hefter et ligesaa nøiagtigt Gjennemsyn, for at jeg da ved Værkets Slutning kunde benytte disse Bemærkninger i Forbindelse med hvad jeg selv under fortsat Studium har havt Leilighed til

at rette. Dog maa jeg her tilføie en lille Bemærkning. Idet jeg altid bestræbte mig for at give en ligefrem Fortælling, har jeg ofte undladt at gjøre opmærksom paa, i hvilket Forhold min Fremstilling staaer til den, der maatte findes hos en ældre Forfatter og heller ikke udførligt fremsat Grundene til de mulige Afvigelser. Dette er ingenlunde skeet, fordi jeg miskjendte Nytten af en saadan kritisk Drøftelse; selv om denne efter Uindviedes Skjøn gaaer noget i det Smaalige, saa har jeg ofte erfaret, at selv det tilsyneladende Smaa kan have sin Betydning. Men saadanne Undersøgelser forekom mig mere at have deres Plads i specielle Afhandlinger end i en almindelig Fremstilling, og jeg har derfor indskrænket mig til, i Noten eller i Texten at anføre den Hjemmel, jeg fulgte, med Antydning af de Grunde, der bevægede mig til at følge den.

Med Hensyn til de anførte Citater, da vil den opmærksomme Læser snart blive vaer, at Hensigten med disse ikke har været, fuldstændig at anføre den hele Literatur angaaende den paagjældende Sag, men kun at nævne den Hjemmel, der her er fulgt. Hvad der kunde være at sige om de her benyttede haandskrevne Kilders Værd og Beskaffenhed, var det min Agt at afhandle i et udførligere Bilag ved Værkets Slutning. Endvidere maa jeg i den Henseende bemærke, at naar der efter 1660 omtales Forordninger og Rescipter uden nærmere Angivelse, da findes disse i Schow's og Fogtmann's Samlinger, der som bekjendt ere ordnede efter Tidsfølgen, hvorfor Forordningernes Aar og Datum i Reglen er angivet i Texten. Ofte vil Læseren maaskee savne biographiske Oplysninger om de Mænd, der leilighedsviis blive omtalte, deres Fødsel- og Dødsaar, forskjellige Embedsstillinger, udgivne Skrifter osv.; men

da jeg i Almindelighed intet havde at tilføie uden hvad man allerede finder samlet i Worm's Lexikon over lærde Mænd, ansaae jeg det for rettere at henvise dertil, end i den Henseende at stræbe efter Fuldstændighed.

Med disse faa Bemærkninger overgiver jeg den danske Læseverden den første Del af et Værk, der længe og vedholdende har beskjæftiget mig. Det er altid misligt at tale om, hvad man i Fremtiden vil gjøre, men jeg maa dog tilføie, at det var min Agt, i anden Deel at slutte Kirkehistorien efter Reformationen, og ledsage denne med trende Bilag; det første indeholdende Rettelser og Tillæg; det andet en Undersøgelse om de haandskrevne Kilders Værd og Beskaffenhed; det tredie et fuldstændigt Navn- og Sagregister, som ved Værkets Anlæg er bleven dobbelt nødvendigt. Skjøndt det allerede kan være tvivlsomt, hvorvidt jeg bliver istand til at fuldføre denne Deel, kan jeg dog ikke dølge, at det ogsaa har været mit Ønske og min Plan at behandle den tidligere Tid saavel før som selve Reformationen, og jeg maa med Tak bekjende, at det ikke har manglet paa velvillige Opmuntringer fra de forskjelligste Sider til at fuldføre Arbeidet.

L. Helweg.

Oversigt over Indholdet.

Første Afsnit

(1536—1617).

Tavle om Herrens Nadver. — Bispernes Indflydelse paa Præstevalget. Christian III's Endeligt. Peder og Niels Plades, Jørgen Sandolins og Hans Tausens Død.

Hemmingsen og hans Skole. S. 120—207.

Niels Hemmingsen; Charakteristik af hans theologiske og kirkelige Stilling; hans Lære om Nadveren; hans Samtidige; hans literære Virksomhed. — Maribo-Kloster; En Adelfrues Anmasselser; Herlufsholms Skole. — Ivar Bertelsens Tvist om Besværgelsen ved Daaben. De 25 Artikler for de Fremmede — H. Thomesens Psalmebog — Jakob Andreæs Ophold i Landet. — Kapitler og Klostrene; Almuens Overtro; Astrologi. — Tybingernes Lære om Christi legemlige Allestedsnærværelse. Den augsb. Conf. som Lærenorm. Kryptocalvinismen i Sachsen. Hemmingsens Dogmatik; hans Venners Erklæring. Forhør angaaende hans Nadverlære. Hans Gjenkaldelse. Paul v. Eitzen i Slesvig. Frederik II's Forhold til Dronning Elisabeth og Henrik af Navarra. Hemmingsens Afsked. Concordieformlens Afvisning. — Tidens videnskabelige og sædelige Tilstand. Ordinants i Ægteskabssager. Leensmænds Tilsyn med Kirkernes Gods. — Henrik af Navarras Forslag om en protestantisk Union. — De sidste Munkeklostere. Ny Udgave af Bibeloversættelsen. Frederik II's Død. — De regjerende Rigsraader; Venusinus; Niels Hvids Proces. Hemmingsens Lære om Naadevalget.

Lutherdommens Seir. S. 207—266.

Hans Povelsen Resen, theologisk Professor. — Misbrug ved Præstevalget. — Hemmingsens sidste Leveaar. — Fastedage og Valfarter. Jesuiter i Brunsberg, Missionsforsøg. — Forhandlinger om Besværgelsen ved Daaben; Resens Mening. Jørgen Dybvads Proces. Resens Bibeloversættelse. Bispernes Klage over Kirketugten. — Ivar Stub anklaget og dømt for calvinistisk Lærdom. Calvinismen i Slesvig. Resens Lære i Forhold til Concordieformlen; hans Modstandere. Ole Kocks Prædikener. Provsterettens Dom. Resens Veg

om Rabveren. Mødet i Kolding; Kocks Domfældelse. Bisskop Hans Knudsen og Niels Mikkelsen Aalborg. — Aalborgs Domfældelse. Resens Skrift „Om den hellige Tro." Møde i Kjøbenhavn. Resens Frikjendelse. Mennoniter i Slesvig. Bisskop Hans Knudsen anklaget og dømt. Calvinisters Uddrivelse af Slesvig. Jubelfesten.

Andet Afsnit.
1617—1730.

Den strængt lutherske Kirkeskole. S. 259 *)—397.

Forholdet mellem Stat og Kirke. Den strængt lutherske Theologi. Religiøs-sædelig Iver. Holger Rosenkrands. Landemode som geistlige Domstole. Høiskolens Virksomhed. De latinske Skoler. Gymnasier i Lund og Odense. Adelens Indflydelse paa Præstevalget. Christopher Dybvads Proces. Jesper Brochmand. Sorø Academi. Papistiske Missionsforsøg; Forbud imod dem. Slesvig; sværmeriske Bevægelser. Caspar Bartholin og Jens Jersin. Trediveaarskrigen. Formaninger til Bod og Omvendelse. Forordning om Kirketugt ved et Møde af Bisper. Adelens Overmod. Eftervirkning af papistisk Indflydelse; Cypræus Frafald. Theologernes Virksomhed; Bibeludgave; Brochmands System og Polemik; Jersins Smaaskrifter. Weigeliansk Sværmeri i Fyen. To Generalsuperintendenturer i Slesvig; Stephan Klotz. H. Rosenkrands's literære Virksomhed; hans Lære om Retfærdiggjørelsen. Theologernes Angreb paa Rosenkrands og dennes Forsvar. Formaning til Præster og Skolemænd. Bisskop Resens Død og Jesper Brochmands bispelige Virksomhed; hans Postil. Fornyelse af Striden imod Rosenkrands; dennes Død. Præsten Jørgen Friis i Sevel, anklaget og dømt. Ole Winds Prædiken. Svanes Bibel. Synoden i Rendsborg. Christian IV's Død. Gjæring mellem de forskjellige Stænder.

---

*) Ved Uagtsomhed ere Sidetallene 259—66 trykte to Gange; derfor begynder dette Stykke med S. 259, skjøndt det forrige slutter med S. 266.

Første Affnit.

(1536—1617.)

Den evangeliske Statskirke. Hemmingsen og hans Skole. Lutherdommens Seir.

Med den kjøbenhavnske Rigsdag i October afsluttedes den Bevægelse, Reformationen havde fremkaldt, og det gjaldt nu om atter at gjennemføre en ny Orden i de kirkelige Forhold. I Recessen fra 20de October, der kundgjorde Rigsdagens Beslutning, var det vedtaget, at „alle Bisfoppernes og Stifternes Gods, Skatter, Gaarde, Huse og Jordegods, som Bisfopperne hidtil havde havt i Haand og Værge, herefter til evig Tid skulde med al deres Rente og Tillæggelse lægges under Kronen til Kongens Ophold og menige Rigens Bedste.“ *) Men denne Inddragelse af Kirkens Eiendom, hvorved det Øiemed, der tilsigtedes, „at Danmarks Riges Krone kan blive mere formuendis“, i fuldt Maal blev naaet, havde i ligesaa fuldt Maal paalagt Kronen nye Forpligtelser; da alt, hvad der tidligere havde henligget under den bispelige Myndighed: Anordningen af den kirkelige Gudstjeneste, Underviisningsanstalter, Fattigpleie, nu maatte tilfalde den. At brybe de

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie. I. S. 503.

mangfoldige særskilte Corporationer, hvorunder Middelalderens aandelige og borgerlige Liv havde udviklet sig, for at samle det altsammen under Statens — eller som det i den Tid hed — under Kronens alt omfattende Tilsyn, det er Reformationens mægtigt indgribende Værk i borgerlig Henseende; og da alle disse særskilte Corporationer ligefra dem, der oprindeligt havde et reent aandeligt Formaal, de mægtige Domkapitler og de rige Klostere, indtil dem, der kun bevægede sig i de borgerlige Forhold, Laugene og Gilderne, alle støttede denne deres særskilte Selvstændighed til den religiøse Indvielse, de erholdt gjennem det bispelige Stift, saa havde Kronen tilrevet sig Nøglen til alle disse særskilte Aflukker ved at tilvende sig Bispemagten; nu maatte de alle oplade sig for den og underordne sig dens Tilsyn. Havde Bispperne tidligere i Tidernes Løb gruelig misbrugt den Hyrdestav, der var dem betroet, til at underordne al borgerlig Virksomhed deres Myndighed, hvorved de havde vundet Skatte nok til at forgylde Staven som et Kongespiir, og til at kjøbe sig Sværd for at værne om det Tilranede: da var nu Gjengjældelsens Time kommen, hvor Alt blev dem berøvet, og selv Udøvelsen og Forvaltningen af den aandelige Gjerning, blev det Kronens Lod at varetage. Men Jesu Christi Kirke er nu engang med sine Skikke og sine Lærdomme, borgerlig betragtet, en særskilt Corporation, der ikke i den øverste verdslige Magt kan erkjende sin fuldmyndige Lovgiver, og denne Erkjendelse var for dybt sammensmeltet med Aarhundreders christelige Udvikling, til at den saa let kunde overvindes. Selv Mange af dem, der havde aabnet Øie og Hjerte for det oprindelige Evangelium som det atter lød nu i Kirkefornyelsens Tider, kunde ikke opgive Tanken om, at det Evangelium, som dog ikke var deres eller noget enkelt Folks, men den hele Christenheds, ogsaa i denne Christenhed som en

Heelhed maatte vinde Anerkjendelse. Det var til det frie almindelige Concil, som Christenhedens berettigede Repræsentation, mange Tusinde i den Tid rettede deres Blik, fordi de ved dette haabede at undgaae det Brud, der ellers var ulægeligt, naar hvert Rige for sig og paa sin Viis ordnede sine kirkelige Forhold. Men Dieblikkets Krav var uafviseligt; i den danske Kirke var Bruddet skeet, og der maatte strax indtræde en ny kirkelig Orden, om ogsaa kun som en foreløbig Foranstaltning. Som en saadan provisorisk Foranstaltning vandt den statskirkelige Organisation Indgang, der nu har vundet Aarhundreders Hævd, og den kunde det saameget lettere som den Mand, hvis Kald det blev at gjennemføre Forandringen, i villig Lydighed mod Herrens Anordninger for sin Menighed, kun vilde udrense de gjældende Misbrug, for at de oprindelige kirkelige Indstiftelser kunde virke med rigere Velsignelse.

Overalt hvor Kongen var kommen frem paa sit seirende Tog, havde han søgt at opretholde og ordne den evangeliske Prædiken, og endnu førend han var kommen i Besiddelse af sin Hovedstad, henvendte Prædikanterne fra hele Riget sig til ham med den Begjæring, at „Hs. M. vilde for fuld Alvor være betænkt paa, at alle Ting i den hellige Kirke, saameget muligt er, maatte i god Maade komme til sin rette Brug og blive derved efter Guds Ords Lydelse“; hvilket de dog kun tænkte sig saaledes, at der blev indrømmet dem den Frihed, der før blev nægtet, nemlig, at „Guds Ord maatte prædikes i hele Riget uden Vold, Enhver tale sig til Rette, og de selv staae til Regnskab for Kongen og dem, der havde Forstand paa guddommelig Sandhed“ *). Prædikanterne havde kun

*) C. T. Engelstoft, Reformantes et Catholici in Dania concertantes, Bilag, Side 185.

begjæret Frihed for at tale sig til Rette, men Kongen vilde nu, da han havde forenet den bispelige Myndighed i sin Haand, træffe en saadan kirkelig Reformats og Ordinatie, at ikkun den evangeliske Prædiken blev hørt og taalt i hele Riget. Derfor forsamlede han, som det hedder i Fortalen til Ordinantsen, „høilærde Mænd og Prædikanter af Kirkerne i Danmarks Rige og vore Hertugdømmer"; men hvo disse have været, kunne vi nu ikke nøiere angive. Det Udkast, som de udarbeidede paa Dansk, hvilket viser, at de danske Prædikanters Tal har været det overveiende, blev overrakt Kongen, og efterat han nøiagtig havde gjennemgaaet det, hist og her tilføiet sine ikke uvæsentlige Rettelser og Tillæg ved sin Skriver Jesper Brochmand, Ærkedegn i Aarhuus*), blev det ved Kongens tydske Hofpræst Andreas Jæ d i k e, der uden- tvivl selv har taget virksom Deel i Arbeidet **), sendt til Wittenberg, for at „den værdige Fader, Dr. Morten Luther, ved hvem Gud af sin Mildhed og Barmhjertighed igjen havde endt Christi hellige og rene Evangelium", skulde gjennemgaae Udkastet endnu engang, til det vandt hans og de wittenberger Professorers Bifald.

Jædike havde tillige en Skrivelse med til Churfyrst Johan Frederik af Sachsen, hvori Kongen bad ham om at ville lade Melanchton eller Bugenhagen komme hertil, da „Landet for Tiden ei var forsynet med deslige lærde og duelige Folk". Churfyrsten vilde dog paa ingen Maade undvære Melanchton, da Forberedelserne til det paatænkte pavelige Concil i Mantua gjorde hans Nærværelse nødvendig i Tydskland, og selv var han heller ikke meget tilbøielig til

---

*) Dette Udkast er meddeelt i „Kirkehistoriske Samlinger", 1ste Hefte. S. 55—116.

**) Zwergius, det sjællandske Clerefie. S. 445.

denne Reise, „fordi Stjernerne spaaede ham ilde“ *). Efter Kongens gjentagne Anmodning, kom endelig Bugenhagen hertil (den 5te Juli), og der var fuldt op for ham at gjøre. Rimeligviis medbragte han Luthers Betænkning over Ordinantsen, der nu havde erholdt flere Tilsætninger, saaledes et meget vidtløftigt Afsnit: „Regler for Kanniker og Munke“, af Bugenhagen selv, og nu blev denne paany, i de tvende Maaneder Juli og August, Gjenstand for nye Forhandlinger mellem ham, Kongen og hans Raad, indtil den ved Kongens Cantsler blev forelagt Rigsraadet, hvilket dog ikke havde andet at bemærke, end at „Præsterne i Begyndelsen maatte fare lempelig med de Syndere, der formenes Adgang til Sacramentet“. — Men dette var ikke Bugenhagens eneste Beskjæftigelse. For at hædre den nyskomne Gjæst, der var Præst og Professor i Wittenberg, blev det ham overdraget at forrette de bispeppelige Functioner ved Kongens og Dronningens Salvelse og Kroning (den 12te August). Det var første Gang, at en saadan Handling udførtes af en luthersk Præst, og derfor talte han ogsaa om sin Kaldelse til denne Gjerning, som han satte deri, at „Alteret nu idag var ham befalet og indrømmet som en forordnet Christi Tjener“. Han talte ved denne Leilighed sit Modersmaal, Nedertydsk, men indrømmede i sin Tale, at „det skulde med Rette være skeet paa det danske Tungemaal, men de høibaarne Førster, hvoraf mange vare komne fra fremmede Lande, og ei mindre Rigsraaderne havde stemt derfor“. Efterat denne Handling var fuldbyrdet, ventede ham en anden hæderlig Gjerning, nemlig at indvie de syv nye danske Superintendenter eller Bisper i de fængslede Sted. I Frue Kirke den 2. Septbr. foregik Indvielsen i Kongens, Dronningens og Rigsraadets Over-

*) Rudelbach, Christelig Biographie. S. 401.

værelse. Den ene af de Mænd, Valget var faldet paa, Peder Plade, havde ikke for modtaget den præstelige Vielse, hvilket var Tilfældet med de fer andre; men Kongen befalede, at alle, ogsaa de der vare Præster, skulde indvies paa samme Maade, hvilket rigtignok ikke var uden Exempel, men dog heller ikke almindelig Praxis i det protestantiske Tydskland, og overalt hvor det skete, var det til stor Forargelse for Romanisterne, at man saaledes efterlignede den apostoliske Bispevielse *). Dog havde den, der blev disse Superintendenter til Deel — da man vist tør overføre paa denne, hvad Ordinantsen senere foreskrev — ikke meget tilfælles med den romerske Kirkes Bispevielse; her var ikke Talen om nogen Overantvordelse af et apostolisk Embede, men efter en Indledning, der ganske ligner den nubrugelige, fulgte Haandspaalæggelsen saavel af de tilstedeværende Præster som af Oldinger, under Bøn om Bistand og Velsignelse til Tjenestens Gjerning, hvorpaa Handlingen sluttede med den hellige Nadveres Nydelse.

Den Mand, der mellem de saaledes Indviede kom til at indtage den betydeligste Stilling, som Superintendent i Sjællands Stift, var Peder Plade, eller som han sædvanlig kaldte sig, Palladius. Han var nu nylig som theologisk Doctor og forsynet med de bedste Anbefalinger fra Luther og Melanchton, rimeligviis med Bugenhagen kommen hjem til sit Fødeland fra Wittenberg, hvor han havde opholdt sig i fer Aar. Under Krigens stormfulde Aar havde han altsaa levet i Udlandet, og heller ikke tidligere i Reformationens gjærende og kjæmpende Tid mærke vi noget til ham; men Kongen maa dog være bleven opmærksom paa ham, da han understøttede ham i Wittenberg, og bekostede alt

*) Münter, den danske Reformationshistorie. II. S. 361.

hvad der gik med ved hans Forfremmelse til Doctor. Førend sin Bortreise fra Hjemmet var han Rector ved Odense Skole, og var der, da Herredagen blev holdt i denne By, saa at det er rimeligt nok, at hvad han dengang var Vidne til, har bidraget til at stemme ham gunstig for Kirkerensningen og bestyrket ham i hans Forsæt at gaae til Wittenberg. Han var født i Ribe 1503, hvor hans Fader var en anseet Borger, og hans Barndomsaar kjende vi lidt til af nogle ret mærkelige Yttringer i hans Visitatsbog, der iøvrigt er tabt paa enkelte Brudstykker nær. Om sin Skolegang i Ribe siger han saaledes: „Den Tid vi, som nu ere Klerke herinde, ginge til Skole og vare smaa Sinker, da maatte vi hen ovenpaa Skoleloftet, saa mange Peblinge var der, at der var fuldt baade oven og neden, 700 udi Ribe Skole, 800 udi Roskilde Skole, ikkun for at de skulde blive Munke, Alterpræster; ja Ædelfolk holdt deres Børn til Skole for store Præbender og kostelige Leen". Siden kom Drengen i Assens Skole, som man seer af følgende Yttring: „Vi kom lettere til vor Fode, den Tid vi ginge og tiggede vort Brød for gode Dannemænds Dørre, end vi gjøre paa denne Dag. Jeg gav en Pebling udi Assens Skole en dansk Hvid, for han skulde lære mig at gaae om By og tigge Almisse, men han var ikkun min Mester en Middagsstund, siden lærte det sig selv, at jeg ikke turde give mere ud derfor". Om sin Beskjæftigelse i Skolen siger han: „I see jo vel, at vi have ikke været ledige i Skolen, enddog vi leged undertiden paa Marken; med Lyst og Leeg lærte vi det vi lærte".*) — De tvende Mænd, der kaldtes til Lunde og Odense Bispestole, ere mere bekjendte fra selve Reformations-Kampen; Frans Wormorsen var, dengang han blev kaldet, til-

*) Heiberg, Peder Palladius, S. 4 og 5. Theologisk Tidsskr. IV. 2 H.

ligemed sine tvende andre skaanske Medstridere, Ole Gyldenmund og Claus Tøndebinder, Læsemester i Theologien ved Skolen i Malmø, og vedblev derfor ogsaa som Bisskop at føre Navnet Lector. Jørgen Jensen Sadolin, Tausens Svoger, havde allerede tidligere virket i Odense, hidkaldt af Bisskop Knud Gyldenstjerne, der skrev en Fortale til den af Sadolin besørgede Oversættelse af Luthers Katechismus *); under Grevefeiden var han i Kjøbenhavn og prædikede i Frue Kirke, men blev nu Gyldenstjernes Eftermand. — Til Ribe kom en Tydsker, Johan Vandal, eller som han ogsaa kaldte sig, Slavus, hvilket Navn altsaa tyder paa hans vendiske Herkomst; han stod høit anskreven hos Kongen, og var, medens denne som Hertug opholdt sig i Haderslev, Læsemester i Theologien ved Skolen i denne By; men han var som Udlænding ikke det danske Sprog mægtig, og maatte derfor paa sine Visitatser have en af Stiftets Provster med sig som Tolk **). De Mænd, der kom til de andre jydske Stifter, ere temmelig ubekjendte, endskjøndt de uden tvivl, enhver i sin Kreds, have været dygtige og virksomme Præster; Mads Christensen Lange eller Skade, der blev Bisp i Aarhuus, var mellem de første evangeliske Prædikanter i Randers, og hans forbittrede Modstander giver ham godt Lov, naar han i sit Brev til Randers Borgere ispriver om, „hvorledes Randers By i A. 1530 affaldt fra Gud og al Sædelighed, under Ledelse af tvende ulærde Mænd, forsorne Skalke — den ene en forløben Graamunk, Broder Niels, den anden en selvgjort Præst —" ***). Jakob Skjønning, som blev Bisskop i Viborg, er mere bekjendt; han

*) Knud Gyldenstjernes Katechismus, see Nordisk Tidsskrift for christelig Theologie. III. Side 209—237.

**) Dänische Bibliothek. I. S. 178.

***) Engelstoft, Paulus Eliæ. Første Stykke, Side 473. Nyt historisk Tidsskrift. 2det Bind.

var ligesom Sadolin og saamange andre af Reformationens Forkjæmpere, en Lærling af Morten Borup, og havde erholdt et Kanonikat ved Domkapitlet i Viborg, da han kom til Erkjendelse om det rensede Evangeliums Sandhed, men tog fra den Tid af meget levende Deel i Kampen, der førtes i denne By, og var altid paa Prædikanternes Side. — Til Børglum-Bispestol udnævntes Peder Thomesen, der havde været Munk i det rige Børglum-Kloster, men forlod det for at vende sig mod det fra Wittenberg frembrydende Lys; han opholdt sig der i nogle Aar, og virkede da som evangelisk Prædikant i Thorum i Salling, indtil han udnævntes til Stiftets Superintendent.

Man har ofte undret sig over, at den Mand, der altid havde staaet fremmest mellem vore evangeliske Prædikanter, nemlig Hans Tausen, nu ved denne Udnævnelse blev forbigaaet af Kongen, og det er vanskeligt at angive Grunden hertil. Maaskee var Christian III ikke tidligere saa bekjendt med de danske kirkelige Forhold, at han forstod rigtig at skatte Tausens Fortjenester; maaskee har den dristige Djærvhed, hvormed Tausen sædvanlig optraadte skræmmet, Kongen, og endelig var det hans bestemte Villie, at knytte den reformatoriske Bevægelse hertillands saa nøie som muligt til Wittenberg, medens Tausen altid tidligere ligesom og senere optraadte mere selvstændig, hvorved han ogsaa i et af Lærdommens Grundstykker, i Læren om Nadveren var kommen til at afvige fra den ægte lutherske Opfattelse. Alt dette kan have bidraget til, at Kongen hellere betroede den ypperste geistlige Virksomhed i Danmark til den besindige Peder Plade, der i oprigtig Hengivenhed fuldkommen sluttede sig til Luther, end til Tausen; saameget mere som denne allerede var i en Virksomhed, hvor han vanskelig kunde erstattes, som Lærer i Hebraisk ved Høiskolen og som Prædikant snart i Kjøben-

havn, snart i Roskilde *). Det var nemlig udentvivl Kongen selv, som udnævnte disse syv Mænd, da den Form for Valget, der blev anordnet i Ordinantsen endnu ikke kunde finde Anvendelse. Ifølge denne skulde nemlig, naar en Superintendent var afgaaet, alle Kjøbstedpræsterne i Stiftet komme sammen og vælge fire Mænd, der havde fuld Magt og Myndighed til at kaare den, de i Lærdom og Levnet kjendte skikkelig dertil; den Valgte skulde derpaa, ledsaget af de fire, begive sig til næste Superintendent for at overhøres, og naar han befandtes skikkelig dertil, sendes til Kongen for at stadfæstes. Naar Kongen da annammer ham, skal han ved sine Leensmænd gjøre ham myndig i Stiftet**). Saaledes var Bestemmelsen, men neppe er den ret ofte fuldstændig kommen i Anvendelse.

Den gamle Bispemagt skulde nu være brudt, saa at den Stilling, de nye Superintendenter kom til at indtage i mange Henseender maatte blive en anden. End ikke Navnet skulde minde om det gamle, derfor ombyttede man det græsk dannede Biskop med det latinske Superattendent eller Superintendent, men denne nye Benævnelse trængte aldrig ind i Folket om den end bibeholdtes i Lovgivningen. Angaaende deres Virksomhed hedder det: „Superintendenterne, som skulle være de rette Bisper eller Erkebisper udi Kirkerne, kaldes nu ikke til nogen Orkesløshed, men til stort Arbeide: de skulle paa Latin tractere og lære den hellige Skrift, prædike Guds Ord for Folket; de skulle lægge Vind paa, at Prædikanterne alle retsindelig og eendrægtelig lære Christi hellige Evangelium og at Sognepræsterne med deres Husfinde føre et hovisk Lev-

*) Gelehrter Männer Briefe an die Könige von Dänemark. Bd. Side 14.

**) Ordinatio ecclesiastica 1537. fol. LIII.

net" *). De vare altsaa ene henviste til en aandelig Virksomhed samt Tilsyn med Præster og Skoler; angaaende deres dømmende Myndighed hedder det: „De skulle tage alle Sager til sig, som Samvittighederne ere anrørendes, om hvilke man spørger Raad af Guds Ord ..... men Ægteskabssager skulle de henvise til os selv eller vor Leensmand ..... de skulle og ikke holde sig til at dømme udi nogle verdslige Sager uden de kaldes af os eller blive beden af vort Raad eller Leensmand" **). Hvad deres Lønning angaaer, da seer den tarvelig nok ud ved Siden af deres Forgjængeres mægtige Besiddelse, men skulde dog være saaledes, at Enhver „kunde holde to Tjenestepiger, en Skriver, en Karl at sende sine Ærinder, en Kjøresvend, som kan røgte fire Heste, og en Dreng, som han stedse kan have hos sig" ***); hvorved Kongen tillige gav dem det Tilsagn, at „dersom vi siden i Sandhed forfare, at de have der ikke nok udi; da ville vi lægge til hvad der fattes, paa det at Gud vilde være med os og vore Undersaatter udi vore Lande og Riger"; og dette Tilsagn fandt snart Anvendelse, da Kongen maatte skaffe de nye Superintendenter Embedsboliger. Bispen i Sjælland skulde have Tillæg fremfor de andre, „efterdi alting er i Kjøbenhavn dyrere end andetsteds i Riget"; men han maatte ogsaa derfor gjøre mere Arbeide, da han skulde have den tredie Lærerpost i Theologien ved den høie Skole og oppebære derfor.

Dette var det eneste Fortrin, som Loven indrømmede Sjællands Bisskop; rigtignok havde Forfatterne til det første Udkast tænkt at samle den kirkelige Styrelse under en øverste Superattendent †), men den Tanke blev senere opgivet, og de

---

*) Ordinatio ecclesiastica fol. XLVI.

**) Sammesteds.

***) Sammesteds.

†) Kirkehistoriske Samlinger, 1ste Hefte, Side 110.

Fortrin, som den sjællandske Biskop i Virkeligheden nok fik i enkelte Henseender, beroede deels paa hans personlige Dygtighed, deels paa hans Ophold i Rigets Hovedstad og i Kongens Nærhed.

Samme Dag Bisperne bleve ordinerede, den 2 Septbr., meddeelte Kongen den latinske Kirkeordinants, som nu i disse Maaneder stadig havde været under Forhandling, sin Beseiling, hvorved den altsaa erholdt Lovskraft. Forinden var den underskreven af geistlige Mænd fra alle Dele af Riget, der rimeligviis i det Øiemed vare samlede i Kjøbenhavn, uden at man dog deraf tør slutte, at disse Underskrevne ere de oprindelige Forfattere til Udkastet, idetmindste synes det neppe rimeligt, at saamange Domherrer og Canniker som her nævnes, have havt Deel i dette Arbeide. Underskrifternes Række begynder nemlig med tvende Mænd fra hvert af de 5 Domkapitler i Riget — fra det slesvigske Kapitel var der ingen —; og derpaa følger Navnene vistnok paa alle evangeliske Prædikanter i Kjøbstederne saavel i de 7 danske Stifter som i Slesvig, mellem hvilke ogsaa findes Navnene paa de nævnte Superintendenter, undtagen Peder Plade, dog ikke som Superintendenter, men i de Værdigheder, de tidligere beklædte, hvorved ogsaa een Landsbypræst er kommen med: Peder Thomesen dengang Præst i Thorum, Viborg Stift.

Nu var altsaa derved Grunden lagt for den fremtidige Kirkeorden, og Kongen meente derfor nu ikke længere at turde holde de ældre Bisper i Fængsel, naar de forpligtede sig til ikke at eftertragte deres forrige Værdighed. En saadan Forpligtelse vilde imidlertid ikke Alle underskrive og de trende, der vægrede sig, forbleve derfor i Forvaring, den ene af dem Joachim Rønnov indtil sin Død*). Knud Gyldenstjerne,

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie I. Side 171.

den tidligere Bisp i Fyen, var meest redebon til at antage den evangeliske Lærdom og lempe sig efter dens Kirkeskikke; derfor kom han snart fri og indtraadte endog senere i Ægteskab. Dette maatte den unge Oluf Munk, tidligere Bisp i Ribe, udtrykkelig love førend sin Frigivelse, og erholdt da Tvis Kloster, et Cistercienser-Abbedie i Nærheden af Holstebro, først som Forleening imod at underholde Munkene, senere som Eiendom *). Den ærværdige Ove Bilde, forhen Bisp i Aarhuus, erholdt Skovkloster i Nærheden af Nestved i Forleening, og de før saa rigelig forsørgede Munke maatte nu tage til Takke med den tarvelige Underhold, der blev dem tildeelt af den kongelige Leensmand; og endda være glade at have faaet en saa mild og veltænkende Herre som Ove Bilde **). Den forrige Erkebisp af Lund, før Nordens mægtigste Prælat, Thorben Bilde endte sine Dage som Leensmand over Bosøe, et Nonnekloster af Benediktiner-Ordenen i Skaane, hvormed han senere forbandt de betydelige Indkomster af Dekanatet ved Lunds Domkapitel ***). — Den eneste af de det lundske Erkesæde underlagte Suffraganbiskopper, der havde undgaaet sine Collegers Skjæbne, var Bispen i det slesvigske Stift Godske Ahlefeldt; Grunden hertil var neppe blot Kongens personlige Agtelse for Manden, men snarere den, at hvad man havde anført som Beskyldning mod de andre Biskopper, at de efter Frederik I's Død havde forhindret Kongevalget, ikke kunde finde Anvendelse paa ham. Hertil kom, at han aldrig havde lagt Hindringer i Veien for de evangeliske Prædikanter, men kun benyttet sig af Leiligheden og sin indbringende Stilling til at berige sig og sin Familie. Ivrig romersk-sindet var han ikke og afviste saavel

*) Daugaard, Om de danske Klostre i Middelalderen, Side 436.
**) Sammesteds, Side 270.
***) Sammesteds, S. 160 og Pontoppidan Ann., II. Side 411.

det søgne som det hellige romerske Riges utilbørlige Fordringer. Da den tydske Kammerret i Speier havde indstævnet ham og idømt ham en Pengebøde, beviste han dem, at Slesvig var et danskt Stift, der ikke havde noget med Kammerretten at gjøre, ja skrev endog et særskilt Skrift desangaaende. Da Paven nu ved sin Nuntius, en Biskop Vorstius, vilde opfordre de danske Biskopper til at møde paa det almindelige Concil, han agtede at sammenkalde, henvendte denne sig til Ahlefeldt, af hvem han haabede Bistand; men Ahlefeldt var for klog til at indlade sig herpaa*). Om han end saaledes beholdt sin Værdighed og sine Indkomster, blev dog det geistlige Tilsyn overdraget til andre; saaledes fik Christian III's tydske Hofprædikant Niels Krag, rimeligviis den samme, der nogle Aar tidligere paa Grund af ne hæftige reformatoriske Prædikener var bleven erklæret i Rigets Akt**), Tilsynet over Sydslesvig.

Skulde imidlertid den danske Kirkes aandelige Udrensning og Fornyelse ret have Fremgang, saa maatte man fremfor Alt være betænkt paa, at faae Høiskolen i Kjøbenhavn i en fornyet Virksomhed, da den nu under Krigen havde ligget ganske øde. Ogsaa ved dette Arbeide ydede Bugenhagen fortrinlig Bistand, saavel ved Udarbeidelsen af Planen for Universitetets fremtidige Ordning, som ogsaa ved selv strax at begynde theologiske Fo.elæsninger. Den eneste Lærer, der fra det ældre Universitet gik over i det nye, var Cheristen Therkelsen Morsing, der kort før Krigen havde holdt theologiske Forelæsninger, men hvis egentlige Fag dog Medicinen var. Han arbeidede ogsaa med paa den paatænkte nye Fundats og blev af Kongen udnævnt til Universitetets første Rector***). I den Fortegnelse over Forelæsninger, han som saadan udstedte,

*) Pontoppidan, Ann. II, Side 450—65.
**) Zwergius, det sjællandske Cleresie. Side 446—49.
***) Werlauff, Bidrag til Kjøbenhavns Universitets Historie, S 16 - 17.

bliver der for Vinteren lovet tre theologiske hver Dag, nemlig Stykker af det gamle og nye Testamente, og saadanne Afsnit af Kirkefædrene, der egne sig for Begyndere *). Mellem Lærerne nævnes Bugenhagen udtrykkelig; rimeligviis har da Tausen besørget Forelæsningerne over det Gl. Testamente og Plade hjulpen til saa meget som hans andre Forretninger vilde tillade. Ogsaa Tydskeren Tilemann v. Hussen, der senere blev Biskop i Slesvig, læste i disse Aar over den hellige Skrift ved Universitetet.

Der var naturligviis fuldt op for de nye Superintendenter at gjøre. For at den menige Almue ret kunde blive oplyst om de evangeliske Lærdomme, maatte Præster og Degne have passende Lærebøger, og i den Henseende holdt man sig altid til Luthers lille Katechismus, som ogsaa Ordinantsen udtrykkelig anbefalede. Heller ikke gjorde den Anviisning for den evangeliske Gudstjeneste, som denne indeholdt, andre liturgiske Forskrifter overflødige; tvertimod henviser den oftere til saadanne og det maatte da nærmest paaligge Bisperne at besørge dem. Dertil hørte ogsaa Katechismen, da de mange Katechismus-Prædikener, Ordinantsen foreskriver, gjorde det høist ønskeligt, at denne lille Bog var i Alles Hænder. Den var, om man saa vil, den danske Kirkes symbolske Bog, dog beraabte man sig ikke paa den som en Autoritet eller en bindende Lærenorm, men man holdt sig til den, fordi, som Bugenhagen siger i Fortalen til Plades Udgave, „dens Grundstykker altid have været og altid bør være Børnelærdommen i den christne Kirke“. Det var Bugenhagen meget om at gjøre, at knytte den danske Kirke saa nøie som muligt til den sachsiske; derfor „begjærede han for mærkelige Sagers Skyld af alle Superintendenter i Danmark og Norge, at

*) Münter, Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrecht de Nordens. I. Side 271—77.

Enchiridion Lutheri maatte blive alene *pro manuali.*" Plade gik ogsaa villig ind paa Bugenhagens Tanke; efterat han nemlig havde besørget 1537 i Roskilde en Udgave af Katechismen „til alle Sognedegnes Underviisning, at de derefter skulde lære unge Folk", udgav han Aaret efter en dansk Udgave af Luthers „*Enchiridion sive Manuale*, en Haandbog for Sognepræster til den evangeliske Gudstjeneste", der ogsaa indeholdt Katechismen *). I Efterskriften beklager Plade sig over, at han ikke har kunnet anvende mere Flid paa dette Arbeide og beder Folk om at tage til Takke dermed, „indtil nogen anden kan og vil det efter Tydsken forbedre, hvilket jeg seer ganske gjerne." Denne Opfordring tog Bisskoppen i Lund, Frans Wormorsen sig af; han havde samtidig med Plade udgivet „en dansk Katechismus, hvilken af alle Sognepræster efter Prædiken for Almuen fortælles skal", der er ganske forskjellig fra Luthers **); man overdrog nu Sognepræsten i Malmø Claus Mortensen at besørge en ny Udgave af Haandbogen, „foruden al Omvendelse og Fornyelse, men bedre corrigeret og udi grovere Stiil". Dertil skulde han føie en Messebog, „der intet andet skal indeholde end nogle faa danske Præfationer og Paternoster og Testamentets Ord og nogle retsindige Collekter og Bønner bag efter, af hvilke Præsten kan tage og sjunge efter Leilighed". Claus Mortensen har imidlertid gjort noget andet ud deraf end Wormorsen havde tænkt, da „Haandbogen om den evangeliske Messe 1539" holder sig nærmere til de ældre skaanske Messebøger (fra 1529 og 1535) end til Plades Oversættelse af Luthers Enchiridion; den indeholder heller ingen Katechismus,

---

*) J. P. Mynster, Om de danske Udgaver af Luthers Katechismus. Side 9—20.

**) Sammesteds. Tillæg, Side 47.

men slutter med det Løfte, at den snart skal komme ud, trykt sammesteds og i det samme Format *). Saaledes blev Bugenhagens Formaning om udelukkende at holde sig til Luthers Haandbog, ikke ganske tagen til Følge; endelig omtaler Plade i Fortalen til sit Skrift „om lønligt Skriftemaal“ endnu en tredie „Haandbog, udgangen af vellærde Mænd, Prædikere i Kjøbenhavn“, men da denne ikke mere findes, kunne vi ikke have nogen Mening om dens Forhold til den lutherske.

Det sværeste Hverv, der paalaae de nye Superintendenter var, at visitere hver i sit Stift, for at indføre den nye Kirkeorden i Sognene, og see at faae evangeliske Prædikanter allevegne. For at give deres Paamindelser og Formaninger mere Eftertryk og kue de Gjenstridige, bleve de paa denne første Visitats ledsagede af de kongelige Leensmænd. Der var ikke faae Kjøbsteder og mange Egne paa Landet, hvor evangeliske Prædikener aldrig vare hørte, og hvor derfor Bisperne nu første Gang maatte bryde Isen. I Roskilde maatte Plade prædike i 14 Dage hver Dag og dertil holde bibelske Forelæsninger, men han gjorde det med en saadan Virkning, at hele Byen strømmede til for at høre ham og indvilligede i, at tvende nye Sognepræster bleve bestikkede; ja Raadet begjærede endog, at Tausen maatte blive ansat der som tredie Præst, men man kunde ikke undvær ham i Kjøbenhavn, og Roskilde Borgere maatte derfor nøies med, at han af og til kom derned for at holde Forelæsninger Ogsaa de tre Herre-Klostere i Byen, saavelsom det mægtig Domkapitel, lovede at holde sig den nye Kirkeorden efterrette

*) Om Forholdet mellem Plade's og Wormorsens **Enchiridion** see Stemmer fra den danske Reformationstid, Side 44. Heiberg, Peder Palladius, Side 166. Engelstoft, Liturgiens Historie, Side 3.

lig, endskjøndt deres Vikarer og Alterpræster i Smug søgte at hindre Evangeliets Fremgang. Men uagtet den Villighed, Roskilde-Borgere i det Hele viste, gik det dog dem alle og især Domherrerne nær til Hjerte, da Plade bød, at deres gamle Skytspatron, den hellige Lucius, skulde bringes ud af Domkirken. Kapitlet vilde endog skrive til Kongen derom, for at redde deres Helgen, og meente, at Billedet maatte regnes mellem Kirkens Prydelser, som Kongen havde forbudt at tage bort. Men Bugenhagen forsikkrede Kongen i et andet Brev, at han aldrig havde seet et grueligere Billede i en Kirke; vilde man afmale den gamle Pave (Lucius) som den lede Djævel, kunde man ikke have gjort det bedre; men meente iøvrigt, at Domherrerne nok fandt sig deri, naar de fik et Par Læs Brænde til Erstatning, og det kunde Kongen saa meget lettere indlade sig paa, som Afguden var stor nok til at betale det redelig igjen i Kakkelovnen *). Hvad der overalt hindrede dygtige Præsters Ansættelse var den Omstændighed, at de Indtægter, der vare bestemte til Præsternes Lønning, vare saa ringe, at ingen Mand med Familie deraf kunde have sit anstændige Udkomme. Ogsaa af den Grund maatte det anbefale sig som den lempeligste Udvei, naar der i Klostrene fandtes Mænd, der vare nogenlunde dygtige til at varetage et præsteligt Embede, da at ansætte dem, saafremt de vilde forpligte sig til at holde Ordinantsen, eftersom de i Klostrene havde deres Underhold. Dette gjaldt især Præsterne i Kjøbstederne. Derfor skriver Plade, at skjøndt han i Landsbyerne havde fundet adskillige Præster, der vare lærde og fromme nok til at forestaae Kjøbstedmenigheder, saa havde disse dog alle bedet ham om, at han dog for Guds Skyld ikke vilde forflytte dem med Kone og Børn fra deres tarve-

*) Gelehrter Männer Briefe. I. S. 13—18.

lige Agerbrug til Elendigheden, d. v. s. til Kjøbstederne; thi paa Landet havde dog Nogle deres Næring, men i Kjøbstederne havde man kun Møie og Arbeide *). Der var Kirker nok allevegne, ja mange flere end man nu kunde bruge, men de umaadelige Rigdomme, Geistligheden besad, vare dengang sammendyngede i Prælaternes Hænder, saa at de egentlige Præster i Almindelighed vare saa tarveligt aflagte, at kun Jagttagelsen af Cølibatsloven gjorde det muligt for dem at finde deres Underhold. Dette er overalt Tilfældet i de romersk-katholske Lande, og var det ikke mindst dengang hertillands, saa at, naar man hyppig klager over den Plyndring og Adspredelse af Kirkens Gods, som Reformationen medførte, da er dette Hensyn, at hvad der dengang var sammendynget, nu blev mere ligelig fordeelt, sjælden kommen i tilbørlig Betragtning. I Kjøbstederne kunde man ikke tænke paa at faae en Præst til hver Kirke, da disses Tal paa Grund af de mange Klostere, der gjerne hvert havde sin, ogsaa var uforholdsmæssigt stort; og man maatte endda lægge det omliggende Land ind under Kjøbstedkirkerne, for paa den Maade at skaffe Præsten Underhold. — Var dette en Hindring for Gjennemførelsen af den nye Kirkeorden, som mødte Bisperne paa denne deres første Visitats, saa var den anden endnu større: nemlig Mangel paa dygtige evangeliske Prædikanter til at forsyne Sognene med. Hvor der var Præster, som nogenlunde kunde tilfredsstille de tarveligste Fordringer, og som vare villige til at holde sig Ordinantsen efterrettelig, der gav man disse nye Bestallinger og lod dem blive; eller man overdrog Munke i Klostrene, der vare dygtige og villige dertil, at varetage Præsteembedet i de omliggende Sogne, og disse kunde da enten strax flytte ud eller

*) Sammesteds Side 13.

vedblive at boe i Klosteret som hidtil. Vistnok kunde man ikke gjøre store Fordringer, og man maatte tage Folk som man kunde faae dem; men derhos maa man dog ikke glemme, at ogsaa de Mænd, der først forkyndte det rensede Evangeium her i Landet, vare fremgaaede af Klostrene eller Capitelhusene, saa at der vel endnu kunde findes Adskillige i disse, hvem Sjælesørgerembedet kunde med Rette betroes.

Desværre savne vi al nøiere Underretning om denne Bispernes første Visitats, men det ligger i Sagens Natur, at det maatte være en vanskelig Opgave, atter at bringe Orden i saa forvirrede Forhold. Den gamle Ærefrygt for Geistligheden var vegen, nu da vilkaarlige Indgreb i dens Rettigheder, voldsomme Angreb paa dens Eiendomme, ja paa dens Personer, var blevne taalte, stundom tagne i Beskyttelse. For atter at hævde Præsternes sjunkne Anseelse, maatte Kongen udstede Beskyttelsesbreve for dem; saaledes et for Skaanestift (St. Jakobsdag 1538), hvor der gjøres vitterligt, „at vi have taget, annammet, og undfanget os elskelige Lector Frans, Superintendent i Skaane Stift, og menige Klerkeri, Sognepræster og Sognedegne, som i fornævnte Stift boendis ere og sig efter vor Ordinants rette og skjøde ville; dem, deres Hustruer, Børn og Gods under vor kongelige Hegn, Værn og Fred, ... og skal Ingen være deres Dommere uden vi selv, og hvo dem har noget til at tale, skal tale dem til for os eller vor Fuldmægtig, som vi i vor Fraværelse dertil forordinere" — *). Det var en almindelig Mening blandt Almuen, at den herefter skulde blive fri for alle Afgifter til Bisper og Præster, og denne lokkende Udsigt havde uden-tvivl bidraget meget til at skaffe Kirkerenselsen Indgang. Nogen

*) Haandskrift paa Kgl. Bibl. Et Udtog af Kongebreve fra Lunds Bispearkiv. Ny Kgl. Saml. 4. 1128.

Eftergivelse var ogsaa bleven indrømmet, men den meest trykkende Afgift, Tienden, var snarere bleven tungere end eftergivet. „Efterdi Bønder og menige Almue — hedder det i Recessen *) — befinde dem meget besværede ved Bispegave, Havre, Smørbyrd, Nanneſt, Plovkorn og andre slige Ting, da ere vi derom eens vordne, at Bønder og menige Almue skulle udgive den tiende Kjærv af alt Korn, og Qvægtiende efter gammel Sædvane — men ikke besværes med Nanneſt, Smørbyrd eller saadant ... og skulle Bønderne i hvert Sogn føre Tienden i Kjærv til Kirkeladen, og der skal Tienden skiftes i trende Parter“; hvoraf den ene, der før tilfaldt Bispen, nu tilfaldt Kronen; den anden var Kirkernes Eiendom, og forvaltedes af Kirkeværgerne; den tredie hørte til Præsternes Lønning. Men med denne Indrømmelse vare hverken Fornemme eller Ringe tilfredse. Adelen havde vel aldrig svaret fuld Tiende, men havde nu i flere Aar vægret sig ved enhver Afgift til Kirke og Præst. Derfor vilde de „høilærde Mænd og Prædikanter“, der affattede Udkastet til Ordinantsen, bestemt have dem anseet som fremmede for christen Samfundet: „Hvilke som af Adelen ikke ville fornøie sine Sognepræster den sædvanlige Rente, naar dem lider vel, de skulle og ingen Rettighed have til dem, naar dem trænger; thi det er usfkjelligt at kræve nogen saadan Gudstjeneste udi Trang af den, hvilken man plat ingen Velgjerning værdes til at gjøre i sin Velmagt“. Men Kongen rettede dette til en Formaning, „at de vilde dog betænke dem at være christent Folk, og give villigen Christi Tjenere af deres Gods, hvad dem godt synes“ **). Men Adelen brød sig ikke om denne Kongens Formaning, og den menige Almue vilde de fleste Steder paa

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie. I. S. 504.

**) Kirkehistoriske Samlinger. 1 H. Side 105.

Landet helst følge dens Exempel. Derfor var der Tvedragt og Uenighed i de fleste Sogne, som Superintendenterne neppe kunde raade Bod paa, og hvorved Sognepræsternes og Degnenes Stilling blev endmere mislig.

Hvad Adelen vandt ved Reformationen, var ikke blot denne Frihed for Tienden; ikke blot det, Enhver kunde rive til sig af Kirkers Kostbarheder, hvilket endog stundom skete med Kongens Tilladelse; saaledes fik Rentemesteren Jørgen Pedersen i Guldstrabning fra Ribe Domkirke 24 Lod, fra Aarhuus 34 Lod og en Guldkjæde til 31 Gylden *); men der var endog i Recessen udtrykkelig forbeholdt den Ret til, „naar de Personer ere døde og afgangne, som Vicarier i Forleening have, da maa hver Riddersmand komme til sit Gods igjen, som de med Brev og Seil bevise kunne at være rette Arvinger til" **). Vel hørte Vikarierne til de ringeste geistlige Præbender, de vare senest oprettede af en eller anden Familie for Sjælemesser, men var en saadan Reclamationsret eengang indrømmet, maatte den hyppig give Anledning til de vilkaarligste Indgreb. Derfor vilde Forfatterne til Udkastet heller ikke vide noget af den at sige, men holdt sig til: „fordi Ingen kan sige Nei til, at det jo er givet til Gudstjeneste, og hver Mand jo bekjender, at den rette sande Gudstjeneste nu er kommen op, da er det jo klart, at deres Villie, som samme Gods have bebrevet fra sig til Gudstjeneste, aldrig skete vissere og sandere end nu, og at Arvingerne derfor aldrig havde mindre Ret til at kræve det igjen end nu" ***); men ogsaa denne Indsigelse maatte Kongen slaae en Streg over. Hvad der udentvivl i en endnu langt høiere

*) Pont. Ann. III. Side 232.

**) Krag og Stephanius, Christian III. I Side 503.

***) Kirkehistoriske Samlinger. 1ste H. Side 106.

Grad bidrog til at berige Adelen, var Erhvervelsen enten af de Herregaarde, der før havde tilhørt Bisperne, eller af de rige Herreklostere som Forleening eller som Pant af Kronen, hvorved de efterhaanden gik over til at blive Familiernes Eiendom. Det var Munkene tilladt at forlade Klostrene; naar de vilde tage sig noget andet Levnet for, „skal Formanden lade de Stakkarle gaae, ja give dem Klæder og Tærepenninge med paa Veien“. Denne Tilladelse benyttede Mange sig af, og derved bleve ikke faa Klostere enten ganske eller dog tildeels forladte af deres Beboere. Af de skaanske Klostere erholdt Geert Ulfstand Præmonstratenser-Klosteret Bekkeskov i Forleening, imod at sørge for Munkene, betale Kongen 300 Gylden i Indfæstning, og holde 4 Ryttere til Kronens Tjeneste *); Tommerup-Kloster af samme Orden fik Mogens Gyldenstjerne uden noget Vilkaar i Forleening, men først efterat Jordegodset var deelt mellem 8 Bønder **). I Fyen blev Holme-Kloster af Cistertienser-Ordenen, (det nuværende Baronie Brahetrolleborg), pantsat til en Adelsmand, Clemens van der Wisch, for 1000 Mark lybsk, saa at det rimeligviis dengang har været forladt af Munkene, da disse ikke senere omtales ***); Dueholm, et Johanniter-Kloster paa Mors erholdt Niels Lange i Pant for 1000 Rdd., imod at svare Kongen 40 Gylden aarlig og stille 2 Ryttere i Rustning til Kronens Tjeneste †). — Dog var det ikke Kongens Mening paa eengang at lade alle Klostrene gaae over i private Besiddelser eller Forleeninger, tvertimod gjaldt det dem som de andre geistlige Stif-

*) Daugaard, De danske Klostere. S. 158.

**) Sammesteds. S. 167.

***) Sammesteds. S. 315.

†) Sammesteds. S. 343.

telser, at de „skulde ved Magt blive, til saalænge at Kongen og Danmarks Rigens Raad derom med flere vise og lærde Mænd en anden Skikkelse gjøre“ *). Men en væsentlig Forandring foregik dog strax derved med dem, at selv om de fremdeles bleve bestyrede af Abbeder, Priorer eller Provster, der ved alle Herreklostre — og om dem er her kun Talen — sædvanlig hørte til en af de fornemste Adelsslægter, saa bleve disse for Fremtiden kongelige Embedsmænd, der svarede Afgifter til Kronen. Ogsaa selve disse Stiftelser erholdt derved en anden Characteer; deres Beboere skulde ikke længer i Afsondring fra Verden kun sysle med gudelige Øvelser, som tidligere var deres oprindelige Bestemmelse, men de skulde tage Deel i Statskirkens almindelige aandelige Gjerning, deels derved, at de fungerede som Præster i de omliggende Sogne, deels derved, at de som Skolemænd skulde tage sig af Ungdommens Dannelse; medens de store Klosterbygninger selv bleve benyttede som Kongsgaarde. Saaledes bleve, rimeligviis alle, endnu bestaaende Cistertienser-Klostere: Soer og Esrom i Sjælland, Herrevad i Skaane, Vidskild og Øm i Jylland underlagde Abbeden i Sorø, Henrik Christensen Tornekrands, en mægtig og anseet Mand, der havde Sæde i Rigets Raad. „Han maa og skal beholde disse vore og Kronens Klostere under sin Hørsom og Lydelse; og de Abbeder, som nu ere i samme, maa nyde og beholde dem saalænge de leve, dog saa, at de i ingen Maade lade dem forfalde, men gjøre og beholde os deraf slig god Tjeneste, som vi og Riget pleie deraf at have efter Klostrenes yderste Formue; ogsaa skulle de holde et godt Regiment i Klostrene med Sang og anden Gudstjeneste efter Ordinantsens Lydelse. Men naar nogen af disse Abbeder ere døde og afgangne, da

*) Krag og Stephanius Christian III's Historie. I. Side 503.

skulle de, som komme efter dem, efterat de ere valgte med Abbed Henriks Samtykke, først begive dem til os og sværge os Huld og Tro, førend de befatte dem med noget Regiment i fornævnte Klostere". Abbed Henrik nød ikke længe godt af denne Kongegunst, da han døde Aaret efter; men hans Efterfølger, Niels Jespersen, beholdt det samme Overopsyn i 18 Aar, og efter hans Død Andre, hvorved disse Klostere i lang Tid bevarede deres særskilte Existens *). Om en egentlig Tilgang til Klostrene kunde der neppe efter Reformationen være Talen, og naar yngre Mænd erholdt de ældres endnu altid indbringende Levebrød, da levede de ikke mere efter nogen Munkeregel. Men saalænge de Gamle endnu levede, da var Sang og gudelige Øvelser det eneste, de i Almindelighed kunde og vilde tage sig for, og i dem havde den nye Kirkeorden stadige Modstandere. Munkene i det mægtige og rige St. Knuds Kloster i Odense af Benediktiner-Ordenen, trættedes længe med Biskop Sadolin, førend de vilde føie sig efter Ordinantsen, især da han forlangte, at de skulde lade deres Haar vore, og forbød dem at synge med ved nogen Gudstjeneste, saalænge de vare kronragede. Prioren i Klosteret, Christen Poulsen, gjaldt meget hos Kongen, hvorfor han ogsaa senere (1541) fik Klosteret i Forleening paa samme Viis som Tornekrands fik Cistertienser-Klostrene; men i denne Sag holdt Kongen med Bispen, og derfor fik Christen Poulsen Byens Borgere til at give ham og Klosteret det Skudsmaal: „at Brødrene i deres Minde havde holdt hellig, gudelig og sømmelig Messe og Gudstjeneste som hæderlige og ærlige Klostermænd" **), maaskee for at Folk kunde vide, at naar de nu bleve forsømme-

*) Daugaard, de danske Klostere. Side 254. fgd.

**) Danske Magazin. 2det Bind. Side 70. fgd

ligere, var det, fordi de ikke vilde opgive deres Munke-Mærke. Ogsaa havde Peter Thomesen i Vendsyssel mange Bryderier med Munkene, udentvivl især med dem i Børglum Kloster, der indtog en lignende Stilling i Vendsyssel som St. Knuds Kloster i Fyen *).

Medens man saaledes bestræbte sig for at gjennemføre den nye Kirkeorden i hele Riget, arbeidede man i Kjøbenhavn paa at fuldende det andet Værk, der skulde gaae Haand i Haand med hint, nemlig Høiskolens Omdannelse. Ved dette Arbeide var Bugenhagen fortrinlig virksom, især hvad den egentlige Underviisningsmaade angik, medens Kongens Kantsler Johan Friis, der paa Embedsvegne var Universitetets Patron, besørgede Ordningen af det Økonomiske. De Midler, som Kronen nu var kommen i Besiddelse af, maatte sætte Kongen istand til at fundere Universitetet i langt rigere Maal end tidligere. Den forrige Bispegaard med tilliggende Bygninger blev overladt til Universitetet, rimeligviis i den Tanke, at Studenterne skulde have Kost og Logi der, hvilket dog aldrig skete, medens den forrige Studiegaard for Fremtiden blev de lutherske Bispers Bolig. Endvidere blev der tillagt Universitetet: Kongetiender af tvende, Sømme og Thune, Herreder i Sjælland; en bestemt aarlig Afgift af alle Landsby-Kirkerne i Sjælland og Skaane; Knardrup-Kloster med tilliggende Ganløse Kirke, en Mølle og Bendergods; Frue Kirke med alle dens Indtægter, dog saaledes at Kirkens Vedligeholdelse maatte udredes af Universitetet. Kannikernes Boliger, der dannede Kapitlet ved Kirken, bleve, naar de nærværende Besiddere uddøde, overladte til Professorerne; 103 Huse i Byen, der tilhørte Kirken, skulde nu svare Jordskyld til Universitetets Skatmester; og ligeledes betaltes til ham St. Peders

*) Pont. Ann. III. Side 180.

Kirkes Penge, der var henlagt til Frue Kirke. Ogsaa Kapitlerne maatte give deres Bidrag; hver Gang en Kannik døde tilfaldt Halvdelen af Naadsens Aaret Universitetet; af to Præbender i Roskilde maatte der svares en Afgift; Kapitlet i Lund maatte afstaae flere Præbender, naar de daværende Besiddere uddøde, hvilke sidste Afgifter tilfaldt de fattige Studenter, for hvis Underhold der altsaa ogsaa blev sørget. Alt dette i Forening med et Tilskud fra Øresunds-Toldkammer ansloges til en aarlig Indtægt af 1400 rh. Gylden *). „Dette skal være Sjælen og Livet ved et Universitet, — hedder det i Fundatsen, — at retskafne Professorer gjøre sig al Flid og Umage med deres Disciple, at de blive aflagte med en anstændig Løn, at de faae Lyst at blive hos os; thi hvis man ikke føiede en saadan Anstalt, vilde Akademiet kun være et blot Navn, og det kunde da ikke blive mere ved Magt end det forrige vi have haft". Angaaende de theologiske Forelæsninger blev der bestemt, at „tre promoverede Doctores, mellem hvilke Superintendenten i Sjælland, skulle holde Lektier over den hellige Skrift, og den imellem dem, der forstaaer Hebraisk, tillige derover. Undertiden maa de ogsaa forelæse Augustin's Bog „Om Aanden og Bogstaven", men de maa ikke føie Commentarer til slige Skrifter og altid snart igjen begive sig til den hellige Skrift. Dog skal Bibelfortolkningen ikke være en blot Ordforklaring; derfor maa de „stundom foretage sig nogle Artikler i Theologien at behandle, at Tilhørerne kunne blive visse og bestyrkede i deres Samvittigheder og Kjætternes Lærdom kan gjendrives. Især maa de trolig og flittig forestille Forskjællen mellem Lov og Evangelium, at man kan reent og rigtig forstaae Retfærdiggjørelsen af Troen for Gud og den sande Syndernes Forladelse ved Christum. Derfor vilde det

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie, I. S. 638. 675—681.

være tjenligt ofte at fremsætte nogle Steder af Luthers nyeste Forklaringer over Epistlen til de Galater af Philips **loci communes**, hans Forsvar for Bekjendelsen (Conf. Aug.), at Tilhørerne kan faae Lyst til slige Bøger og flittig læse dem." — I denne Anordning bliver altsaa Skriftfortolkningen Theologiens egentlige Indhold og hvad man nu kalder Dogmatik blev med bestemt polemisk Hensyn kun taget med som Veiledning til Skriftens rette Forstaaelse. Om Kirkehistorie er her slet ikke Talen, og man er meget vaersom med at tilstede Foredrag over de ældre Kirkefædre, medens man holder sig til det evangeliske Samfunds Fædre. — Hvad Jurisprudentsen angaaer, blev det bestemt, at den juridiske Professor skal læse over Romerretten, „thi omendskjøndt vi ikke her i vore Riger og Lande følge de romerske Love og Skikke, saa dog, efterdi det hellige romerske Rige tilstaaer, at dets Love have sin Oprindelse af Naturens Lov, saa er det tilbørligt, at andre Rigers Love stemme overeens med Naturens Lov" *). Endskjøndt man altsaa i kirkelig Henseende protesterede mod det hellige romerske Rige, og vragede de Aandens almindelige Love, man i Rom foreskrev, saa indrømmede man dog det verdslige Ret til at foreskrive Naturens almindelige Love. Iøvrigt fremlyser ved Anordningen af dette som af alle andre Videnskabsfag, at Universitetets Øiemed ene var at danne Præster, „at forsørge Menighederne med lærde og retsindige Prædikanter, Skolerne med Lærere og Hørere". For at lokke Folk til at studere blev det bestemt, at Ingen herefter maatte erholde de gamle indbringende geistlige Embeder, Prælaturer og Canonikater uden de havde studeret ved Universitetet i tvende Aar, ligesom det ogsaa blev disses nærværende Besiddere tilladt at tage til Kjøbenhavn for at studere. — Hvad Kongens egent-

*) Sammestedś Side 651—56.

lige Bestemmelse var med de for Fremtiden bestaaende Klostere, blev ogsaa her udtalt, endskjøndt den vist neppe allevegne blev gjennemført. Det hedder nemlig, at „hvert Munkekloster i Danmark, som kaldes med det underlige Navn, verdslige eller Herre-Klostre, skal være Skole for fattige unge Mennesker. Der skal være en Theologus enten det er en Munk eller en anden studeret Mand, der kan forelæse Bibelen og prædike. Dertil skulle de lærdeste i Klosteret udvælges, eller Andre kaldes fra andre Steder, som kunne undervise i Grammatika, Dialektika og Rhetorika“ *). Disse nye Klostermænd skulle for en Ordens Skyld ogsaa bære Munkekappe, men ikke have Munkenes egentlige Mærke, Tonsuren, „for ikke at besvære Samvittighederne“.

Denne Universitets-Fundats blev vedtaget den 10 Juni paa Herredagen i Odense og hermed sluttede Bugenhagen for denne Gang sin Virksomhed i Danmark, da han kort efter Herredagens Slutning atter gik til sit Hjem. Ved sin Bortgang gav han Folket det Vidnesbyrd: „at han ikke havde været nogetsteds, hvor man hørte saa gjerne og saa meget prædike som i Danmark, ogsaa om Søgnedage og om Vinteren.“ I sin Taksigelsesskrivelse til Churfyrsten af Sachsen skrev Kongen om Bugenhagen, at „Dr. Pommeranus i al den Tid han havde været i Danmark, havde i alle Stykker, baade hvad Kirkeordenens Oprettelse og Universitetets Grundfæstelse, og overhoved Fremmelsen af al christelig Bedring angik ...... forholdt sig saaledes, at Kongen ikke blot for sin Person var ham Tak skyldig, men at han havde det stærke Haab til vor Frelser, den kjære Gud, at ved hans guddommelige Opholdelse og Styrkelse Rige, Land og Folk til evig Tid skulde blive ved en saadan ret christelig Reformation“. Næsten i de samme Udtryk bevidnede Rigens Raad Churfyrsten sin

*) Sammesteds Side 685.

Tak og sit Haab, at hvad der nu ved Herrens Naade var grundlagt, navnlig ved Universitetet, skulde blive fast og urokket, „hvis man ellers, under Altings saa store Ubestandighed, kan kalde Noget bestandigt og fast“ *).

Paa denne Herredag blev ogsaa Kirkeordinantsen, der nu i de foregaaende Aar var indført overalt i Riget, offentliggjort i den første danske Oversættelse, besørget af Peder Plade, og almindelig vedtaget. For endelig at raade Bod paa den Tvedragt og Uenighed, der saalænge havde været i Kirkerne, gav Herredagen denne Ordinants sit Samtykke, og vilde at den skulde holdes i alle Kirker overalt i Riget, „uden saa er, at udi en almindelig, fri christelig *generali concilio* anderledes besluttes og samtykkes, thi da ville vi altid skikke os derudi, som fromme Christne bør at gjøre“ **). Den Følelse hos de her forsamlede adelige Herrer, der havde indgivet dem denne Yttring, deelte Kongen ikke, da han holdt fast ved, at hvad der var det Guddommelige og derfor det Almindelige og det Blivende i den christne Kirke, var ogsaa her opretholdt; men hvad der hørte til det Menneskelige i Ordningen af de kirkelige Handlinger, behøvede intet Concil, men det kunde hvert Folk afgjøre efter eget Tykke. Denne Tanke ledede bestandig Kongen i sin kirkelige Lovgivning: „Tohaande Stykker forhandles i denne Ordinants; det ene hører Gud alene til, som er, at vi skulle have Guds Ord, som er Loven og Evangeliet retsindigen prædiket og Sacramenterne vel uddeelte, Børn vel oplærte, at de mue blive udi Christo, som ind i Christum ere døbte, at Kirketjenere, Skolerne og fattige Folk maa forsørges sin Føde. Saadant er ikke

*) Rudelbach, Christelig Biographie, Side 407—8.

**) Den rette Ordinants, som paa Herredagen i Odense, blev overseet og beseglet. Kjøbenhavn 1539. Udgaven fra 1574, det 14de Blad.

vor Ordinants, men der med ville vi tiene vor Herre Jesu Christi Ordinants*) ..... Det andet Stykke maa kaldes at være vort, fordi derudi maa vel somt uden Guds Fortørnelse forvandles, enddog det ogsaa Gud tilhører, som er hvad vi have skikket om Personer, Tid, Sted, Tal, Maade, Prædiketider, Sang og Ceremonier, om Visitats og en ærlig Samqvem etc." **). Denne bestemte Sondring mellem det Guddommelige og Menneskelige, det Blivende og Foranderlige i den kirkelige Samfundsorden, hører til Reformationens Grundtanke, i Modsætning til Pavedømmets Forgudelse af den hele gjældende Vedtægt, blot fordi den har vundet Hævd og derigjennem en guddommelig Bekræftelse. Men paa den anden Side var det Reformatorernes vanskeligste Opgave bestemt at afstikke denne Grændse, som de søgte at løse ved at nævne Evangeliets rette Forkyndelse og Sacramenternes rette Forvaltning, som det guddommeligt Blivende i den christne Menighed, uden tilbørlig at agte paa, at der i Ordet rette ligger en Vanskelighed, som man senere, hvad den rette Lærdom angik, søgte at bøde paa ved at opstille bestemte Lærenormer eller Symboler. Dengang var der nu ikke Tale herom og Kongen meente ved den anførte Sondring at have vundet et saa sikkert Stade for den kirkelige Lovgivning, at et almindeligt Concilium herefter kun vilde være unyttigt eller skadeligt. "Concilia eller menneskelig Ordinants kunde her intet gjøre mod Guds Ordinants. Dersom de Concilia vilde fordømme Djævelens Lærdom og antichristelig Skik, af hvilke vi her tildags ere blevne bedragne, og vilde befale at prædike Evangelium renlige og retskaffentlige og lade Sacramenterne uddeles efter Herrens egen Indstiftelse og den apostoliske Lærdom, saasom vi nu gjøre med dette vort Concilio og Ordi-

*) Sammesteds d. 6te Blad.

**) Sammesteds d. 11te Blad.

nants, da maatte de jo være Ugudelige og ingen Christne, som dem ikke annammede — men saadant have vi længe forgjæves ledt efter" *).

Hvad den Anordning af de kirkelige Forhold angaaer, som hermed var traadt i Kraft, da have vi i det Foregaaende allerede talt om Bisperne og ville dertil endnu føie lidt om „Prædikerne" — thi ogsaa Præstenavnet vilde man ligesaavel som Bispenavnet gjerne fortrænge og ombytte med „Prædiker", men om end dette lykkedes i de reformerede Menigheder i Tydskland, saa lykkedes det dog ikke hos os, hvor man stadigt holdt fast ved den gamle Benævnelse. Om Provster taler Ordinantsen i al Korthed, at de skulde være Superintendenternes Medhjælpere for hvert Herred, saaledes som de tidligere havde været, og der er heller ikke nu saalidt som tidligere Tale om nogen kirkelig Indvielse til dette Embede. Derimod beholdtes en Præstevielse ligesom en Bispevielse, men med det udtrykkelige Tilføiende, at „det er ikke andet end en Skik i Kirken", og derfor er der ved denne saalidt som ved hiin Talen om nogen Overantvordelse af et apostolisk Embede, men efterat Løftet var aflagt om trolig at varetage Embedet, fulgte Haandspaalæggelsen under Bønnen, hvorpaa Handlingen sluttede med Nadverens Annammelse ligesom ved Bispevielsen, for at minde om at ikkun denne er Sacramentet, der giver hvad der udføres i Kirken sit hellige Præg **). — Da Præsten altsaa kun betragtes som Menighedens Talsmand, saa var ogsaa Menighedens Ret til at vælge anerkjendt, hvorved Kongen gav Affald paa den Ret til at beskikke Præster, der forhen hørte til den bispelige Myndighed. Den hele folkelige Bevægelse, der gjærede i Reformationen, førte ogsaa dette med sig; overalt, især i Kjøbstederne, hvor der var vakt et

*) Sammesteds d. 7de Blad.
**) Sammesteds d. 46 og 47 Blad.

christeligt Liv ved evangeliske Prædikener, faldt det naturligt, at Borgerne selv havde valgt den Prædikant, der huede dem bedst; men paa saadanne Steder, hvor der ikke var vaagnet noget aandeligt Røre eller hvor det efterhaanden var sygnet, der maatte denne Ret til at vælge aabne Døren for mange Misbrug, hvorom der ogsaa ofte nok føres Klage. Dog var denne Valgret ikke uden Undtagelser: „hvor Nogle have Rettighed af Arilds Tid at keise Sognepræster eller Prædikere, der skal Kirken bede dem om en Mand“; og disse „Nogle“ kunde enten være Adelsmænd, der udtrykkelig allerede i Kongens Haandfæstning havde betinget sig denne Kaldsret*), eller geistlige Herrer, Prælater og Kanniker, hvis „fra Arilds Tid“ hjemlede Ret ogsaa blev anerkjendt, og navnlig har de Kirkers Tal saavel i Kjøbstederne som paa Landet, hvor disse udøvede Kaldsret ikke været ringe. Den almindelige Regel for Valget var, at „hvor en Tjener behøves, skulle de Bedste af Kirken paa den menige Almues Vegne med Provsten udvælge sig den, som de agte beqvem..... saa skal Kirken forskikke denne med en Skrivelse til Superattendenten og lade ham forhøres om sin Lærdom og Forstand“ **). Denne Overhøring af Biskoppen førend Indvielsen var altsaa den eneste Prøve, der krævedes af den Valgte og derved erholdt ogsaa de nye Bisper en Leilighed til at gjøre deres Stemme gjældende ved Valget. Den saaledes prøvede og indviede erholdt da af Leensmanden i Kongens Navn sin Collats eller Confirmats.

At prædike Evangelium og at forvalte Sacramenterne, var den Gjerning, hvortil Præsten beskikkedes, men for at varetage denne og navnlig for at holde de Uværdige borte

*) Krag og Stephanius, Christian III's Hist. II. Side 52.
**) Ordinantsen (1574) b. 43 Blad.

fra Nadverens Nydelse, maatte han have Magt til at udelukke eller bandsætte. Vel kunde de reformerede Kirkesamfund ikke mere anvende Bandsættelsen som tidligere, hvor den særlig ramte dem, der fornægtede Troen og dermed løsrev sig fra Kirkens Grundvold; de kunde det ikke, fordi de manglede den Sikkerhed i Udtalelsen af den christelige Grundsandhed, at de turde bandlyse eller forkjættre de Afvigende. Men som moralsk Tugtemiddel mod Troens praktiske Fornægtelse i en usædelig Vandel kunde de ikke undvære den, derfor formaner ogsaa Ordinantsen Præsterne til, „at holde hart ved den udi denne sidste Tid, fordi Band er den yderste Lægedom, Kirken haver“. Men var det saaledes de aabenbare Laster, Kirkens straffende Arm ramte, da var det i mange Tilfælde de samme, der ogsaa maatte falde under „Sværdet“ eller den verdslige Domstol, og ikkun faa vare de Synder, der særlig vare Kirkens Straf undergivne, navnlig Drikfældighed og Hor. De, der aabenbart vare forfaldne til disse Laster, bleve, naar de tvende Gange vare paamindede uden Frugt, med Navns Nævnelse udelukkede fra Nadveren og tilstededes først Adgang, naar de viste Anger over deres Forhold *). Saaledes lød Loven, men under de statskirkelige Former er dennes sande aandelige Udøvelse altid mislig, og maatte navnlig være det paa en Tid, hvor saamange af Kirkens beskikkede Tjenere først selv maatte have smagt denne Kirkens yderste Lægedom. Til Veiledning i denne Henseende havde Plade, Aaret iforveien, udgivet „en liden og nyttelig Bog om lønlig Skriftemaal, om aabenbar Pønitents for aabenbare Syndere,“ som han erklærer, kun nødig at have ladet udgaae, „efterdi nogle Sognepræster paa Landsbyerne ere saa grove og uforstandige“. Det var dog ikke nogen let Sag at

*) Sammesteds d. 50 Blad.

bringe det paa det Klare, paa hvilken Maade Præsten kunde give den Enkelte i Menigheden Tilsagnet om hans Synders Forladelse og der gik derfor ogsaa nogen Tid hen, førend der dannede sig en fast Praxis i denne Henseende. „Hvad er her ikke omvendt paa Skriftemaalet? — skriver Kapitlet i Lund nogle Aar senere. — Første denne Lærdoms Begyndelse vidste af intet Skriftemaal uden hvad hver bekjendte sig for Gud, og da kunde Præsten høre 400 eller tusinde Menneskers Skriftemaal tillige, og gav dem een Absoluts. Dernæst tyktes dem bedre at være, at hver skulde besynderligen tale med Præsten. Det havde den Aarsag, at han skulde forfare, om de kunde deres Katechismus etc. Men nu ville de endeligen, at man skrifter de Hovedsynder, som meest nager: paa det (som Lektor Frans sagde i et Præstemøde her i Lund nu Midsommer), at Præsten kan vide med hvad Inderlighed, gudelig og beredt Værdighed hver ganger til Sacramentet, at han ikke annammer det som St. Poul siger, uværdeligen til Fordømmelse“ *).

Angaaende Guds Ords Tjeneres Ophold og Forsyn, var det bestemt, at „Præster og Degne skulde nyde samme Privilegier som i Bispernes Tid“, men som vi have hørt vakte Almuens Vægring ved at betale Tienden stor Splid og Tvedragt i mange Sogne. For at bilægge denne søgte Kongen i hvert Stift, hvor han opholdt sig, at træffe en mindelig Overeenskomst. Under et Ophold paa Herrevad i Skaane indstævnede han saaledes for sig alle Herredsprovster, Sognepræster, Sognedegne, alle Kirkeværger og 4 agtede Mænd af hvert Sogn, for at blive enig med dem om, hvad der skulde svares i Tiende af Korn og af Qvæg; og hvad der skulde ydes ved Barsler, Bryllupper og Jordefærd; i Høitidsoffer til

*) Danske Magazin V. Side 267 fgd.

de tre store Høitider og i Sjælegave maatte Enhver give „saameget Gud skyder ham i Hu“ *). Disse Overeenskomster kunde dog ikke fuldelig bøie Almuens Gjenstridighed, og Kongen maatte hyppig gjentage sine truende Paamindelser, om „at tiende rettelig eller at forfølges derfore“ **).

De Munke, med hvilke de evangeliske Prædikere hyppigst maatte komme i Sammenstød, vare Sorte- og Graabrødrene, fordi disse efter deres Privilegier vare Frípræster, der uden at være bundne til noget enkelt Sogn, overalt kunde paatage sig præstelige Forretninger. Som Tiggermnnke havde de ingen Landeiendomme, der kunde ernære dem; de eiede kun deres Kloster, der altid laae i Kjøbstederne, hvor Sjælesorg og Ungdommens Underviisning var deres paabudne aandelige Gjerning. Medens man derfor gik meget lemfældigt frem mod de andre Munke, fordi disse mere vare som verdslige Herrer, som rige Jordegodseiere end som Munke, behandledes derimod disse „mindre Brødre“ eller Minoriter med større Strænghed, dersom de ikke villig vilde træde i det reformerede Kirkesamfunds Tjeneste. „Ingen Tiggermunke skulle udi vore Riger efter denne Dag opholdes, hverken skulle de tigge eller prædike eller høre Skriftemaal; men de som gamle ere og skrøbelige og til intet Embede beqvemme udi Kirken, de maa blive udi Klosteret, der de have deres Føde for Guds Skyld, saa dog at de aflægge Kappen og Klosterklæder og ikke bespotte Evangelium“ ***). Dertil kom, at disse Klosterbygninger ofte laae Kjøbstedborgerne saa beqvemme til et eller andet Brug; medens Adelen holdt sig

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie. Supplement. Side 39 fgd.

**) Flere saadanne tilligemed det ovennævnte findes i Hndskft paa Kg. Bibl. Ny Kgl. Saml. 4. 1128.

***) Ordinantsen d. 49 Blad.

til de rigere Klostere og bestræbte sig for at skaffe deres Eiendomme til sig, saa holdt Borgerne sig til disse og erholdt dem ofte som Gaver enten til en Kirke, til Raadhuus eller til andet Brug. — Det samme var ogsaa Tilfældet med Hellig-Aands-Huse, der ogsaa sædvanlig fandtes i Kjøbstæderne; dog beholdt disse gjerne deres oprindelige Bestemmelse, at være Hospitaler, ja stundum erholdt de endog en anseelig Tilgift af andet geistligt Gods, som Hellig-Aands-Hospitalet i Kjøbenhavn, der dengang laae ved Graabrødre Torv og senere i Christian IV's Tid blev flyttet ud til Gaarden Vartou. Det havde erholdt et Tillæg af St. Eriks-Kalend-Gilde, af St. Jørgens Hospitalet og af Frue Kirkes Kapitel, hvoraf dog endeel tidligere var givet til Universitetet*). I Almindelighed blev der bestemt, at alt hvad der af fordum Tid var lagt til Fattigfolks Underholdning skal de ogsaa beholde, og hvad der var dem frataget, skulde gives tilbage; hertil føiede Kongen endnu det Tilsagn, at „dersom dette ikke findes at være nok, da ville vi lægge til hvad der fattes". Tillige bestemtes, at Diakoner skulde beskikkes, to eller flere, for at indsamle Almisser under Gudstjenesten i Kirken og sørge for deres Fordeling mellem de Fattige**).

En Art privilegerede Tryglere vare Peblingerne i Latinskolerne; dette havde ikke sin Grund i almindelig Armod, men derimod i den samme Anskuelse, der engang fremkaldte Tiggermunke, at nemlig de Børn, der viede sig til det almene Vel, ogsaa skulde have deres Underhold paa offentlig Bekostning, hvorfor man endnu gjerne talte om Præsters, Skolelæreres og Fattiges Forsørgelse under Eet, fordi de alle vare Folk, der ikke levede af deres Hænders Gjerning. — Hvad Skolernes nye Indretning angaaer, da omhandles den særdeles ud-

*) Pont. Ann. III. Side 235.
**) Ordin. v. 73 Blad.

ligere, var det, fordi de ikke vilde opgive deres Munke-Mærke. Ogsaa havde Peter Thomesen i Vendsyssel mange Brydérier med Munkene, udentvivl især med dem i Børglum Kloster, der indtog en lignende Stilling i Vendsyssel som St. Knuds Kloster i Fyen *).

Medens man saaledes bestræbte sig for at gjennemføre den nye Kirkeordén i hele Riget, arbeidede man i Kjøbenhavn paa at fuldende det andet Værk, der skulde gaae Haand i Haand med hint, nemlig Høiskolens Omdannelse. Ved dette Arbeide var Bugenhagen fortrinlig virksom, især hvad den egentlige Underviisningsmaade angik, medens Kongens Kantsler Johan Friis, der paa Embedsvegne var Universitetets Patron, besørgede Ordningen af det Økonomiske. De Midler, som Kronen nu var kommen i Besiddelse af, maatte sætte Kongen istand til at fundere Universitetet i langt rigere Maal end tidligere. Den forrige Bispegaard med tilliggende Bygninger blev overladt til Universitetet, rimeligviis i den Tanke, at Studenterne skulde have Kost og Logi der, hvilket dog aldrig skete, medens den forrige Studiegaard for Fremtiden blev de lutherske Bispers Bolig. Endvidere blev der tillagt Universitetet: Kongetiender af twende, Sømme og Thune, Herreder i Sjælland; en bestemt aarlig Afgift af alle Landsby-Kirkerne i Sjælland og Skaane; Knardrup-Kloster med tilliggende Ganløse Kirke, en Mølle og Bendergods; Frue Kirke med alle dens Indtægter, dog saaledes at Kirkens Vedligeholdelse maatte udredes af Universitetet. Kannikernes Boliger, der dannede Kapitlet ved Kirken, bleve, naar de nærværende Besiddere uddøde, overladte til Professorerne; 103 Huse i Byen, der tilhørte Kirken, skulde nu svare Jordskyld til Universitetets Skatmester; og ligeledes betaltes til ham St. Peders

*) Pont. Ann. III. Side 180.

Kirkes Penge, der var henlagt til Frue Kirke. Ogsaa Kapitlerne maatte give deres Bidrag; hver Gang en Kannik døde tilfaldt Halvdelen af Naadsens Aaret Universitetet; af to Præbender i Roskilde maatte der svares en Afgift; Kapitlet i Lund maatte afstaae flere Præbender, naar de daværende Besiddere uddøde, hvilke sidste Afgifter tilfaldt de fattige Studenter, for hvis Underhold der altsaa ogsaa blev sørget. Alt dette i Forening med et Tilskud fra Øresunds-Toldkammer anslöges til en aarlig Indtægt af 1400 rh. Gylden *). „Dette skal være Sjælen og Livet ved et Universitet, — hedder det i Fundatsen, — at retskafne Professorer gjøre sig al Flid og Umage med deres Discipler, at de blive aflagte med en anstændig Løn, at de faae Lyst at blive hos os; thi hvis man ikke føiede en saadan Anstalt, vilde Akademiet kun være et blot Navn, og det kunde da ikke blive mere ved Magt end det forrige vi have haft". Angaaende de theologiske Forelæsninger blev der bestemt, at „tre promoverede Doctores, mellem hvilke Superintendenten i Sjælland, skulle holde Lektier over den hellige Skrift, og den imellem dem, der forstaaer Hebraisk, tillige derover. Undertiden maa de ogsaa forelæse Augustin's Bog „Om Aanden og Bogstaven", men de maa ikke føie Commentarer til slige Skrifter og altid snart igjen begive sig til den hellige Skrift. Dog skal Bibelfortolkningen ikke være en blot Ordforklaring; derfor maa de „stundom foretage sig nogle Artikler i Theologien at behandle, at Tilhørerne kunne blive visse og bestyrkede i deres Samvittigheder og Kjætternes Lærdom kan gjendrives. Især maa de trolig og flittig forestille Forskjællen mellem Lov og Evangelium, at man kan reent og rigtig forstaae Retfærdiggjørelsen af Troen for Gud og den sande Syndernes Forladelse ved Christum. Derfor vilde det

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie, I. S. 638. 675—681.

være tjenligt ofte at fremsætte nogle Steder af Luthers nyeste Forklaringer over Epistlen til de Galater af Philips **loci communes,** hans Forsvar for Bekjendelsen (**Conf. Aug.**), at Tilhørerne kan faae Lyst til slige Bøger og flittig læse dem." — I denne Anordning bliver altsaa Skriftfortolkningen Theologiens egentlige Indhold og hvad man nu kalder Dogmatik blev med bestemt polemisk Hensyn kun taget med som Veiledning til Skriftens rette Forstaaelse. Om Kirkehistorie er her slet ikke Talen, og man er meget vaersom med at tilstede Foredrag over de ældre Kirkefædre, medens man holder sig til det evangeliske Samfunds Fædre. — Hvad Jurisprudentsen angaaer, blev det bestemt, at den juridiske Professor skal læse over Romerretten, "thi omendskjøndt vi ikke her i vore Riger og Lande følge de romerske Love og Skikke, saa dog, efterdi det hellige romerske Rige tilstaaer, at dets Love have sin Oprindelse af Naturens Lov, saa er det tilbørligt, at andre Rigers Love stemme overeens med Naturens Lov" *). Endskjøndt man altsaa i kirkelig Henseende protesterede mod det hellige romerske Rige, og vragede de Aandens almindelige Love, man i Rom foreskrev, saa indrømmede man dog det verdslige Ret til at foreskrive Naturens almindelige Love. Iøvrigt fremlyser ved Anordningen af dette som af alle andre Videnskabsfag, at Universitetets Øiemed ene var at danne Præster, "at forsørge Menighederne med lærde og retsindige Prædikanter, Skolerne med Lærere og Hørere". For at lokke Folk til at studere blev det bestemt, at Ingen herefter maatte erholde de gamle indbringende geistlige Embeder, Prælaturer og Canonikater uden de havde studeret ved Universitetet i tvende Aar, ligesom det ogsaa blev disses nærværende Besiddere tilladt at tage til Kjøbenhavn for at studere. — Hvad Kongens egent-

*) Sammesteds Side 651—56.

lige Bestemmelse var med de for Fremtiden bestaaende Klostere, blev ogsaa her udtalt, endskjøndt den vist neppe allevegne blev gjennemført. Det hedder nemlig, at „hvert Munkekloster i Danmark, som kaldes med det underlige Navn, verdslige eller Herre-Klostre, skal være Skole for fattige unge Mennesker. Der skal være en Theologus enten det er en Munk eller en anden studeret Mand, der kan forelæse Bibelen og prædike. Dertil skulle de lærdeste i Klosteret udvælges, eller Andre kaldes fra andre Steder, som kunne undervise i Grammatika, Dialektika og Rhetorika" *). Disse nye Klostermænd skulle for en Ordens Skyld ogsaa bære Munkekappe, men ikke have Munkenes egentlige Mærke, Tonsuren, „for ikke at besvære Samvittighederne".

Denne Universitets-Fundats blev vedtaget den 10 Juni paa Herredagen i Odense og hermed sluttede Bugenhagen for denne Gang sin Virksomhed i Danmark, da han kort efter Herredagens Slutning atter gik til sit Hjem. Ved sin Bortgang gav han Folket det Vidnesbyrd: „at han ikke havde været nogetsteds, hvor man hørte saa gjerne og saa meget prædike som i Danmark, ogsaa om Søgnedage og om Vinteren." I sin Taksigelsesskrivelse til Churfyrsten af Sachsen skrev Kongen om Bugenhagen, at „Dr. Pommeranus i al den Tid han havde været i Danmark, havde i alle Stykker, baade hvad Kirkeordenens Oprettelse og Universitetets Grundfæstelse, og overhoved Fremmelsen af al christelig Bedring angik . . . . . . forholdt sig saaledes, at Kongen ikke blot for sin Person var ham Tak skyldig, men at han havde det stærke Haab til vor Frelser, den kjære Gud, at ved hans guddommelige Opholdelse og Styrkelse Rige, Land og Folk til evig Tid skulde blive ved en saadan ret christelig Reformation". Næsten i de samme Udtryk bevidnede Rigens Raad Churfyrsten sin

*) Sammesteds Side 685.

Tak og sit Haab, at hvad der nu ved Herrens Naade var grundlagt, navnlig ved Universitetet, skulde blive fast og urokket, „hvis man ellers, under Altings saa store Ubestandighed, kan kalde Noget bestandigt og fast“ *).

Paa denne Herredag blev ogsaa Kirkeordinantsen, der nu i de foregaaende Aar var indført overalt i Riget, offentliggjort i den første danske Oversættelse, besørget af Peder Plade, og almindelig vedtaget. For endelig at raade Bod paa den Tvedragt og Uenighed, der saalænge havde været i Kirkerne, gav Herredagen denne Ordinants sit Samtykke, og vilde at den skulde holdes i alle Kirker overalt i Riget, „uden saa er, at udi en almindelig, fri christelig *generali concilio* anderledes beslnttes og samtykkes, thi da ville vi altid skikke os derudi, som fromme Christne bør at gjøre“ **). Den Følelse hos de her forsamlede adelige Herrer, der havde indgivet dem denne Yttring, deelte Kongen ikke, da han holdt fast ved, at hvad der var det Guddommelige og derfor det Almindelige og det Blivende i den christne Kirke, var ogsaa her opretholdt; men hvad der hørte til det Menneskelige i Ordningen af de kirkelige Handlinger, behøvede intet Concil, men det kunde hvert Folk afgjøre efter eget Tykke. Denne Tanke ledede bestandig Kongen i sin kirkelige Lovgivning: „Tohaande Stykker forhandles i denne Ordinants; det ene hører Gud alleneste til, som er, at vi skulle have Guds Ord, som er Loven og Evangeliet retsindigen prædiket og Sacramenterne vel uddeelte, Børn vel oplærte, at de mue blive udi Christo, som ind i Christum ere døbte, at Kirketjenere, Skolerne og fattige Folk maa forsørges sin Føde. Saadant er ikke

*) Rudelbach, Christelig Biographie, Side 407—8.

**) Den rette Ordinants, som paa Herredagen i Odense, blev overseet og beseglet. Kjøbenhavn 1539. I Udgaven fra 1574, det 14de Blad.

vor Ordinants, men der med ville vi tjene vor Herre Jesu Christi Ordinants*)..... Det andet Stykke maa kaldes at være vort, fordi derudi maa vel somt uden Guds Fortørnelse forvandles, endog det ogsaa Gud tilhører, som er hvad vi have skikket om Personer, Tid, Sted, Tal, Maade, Prædiketider, Sang og Ceremonier, om Visitats og en ærlig Samqvem etc." **). Denne bestemte Sondring mellem det Guddommelige og Menneskelige, det Blivende og Foranderlige i den kirkelige Samfundsorden, hører til Reformationens Grundtanke, i Modsætning til Pavedømmets Forgudelse af den hele gjældende Vedtægt, blot fordi den har vundet Hævd og derigjennem en guddommelig Bekræftelse. Men paa den anden Side var det Reformatorernes vanskeligste Opgave bestemt at afstikke denne Grændse, som de søgte at løse ved at nævne Evangeliets rette Forkyndelse og Sacramenternes rette Forvaltning, som det guddommeligt Blivende i den christne Menighed, uden tilbørlig at agte paa, at der i Ordet rette ligger en Vanskelighed, som man senere, hvad den rette Lærdom angik, søgte at bøde paa ved at opstille bestemte Lærenormer eller Symboler. Dengang var der nu ikke Tale herom og Kongen meente ved den anførte Sondring at have vundet et saa fikkert Stade for den kirkelige Lovgivning, at et almindeligt Concilium herefter kun vilde være unyttigt eller skadeligt. „Concilia eller menneskelig Ordinants kunde her intet gjøre mod Guds Ordinants. Dersom de Concilia vilde fordømme Djævelens Lærdom og antichristelig Skik, af hvilke vi her tildags ere blevne bedragne, og vilde befale at prædike Evangelium renlige og retskaffentlige og lade Sacramenterne uddeles efter Herrens egen Indstiftelse og den apostoliske Lærdom, saasom vi nu gjøre med dette vort Concilio og Ordi-

*) Sammesteds d. 6te Blad.

**) Sammesteds d. 11te Blad.

nants, da maatte de jo være Ugudelige og ingen Christne, som dem ikke annammede — men saadant have vi længe forgjæves ledt efter" *).

Hvad den Anordning af de kirkelige Forhold angaaer, som hermed var traadt i Kraft, da have vi i det Foregaaende allerede talt om Bisperne og ville dertil endnu føie lidt om „Prædikerne" — thi ogsaa Præstenavnet vilde man ligesaavel som Bispenavnet gjerne fortrænge og ombytte med „Prædiker", men om end dette lykkedes i de reformerede Menigheder i Tydskland, saa lykkedes det dog ikke hos os, hvor man stadigt holdt fast ved den gamle Benævnelse. Om Provster taler Ordinantsen i al Korthed, at de skulde være Superintendenternes Medhjælpere for hvert Herred, saaledes som de tidligere havde været, og der er heller ikke nu saalidt som tidligere Tale om nogen kirkelig Indvielse til dette Embede. Derimod beholdtes en Præstevielse ligesom en Bispevielse, men med det udtrykkelige Tilføiende, at „det er ikke andet end en Skik i Kirken", og derfor er der ved denne saalidt som ved hiin Talen om nogen Overantvordelse af et apostolisk Embede, men efterat Løftet var aflagt om trolig at varetage Embedet, fulgte Haandspaalæggelsen under Bønnen, hvorpaa Handlingen sluttede med Nadverens Annammelse ligesom ved Bispevielsen, for at minde om at ikkun denne er Sacramentet, der giver hvad der udføres i Kirken sit hellige Præg **). — Da Præsten altsaa kun betragtes som Menighedens Talsmand, saa var ogsaa Menighedens Ret til at vælge anerkjendt, hvorved Kongen gav Affald paa den Ret til at beskikke Præster, der forhen hørte til den bispelige Myndighed. Den hele folkelige Bevægelse, der gjærede i Reformationen, førte ogsaa dette med sig; overalt, især i Kjøbstederne, hvor der var vakt et

*) Sammesteds d. 7de Blad.

**) Sammesteds d. 46 og 47 Blad.

christeligt Liv ved evangeliske Prædikener, faldt det naturligt, at Borgerne selv havde valgt den Prædikant, der huede dem bedst; men paa saadanne Steder, hvor der ikke var vaagnet noget aandeligt Røre eller hvor det efterhaanden var sygnet, der maatte denne Ret til at vælge aabne Døren for mange Misbrug, hvorom der ogsaa ofte nok føres Klage. Dog var denne Valgret ikke uden Undtagelser: „hvor Nogle have Rettighed af Arilds Tid at keise Sognepræster eller Prædikere, der skal Kirken bede dem om en Mand“; og disse „Nogle“ kunde enten være Adelsmænd, der udtrykkelig allerede i Kongens Haandfæstning havde betinget sig denne Kaldsret*), eller geistlige Herrer, Prælater og Kanniker, hvis „fra Arilds Tid“ hjemlede Ret ogsaa blev anerkjendt, og navnlig har de Kirkers Tal saavel i Kjøbstederne som paa Landet, hvor disse udøvede Kaldsret ikke været ringe. Den almindelige Regel for Valget var, at „hvor en Tjener behøves, skulle de Bedste af Kirken paa den menige Almues Vegne med Provsten udvælge sig den, som de agte beqvem..... saa skal Kirken forskikke denne med en Skrivelse til Superattendenten og lade ham forhøres om sin Lærdom og Forstand“ **). Denne Overhøring af Biskoppen førend Indvielsen var altsaa den eneste Prøve, der krævedes af den Valgte og derved erholdt ogsaa de nye Bisper en Leilighed til at gjøre deres Stemme gjældende ved Valget. Den saaledes prøvede og indviede erholdt da af Leensmanden i Kongens Navn sin Collats eller Confirmats.

At prædike Evangelium og at forvalte Sacramenterne, var den Gjerning, hvortil Præsten beskikkedes, men for at varetage denne og navnlig for at holde de Uværdige borte

*) Krag og Stephanius, Christian III's Hist. II. Side 52.
**) Ordinantsen (1574) b. 43 Blad.

fra Nadverens Nydelse, maatte han have Magt til at udelukke eller bandsætte. Vel kunde de reformerede Kirkesamfund ikke mere anvende Bandsættelsen som tidligere, hvor den særlig ramte dem, der fornægtede Troen og dermed løsrev sig fra Kirkens Grundvold; de kunde det ikke, fordi de manglede den Sikkerhed i Udtalelsen af den christelige Grundsandhed, at de turde bandlyse eller forkjættre de Afvigende. Men som moralsk Tugtemiddel mod Troens praktiske Fornægtelse i en usædelig Vandel kunde de ikke undvære den, derfor formaner ogsaa Ordinantsen Præsterne til, „at holde hart ved den udi denne sidste Tid, fordi Band er den yderste Lægedom, Kirken haver". Men var det saaledes de aabenbare Laster, Kirkens straffende Arm ramte, da var det i mange Tilfælde de samme, der ogsaa maatte falde under „Sværdet" eller den verdslige Domstol, og ikkun faa vare de Synder, der særlig vare Kirkens Straf undergivne, navnlig Drikfældighed og Hor. De, der aabenbart vare forfaldne til disse Laster, bleve, naar de twende Gange vare paamindede uden Frugt, med Navns Nævnelse udelukkede fra Nadveren og tilstededes først Adgang, naar de viste Anger over deres Forhold *). Saaledes lød Loven, men under de statskirkelige Former er dennes sande aandelige Udøvelse altid mislig, og maatte navnlig være det paa en Tid, hvor saamange af Kirkens beskikkede Tjenere først selv maatte have smagt denne Kirkens yderste Lægedom. Til Veiledning i denne Henseende havde Plade, Aaret iforveien, udgivet „en liden og nyttelig Bog om lønlig Skriftemaal, om aabenbar Pønitents for aabenbare Syndere," som han erklærer, kun nødig at have ladet udgaae, „efterdi nogle Sognepræster paa Landsbyerne ere saa grove og uforstandige". Det var dog ikke nogen let Sag at

*) Sammesteds d. 50 Blad.

bringe det paa det Klare, paa hvilken Maade Præsten kunde give den Enkelte i Menigheden Tilsagnet om hans Synders Forladelse og der gik derfor ogsaa nogen Tid hen, førend der dannede sig en fast Praxis i denne Henseende. „Hvad er her ikke omvendt paa Skriftemaalet? — skriver Kapitlet i Lund nogle Aar senere. — Første denne Lærdoms Begyndelse vidste af intet Skriftemaal uden hvad hver bekjendte sig for Gud, og da kunde Præsten høre 400 eller tusinde Menneskers Skriftemaal tillige, og gav dem een Absoluts. Dernæst tyktes dem bedre at være, at hver skulde besynderligen tale med Præsten. Det havde den Aarsag, at han skulde forfare, om de kunde deres Katechismus etc. Men nu ville de endeligen, at man skrifter de Hovedsynder, som meest nager: paa det (som Lektor Frans sagde i et Præstemøde her i Lund nu Midsommer), at Præsten kan vide med hvad Inderlighed, gudelig og beredt Værdighed hver ganger til Sacramentet, at han ikke annammer det som St. Poul siger, uværdeligen til Fordømmelse“ *).

Angaaende Guds Ords Tjeneres Ophold og Forsyn, var det bestemt, at „Præster og Degne skulde nyde samme Privilegier som i Bispernes Tid“, men som vi have hørt vakte Almuens Vægring ved at betale Tienden stor Splid og Tvedragt i mange Sogne. For at bilægge denne søgte Kongen i hvert Stift, hvor han opholdt sig, at træffe en mindelig Overeenskomst. Under et Ophold paa Herrevad i Skaane indstævnede han saaledes for sig alle Herredsprovster, Sognepræster, Sognedegne, alle Kirkeværger og 4 agtede Mænd af hvert Sogn, for at blive enig med dem om, hvad der skulde svares i Tiende af Korn og af Qvæg; og hvad der skulde ydes ved Barsler, Bryllupper og Jordefærd; i Hoitidsoffer til

*) Danske Magazin V. Side 267 fgd.

de tre store Høitider og i Sjælegave maatte Enhver give „saameget Gud skyder ham i Hu“*). Disse Overeenskomster kunde dog ikke fuldelig bøie Almuens Gjenstridighed, og Kongen maatte hyppig gjentage sine truende Paamindelser, om „at tiende rettelig eller at forfølges derfore“**).

De Munke, med hvilke de evangeliske Prædikere hyppigst maatte komme i Sammenstød, vare Sorte- og Graabrødrene, fordi disse efter deres Privilegier vare Fripræster, der uden at være bundne til noget enkelt Sogn, overalt kunde paatage sig præstelige Forretninger. Som Tiggermunke havde de ingen Landeiendomme, der kunde ernære dem; de eiede kun deres Kloster, der altid laae i Kjøbstederne, hvor Sjælesorg og Ungdommens Underviisning var deres paabudne aandelige Gjerning. Medens man derfor gik meget lemfældigt frem mod de andre Munke, fordi disse mere vare som verdslige Herrer, som rige Jordegodseiere end som Munke, behandledes derimod disse „mindre Brødre“ eller Minoriter med større Strænghed, dersom de ikke villig vilde træde i det reformerede Kirkesamfunds Tjeneste. „Ingen Tiggermunke skulle udi vore Riger efter denne Dag opholdes, hverken skulle de tigge eller prædike eller høre Skriftemaal; men de som gamle ere og skrøbelige og til intet Embede beqvemme udi Kirken, de maa blive udi Klosteret, der de have deres Føde for Guds Skyld, saa dog at de aflægge Kappen og Klosterklæder og ikke bespotte Evangelium“***). Dertil kom, at disse Klosterbygninger ofte laae Kjøbstedborgerne saa beqvemme til et eller andet Brug; medens Adelen holdt sig

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie. Supplement. Side 39 fgd.

**) Flere saadanne tilligemed det ovennævnte findes i Hndskft paa Kg. Bibl. Ny Kgl. Sml. 4. 1128.

***) Ordinantsen d. 49 Blad.

til de rigere Klostere og bestræbte sig for at skaffe deres Eiendomme til sig, saa holdt Borgerne sig til disse og erholdt dem ofte som Gaver enten til en Kirke, til Raadhuus eller til andet Brug. — Det samme var ogsaa Tilfældet med Hellig-Aands-Huse, der ogsaa sædvanlig fandtes i Kjøbstederne; dog beholdt disse gjerne deres oprindelige Bestemmelse, at være Hospitaler, ja stundum erholdt de endog en anseelig Tilgift af andet geistligt Gods, som Hellig-Aands-Hospitalet i Kjøbenhavn, der dengang laae ved Graabrødre Torv og senere i Christian IV's Tid blev flyttet ud til Gaarden Vartou. Det havde erholdt et Tillæg af St. Eriks-Kalend-Gilde, af St. Jørgens Hospitalet og af Frue Kirkes Kapitel, hvoraf dog endeel tidligere var givet til Universitetet*). I Almindelighed blev der bestemt, at alt hvad der af fordum Tid var lagt til Fattigfolks Underholdning skal de ogsaa beholde, og hvad der var dem frataget, skulde gives tilbage; hertil føiede Kongen endnu det Tilsagn, at „dersom dette ikke findes at være nok, da ville vi lægge til hvad der fattes“. Tillige bestemtes, at Diakoner skulde beskikkes, to eller flere, for at indsamle Almisser under Gudstjenesten i Kirken og sørge for deres Fordeling mellem de Fattige**).

En Art privilegerede Tryglere vare Peblingerne i Latinskolerne; dette havde ikke sin Grund i almindelig Armod, men derimod i den samme Anskuelse, der engang fremkaldte Tiggermunke, at nemlig de Børn, der viede sig til det almene Vel, ogsaa skulde have deres Underhold paa offentlig Bekostning, hvorfor man endnu gjerne talte om Præsters, Skolelæreres og Fattiges Forsørgelse under Eet, fordi de alle vare Folk, der ikke levede af deres Hænders Gjerning. — Hvad Skolernes nye Indretning angaaer, da omhandles den særdeles ud-

*) Pont. Ann. III. Side 235.
**) Ordin. d. 73 Blad.

førlig i Ordinantsen (fra det 60 til det 67 Blad). Kongen havde allerede ved Høiskolens Omordning viist, hvorneget Ungdommens Oplysning laae ham paa Sinde, men ogsaa her skulde det Nye slutte sig til det Gamle. Tidligere fandtes i de fleste Kjøbsteder Skoler; men nu bestemtes der, at „der udi hver Kjøbsted skal være aleneste een Skole og alle hine andre Pugeskoler, der her og der holdes, skulle aflægges“; dog blev der den Forskjel mellem de større og mindre Kjøbsteder, at hines Skoler gjerne havde flere Lærere end de sidstes, der i Almindelighed nu først oprettedes. Om der end saaledes allerede tidligere var anvendt endeel til de lærde Skoler, saa maatte dog Kongen efterhaanden paa flere Steder forbedre deres Indtægter ved Tillæg af Kongetiender, deels til Lærernes, deels til Disciplenes Underhold. Angaaende Læremaaden bestemtes der, at Skolerne skulde deles i flere Lektier efter Lærernes Tal, og det blev strængt forestrevet, at „der ikke skal læres andet i dem end Latin, fordi Latin-Skoler gjerne fordærves af de danske og tydske Skoler“. Ikke blot de danske og tydske Skoler virkede efter Ordinantsens Anskuelse skadeligt, men ogsaa „deres Mening er ulidelig, som ville at Børnene skulle lære Græsk og Hebraisk, førend de saa meget fremmelige forbedret sig udi Latinen“; ja der fældes en meget stræng Dom over de Skoler, der fulgte en saadan Læremaade: „de som læse Græsk og Hebraisk søge mere deres egen Fordeel og Forbedring end Børnenes, som det vel kjender sig selv.“ Vel maa man undre sig over, at Wittenbergernes Disciple med deres store Mesteres Bifald*) paa den Maade kunde kjæmpe for Latinens Eneherredømme i Skolen, selv imod Anskuelser, man skulde mene langt mere maatte tiltale dem; men ligesom

*) Jfr. Instructio visitationis Saxoniæ. 1538. — Nyerup, De latinske Skolers Historie i Danmark og Norge. Side 5.

de i borgerlig Henseende vanskelig kunde rive sig løs fra Forestillingen om det ene hellige romerske Rige, saaledes bøiede de sig ogsaa i Skolen villig under dets Spiir, om de end i Kirken havde lært at skatte Modersmaalet. — Dog blev det tilladt at oprette andre Skoler, men dem tales der kun meget løselig om. „Skriver-Skoler, som man kalder dem, for Drenge og Piger, og andre der ikke due til at læse Latin, maa Øvrigheden forsørge". Ogsaa for Bønderbørns Underviisning skulde der nu sørges, hvilket lader til tidligere ganske at være forsømt; derfor blev det paalagt „Sognedegnene at undervise Bønderfolk udi Børnelærdommen, Katechismo, een Sinde om Ugen... Dersom de dertil ikke ere beqvemme, da maa de ikke mere være Sognedegne". Derfor skulde de Landsogne, der laae nær ved Kjøbstederne tage Sognedegne af Skolerne og lade dem faae den vanlige Rente til Hjælp til deres Studering*).

At vinde en levende Deeltagelse fra Menighedens Side i alt hvad der dog angik dens Salighedssag, var et Hovedformaal for den reformerende Virksomhed; medens man tidligere med dorsk Ligegyldighed havde overladt alt til Kirkens lønnede Tjenere, og indskrænket sin Medvirksomhed til at yde rige Gaver til de saaledes Bestikkede. Nu bleve alle disse selvbudne Mellemhandlere mellem Menigheden og den frelsende Gud paa eengang skaffede til Side, og ikkun Præsten blev tilbage, der ikke indmuret i et Domkapitels eller et Munkeklosters snævre Skranker var adskilt fra Folket, men levede imellem det, og kunde kun ved det øve sin Gjerning. Ved sin Prædiken paa Modersmaalet skulde Præsten vinde Indgang, og derfor var det Reformationens skjønneste Frugt, naar den kunde vække en livlig, folkelig Prædiken, der aabent og frit

*) Ordinantsen b. 71 Blad

forkyndte den hellige Skrifts Lærdomme. Den hele Bevægelse i Reformationstiden afgiver mange talende Beviser paa, at der blev prædiket varmt og kraftigt til Folk i hine Dage, og det mangler heller ikke paa Vidnesbyrd, at hine Røster endnu ikke vare forstummede, men at Folk med Andagt og Glæde lyttede til dem, og flokkedes om dem. Som en Tordenregn efter en langvarig Tørke havde de evangeliske Prædikanter virket; nu var Uveiret sagtnet, og den voldsomme Skylregn faldt i mildere Strømme, men Jorden var tør og indsugede begjærlig enhver Draabe. Som en Gjenlyd af Prædikanternes Tale begyndte ogsaa Psalmesangen paa Modersmaalet i Kirkerne at vinde i Styrke, endskjøndt Mangelen paa danske Psalmer ofte maatte gjøre det nødvendigt, at tye til de gamle latinske Kirkesange, og man gjorde det fra Kirkebestyrelsens Side med Glæde, fordi det var en god Øvelse for Degnene og Skolepogene i Latinen. Vel var det for en Deel kun Efternyn af Luthers Psalmer, der lød herinde, men at man sang dem af fuldt Bryst, beviser et lille Træk. Peder Plade fortæller i sin Visitatsbog om nogle Fiskere fra Kjøbenhavn, der kom for Skade paa Isen, medens de stangede Aal. Da nemlig Isen brast og drev med dem, saa at de truedes hvert Øieblik med Døden i de kolde Bølger, istemmede En af dem Psalmen: „Nu bede vi den Hellig-Aand", og derefter Dødspsalmen: „Med Glæde og Fred faer jeg nu hen", hvorpaa de faldt paa Knæ, medens Vandet gik dem op over Armene, og bade Gud, at han vilde forløse dem af Vaanden ved en salig Død *). Men naturligviis kunde det ikke feile, paa en Tid da man maatte tage til Takke med Præster, som man kunde faae dem, at der var mange maadelige iblandt; mange, der slet ikke engang kunde prædike, men maatte nøies

*) Heiberg, P. Palladius. S. 42. Theol. Tidsskr. VI, 2.

med at læse en Prædiken op af en Bog; mange, der i deres Levnet kun altfor tydeligt viste, at det var Mundsveir med de Lærdomme, de førte paa Læben; men man vilde dog ganske miskjende Tidsalderens aandelige Bevægelse, om man af disses Udskeielser, der senere oftere ville blive omtalte, vilde lade sig forlede til at oversee, at den evangeliske Prædiken havde slaaet dybe Rødder i Folkets Hjerte og vakt det af den aandelige Sløvhed, hvori det var nedsunken.

For at hjælpe paa de Sognepræster, der havde god Villie, om de end manglede Evne, til at varetage deres Kald, udkom der tvende fuldstændige Prædiken-Samlinger; den ene var en Oversættelse af en brunsvigsk Præst, Andreas Corvin's Postil, besørget af Peder Lille fra Roskilde. Denne Reformations-Kampens Forløber, der tillige-med en anden Adelsmand, Peder Svave, havde været mellem de første Danskere, der lyttede til Luthers Tale, havde en Tidlang opholdt sig fjernt fra sit Fædreland, da han var fulgt med Christian II. i hans Landflygtighed; nu var han kommen tilbage, og syslede, under sit Ophold i sin Fødeby Roskilde, med Oversættelsen af den nævnte Postil, der udkom i Roskilde. Samtidig med den udkom i Magdeborg „Vinter- og Sommerdelen af en Postil, beredt af Hans Tausen, Prædiker i Kjøbenhavn". Denne Mand, der havde taget saa virksom og levende Deel i selve Reformationskampen, træder nu noget tilbage, og vi finde kun sjældnere Leilighed til at nævne ham. Medens han var utrættelig i at prædike og lære, beskjæftigede han sig ogsaa med literære Arbeider; for kort siden var en Oversættelse af de fem Mosebøger udkommen fra hans Haand, nu udgav han en fuldstændig Postil, der allerede et Par Aar tidligere var færdig til Trykken. Angaaende Hensigten med denne, siger han i Fortalen: „Jeg har med denne Postil ikke seet høit op, og

ei tænkt hermed at fornøie de vise Aander, men alene at ramme enfoldige Folks Tarv, og synderlig de Sognepræsters Gavn og Nytte, som en grov og enfoldig Underviisning have Behov til at afværge to Skader og forfremme et dobbelt Gavn; at enfoldige og villige Præstemænd baade maatte blive ved deres Tjeneste, og en ulærd Almue kunde vorde lært og uforsømt. Thi jeg haver i Sandhed fornummet og forfaret, i disse 12 eller 13 Aar jeg har prædiket Evangeliet, at mange have staaet i Stampe, og ere i Lærdom blevne de samme de vare, ikke af nogen ond Villie eller af Had til Ordet og den evangeliske Lærdom, men af en Vanvittighed; de fornumme og følte i dem selv, at de trøstede sig ikke til at fornøie og gjøre sine Folk Fyldest udi den Maade, om de havde taget ved den Lærdom; derfor blev de hvor de vare, og gjennede deres Hjord til den Fælled, hvorhen de selv vidste Veien bedst, og bad Folk tro som deres Fædre, endskjøndt de ei vidste hvad det samme havde været". — Der gaaer ikke igjennem disse Prædikener, hvad man maaskee kunde have ventet, nogen skarp Tone mod de gamle Vildfarelser, saa at Tausen i den Henseende tog sig Ordinantsens Formaning til Følge: „ikke hadskelige at lade ilde paa Papisterne, med mindre Prædikeren dertil trænges af Paamindelse og Exempel". Dertil maatte han ogsaa her saameget mindre finde sig opfordret, som han ventede at vinde de Vaklende. Det gik Tausen som Luther, at naar han kom paa Prædikestolen, saa var Papisteriet ikke den værste Fiende, han havde at bekjæmpe, men det gjaldt saavel om at overvinde den raadende Kjødelighed og Ligegyldighed, der ringeagtede alt aandeligt, som at sprede den tykke Uvidenheds Mulm, hvori de evangeliske Sandheder vare indhyllede. Hans Prædikener ere derfor simple og eenfoldige Bibelforklaringer, der uden rhetorisk Kunst med naturlig, naiv

Simpelhed og Lune søger at bringe den Sandhed, Dagens Epistel og Evangelium indeholder, saa nær som muligt til Menigmands Forstand og Hjerte; men dog er der Kraft og Varme i Foredraget, som den naturlig fremkommer, hvor den Talendes Hjerte gløder i den Aandens Ild, han vil tænde i Menigheden. — Ogsaa den fyenske Prædikant, Christen Skrok, som dengang var Præst i Svendborg, havde nylig udgivet „en Sermon om Troens Kraft og Fynd", en Forklaring over Galaterne 3, 6—9. Sin Hensigt med dette Skrift angiver han selv i Indgangen saaledes: „Det er os Behov at vide og oprigtig at overveie den Trætte og Tvedrægtighed, som nu udi vor Tid er i Christendommen opkommen, at hun vendes ikke alleneste ved nogen udvortes Skik eller Ceremonier, som mange mene, men ved dette allerhøieste Stykke, som vor Sjæls Velfærd paa hænger, som er vor Retfærdiggjørelse for Gud ved Troen". *).

Kongen havde nu fuldendt den første Deel af sin Gjerning; en ny Anordning for Kirke og Skole var affattet ved de Mænds Hjælp, han meest satte sin Lid til, og den var, uden at møde nogen Indsigelse, almindelig vedtagen; men der stod endnu meget tilbage, førend den ret førtes ind i Livet, hvorved den dog først skulde bestaae sin Prøve. Det var Kirkens Frihed i det sextende Aarhundredes Forstand, der dermed var gjennemført; den Frihed, der bestod i en Frigjørelse fra Rom, og dermed ikke blot fra en fremmed twingende Magt, men fra en Magt, der vilde twinge med guddommelig Bemyndigelse. Hvad der saaledes unddroges Rom og derved blev overladt til den menneskelige Myndigheds frie Selvbestemmelse, tilfaldt nu Kongen og det verdslige Regi-

*) Stemmer fra Reformations-Tiden. Side 65—76.

mente, dog saaledes, at det erkjendtes, hans Ordinants for Kirken ikke maatte krænke vor Herres Jesu Christi Ordinants. En Medvirkning fra Menighedens Side i Forvaltningen af de kirkelige Anliggender tilstededes altsaa kun i een Henseende — men det ogsaa en meget væsentlig — idet der tilstodes den Ret til selv at vælge sin Præst, ligesom Præsterne i ethvert Herred fik Ret til at vælge deres Provst, og Kjøbstedpræsterne at foreslaae til Bispevalget. Det var altsaa det eneste Punkt, hvor den vundne religiøse Frihed virkelig kom Menigheden tilgode. Men om en selvstændig Organisation af Kirken i den Forstand, at den igjennem en lovmæssig Repræsentation nu fortsatte den lovgivende Virksomhed paa det eengang lagte Grundlag, var der dengang ikke Talen, ligesom man overhoved ikke tænkte paa en videre Fortsættelse, men ansaae den Gjerning nu eengang for alle afgjort. Da det imidlertid viste sig, at der dog endnu kunde være endeel at bøde paa, maatte man atter fornye de tidligere gjængse Former for kirkelige Sagers Afgjørelse. Deraf de under Christian III. temmelig hyppige Nationalconcilier, eller Møder af alle Bisperne fra Landets forskjellige Stifter, der snart samledes paa Kongens Bud, snart efter fælles Overeenskomst. Naar Kongen sammenkaldte dem, var det for at høre deres Raad og Betænkning angaaende en eller anden paatænkt kirkelig Foranstaltning; naar de samledes efter egen Tilskyndelse, var det for at afgjøre enkelte Punkter angaaende forskjellige Kirkeskikke eller den geistlige Tugt, hvilke Sager ellers ogsaa henhørte under den biskoppelige Myndighed; og de saaledes tagne Bestemmelser havde derfor ogsaa kun den Gyldighed, som fælles Overeenskomst kunde give dem. Ogsaa bestræbte Biskopperne sig for at faae Landemoder eller Provstemøder i Gang i hvert Stift, hvilke Møder

de selv da gjerne aabnede med et længere Foredrag *), og benyttede til at meddele Stiftets Geistlighed deres Paamindelser. Kalendgilderne mellem Præster vedvarede ogsaa endnu, men synderlig kirkelig Betydning havde de ikke, endskjøndt man søgte ved dem at vække en nøiere Samvirksomhed mellem Præsterne, og derved fremme Enighed i Lære og Liturgie. Disse Levninger af Fortidens Gildevæsen, der nu efterhaanden i alle Forhold maatte vige, vare i Virkeligheden dengang sædvanlig kun hvad man nu kalder Gilder, hvor det ofte gik meget vildt og upræsteligt til.

Allerede Aaret efterat Ordinantsen var vedtagen, ansaae Kongen det nødvendigt at sammenkalde et saadant Bispemøde, der blev holdt i August 1540 i Kjøbenhavn, for ved fælles Overveielse at gjennemsee og rette nogle af Ordinantsens liturgiske Forskrifter. Det er imidlertid kun med en vis Ængstelighed, de nye Bisper indledede disse Bestemmelser, fordi den religiøse Frihed, Reformationen havde forjættet og begjæret, endnu altid stod for deres Blik, selv under denne deres Stræben efter Ensformighed; og dertil frygtede de ved paa den Maade at binde Friheden, atter at føre den gamle Forgudelse af de gjængse Kirkeskikke om end i en anden Skikkelse atter tilbage. „Der er altid Fare ved, hedder det i Indledningen **), at Christus skal fortrædiges ved disse Forskrifter. Af Love fremgaaer gjerne Fortrøstning til Gjerninger, men hvor den er, der kan ikke være Fortrøstning til Christus; for at forebygge denne Fare, maa man stadig

---

*) Af saadanne Synodal-Taler ere flere trykte. **N. Palladius, Oratio de vera et catholica ecclesia 1556. Magnus Matthiæ** har udgivet alle sine; den første Samling er **Tessaradecas orationum Synodalium Lundiæ habitarum. 1601.**

**) Pont. Ann. III. S. 249.

paaminde Menigheden, om Lovens rette Brug, ligesom ogsaa om Kirkeskikkes fromme Brug, og om Friheden i den Henseende". Disse Bestemmelser, der saaledes indlededes, angik meest Anordningen af den kirkelige Gudstjeneste; den disciplinariske Bestemmelse, der her blev tagen: at nemlig en Præst, der havde begaaet et Drab, maatte, efterat have udsonet den verdslige Øvrighed som andre stedes til offentlig Skrifte, men ikke faae sit Embede igjen, uden at først den almindelige Synode af alle Bisper derom var adspurgt; — viser hvad man kunde vente sig af den Tids Præster. Ligeledes blev den gamle papistiske Skik, Korsebyrd kaldet, hvorved Præsterne bar et Crucifix omkring paa Agrene, for at vie dem til et frugtbart Aar, her forandret til en Gudstjeneste i Kirkerne, hvorved Bønderne paa vanlig Viis kunde frembære deres Gaver til Præsten og til de Fattige*).

Medens de nye Bispopper i Kjøbenhavn søgte at sikkre den nye Tingenes Orden, samledes de før saa mægtige og indflydelsesrige Domherrer, Prælater og Kanniker, i Lund til til et Kapitelmøde, for at gjennemgaae de gamle Vedtægter og lempe dem efter den nye Tingenes Orden**).

Af disse rige og mægtige Stiftelser, der i fordum Tid endog havde formaaet at rivalisere med den bispelige Myndighed, bestode der 5 i Danmark foruden det slesvigske Domkapitel, nemlig i Lund, i Roskilde, i Ribe, i Aarhuus og Viborg, medens i Fyens og Børglums Stifter de anseete Benediktiner-Klostere traadte i Kapitlernes Sted. Ved Frue Kirke i Kjøbenhavn var der vel ogsaa et mindre Kapitel —

*) Pont. Ann. III. Side 248—54.

**) Angaaende de Statuta capituli Lundensis, Pontoppidan anfører under Aar MDXL, bemærker han selv foran i „Verzeichniß" osv. (III. Side 26), at der i Aarsangivelsen mangler et C; er denne Rettelse rigtig, da hører disse ikke herhid.

bestaaende kun af to Prælaturer og 8 Kannikedømmer — men dettes Opløsning var allerede besluttet, da Kannikernes Eiendomme, naar de nærværende Besiddere uddøde, skulde gaae over til Universitetet. Disse Foreningers oprindelige Bestemmelse, at samle alle ved Domkirken ansatte og fungerende Geistlige under klosterlig Tugt, havde i Tidernes Løb ganske forandret sig, da det udstrakte Jordegods, hvoraf de kom i Besiddelse, baade forøgede deres Tal i den Grad, at deres egentlige geistlige Gjerning slet ikke stod i noget Forhold til de betydelige Indkomster, der var tildeelt Enhver af dem, og en Følge heraf var det atter, at Mangfoldige attraaede disse Præbender, uden at bekymre sig noget om denne Gjerning, der da blev overladt til Vikarer. Ikke at ophæve disse Stiftelser, men at føre dem nærmere til deres oprindelige Bestemmelse, og derved at benytte dem som et Led i den hele statskirkelige Organisme, var Kongens Tanke, hvortil ogsaa Luther havde tilskyndet ham. Naar det tidligere var Prælaternes og Kannikernes Hverv at udføre Chorsangen ved de daglige Tider i Domkirken, da blev det dem paalagt at fortsætte denne Tjeneste, ja omhyggeligere end forhen fra Ottesang til Aftensang, ikkun Natsangene eller Vigilierne bleve forbudne, fordi Bønnerne da gjaldt de Afdøde, ligesom ogsaa ved de andre Tjenester saadanne Kirkesange bleve forbudne, der mindede om de forrige Vranglærdomme **). Men nu da Evangeliets Prædiken for den forsamlede Menighed blev gjort til Hovedsagen i al Gudsdyrkelse, maatte denne Chorsang, en Levning af den romerske Kirketjenestes theatralske Pomp, snart tabe al Betydning, saameget mere som den daglige Messelæsen, til hvis Forherligelse egentlig

**) Instructio pro canonicis et monasteriis føiet til Ordinantsen 1537. fol 84 fgd.

kun Chorsang tjente, nu ved den nye Kirkeorden bestemt var forbudt. Fremdeles skulde Domkapitlerne forestaae Domskolerne, hvorfor En af Prælaterne hed **scholasticus**, og skulde være Skolens Rector; ogsaa dette Hverv blev ved den nye Kirkeorden paany indskjærpet, da det blev paalagt dem at underholde en Læsemester i den hellige Skrift, som kunde forklare den paa Latin baade for Kanniker, Skoledegne og forstandige Borgere og andre som did vilde søge. Endelig var det deres Hverv, at gaae Bispen til Haande ved hans Embedsgjerning, og navnlig udgjorde de ethvert Stifts øverste geistlige Ret, ligesom ogsaa Valget til Bispeembedet lovmæssig tilkom dem. Hvad nu den første Bestemmelse angik, da blev ogsaa den, som vi snart skulle erfare, tildeels endnu i Kraft; hvad den sidste angik, var den bleven ændret saaledes at det var alle Kjøbsteders Sognepræster i Stiftet Valget var overdraget, og altsaa ikke blot Domkirkens Geistlige alene, der dannede Kapitlet. Vel kunde det synes forunderligt, at Kongen kunde stadfæste og opretholde saadanne Stiftelser, der maatte synes farlige Støtter for det gamle Kirkevælde; men man maa erindre, at Kongen, ved at bryde Bispemagten, havde knyttet den høieste kirkelige Magtfuldkommenhed, som fordum Bisperne besad, til Kronen, og i Kraft heraf var det Kongen, der besatte de ledige Præbender i Kapitlet *). Rigtignok havde de ældre Bisper neppe haft Myndighed til at beskikke Domherrer, da denne mægtige Corporation, skinsyg paa Bispemagten, tiltog sig Magt til selv at besætte de ledige Præbender, men det var dog den oprindelige Anskuelse, at det tilkom Biskoppen at besætte alle Stiftets geistlige Embeder, og denne oprindelige Fordring maatte træde i Kraft, naar det

*) Reces fra 1536. Krag og Stephanius, Christian III. 1 D. S. 503.

var Kongen, der udøvede den. Derved maatte Kapitlerne i Virkeligheden snart blive til noget ganske andet, naar Præbenderne efterhaanden kom i Hænderne paa Mænd, der vare afgjorte Venner af den nye kirkelige Orden; og dette skete gjerne saaledes, at fortjente Adelsmænd erholdt Prælaternes rige Indkomster, fortjente Lærde Kannikernes, og Vikariaterne bleve hyppig tillagte Sognepræster eller Skolens Lærere til Forøgelse af deres Lønning. Men saalænge de gamle Domherrer endnu levede, var det ikke andet at vente, end at den nye evangeliske Kirkeordning i dem vilde møde afgjorte Modstandere, og at det virkelig var Tilfældet, ville vi i det Følgende snart faae Exempel paa, hvad Roskilde og Lunde Kapitel angik. — Dengang Domherrerne i Lund samlede sig til det ovennævnte Kapitelmøde, var Claus Urne præpositus eller Domprovst (siden 1524). Denne Mand, en Brodersøn til Bispoppen Lage Urne, tilhørte en mægtig adelig Familie, saa at han senere blev Medlem af Rigsraadet; han var i sin Tid bekjendt som en Ven og Befordrer af den humanistiske Dannelse, og maatte vel allerede af den Grund være gunstigere stemt for Reformationen*); men om der end var mange andre, som dette ikke gjaldt om, saa var det dog nu ikke Tiden, at give denne Uvillie Luft, hvor man var kommen sammen for at redde, hvad der endnu stod til at redde af Kapitlets selvstændige Forfatning og indre Organisation**). Det er en rimelig Formodning, at ogsaa de andre Domkapitler, navnlig de rigeste og mægtigste i Roskilde og Ribe, have fulgt dette Exempel, og ligeledes søgt at læmpe deres Statuter efter Tidens forandrede Vilkaar.

*) Werlauff, Bidrag til Kjøbenhavns Universitets Historie. S. 30.
**) Pont. Ann. III. S. 258—63.

Men om end disse Stiftelser, ligesom mange af de anseeligste Klostere, vedbleve at bevare en selvstændig Bestaaen, om end Bispernes Part af Tienden var inddraget umiddelbar under Kronen, og stod altsaa til Kongens frie Raadighed, ligesom og det Jordegods, der havde hørt til Bispestolene, var bleven kongelige Forleeninger, saa var dermed dog endnu ikke draget tilbørlig Omsorg, for alt hvad der tidligere havde hørt til Stiftets Gods, og altsaa havde henligget under Bispernes Værge. Kirkernes Indtægter, der deels bestod i Jordegods, Kirkegaardene, deels i en Trediepart af Tienden, blev i hvert Sogn oppebaarne og anvendte af den af Menigheden valgte Kirkeværger, men under Biskoppens Tilsyn, og da man dengang neppe kjendte til Lægmænd som Kirke-Eiere, udstrakte dette sig til alle Stiftets Kirker, der ikke hørte til de geistlige Corporationer, Kapitler eller Klostere. Dertil kom Alter-Gods eller Jordegods henlagt til en eller anden Kirke paa Landet eller i Byerne, for at der ved Alteret skulde læses Messer for Giveren, Calendernes eller Præstegildernes, og andre Gilders Eiendomme, — alt dette savnede endnu tilbørligt Tilsyn. Derfor beskikkede Kongen overalt Leensmænd eller Befalingsmænd over Stiftsgodset, der skulde paasee, at alle Afgifter bleve rigtigt erlagte, at det paagjældende Gods svarede behørig Jordskyld og Rente, og at alting blev rigtig anvendt efter sin Bestemmelse. Denne Forleening med Stiftets Gods var ikke nødvendig knyttet til nogen kongelig Forleening; men sædvanlig var det dog en af de kongelige Leensmænd, hvem dette Tilsyn blev overdraget. Saaledes fik for Skaane Leensmanden paa Lundegaard, Sti Pors, Stiftets Gods i Forvaring, Leensmanden i Roskilde var næsten altid Stiftsbefalingsmand for Sjælland; for Fyen var Leensmanden paa Nyborg Slot, Michael Brokkenhuus den første. Snart erholdt disse Stifts-

regentere, — som de ogsaa kaldes — en mere udvidet Birkfomhed, hvorved de, om end under forandrede Forhold, kom til at forvalte de ældre Bispers verdslige Myndighed.

Det eneste Stift i Danmark, der endnu bestod urørt, var det slesvigske, og selv dengang den gamle Bisskop Godske Ahlefeldt døde foregik der endnu ingen Forandring med Bispestolen, men vel med Stiftets Domkapitel. Da Ahlefeldt døde, tilbød Kongen Bugenhagen denne Bispestol, men han afslog det, for at man ikke skulde sige om ham, at han jagede de gamle Bisskopper fra deres Sæde for selv at sætte sig paa dem; hvorved en tydsk Adelsmand Tilemann von Hussen erholdt den. Tilemann havde paa Grund af sin Kjærlighed for Evangeliet maattet forlade sit Fødeland, Cleve, og var fra Wittenberg af bleven Kongen anbefalet, hvor han tog Doctorgraden sammen med Plade og fulgte rimeligviis med denne herind. I Kjøbenhavn levede han som theologisk Professor ved Universitetet og erholdt nu — et Beviis paa Kongens udmærkede Gunst — det rige slesvigske Stift*). Med det slesvigske Domkapitel blev der derimod truffen en ny Overeenskomst efter den Plan, som ovenfor blev omtalt. Det blev altsaa anerkjendt som bestaaende Corporation, men da det under selve Reformationskampen havde lidt meget og mistet næsten Halvdelen af sine Besiddelser, som enten vare anvendte i andre Øiemed, fornemmelig til Skolerne, eller vare blevne adelige Forleeninger, saa blev Domherrernes Tal meget indskrænket og bestemt, at Kapitlet herefter skulde bestaae af 8 Medlemmer, to Prælater og sex Kanniker. Disse geistlige Herrer skulde i Forening med tilkaldte Geistlige udvælge Stiftets Bisskop — en Ret, som de iøvrigt aldrig kom til at udøve, da Slesvigs politiske Deling

*) Pont. Ann. III. Side 133.

medførte, at det efter Hussens Død heller ikke i kirkelig Henseende blev et samlet Stift. Fremdeles skulde Kapitlet her som allevegne bestikke og lønne en Læsemester i Theologien; endelig skulde det udgjøre Consistoriet, der skulde dømme i geistlige Sager. I flere Henseender erholdt endog dette Kapitel en selvstændigere Stilling end de andre danske Kapitler; vel maatte ogsaa det svare Skat og Afgifter af sine Besiddelser, men Tilsynet med dette Stifts Gods beholdt ogsaa for Fremtiden den af Kapitlet og Biskoppen valgte adelige Stiftsfoged i Svabsted og blev ikke overdraget nogen kongelig Leensmand; ligesom det ogsaa beholdt Ret til i Forening med Biskoppen selv at besætte de ledige Pladser i Kapitlet*) I det Hele var Kongen varsommere med de geistlige Stiftelser i Slesvig end noget andet Sted. De store Klostere, der fandtes der: St. Johannes Nonnekloster i Byen Slesvig, Lygum Kloster, Rye Kloster ved Flensborg Fjord vedblev alle, endskjøndt de naturligviis maatte opgive Ordensløftet og rette sig efter den evangeliske Kirkeorden; derfor er ogsaa det førstnævnte af disse det eneste Kloster i Danmark, der stedse har bevaret sin oprindelige Bestemmelse**).

For at fuldende den evangeliske Kirke-Orden og navnlig for at medoptage de Elementer i Kirkestyrelsen, der vare givne med Stiftsbefalingsmænd og Kapitler berammede Kongen et Kirkemøde i Ribe, hvorhen alle Superintendenterne tilligemed Befalingsmændene i Stifterne bleve indstævnede til at møde for Kongen og hans Raad, ved hvilken Leilighed ogsaa Bugenhagen var tilstede. Dette var altsaa intet sædvanligt Bispemøde, eller rettere et saadant gik forud, da det var befalet Bisperne i Forening at optegne de Brøster, der

*) Sammesteds. Side 264—66.
**) Daugaard, de danske Klostere. Side 442.

efter deres Erfaring hindrede Ordinantsens Efterlevelse og sammenfatte dem i visse Artikler, for at disse paany kunde drøftes for Kongen og hans Raad og da som nye Lovbestemmelser føies til Ordinantsen. Superintendenterne klagede især over grove Misbrug ved Menighedernes Udøvelse af Valgretten, derfor blev den ogsaa noget nøiere bestemt; istedetfor at det før hed: „de bedste i Sognet skulde vælge", blev det nu bestemt, at „de menige Sognemænd skulde keise og udnævne syv af de ældste og agteste Mænd i Sognet, som havde Fuldmagt til med Herredsprovstens Raad og Samtykke at keise og udvælge en anden from lærd Mand til Sognepræst," som efterat være prøvet af Superintendenten erholdt Stiftsleensmandens Confirmation *). Tanken i denne Valgmaade er aabenbar denne, at saavel Menighedens og Geistlighedens som den øverste verdslige Kirkestyrelses Stemme maatte høres ved Udnævnelsen; men selve den Maade, hvorpaa Valget her nøiere blev bestemt, var ikke istand til at forebygge Misbrug, og navnlig blev Geistlighedens Stemme her sædvanlig den afgjørende, baade fordi Bispernes Bestikkelsesret havde Fortidens Vedtægt for sig, som og fordi Provsternes Raad og Samtykke, der udkrævedes ved Valget, aabnede Geistligheden og navnlig Bisperne en Leilighed til fortrinsviis at gjøre deres Stemme gjældende. — For at skaffe Kjøbstedpræsterne deres tilbørlige Ophold, blev Anordningen om at svare rigtig Tiende i de tilliggende Landsogne, paa ny indskjærpet; Kongens Part i Tienden blev føiet til, ligelig fordelt mellem Byens Kirker og Præster; og hvor dette ikke var tilstrækkeligt, skulde „Borgerne og Sognemændene lægge Penge til af deres eget" **). Overhovedet blev det Stiftsbefalingsmandens Pligt

*) Ordinantsen (1574). Det 148 Blad.
**) Sammesteds. Det 152 Blad.

at staae paa Præsternes Ret, at der ikke med Urette blev paalagt dem nye Tynger og Besværinger, at de erholdt tilbage, hvad der med Urette var berøvet dem. Ogsaa Tilsynet med Hospitalerne og deres Jordegods blev ham underlagt, saaledes at der blev for hvert beskikket en Forstander, der skulde aflægge Regnskab for ham og for Stiftets Kapitel. Ogsaa af de Sager, der før havde henhørt under Bispoppens og Kapitlets geistlige Domstol bleve nu nogle henlagte under Stiftsbefalingsmanden og Kapitlet, nemlig alle Ægteskabs- og Hoersager, saaledes at i de twende Stifter, hvor der ingen Kapitel var, skulde andre lærde Mænd i Forening med Stiftsleensmanden danne dette Consistorium eller den saakaldte Tamperret — enten Byens Sognepræster eller Munke i ansecte Klostere, som Munkene i St. Knuds Kloster i Odense *). Men dermed var ikke alt afgjort, hvad der før havde hørt til den geistlige Ret; i samme Grad som Bispopperens Overmagt tidligere var voxet, havde de ogsaa udvidet den geistlige Ret, saa at alle Sager af hvilkensomhelst Art, der angik geistlige Personer, bleve henlagte derunder. Men ved Reformationen skulde der indtræde en skarp Sondring af det Geistlige og Verdslige, og derfor skulde alle Sager, der angik reent verdslige Forhold, hvad enten Geistlige vare indviklede deri eller ikke, henhøre under Landets almindelige Domstole; og de Geistliges særegne Værnething, Provsteretten og Landemodsretten, der dannedes nu af Kapitlet under Stiftsleensmandens Forsæde, kunde kun fælde Kjendelse i Sager, der angik de Geistliges Embedsforhold; dog saaledes, at heller ikke disse kunde afgjøre Tvistigheder om Lærdommens Reenhed, men naar saadanne opkom, maatte Kongen selv umiddelbart afgjøre dem, efterat have hørt sine særlig dertil be-

---

*) Sammesteds. Det 19de Blad.

stikkede Raadgivere. Afgjørelsen af saadanne Tvistigheder, hvor begge Parter beraabte sig paa den hellige Skrifts Medhold, vare altid for den protestantiske Statskirke en „Pæl i Kjødet“, som den helst søgte at omgaae, eller nedslog ved et vilkaarligt Magtsprog.

Kort før dette Møde var Bisskoppen i Ribe, Johan Wandal, død, og Hans Tausen blev nu kaldet til hans Eftermand, uvist om ved Præsternes frie Valg eller ved en kongelig Beskikkelse. Hans Indvielse til Embedet foregik med usædvanlig Høitidelighed, da Kongen og hans Raad tilligemed alle ved Mødet samlede Herrer bivaanede Ordinationen, som Bugenhagen udførte, saa at han altsaa fik Leilighed til at gjøre den tidligere Forsømmelse god igjen, ved ogsaa at indvie Tausen til et evangelisk Bispeembede. Ogsaa i denne sin nye Virkekreds var han utrættelig baade som Bisskop, og i de første Aar tillige som Læsemester i Theologien, da det var umuligt, strax at faae Folk til disse Embeder. I sit Hyrdebrev til Stiftets Provster og Præster, revser han især den Vanart hos Almuen, at „den saa begjærlig løber efter Spaaqvinder og Troldmænd, endskjøndt dog Guds Ord læres puurt og reent fra alle Prædikestolene. Medens man holder ikke Christi Tjener sit Brød værd enten i retfærdig Tiende eller Offer, lønner man slige Djævelens Apostelinder og betaler dem rundelig for deres Forføring og Tant“. Den samme Formaning gjentager han i det latinske Brev til den studerende Ungdom, hvormed han begyndte som Læsemester, ikke at befatte sig med høiere Aander eller med sorte Kunster, men at holde sig til den levende Gud og til Christus allene *).

*) Disse tvende utrykte Breve af Tausen findes paa Kgl. Bibliothek. Thottske Samling. 4. 126.

Kort efter dette Møde forlod Bugenhagen for stedse Danmark, hvor han i disse bevægede Aar havde virket til megen Velsignelse, og uagtet Kongens gjentagne Opfordringer, vægrede han sig bestandig ved at vende tilbage, da hans Nærværelse her ikke mere var nødvendig. „Vi ere i Raade betænkte paa og begjære — skrev Kongen til ham det følgende Aar —, at I, dersom det var muligt, igjen vilde begive Eder hid til os, thi vi vilde nok have en saadan gammel Pommerink eller Flæskeæder, som ogsaa maaskee bedre kunde taale Luften hertillands end andensteds. Vi skulde ogsaa nok sørge for samme Mand saaledes, at han skulde vide os Tak derfor" *) — men Bugenhagen var allerede til Aars og vilde nødig forlade sin Rede i Wittenberg, hvor der var nok for ham at gjøre. Vel havde han ikke havt nogen fast Ansættelse i Danmark, men dog maatte man, især ved Høiskolen, savne hans Nærværelse, som dertil ogsaa i disse Aar havde mistet baade Tausen og Hussen. Derfor var en skotsk Adelsmand, Mac-Alpin, hvem Melanchton paa sin vanlige Viis havde givet Navnet Maccabæus, bleven kaldet til en theologisk Lærervirksomhed. Ogsaa denne Mand havde Kjærlighed til den evangeliske Lærdom, nødt til under Marias Regjering at forlade sit Fødeland, og som Flygtning tyede han til Wittenberg, hvor han levede paa en fortrolig Fod med Luther og Melanchton. Efterat han i Stratsborg forgjæves havde søgt en Virksomhed, kom han til Danmark, og blev her strax ansat som theologisk Professor. Ogsaa den bekjendte skaanske Prædikant, Ole Gyldenmund, der efter Sadolins Bortgang var bleven kaldet til Kjøbenhavn som Sognepræst ved Frue Kirke, blev nu tillige theologisk Professor, og da det derhos var ham paalagt at besørge de hebraiske

*) Pont. Ann. III. Side 238.

Forelæsninger, var der for ham nok at gjøre, ja, mere end han kunde overkomme.

Endskjøndt saaledes den nye evangeliske Kirke-Orden overalt var gjennemført uden nogen synderlig Modstand, kunde det dog ikke være andet, end at de gamle Kirkeskikke med alle deres vildfarende Lærdomme endnu havde mange Venner, om de end ikke vovede at træde aabenlyst frem. Den Mand, der tidligere havde været deres ufortrødne Forsvarer, Poul Eliesen, var nu forstummet, hvad enten saa Døden havde bortrevet ham eller han, træt af sine frugtesløse Anstrængelser, nu havde trukket sig tilbage *). Heller ikke de gamle Bisper havde nu Lyst eller Mod til at foretage sig noget, for at gjenoprette den gamle kirkelige Orden, endskjøndt de alle, paa Rønnow nær, vare komne paa fri Fod. De to, der vægrede sig længst ved at underskrive den dem afæskede Forpligtelse, Styge Krumpen til Børglum og Johan Friis til Viborg, havde nu dog beqvemmet sig dertil, og henlevede deres Tid i Stilhed **). Men derimod var der rundt omkring mange Munke og Kanniker, der endnu ikke vilde opgive Haabet om, at det Gamle atter kunde vende tilbage, og som i Smug, saavidt de kunde, søgte at forberede dets Atterkomst. For at skræmme disse hemmelige Bestræbelser, paalagde Kongen de theologiske Professorer, at foranstalte en Disputation ved Universitetet angaaende de meest omtvistede Lærdomme. Det var Kannikerne i Kjøbenhavn, Roskilde og Lund foruden enkelte Abbeder og Munke fra de sjællandske Klostere, der her bleve indstævnede, for at disputere med Professorerne, og naar de vare overbeviste, at under-

*) Engelstoft, Paulus Eliæ, Side 544—54. Nyt historisk Tidsskr. 2det Bind.

**) Krag og Stephanius, Christian III's Historie, I. Side 171 og Pont. Ann. III. Side 232.

skrive tre af disse affattede Artikler. Disse Disputationer skulde holdes efter Kongens udtrykkelige Begjæring, men udentvivl havde de nylig ansatte Professorer ogsaa nok selv Lyst til at prøve en aaben Dyst med de gamle Herrer. De trende Sætninger handlede 1) om Messen eller den papistiske Praxis med Nadverens Consecration, uden at nogen Menighed er tilstede. 2) om Nadveren eller om det papistiske Dogma, der paastaaer Forvandlingen af Brødet og Vinen i Nadveren; endelig 3) om Ordets Tjeneste eller om Præstevielsen som Sacrament. De vare alle affattede i en skarp Tone og ledsagede af Opfordring til alle Modstandere om at give Møde og fremkomme med deres Indvendinger, for at, naar disse vare gjendrevne, Sætningerne kunde blive underskrevne af alle Rigets lærde Mænd.

Disputationerne bleve holdte i Foraaret 1543 og Kannikerne i Kjøbenhavn vare nærmest til at give Møde. I Kannikestræde i de Boliger, der vare bestemte til at blive Universitetets Eiendom, naar de nuværende Beboere ved Døden vare afgaaede, og omkring Nikolaikirke boede endnu adskillige, der holdt fast ved det Gamle og under Samtalen oplystes det, hvad man havde dem mistænkt for, at de havde læst Messer paa papistisk Viis. Hvad man forlangte af dem, var, at de skulde underskrive Professorernes Artikler, og gaae til Alters; dog maatte En af dem, Kanniken Johan Terning det følgende Aar fra Prædikestolen i Frue Kirke høitidelig erklære, at han erkjendte den Lære der her lærtes for ret, og Sacramenterne som de her forvaltedes for rette Sacramenter. Nogen haardnakket Modstand gjorde de ikke; de fleste Kannikere tilligemed de gamle Vicarer og Alterpræster faldt snart til Føie; ikkun Mag. Mathias med sin Kapellan Nikolaus disputerede længe med Professorerne; da de tilsidst spurgte ham, om han da ikke ansaae den tydske og danske Kirke for

at være Christi, svarede han undvigende: „Jeg vil ikke dømme dem, jeg dømmer mig kun selv; lad dem see til, om de ere af Christi Kirke eller ikke“. Desuagtet underskrev han med den Erklæring, at han gjorde det nødtvungen og imod sin Samvittighed, hvilket dog Plade erklærede var usandt, hvad Tvangen angik*). — Kapitlet i Roskilde havde derimod ikke svaret og ikke givet Møde; paa Opfordring bad Kannikerne om Opsættelse indtil Plade kom derud paa Visitats. Da han kom i Juli Maaned, fik de ham til at gaae ind paa, at Sagen skulde afgjøres skriftlig, men dermed var Kongen ikke tilfreds og gjentog i en Skrivelse Befalingen at møde til en Disputation. Da Kapitlet havde modtaget Kongens Brev henvendte det sig til de tre Professorer og yttrede atter Ønsket om, at Sagen maatte afgjøres skriftlig „og det af den Grund, for at ikke, naar det kom til Ordskifte, det ene Ord skulde tage det andet, og Ordene da komme andetstedshen og udlægges anderledes end de var sagt“. Kapitlet taler i dette Brev i en meget maadeholden Tone og indrømmer, at der i Papismen gik Misbrug i Svang, men advarer imod, med Misbrugene at forkaste den rette Brug eller som Lykurg at forbyde Plantning af Viinstokke for at Folk ikke skulde beruse sig. Dette Brev, der er skrevet den 31te August, var ledsaget af en udførlig Gjendrivelse af Professorernes trende Sætninger. Disse svarede ikke paa Gjendrivelsen men vel paa Brevet og undslog sig deri for at svare skriftlig. „Vi frygte ikke for“, hedder det, „at godtgjøre for al Verden vor Menings Sandhed, som Gud i sit aabenbarede Ord har villet kundgjøre for alle. Men Menneskenes Løgne og Opdigtelser er det gavnligt og nødvendigt at dølge saameget som muligt, for at ikke de Eenfoldige skulle vildledes“. Brevet slutter med at henvise til

*) Heiberg, Palladius. Side 101—9. Theol. Tidsskr. IV, 2.

Universitets-Fundatsen og Kirkemødet i Ribe, som Beviser paa det Glædelige i den foretagne Kirkerensning. — Kapitlet skrev ogsaa et Svar til dette Brev, men det blev ikke afsendt, fordi „nogle gode lærde Mænd have meent, at det for Tiden maatte holdes tilbage paa Grund af Kirkens beklagelige Tilstand hos os". Svaret er iøvrigt skrevet i en besindig Tone, der indskrænker sig til med let Ironi at møde Professorernes ikke sjælden plumpe Udfald og slutter med at yttre nogen Forundring over den Fremgangsmaade, der anvendtes imod dem. „At forlange en saadan Underskrift, strider mod alle Universiteters Vedtægt; vel staaer det Fakultetet frit for at fremsætte Theses, som der disputeres om til Ungdommens Dannelse, men at det kræver disse siden underskrevne, er noget uhørt. Hvad der her twistes om, er tidligere afhandlet i Augsburg og i Regensburg af de ypperste Theologer og tildeels er man bleven enig; men om flere Punkter er der endnu Tvist, hvis Afgjørelse endnu maa oppebies....... Vi ønske ikke noget nyt Concil, som skulde vedtage et nyt Evangelium og lave nye Troesartikler; kun kræve vi, at hvad der er almindeligt omtvistet ogsaa almindeligt afgjøres og ikke af nogen enkelt Landskirke for sig".

Saa ængstelig og forsigtigt som Kapitlet i Roskilde var det i Lund ingenlunde, og dets Svar indeholder et aabent Angreb paa Reformationen som fornemmelig paa dens praktiske Følger. „Endskjøndt alle Christne", skrive Kannikerne, „have Skriften, saa forklarer de den dog forskjellig og mange grove af Forstand udtolke den vrangvillig til deres egen Fordærv. Om ogsaa Skriften er vel samlet, skjære dog mange af de ulærde fulde Skræddere den op, for at de ved deres Arbeide kunne fortjene sig daglig Løn, og for at fattige, vanvittige og simple Mennesker daglig kunne faae noget nyt at more sig med... Disse kalde sig selv Evangeliske, ligesom

Ingen havde læst den hellige Skrift og Evangelium uden de og ligesom al deres Handel var af det hellige Evangelium. Andre, som ikke ere af deres Slags, foragte de saa yderligen, fordømme og forsmaae, saa en Starblind maa see aabenbare, at dersom de ellers vare Evangeliske, udi denne Part maa man kalde dem Egenvilliske..... Alle de, som ikke ere med dem, kalde de Papister, ligesom hverken Paven, eller nogen af dem vare Christne... hvad skal man sige om dem? Deres Gad stinger dem: derfor hade de alle, som ikke ville være saa lette at dandse som de ere at pibe. Ingen List, Fund eller Lempe forglemme de heller, at de kunne gjøre menige Mand fællige med sig; at ingen skal blive aarsage, saa mene de at blive ustraffede. Dette have de hoilærde Doctores og Magistre i Kjøbenhavn synderlig beviist sig at have i Agt ved de Conclusa eller Artikler, de have ladet udgaae til at disputeres, og dertil ladet æske os, ligesom vi hverken vidste Skolers eller Universiteters Sædvane og Brug, eller vi forstode hvis Mening derunder er. Vi vide vel, at i Universiteter maa til at øve og forfare en ung Mands Forstand, disputeres imod og med alt hvad den hellige Skrift indeholder. Men det haver den hellige Christenhed forbudet og eendrægteligen holdet, at intet bør eller skal holdes for varagtige Artikler, uden hvilke som blive examineret af de fire christelige Hoved-Universiteter og eendrægteligen samtykt af dem. Derfor, ville de have deres Artikler underskrevet af os, da sende de dem først til fornævnte Universiteter (Paris, Oxford, Cölln og Löwen); og naar de have eendrægteligen med det hellige almindelige Concil approberet dem, saa bør os og at gjøre" *).

*) Danske Mag. V. S. 261 fgd. Münter Reformationshistorie. 2. Side 593—98.

Det blev i det Foregaaende sagt, at det roskildske Kapitel ledsagede sin første Skrivelse til Professorerne med en udførlig Udvikling af deres Betænkeligheder ved de tre omtvistede Punkter, og ved denne ville vi nu dvæle lidt nøiere. Disse Kannikere havde som alle, der hørte til den geistlige Stand, underskrevet den almindelige Kirkeordinants, og det var derfor kun i en noget tillempet Form de endnu kunde forsvare de papistiske Lærdomme; de indrømmede saaledes, hvad det første Punkt om Messen angik, at den ikke var noget Soneoffer for Menneskenes Synder, da der ikke gaves noget andet end det af Jesus fuldbragte; men desuagtet meente de dog, at den nok kunde kaldes Offer, forsaavidt den var en Ihukommelse af hiint, saa at den vel ikke var et Soneoffer, men et Taksigelsens- og Ihukommelsens-Offer. Ligeledes indrømmede de, at Nadveren oprindelig havde været forvaltet offentlig i Menighedens Forsamling, men finde det dog forsvarligt, at den private Messe senere er bleven Vedtægt, saavel for at Præsten i Troen kan slutte sig sammen med alle dem, der have Deel i Sacramentet, saa og for at dette ikke ved en hyppig Brug af alle skal blive vanhelliget. „Naar man derfor siger — føies der til rimeligviis med en Hentydning paa Professorernes Yttringer — at denne Messe allene er skabt af Satan og af Pavens Selvraadighed, er sammensat af naragtige Fagter, har Guds Vanhelligelse til Maal, da forekommer dette os altfor frit og altfor ubeskedent.“ Angaaende det andet Punkt om Nadveren meente Kapitlet, at der i Hovedsagen var Enighed, naar alle erkjendte Sandheden af Christi Legeme og Blod i Nadveren, saa at Tvisten kun var om Brugen af Ordet Transsubstantiation. Det søger nu saavel af den hellige Skrift som af Kirkefædrene at godtgjøre Rigtigheden i Brugen af Ordet, saa at man med Rette taler om en Forvandling af Brødet og Vinen under

Indvielsen; men indrømmer, at man for at tilegne sig denne Sandhed mere maa fatte den med Duens Eenfold end med tvivlende Tvist. „Derfor kunne vi heller ikke troe,—føies der til — at Sacramentet af den Grund holder op at være Sacrament, saa at det skulde vies igjen, naar det ikke strax blev nydt. Hidtil have vi med alle Christne tilbedet Christus, som har lidt for os, i Nadveren, og vi see ikke hvad der skulde bringe os til at frafalde denne Overbeviisning... Kunde man imidlertid fremføre klarere Beviser af den hellige Skrift og de hellige Fædre, ville vi ikke være stivsindede“. — Hvad nu det tredie Punkt om Præstevielsen angaaer, da mener Kapitlet, Ingen vil kunne nægte, at der jo til alle Tider har været retmæssig ordinerede Præster, hvilke Professorerne tillade sig at kalde „afskrabede og smurte Offerpræster“, og at Vielsen forsaavidt nok kunde kaldes Sacrament; men gjør tillige opmærksom paa, at man maa gjøre Forskjel mellem det, der her er væsentligt, og det, der kun tjener til Forziring, til hvilket sidste baade Tonsuren og Salvelsen henregnes, hiin som en romersk denne som en græsk Skik. Uagtet det nu er Ordinationen, der allene berettiger til Sacramenternes Forvaltning, fremhæves det dog udtrykkelig, at det ikke er deraf disse laane deres Kraft og deres Virkning. Tillige minder Kapitlet Modstanderne om, at det ikke gaaer an ganske at slaae Vrag paa hine Offerpræster og deres Virksomhed. „I vilde selv da ikke være virkelig døbte og ikke fødte af christne Forældre, eftersom der først i de senere Aar har været andre end hine saakaldte papistiske Offrere“. — Betænkningen slutter med følgende Ord: „Dette er hvad Kapitlet simpelt og klart har fremført mod de kjøbenhavnske Theologers tre offentlige Disputationer, støttet paa den hellige Skrift og de hellige Fædre, hvortil man som til et helligt Anker maa tage sin Tilflugt i Troens Hemmeligheder. Hvorledes det er blevet modtaget, med

hvilke Skjældsord (i Mangel af Grunde) de svare os, det viser klarligt deres medfølgende Brev, hvormed de haanligt besvare Kapitlets Skrivelse."

I Opfattelsen af Forvaltningen af Herrens Naademaaltid viser sig kjendeligst Forskjellen mellem det Gamle og Nye. Om Unddragelsen af Kalken eller Nadverens Uddelelse under een Skikkelse er der i disse Forhandlinger slet ikke Tale, og det synes som det roskildske Kapitel har regnet denne romerske Skik mellem de Misbrug, der med Rette afskaffedes, da man ogsaa efter den romerske Tankegang kan finde, at Kalkens Unddragelse er en Vilkaarlighed, der ikke staaer i nogen nødvendig Sammenhæng med den hele Anskuelse. Ordinantsen selv er dog her noget eftergivende, da den tilstaaer tre Maaneders Frist for dem, der vægre sig ved at modtage Kalken; ville de i den Tid ikke lade sig belære da skulle de betragtes som forhærdede og gjenstridige mod Christi Indstiftelser*). Forskjellen mellem den ældre papistiske og den nye reformatoriske Opfattelse viser sig kjendeligst deri at hiin fremhæver fornemmelig Indvielsen, denne derimod Nydelsen. Efter den ældre Vedtægt var alt lagt an paa at henlede Opmærksomheden paa Indvielsen; derfor var Alteret med Knæfaldet deromkring; derfor ringedes der under Indvielsen; derfor opløftedes det Indviede. I den stærkeste Modsætning stod den reformatoriske Skik, at undlade Ringningen og Opløftelsen, at forandre Alteret til et almindeligt Bord, at forbyde Knæfaldet og hellere lade de Communicerende gaae omkring Bordet, altsammen for at drage Opmærksomheden bort fra Indvielsen og fremhæve Nydelsen som det Væsentlige. I de danske Menigheder var dengang ingen Ensformighed, men snart fulgte man den ene snart den anden Skik. Denne Usikkerhed lader ogsaa

*) Ordin. d. 61de Blad. Engelstoft, Liturgiens Historie. S. 18.

Kapitlet i Lund Professorerne høre: „Disse høilærde Superintendenter i Danmark have vel togange eller maaskee oftere forvandlet deres Lærdom om det hellige Sakrament Jesu Christi Legeme. Saa have de ladet aabenbar byde alle Sognepræster, at de skulle lade ringe i Messen, naar de sakrere, og derefter Sakreringen er skeet, skulde de opløfte det allerhelligste, tilbedelige (saa lyde deres egne Ord) Sakrament. Nu er det omvendt, saa de hverken ringe eller løfte..." Paa det ovenfor omtalte Bispemøde i Kjøbenhavn 1540 var der Tale om den samme Sag, og der forbødes det at gaae omkring Alteret, medens der blev paabudt at knæle under Indvielsen — om det er denne Bestemmelse, Kapitlet sigter til, er ikke godt at sige, men i saa Fald maa det have benyttet den meget vilkaarligt. Yderpunktet af den papistiske Anskuelse træder frem i Enemessen, hvor der ingen Menighed er tilstede og hvor der altsaa slet ikke kan være Tale om nogen Nydelse uden af Præsten selv; ogsaa denne forsvaredes her indirekte ved Opfattelsen af Messen som et Takoffer, ligesom det ogsaa var Mistanken om at saadanne Messer bleve holdte i Smug, der havde fremkaldt Striden.

Iøvrigt er det roskildske Kapitels Indlæg i Sagen et mærkeligt Aktstykke, da man efter det, der viste sig i Reformationskampens Tid ikke skulde have ventet saamegen theologisk Dygtighed hos den Tids Klerke, som denne Skrivelse lægger for Dagen. Det kunde derfor være interessant at vide, hvo der var dens Forfatter. Man har gjættet paa Poul Eliesen, en Gjetning, der støtter sig til den Formodning, at han endte sine Dage som Læsemester i Roskilde, men denne Formodning er selv uden tilstrækkelig Hjemmel. Rimeligere er det, at søge Forfatteren mellem de Mænd, der senere mundtlig førte Kapitlets Sag. Kantoren Jacob Heye, Dr. theol., kjende vi ellers ikke; om den anden, der nævnes, Mester

Hans Larsen, veed vi kun, at han var Ven af Poul Eliesen, hvis Brev til ham endnu haves*), snarest kunde maaskee den tredie, Dr. Niels Blache være Manden. Han var nemlig Rector ved Skolen dengang, Niels Hemmingsen som ungt Menneske paa 20 Aar besøgte den og denne har senere tilegnet ham et Skrift **qvæstiones catechismi**, hvor han omtaler sin forrige Lærer med Agtelse og Taknemlighed. Naar man imidlertid roser den besindige Maadehold i Klerkenes Skrivelser i Modsætning til den bittre og lidenskabelige Tone, der gaaer igjennem Professorernes, maa man dog ikke glemme, at de senere viste, de ikke fortjente bedre Tiltale. Da de nemlig senere faldt til Føie og underskrev de omtvistede Sætninger, gjorde de det som de sagde, for at redde „Roskilde Domkirkes Godser, Indkomster, Privilegier, Breve og Statuter og hvad andet der endnu var tilovers, at de ikke til hele Religionens Skade for Fremtiden ved deers Uklogskab eller Ubesindighed skulde komme i andre Hænder". De vilde altsaa have deres Underskrift betragtet som en frivillig Lidelse for at bevare Kirken og dens Godser, men et Martyrium af den Art charakteriserer dem som Mænd, for hvem de gode Levebrød var det høieste, og vare de end derfor mere end deres Modstandere fri for Lidenskab, saa vare de heller ikke som hine fulde af en Overbeviisning, der gjennemtrængte deres hele Liv.

Uagtet Klerkenes Vægring kom det altsaa til et Møde i Kjøbenhavn den 10 og 11 December 1543, hvor de trende Mænd paa Kapitlets Vegne disputerede med de tre Professorer, der bleve understøttede af Professoren i Dialektik, Hans Sinnesen. Mødestedet var Kapitelhuset ved Frue-Kirke og den første Samtale, der varede fra Kl. 8 til 11 dreiede sig om den private Messe; om den sande Communion efter Christi

*) Haandskr. paa Kgl. Bibl. Ny Kgl. Sml. 4, 1136.

Indstiftelse; om den aandelige Nydelse af Ordet fra Prædikestolen, og om den sakramentale Nydelse af Herrens Legeme og Blod ved Alteret. Den anden Samtale, samme Dags Eftermiddag fra 1 til 6, handlede om Forvandling af Brødet og Vinen; om at gjemme det indviede Brød til Optog; om Knæfald og anden udvortes Tilbedelse deraf. Den tredie og sidste Samtale holdtes Dagen efter fra Kl. 8 til 1 og dreiede sig om Ordets Tjenere, hvor Professorerne forsvarede Haandspaalæggelsen som tilstrækkelig med Forkastelse af alle de andre papistiske Ceremonier *). Da nu Kannikerne skulde til at underskrive søgte de at dække sig ved forskjellige Udflugter, først ved Tilføielsen „forsaavidt disse Sætninger stemme med Guds Ord og de hellige Kirkefædres Skrifter"; dernæst, ved at skrive: „som Kapitlet før har bifaldet Kongens Ordinants, saaledes ogsaa nu disse Sætninger"; og endelig: „Kapitlet underskriver efter Hs. Majestæt Kongens Befaling". Men ingen af disse Tvetydigheder vilde Professorerne lade gjælde; de maatte altsaa bide i det sure Æble og den eneste Tilsætning, der tillodes dem, var denne: „at denne Underskrift ikke skulde foregribe den almindelige Kirkes og det almindelige Conciliums Dom om disse Sætninger". Denne Tilsætning meente man ikke at kunne nægte dem, da Kongen og Rigsraadet selv havde føiet den til Ordinantsen.

Kannikerne i Lund havde endnu ikke underskrevet, og derfor maatte Raden nu komme til dem. Vel havde Kapitlet i Roskilde endnu nogle Tvistigheder med sin evangeliske Biskop, men disse synes ogsaa snart efter at være blevne bilagte. Det var nemlig om Domkirken, der var bleven Byens Sognekirke, uden at man ændsede dets Rettigheder eller bekymrede sig om,

*) Plade's Brev til J. Sadolin, som Provst Heiberg meddeler som Bilag til Palladius Levnet. Theol. Tidsſk. IV. 2. S. 183—85.

at det da ikke mere kunde iagttage de bestemte Tider. Kannikerne tilskreve derfor Bisskop Plade den 3 Mai 1544 et Brev med mange Klager over de evangeliske Sognepræsters Forurettelser; ligeledes henvendte de sig til Peder Svave, bekjendt fra Reformationsbevægelsens tidligste Tid, der til Belønning for sine mange og tro Tjenester af Kongen havde erholdt Dekanatet ved Roskilde-Kapitel samt Gjørslev Slot i Arv og Eie, med Anmodning om, hvis han ikke selv kom til det berammede Kirkemøde, da at tale deres Sag hos Bugenhagen, som de maaskee formodede vilde komme dertil. Hvordan Sagen blev afgjort, er ubekjendt, men neppe er det gaaet efter Klerkenes Ønske. Kun see vi heraf, at man forberedede sig i Kjøbenhavn til et Kirkemøde, men om dets Forhandlinger erfare vi ellers Intet, dersom det ikke var de Disputationer og den dermed forbundne Universitets-Fest, der bleve holdte seent i Efteraaret 1544. De lundske Kanniker mødte i Mai, nemlig Peder Hansen (Severus), Cantor i Lund, Mester Peder Iversen eller Jarsen (Jaræus), Mester Joen, og Mester Bendt Arvidson, der var Skolens Rector og hos hvem Niels Hemmingsen ogsaa havde været et Par Aar i Skole, efterat han havde forladt Roskilde, især for at lære Græsk. Foruden disse mødte ogsaa Abbeden af Herrevad, „en heftig og svindig Mand, som heftige og svindige forsvarede den papistiske Tro og Lærdom“; Abbeden af Esrom; Erasmus Sartorius, Munk af Sorø-Kloster, „en fornem lærd og retraadig Mand udi alle de meste tvivlagtige og mørke Artikler, som indfaldt udi den nærværende Kirkes rene og rette Lærdom“; desuden „mange andre fine Lærde og skikkelig anseende Mænd“ *). Disputationerne holdtes i Universitetets store Auditorium og varede i 8 Dage.

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie. I. S. 279

Paa Universitetets Vegne mødte her Niels Krag, der tidligere var Kongens Hofpræst og nu i flere Aar havde fungeret som Superintendent i Syd-Slesvig, Ole Gyldenmund og Hans Sinnesen, den nylig omtalte Prof. dialectices, der nu kom ind i det theologiske Facultet, hvoraf Plade paa Grund af sine mange Forretninger som Bisskop udtraadte Aaret efter. Udfaldet blev, at de gamle Kanniker og Munke maatte falde til Føie og underskrive de omtvistede Artikler*). — Kort efter denne Disputats blev der holdt den første Doctorpromotion her ved Universitetet. De trende nysnævnte Mænd, der havde forsvaret den evangeliske Lærdom, bleve til Løn for den theologiske Dygtighed, de ved denne Leilighed lagde for Dagen, creerede til **Doctores theologiæ**. Iøvrigt havde Professorerne nylig faaet en Irettesættelse af Kongen, fordi de ikke vare flittige nok med deres Forelæsninger, hvorfor man blev enig om, at der skulde betales Bøder for Forsømmelser**).

Under disse Forhandlinger døde den sidste af de ældre Bisper, der endnu holdtes i Fængsel, Joachim Rønnow, paa Kjøbenhavns Slot. Hvad Grunden kan have været til den Strænghed, der blev udviist mod ham fremfor mod de andre, er endnu aldrig tilstrækkelig oplyst; og den er saameget mere paafaldende, da Rønnow havde mægtige Slægtninge, saa at endog den svenske Konge Gustav Vasa gik i Forbøn for ham. Efterat han havde hensiddet i Forvaring i Visborg paa Gulland, blev han om Vinteren ført til Kjøbenhavn, rime-

*) Kilderne til denne hele Forhandling mellem Universitetet og Kapitlerne ere Dänische Bibliothek VII Side 100—148. Danske Magazin V. Side 260—73. Steen Friis: Om de i Aarene 1543 og 44 afholdte Religionsdisputatser, Indbydelsesskrift, Roskilde 1836. Helberg, Peder Palladius. S. 109—22. Theologisk Tidsskrift. IV. 2.

**) Pont. Ann. III. Side 283.

ligviis i den Hensigt nu ogsaa at sætte ham paa fri Fod; men han døde inden det skete i Mai d. A.; man har formodet af Græmmelse over, at det ved den nærmest foregaaende Disputation var gaaet hans Aandsfrænder saa haardt imod*).

Under disse Forhandlinger havde der atter gjentagne Gange været Talen om det almindelige Concil, hvortil alle Tilhængere af den ældre Kirkeforfatning knyttede deres Forhaabninger. Ved dette, et frit christeligt Concil, skulde atter den forstyrrede Eenhed i Kirken gjenoprettes, og denne Forhaabning var saa lokkende, fordi Tanken om Kirkens Eenhed var saa inderlig sammensmeltet med Fortidens religiøse Tankegang. Med Kirkens Eenhed er dens Almindelighed uadskillelig forbunden, og deraf fulgte, at det ikke kunde tilkomme det enkelte Lands Kirke at fatte den endelige Afgjørelse, men at den kun kunde det i Samstemning med den hele Christenhed. Dog maatte denne Forhaabning, om efter fælleds Overeenskomst paa et almindeligt Møde at hele Bruddet og udjævne Affondringen, snart vise sig som selvmodsigende; Protestanterne vilde kun kalde det Concil frit, der var uafhængigt af at Indflydelse fra Rom, og altsaa dermed forud billigede deres kirkelige Anskuelser; ligesom paa den anden Side Papisterne kun vilde kalde det christeligt, der ved at staae under Roms Indflydelse forud vedkjendte sig deres Anskuelser. Kongen havde, som ovenfor er omtalt, indseet dette, og derfor kunde Budskabet om at Paven nu vilde sammenkalde et almindeligt Concil i Trient ingen synderlig Indtryk gjøre paa ham. Men heller ikke imellem Folket vakte det synderlig Opmærksomhed, fordi den nye Ordning af de kirkelige Forhold allerede havde vundet Fasthed og var i det Hele indført til almindelig Tilfredshed. Det var Churfyrsten af Sachsen og

*) Jfr. Knudsen, Joachim Rønnow. Side 143—46.

Landgreven af Hessen, der angaaende dette Concil henvendte sig til Kongen med Forespørgsmaal om hvad han tænkte at gjøre. Svaret herpaa var, at et Concil, Paven havde sammenkaldt mod den sande christelige Religion, kunde man lade gaae sin Gang, og hverken indlade sig paa Reusation eller Appellation, som kun bidrog til at gjøre Paven og hans Venner dristigere *). Iøvrigt havde Kongen sendt Peder Svave til Worms for paa hans Vegne at møde paa Rigsdagen og med ham kunde man aftale, hvad der i den Henseende var at gjøre. — Spændingen i Tydskland mellem de religiøse Partier var nu kommen til det høieste; paa den Rigsdag, der blev holdt i Vorms i Maanederne Mai til Juli vilde Keiseren ikke blot bevæge de Evangeliske til at møde paa Conciliet, men ogsaa afgjøre Tvistigheder angaaende Kammerrettens Dommermyndighed i de evangeliske Lande, samt bevæge Fyrsterne til Bistand mod Tyrkerne **). Men Kongen undgik saa meget som muligt at blande sig i de tydske Forhold, endskjøndt han som tydsk Rigsfyrste maatte have særegen Anledning dertil.

Derimod vedligeholdt han bestandig en meget levende Forbindelse med Wittenbergerne og navnlig med Bugenhagen, der skjøndt han ikke oftere kom hertil, dog bestandig tog virksom Deel i den danske Kirkes Anliggender. Derfor vilde Kapitlet i Roskilde gjennem Peder Svave henvende sig til ham i sin Tvist, hvilket ovenfor er omtalt; ligesom ogsaa Præsterne i Danmark sendte ham en Klage over deres knappe Underhold, for at han skulde forebringe Kongen den. Han nød ogsaa bestandig en aarlig Understøttelse; Kongen sendte nemlig aarlig til Wittenberg 150 rh. Gylden til ligelig Fordeling mellem Luther, Melanchton og Bugenhagen. Uni-

*) Pont. Ann. III. S. 285—87.

**) Seckendorf, Geschichte des Lutherthums. S. 2413 fgg.

versitetet i Wittenberg var ogsaa i disse Aar den egentlige Høiskole for Danmark*), hvorhen den mere begavede Ungdom tyede for at fuldende sine Studier, og Bugenhagen havde da bestandigt Tilsyn med disse danske Studenter, ligesom det var gjennem ham og paa hans Anbefaling, de modtog den kongelige Understøttelse, der blev dem tildeelt. Dette Forhold vedblev en rum Tid efter Luthers Død i Februar d. A. Neppe havde dette Sorgens Budskab spurgt sig i de evangeliske Menigheder i Tydskland, førend mørke og tunge Uveirsskyer trak sig sammen over deres Hoveder. Den blodige Feide, der længe havde truet, brød endelig ud, da Luther havde lukket sit Øie, og som Medlem af de protestantiske Fyrsters Forbund i Schmalkalden, var Kongen forpligtet til at tage Deel deri, men han gjorde det ikke. Keiseren seirede ved Mühlberg, begge Hovederne for det schmalkaldiske Forbund, Churfyrst Johan Frederik af Sachsen og Landgrev Philip af Hessen faldt i Keiserens Fangenskab, uden at Kong Christian gjorde Noget for at forhindre det, hvilket ofte er bebreidet ham og det ikke uden Grund. Vel var han utilfreds med sine Forbundsfællers Holdning, da han meente de gik for stærkt angrebsviis frem, men endogsaa den Penge-Understøttelse, han havde lovet at yde, istedetfor at stille Tropper i Marken, kom for silдig, da Slaget allerede havde afgjort Forbundets Skjæbne. Det var et af de skjæbnesvangre Øieblikke, hvori de evangeliske Menigheders fuldkomne Undergang maatte synes for menneskelige Øine uundgaaelig, da deres fasteste Bolværk var falden. Kongen og Folket med ham følte ogsaa nok den Fare, hvori de svævede, og derfor blev der efter Tausens Opfordring an-

*) Hvad Pont. beretter om de kjøbenhavnske Professorers Afhængighed af de wittenberger Ann. III Side 81 sammenligne man med Heibergs Peder Palladius, Side 130.

ordnet Bededage over hele Riget, for at anraabe Gud om Beskjærmelse for den danske Kirke mod Pavens Vold og Mord*). Disse Bønner vare ikke forgjæves. Om der end henrandt farlige og truende Aar, saa kom dog Hjælpen fra den Side, man mindst havde ventet, og de evangeliske Menigheders borgerlige Tilværelse i Tydskland blev sikkret uden Danmarks Bistand.

Hvad der bidrager til at forklare denne Kongens Uvirksomhed, er de haarde Landeplager, der i dette og det følgende Aar hjemsøgte Landet. Pesten rasede saa frygteligt i Kjøbenhavn, at Universitetet for en Tid maatte forlægges til Knardrup-Klosters Gaard**), og Kongen selv laae om Sommeren saa hæftig angreben i Fyen, at han var Døden nær. Hungersnød og Dyrtid ledsagede Pesten:

> En Skeppe Meel fire og tyve Skilling galdt.
> Desligeste tolv Skilling en Skeppe Malt.
> Inge Mennesker som leve nu,
> Komme nogen Tid slig Dyrke i Hu ***).

Derfor kunde Kongen kun skaffe Udvei for de Penge, som skulde sendes til den tydske Krig, ligesom og bestride de øvrige Krigsrustninger, som denne gjorde nødvendig, ved at paalægge Kirkens Tjenere og Kirkens Gods en overordentlig Skat for dette Aar. Alle Landets Sognepræster maatte afstaae Fjerdeparten af deres aarlige Rente, og alle Landets Kirker afgive Halvparten af deres Tiender †). Saaledes kunde den Klage, Bugenhagen havde at forebringe Kongen fra Præsterne, aldrig komme ubetimeligere end nu.

*) Haandskr. Kg. Bl. Ny Kgl. Sml. 4, 1128.

**) Pont Ann. III. Side 296.

***) Af Henrik Smiths Urtegaard, trykt 1546. Krag og Stephanius, Christian III's Historie. Supplement Side 82.

†) Smstds. Side 71.

I dette Efteraar samledes alle Bisperne paa den børglumske og den slesvigske nær, tilligemed de theologiske Professorer i Antvorskov-Kloster, for ved forenede Bestemmelser at standse gamle og nye Misbrug *). For at udrydde de gamle papistiske Meninger, der endnu havde dybe Rødder i Folks Sind, bleve følgende Bestemmelser tagne: „Præster, der ikke have fattet Summen af den hele Christendom, Læren om Retfærdiggjørelsen, skulle blive nogen Tid endnu ved Universitetet, eller underviſes af Superintendenterne eller Provsterne.“ — „De Præster, der endnu finde Smag i den gamle Suurdei, skal man berøve deres ugudelige og unyttige Bøger, som ikke fremme Kirkens sande Opbyggelse, og befale dem at anskaffe de Bøger, Ordinantsen anbefaler.“ „Ingen kronraget Munk maa bestige en Prædikestol, og Ingen maa herefter forpligtes til at aflægge Munkeløfter.“ „Ofte prædike Præsterne koldt og uden Frugt, fordi de kun oplæse Andres ſtrevne Evangelieforklaringer, derfor skulle de herefter ikke have Lov til at læse op af en Bog.“ — „Da paa somme Steder simple Folk endnu knæle for Billederne i Kirkerne, skal Præsterne formane dem til at lade denne afgudiske Skik fare; hjælper ikke det, skal man tage Billederne bort.“ — „Hvo, der gaaer med Rosenkrandse eller andre Ting, der minde om papistiske Vildfarelser, skal lægge dem fra sig, gjør han det ikke, skal han udelukkes fra Nadveren.“ — „Mange lade endnu Begravelser foretage paa papistisk Viis med Klerke og Munke i Chorkaaber og med latinske Sange. Fra saadanne skulle de ansatte Præster holde sig borte og bestræbe sig for af Guds Ord at udrydde disse Vildfarelser.“ — „Ved Nadverens

*) Pont. Ann. III. Side 287—96. Nyerup, De latinske Skolers Historie. Side 14—18.

Forvaltning minder endnu i mange Menigheder Opløftelsen af det Indviede om papistisk Overtro; hvor det kan skee, skulle Præsterne lade det være, men dersom Folk endnu lægge Vægt paa denne Skik; skal man give Tid, og oplyse Folk om, at det ved Nadveren kommer an paa at høre og at troe, men ikke paa at see, for da efterhaanden overalt at kunne uden Støi afskaffe Opløftelsen." — Af de nye Foranstaltninger var det fornemmelig Menighedens Valg af Præster, der havde viist sig at medføre mange Misbrug, og derfor vilde man her, ligesom tidligere paa Mødet i Ribe, træffe Foranstaltninger derimod. Ofte gav Uenighed mellem de Vælgende Anledning til at Valget blev udsat; der blev da vedtaget, naar Valget udsattes for længe, fordi Menigheden ikke kunde blive enig, skulde Bispen tilligemed Leensmanden beskikke en duelig Mand til Embedet, en Bestemmelse, der meget bidrog til at forøge Leensmandens og fornemmelig Bispens Indflydelse paa Besættelsen. Tillige blev Ordinantsens Forbud mod at holde saakaldte Leie-Præster, der ikke havde nogen fast Ansættelse, her gjentaget, og vedtaget, at overalt hvor saadanne fandtes, skulde de efter Overeenskomst med Menigheden have fast Ansættelse. Den Valgte skulde, førend sin Indsættelse, aflægge Eed paa, at han ikke ved nogen ulovlige Midler, hemmeligt eller aabenbart, havde søgt at vinde Stemmerne for sig; — uden at dog denne Eed var istand til at forebygge Simonien, hvilket den gjentagne Indskjærpelse af Forbudet herimod ogsaa beviser.

Professorernes Disputationer med gamle Munke og Klerke, der haardnakket holdt fast ved papistiske Lærdomme, fortsattes endnu bestandig. Der nævnes mellem disse en Mester Andreas eller Adrian Hollænder, og andre, rimeligviis Graabrødre fra Helsingør, hvilket Kloster rigtignok var givet Byen til et Hospital, men adskillige af Munkene bleve

dog tilbage, og Plade nævner i sit Skrift „Om Boden og Retfærdiggjørelsen“ Graabrødrene som den rensede Læres meest vedholdende Modstandere. Det er ikke godt at see, hvad disse Folks Mening egentlig har været, men saameget seer man dog, de nægtede, at den nu gjældende Daab var et christeligt Gjenfødelsens Bad, at de af Kongen Beskikkede vare rette Præster, medens de paastod Forvandlingen af Brødet og Vinen i Nadveren *). Overalt i Landet twistedes Munke og Klerke med Bisperne; Biskoppen i Børglum, Peter Thomesen, maa nok ogsaa have følt det værst, da han maaskee endog en Tidlang havde den afsatte Biskop Styge Krumpen som Leensmand paa Klosteret Børglum, eller dog havde Munkene i sin nærmeste Nærhed, og han tog sig disse Fortrædeligheder saa nær, at han derover blev kjed ad Embedet og begjærede sin Afsked, som han ogsaa fik. Til hans Eftermand blev Ole Gyldenmund valgt, og denne betænkte sig ikke længe paa at modtage Valget.

Over Høiskolens Virksomhed førte man hyppig Klage, hvilket tildeels havde sin Grund i, at Lærerne ikke vare bedre lønnede, end at de paa andre Maader maatte see at forøge deres Indtægter. Ole Gyldenmund vedblev at være Sognepræst ved Frue Kirke, da han blev Professor, og dertil havde han mange adelige Kostgjængere i sit Huus, hvilket ogsaa optog hans Tid, saa at han ikke kunde gjøre det ene for det andet, og man var allevegne utilfreds med ham. Da nu ogsaa den anden theologiske Professor, Hans Sinnesen, tog imod et Valg til Sognepræst ved Helliggeist-Kirke, besluttede samtlige Professorer, at ingen Lærer ved Høiskolen

*) Helberg, Peder Palladius, S. 22–25. Theologisk Tidsskrift. IV, 2.

herefter maatte overtage noget andet Embede tillige *). Derfor maatte Sinnesen frasige sig det Valg, der var falden paa ham, men Beslutningen havde dog ikke mere forbindende Kraft, end at Professoren i Dialektik og Hebraisk, den unge Niels Hemmingsen tog imod det Valg, Sinnesen havde maattet gjøre Afkald paa. Denne Mand blev haardt prøvet i denne Tid. Ikke nok at han maatte opgive Præsteembedet, blev det ham endog af Rigsraadet og Consistoriet paalagt at skille sig ved sin Hustru, fordi hun førend Ægteskabet var bleven besvangret ved en Anden. Græmmelse herover lagde ham allerede det følgende Aar i Graven **). Universitetet mistede saaledes tvende theologiske Lærere, men dog kunde man, rimeligviis af økonomiske Grunde, ikke for det første tænke paa at faae nogen igjen. Derfor maatte Plade nu, da Sinnesen kun havde været ansat i hans Sted, selv overtage Professoratet.

Derimod blev Gyldenmunds Plads ved Frue Kirke strax besat med Niels Esbensen Plade, der ligesom Broderen, Biskop Peder Plade, blev en af den evangeliske Statskirkes ypperste og virksomste Mænd saavel her i Kjøbenhavn som især da han 5 Aar efter blev Biskop i Lund. Den meget formaaende Ærkedegn ved Kapitlet i Aarhuus, Jesper Brochmand, Kongens Sekretær, var begge Brødrenes Patron, og paa hans Forbøn erholdt ogsaa Niels Plade kongelig Understøttelse ved sit Studium i Wittenberg, hvorfor han tilegnede ham sit første Skrift: „Om Skilsmissen mellem den rene evangeliske Lærdom og Pavens ugudelige Lærdom.“ Efter sin Hjemkomst fik han det vanskelige Hverv at være Læsemester og evangelisk Prædikant for de overdaadige og gjenstridige Birgittiner-Nonner i Maribo-Kloster.

*) Pont. Ann. III. S. 301.

**) Worms Lexicon over lærde Mænd. II. Pont. Ann. III. S. 343. Jfr. IV Fortalen.

I Kjøbenhavn blev han for sine veltalende Prædikener og sit omgjængelige Væsen ligesaa afholdt af Menigheden, som den havde været utilfreds med hans Forgjænger. Da han derfor efter Wormorsens Død blev af de skaanske Præster valgt til Superintendent (1551), indgave Borgerne et Andragende til Kongen om at beholde ham, men det vilde Kongen ikke tilstede, da man ogsaa i Skaane trængte til dygtige Mænd. *).

At Kronen endnu bestandig var i en trykkende Pengeforlegenhed, kan man ogsaa slutte deraf, at flere betydelige Nonne-Klostere bleve pantsatte eller bortforlenede til Adelsmænd for Forskud, de havde gjort, eller for Laan, de nu skulde yde; endskjøndt man, efter et tidligere Reskript,**) maatte formode, at Kongen vilde lade disse Stiftelser bestaae. Saaledes erholdt den siden saa navnkundige Herlof Trolle Ring-Kloster i Aarhuus Stift; fremdeles bleve Gauns-Kloster i Sjælland, kort efter Dalum-Kloster i Fyen bortforlenede, og af de jydske, Sibber- og Stobber-Klostre samt Breiløv-Kloster i Vendelbo-Stift; dog saaledes, at man var nænsommere med Klosterjomfruerne, da ikke blot fuldstændigt Underhold udtrykkelig blev tilsikkret dem, der allerede vare indtraadte, men ogsaa dem, der for Fremtiden vilde indtræde***).

Denne Kronens Pengeforlegenhed kom desto ubeleiligere, som det var overordentlig farlige Tider, der altid udkrævede store Rustninger. Keiser Carl V, der endnu nød Seirens Triumph i Tydskland, drømte om at gjenoprette, hvad hverken Pave eller Concil havde formaaet, den forstyrrede kirkelige Eenhed, ved at paanøde de tydske Menigheder en mæg-

*) Zwergius haandskrevne Fortsættelser til det sjællandske Klerese. Kg. Bibl. Gle Kgl. Saml. fol. 1094.

**) Danske Magazin. I. Side 191.

***) Pont Ann III. Side 301 og 303.

lende Overeenskomst, der foreløbig skulde gjælde (interim), indtil det endelige Forlig var opnaaet. Vel kunde disse hans Kirkelove egentlig kun gjælde Tydskland, men han haabede dog dermed at have begyndt et Værk, der skulde vinde Anerkjendelse i hele Christenheden, naar hans Villie gav det Eftertryk, og derfor tilsendte han ogsaa Kongen af Danmark dette sit keiserlige Interim. Overalt i de evangeliske Menigheder i Tydskland voldte dette Interim stor Forstyrrelse, og ikke mindst i de chursachsiske, hvis Herre, Churfyrst Moritz, som Keiserens Ven og Vundsforvandt, maatte være nærmest til at gjennemføre hans Villie. Man tyede til Høiskolerne for at afæske deres Erklæring, men selv den wittenberger, hvor dog endnu Melanchton levede og virkede, vaklede og indlod sig, tvungen af Omstændighederne, paa at forsøge en ny Overeenskomst, hvilket endnu langt mere forøgede Spliden og Forvirringen. Christian III henvendte sig ogsaa til sine Theologer, hvis Tal kun dengang var tvende, Plade og Macalpin, men begge vare enige i, ubetinget at afvise det keiserlige Makværk, som uforligeligt med den evangeliske Lærdom. „Vi kunne ikke med god Samvittighed tilraade", skreve de til Kongen, „at den Bog (interim) skulde ved Magt holdes, men ville altid være redebonne til at forsvare de Artikler, som vi have skrevet imod den Bog, og ville ogsaa gjerne derudover lide hvad os kan tilkomme og overgaae af Guds Tilladelse. Thi Sandheds Bekjendelse efter Guds salige Ord, og til Guds Ære bør alle Guds udvalgte Børn og fattige Christne mere at holde for Øinene end alt det, som de kunde have kjærest her paa Jorden." Dieblikket var betænkeligt, da Keiseren truede; Christian III holdt med sine Theologer, og bekymrede sig ikke om det keiserlige Interim; men Carl V var ikke af de Folk, der ride den Dag de sadle. Han, som allevegne vilde gjøre Alt, gjorde i

denne som i alle andre Henseender ingenting, og det blev ved den truende Stilling *).

Den eneste Bispestol i Danmark, hvis gamle Besiddelser endnu ikke havde erholdt nogen endelig Bestemmelse, var den sleesvigske, som Tilemann v. Hussen besad. Nu blev ogsaa denne reformeret, men mere i Lighed med den Maade, man var gaaet frem paa i Tydskland. Medens i Danmark Bispernes Jordegodser bleve spredte til adelige Forleninger, forblev dette samlet, og blev samlet overdraget til Kongens Broder, Prinds Frederik, der intet havde erholdt ved Skiftet mellem Brødrene. Igjennem en Række af Aar var Bispedømmet en saadan fyrstelig Forlening, indtil det ganske gik over til det gottorpske Huus's Besiddelser. Dette Skifte mellem Brødrene havde ogsaa væsentlige Følger i kirkelig Henseende, da Slesvig nemlig ved Landets Deling blev opløst som et samlet Stift, og hver af de regjerende Fyrster lod i sin Andeel de kirkelige Anliggender bestyre ved en Provst, der i den gottorpske Deel gjerne havde Navn af Superintendent. Dog beholdt nok Hussen Stiftet samlet til sin Død, selv da den fyrstelige Coadjutor tog Bispestolens rige Indtægter for sin Deel, og Hussen maatte lade sig nøie med en Lønning i samme Forhold som den, de andre evangeliske Bisper fik**).

Det er ikke de bedste Forestillinger man faaer om det fornyede Universitets Virksomhed af de ovenfor omtalte Klager, men man maa dog derved ikke oversee, at Professorerne for en Deel vare optagne af et andet Arbeide, nemlig Udarbeidelsen af den nye danske Bibeloversættelse. Dette Arbeides Fremme maatte ligge Kongen meget paa Hjerte,

---

*) Dänische Bibliothek. V. Theologorum Hafn. judicium de interim. S. 76—160 og VI. Side 185—212.

**) Pont. Ann. XIII. S. 134 og 304.

og det er vel mere end en rimelig Formodning *), at Bugenhagen under sit Ophold her formaaede ham til, ufortøvet at faae lagt Haand paa Værket, ligesom det ogsaa stemmer ganske saavel med dennes som med Plades hele Virkemaade, at den lutherske Bibeloversættelse blev lagt til Grund og skulde følges saa nøie, „som det danske Sprog tillod det." — Ogsaa en anden Mand havde tænkt paa at oversætte den hellige Skrift paa Modersmaalet, det var Hans Tausen. Under et Ophold i Ribe i Fastetiden 1543 gav Kongen ham endogsaa Privilegium paa, selv at lade trykke og udgive „Bibelen, som han haver transfereret og udsat paa Danske." Dog skulde dette Privilegium kun gjælde for fire Aar.**). Den Oversættelse af de fem Mosebøger, der ovenfor omtaltes, udkom under Titel af: „Det gamle Testamente, med Tro og Flid fordansket", hvilket viser, at Tausen havde tænkt paa at oversætte det Hele; men han kom ikke til det. Han vilde neppe have bundet sig saaledes til Luther, at dømme efter den Prøve, der foreligger i de fem Mosebøger; her har han rigtignok tildels fulgt Tidens store Mester, men ligesaa ofte den gjængse latinske Oversættelse, Vulgata, og af og til rettet sig efter den hebraiske Text. I den fuldstændige danske Bibeloversættelse fik Tausen derimod ingen Deel, da dette Arbeide blev overdraget de kjøbenhavnske Theologer. — Ogsaa en anden Præst forsøgte imidlertid at oversætte enkelte Stykker af det Gl. Test.; det var Sognepræsten i Hersted-Øster og -Vester i Sjælland, Peder Tidemand, en duelig og virksom Mand, og især en flittig Oversætter af tydske Skrifter; han udgav Dommernes Bog 1539, Jesu Sirachs Bog og Salomons Viisdom 1541,

*) Cataloget over Hjelmstjernes Bogsamling. Side 1.
**) Rcn, Sciographi Lutheri danicia Tausens Levnet. Side 99.

hvorved han altid indskrænkede sig til at gjengive Luthers. Hans Sprog er ikke saa flydende som i den fuldstændige danske Bibel, men dog blev især det første af hans Arbeider benyttet, ligesom han ogsaa selv havde Andeel med i hiin Udgave. Det var Sjællands Biskop Peder Plade, tilligemed de daværende Professorer, Macalpin, Ole Gyldenmund og Hans Sinnesen, hvem det var overdraget at besørge denne; men de erholdt Hjelp fra flere Sider, vistnok væsentligst af den gamle Christiern Pedersen. Denne af dansk Sprog og dansk Skriverkunst saa høit fortjente Mand, der især ved sin i sproglig Henseende udmærkede Oversættelse af N. T. har vundet en fortjent Berømmelse, har nemlig „corrigeret og udskrevet Bibelen første Gang", hvilket maaskee vil sige, at han besørgede den første Oversættelse eller det første Udkast, som de andre Medarbeidere saa stykkeviis gjennemsaae. Plade har da rimeligviis havt et Slags Overtilsyn med Værket eller dets sidste Gjennemsyn var ham betroet. Ogsaa den medicinske Professor, Dr. Christen Morsing, der var bleven Universitetets Vicekantsler, har havt Andeel i Arbeidet, fornemmelig vel med Hensyn til Bestyrelsen af de Pengemidler, som derpaa skulde anvendes. Ogsaa her viser sig en Forlegenhed for at samle den fornødne Sum, man ikke skulde have ventet hos en Konge med det Hjertelag og de Midler, man maatte formode Christian III var i Besiddelse af; der blev anviist Penge af Øresunds Told, og derhos paabuden, at hver Kirke i Landet skulde give 2 Rdl.; disse „Bibelpenge" vare Folk ikke meget villige til at yde, og Anordningen maatte gjentages med Tilføiende, at de indkrævede Penge skulde tilstilles Kanniken Jakob Heye, Cantor i Roskilde, der forestod Inkassationen. Imidlertid, medens Aar gik hen, bleve flere Arbeidere forhindrede; Gyldenmund forlod Kjøbenhavn,

Sinnesen døde Aaret efter; men i deres Sted traadte andre, saaledes en Præst ved Navn, Hans Henriksen, maaskee en Vicarius ved Trinitatis Alter i Frue-Kirke, og fornemmelig den lærde og talentfulde Mester Niels Hemmingsen. Endelig udkom det hele Værk trykt af Ludvig Dietz i Kjøbenhavn 1550*). Denne Christian III's Bibel, der er bleven til ved saa mange dygtige Mænds Samvirken, er som man maatte vente et fortrinligt og især i sproglig Henseende et udmærket Arbeide. En Oversættelse af Luthers tydske Bibel maatte fornemmelig søge sin Styrke i at gjengive dens Friskhed, dens klare og folkelige Tone, hvilket ogsaa i det Hele med Held er opnaaet, om man end stundum støder paa forunderlige Feiltagelser og Misforstaaelser.

Medens Christian III med Hensyn til Kirkens indre Styrelse rolig forfulgte den eengang lagte Plan: efterhaanden at omforme de bestaaende kirkelige Anstalter efter at han først havde brudt den øverste Kirkemagt; — kunde det paa den anden Side ikke feile, at Mange, ligesom berusede af Reformationens voldsomme Bevægelse, følte sig skuffede i deres Forhaabning ved det Resultat, hvortil den havde ledet, og navnlig krævede en mere pludselig Nedbryden af den gamle kirkelige Orden.

Det er især fra Odense vi høre saadanne Klager. De mange Præster eller geistlige Mænd, der forhen som Munke endnu levede i St. Knuds Kloster under Prioren Christen Poulsens Tilsyn, vare Præsten ved St. Hans Menighed, Laurids Eliesen en Torn i Dinene, og

*) Molbech, De danske Bibeloversættelser fra d. 16. Aarh. S. 41—77.

denne fik Læsemesteren, der maaskee ogsaa var Sognepræst for Frue Menighed, Christopher Mikkelsen til at gjøre fælles med sig. Begge vare unge Mænd, der havde studeret udenlands og under deres Studier næret deres sværmeriske Meninger. Eliesen havde tidligere haft Lunde som Annex til St. Hans, men Bønderne klagede over, at han var altfor stræng, og fik derfor Lov til at vælge sig selv en anden Præst, og siden den Tid har Lunde været et Sogn for sig *). Deres Had til Klerkene i Klosteret gik saa vidt, at „de ikke alleneste ingen Omgjængelse vilde have med dem, men vilde end ikke naar Præster viedes, lægge sine Hænder paa med dem efter Superattendentens Befaling“. Imidlertid indskrænkede deres Klager sig neppe dertil; udentvivl have de i den Tid overalt gjærende gjendøberiske Sværmerier ogsaa grebet dem, saa at de drømte om, at den hele bestaaende Kirke, ja den hele bestaaende Samfundsorden maatte opløses, for at give Plads for det nye Jerusalem, der med det tusindaarige Rige vilde neddale fra Himlen; idetmindste synes det at tyde derpaa, naar det hedder om dem, „at de have fraskaaren sig den christne Kirke; og at de efter nogen falsk Mening, som de ville stadfæste med Skriften, have foragtet den sande Religion og have aabenbar lært i deres Lectier de Stykker, som kunde give unge Folk Aarsag til meget Ondt“; hvilket sidste ogsaa minder om Gjendøberne, der gjerne skildrede Glæden i det forventede Rige med sandselige Farver. Bispen Jørgen Sadolin gav sig meget af med dem, men da han søgte at tale dem tilrette, vendte deres hele Forbittrelse sig mod ham, hvem de beskyldte for at holde med Papisterne. Da Provsterne nogen Tid efter samledes til et Møde i Odense, forelagde Bispen Sagen for dem, og alle dadlede Præsternes Hæftighed, men disse agtede det

*) Bloch, Den Fyenske Geistlighed, Side 815.

ikke. Nu paamindede han dem i Overværelse af alle Odense-Herreds Præster, men ogsaa denne Paamindelse forbittrede dem kun mere. Eliesen lod opslaae et Brev paa Kirkedøren, hvori han fremførte sine Klager mod Bispen og prædikede iøvrigt mod ham. Stiftets Befalingsmand, hvem det nærmest maatte paaligge at skifte denne Trætte, afgjorde den ganske til Bispens Fordeel, men Præsterne vedbleve som hidtil. Nu vilde de Høilærde ved Universitetet see at mægle mellem begge Parter og Rectoren indkaldte dem derfor til at møde i Consistoriet den 9 Februar 1552. Bispen forsvarede sig til Professorernes Tilfredshed, men Præsterne bleve haardnakket ved deres Paastand, at de kunde og vilde bevise Bispens forargelige Lærdomme. Nu skulde Plade og Macalpin see at tale dem tilrette, men endskjøndt Bispen altid var villig til Fred og Forlig, vægrede de sig bestandig ved at tage derimod og forlangte, at Sagen maatte blive forhandlet paa en aabenbar, almindelig Disputats, hvilket imidlertid alle Tilstedeværende vare meget imod. Consistoriet skulde kun fælde en Kjendelse i Sagen, i det Haab derved at forlige begge Parter; Kjendelsen blev afgiven d. 18 Febr., men havde ikke den tilsigtede Virkning; videre kunde man for det første ikke gaae, men maatte vente paa Kongens nærmere Befaling. — Denne Modstand ophidsede Eliesens hæftige Gemyt; altid mere hildet i sine Sværmerier, besluttede han ganske at bryde med den bestaaende Kirke og give dette sit Brud tilkjende ved en offentlig Akt. Han døbte derfor sin egen Søn, en halvvoxen Dreng, i Stranden ved St. Anne Bro til stor Forargelse og Latter for den tilstrømmende Almue. — Kongen frygtede ikke for noget mere end religiøse Tvistigheder, og det var ham derfor meget om at gjøre at faae en Ende paa Sagen ved at fælde Ophavsmændene. De stævnedes da i Juli for en Domstol, der bestod af Rigets Biskopper, endeel Præster og

Universitetets Professorer, medens Kongen selv førte Forsædet. Dommen faldt, at de „som Majestætsforbrydere havde deres Liv forbrudt", men den formildedes af kongelig Naade til livsvarigt Fængsel, hvorpaa de begge under stærk Forvaring førtes til Herrevad Kloster i Skaane, forflyttedes siden til Sorø og endte der deres ulykkelige Liv *).

Det er noget paafaldende, hvorledes de kunde dømmes som Majestætsforbrydere. Rigtignok havde Mikkelsen under Sagens Forhandling for Consistoriet paastaaet, at Kongen havde gjort bedre i at ødelægge Klosterne i Bund og Grund end saaledes at frede om deres Levninger, hvorpaa Rector strax tog til Gjenmæle som en Fornærmelse mod Majestæten; men denne Ytring kunde neppe stemple dem som Majestætsforbrydere. Aabenbart var det deres religiøse Sværmerier og navnlig deres Gjendaab, der fældede dem, hvormed de overtraadte, ikke blot Kongens Ordinants, men efter hans egen Forklaring Jesu Christi Ordinants og maatte da dømmes ikke som Forbrydere mod den jordiske Majestæt, men som Jesu Christi Fornægtere eller som Kjættere. Det er altid de protestantiske Samfunds saarlige Punkt, at de ikke tør fælde denne Kjendelse, men undgaae det heller, og ved Statskirkens Sammensmælten af det Aandelige og Verdslige holde de sig til dette sidste og dømme de Afvigende som Majestætsforbrydere. Iøvrigt dølge Beretningerne om disse Forhandlinger vistnok forsætlig meget omhyggeligt, hvori deres Vildfarelser egentlig bestod; det var en Æressag for Kongen, som han gjerne hørte sig berømme for, at bevare den danske Menighed enig og uberørt af de Tvistigheder, der adsplittede de tydske Menigheder; derfor skulde det saameget som muligt fordølges,

*) Pont. Ann. III. Side 313—14. Danske Magazin. V. Side 195—202.

at Anabaptisternes gruelige Vildfarelser ogsaa havde fundet Vei til disse Lande.

Medens Kongen saaledes frygtede den revolutionære Folkebevægelse, truede endnu bestandig Keiseren med at ville berøve de evangeliske Menigheder den vundne Selvstændighed. Riget var derfor bestandig rustet paa Krigsfod og for at skaffe sig Penge, maatte Kongen befale Kirkeværgerne at udlevere alt hvad der endnu fandtes af overflødigt Sølvtøi i Landsbykirkerne, saa hver kun beholdt tilbage en Kalk, en Patel og en Daase, „som Guds Legem bevares udinden", rigtignok med Løfte at det skulde erstattes, naar Krigen var endt*). Churfyrst Moritz' dristige Tog gjorde en Ende paa denne Krigstilstand og med Forliget til Passau forsvandt Frygten fra den Side. Men Bevægelsen mellem Sacramentererne tiltog bestandig og Bestræbelsen for at sikkre sig mod disse blev af stor Betydning for de lutherske Samfund, da derved den Paastand, der fuldkommen kunde gjælde ligeoverfor Pavevældet, dets Lærdomme og Skikke, at man kun vilde fornye den oprindelige apostoliske Kirke, ikke mere var tilstrækkelig ligeover for disse, der ogsaa bestandig beraabte sig paa Skriften. Der maatte derfor ved Siden af Skriften fremkomme Noget, der kunde sikkre de lutherske Menigheders særskilte Bestaaen; men Christian III saae meget godt det Betænkelige heri, og da han dog udelukkende vilde hævde det Lutherske valgte han den korteste Udvei, at fastholde Ordinantsen og nedslaae eller afvise enhver Indsigelse. Derved blev den evangeliske Statskirkes Stilling nu en anden. Havde tidligere Prædikanterne og Kongen krævet Offentlighed i alle religiøse Forhandlinger, saa var man nu bange for, at offentlige Forhandlinger skulde vække for megen Røre. Havde tidligere Reforma-

*) Pont. Ann. III. Side 314.

torernes Bøger viist sig som et farligt Vaaben mod den gamle Kirkeorden og dens Lærdomme, saa frygtede man nu, at Andre skulde bruge det samme mod den nu bestaaende, og derfor indskjærpede et nyt kongeligt Reskript Forbudet mod, „at nogen danske eller tydske Bøger holdes tilfals herudi Riget, uden at de tilforn ere overseete af Professorerne eller af enhver Superintendent i sit Stift". Hvem der bestyrkede Kongen i denne afgjorte lutherske Holdning, vare foruden Peder og Broderen Niels Plade ogsaa hans tvende tydske Hofprædikanter. Peder Noviomagus eller Neomachus som han stundum kaldes, rimeligviis efter Nimwegen i Geldern, maaskee hans Fødeby, havde endnu hørt Luther i hans sidste Aar, da han paa Kongens Bekostning opholdt sig i Wittenberg (1543); det følgende Aar var han bleven ansat som Hofpræst, og bragte fra de dengang bittre og hæftige theologiske Tvistigheder paa de tydske Universiteter det mistænksomme Blik med sig til Danmark og hans Stilling som Hofpræst gav hans theologiske Anskuelser Indflydelse. Ogsaa den anden Mag. Henrik var en Hollænder, og hans Tilnavn Boscoducensis synes at tyde paa Herzogenbusch i Brabant som hans Fødestad. I 13 Aar havde han opholdt sig i Wittenberg, og maa ved denne Tid i Slutningen af 1552 eller Begyndelsen af 1553 være bleven ansat som Hofprædikant, da ogsaa hans Navn nævnes ved de følgende Tildragelser, der ofte har voldet Christian III ilde Omtale*).

I de første Dage af November ankom paa Kjøbenhavns Red tvende Smaaskibe, der havde en Mængde engelske og skotske Flygtninge ombord, som det senere viste sig 150 i Tallet. Kongen opholdt sig dengang paa Koldinghuus, og Befalingsmanden paa Kjøbenhavns Slot, Peder Godske, til-

*) Zwergius, Det sjællandske Clerese, Side 450 fgd. og 457 fgd.

skrev da Magistraten, at man ikke skulde lade nogen af dem komme ind i Byen, førend man havde optaget Forhør over, hvad det var for Folk. Dette skete ogsaa, og det oplystes nu, at de havde været flere, men at adskillige allerede vare landsatte andetsteds; nogle i Flækkerø, andre i Marstrand, andre nord for Ellekilde ved Helsingør; paa Forespørgsel, hvorfor de saa i Hobetal vare komne hid fra England, svarede de alle eendrægtig, at „dem fortoges Guds Ord og det hellige Evangeliums Hørelse og den rette Gudsdyrkelse, for hvilket de heller vilde vige med Armod end blive tilstede under Korset med verdslig Beholdenhed.“ Der blev optaget et Register paa alle disse Folk, og dette blev tilligemed Forhøret sendt til Godske, der atter sendte det til Kongens Sekretær, Corfitz Ulfeld, for igjennem denne at erfare hvad Kongen vilde, man skulde gjøre med dem.

Imidlertid vare Flygtningernes Ledere, der havde forladt Selskabet i Helsingør d. 31 Octbr., ankomne til Kongen, for personlig at forebringe deres Andragende. Johan a Lasco, en polsk Adelsmand, der under Calvins Veiledning med Iver og Flid havde dyrket det theologiske Studium, kaldte sig Superintendent for de landflygtige Menigheder. Han havde længe ført et omflakkende Liv; i Emden opholdt han sig fire Aar som Forstander for en Menighed, samlet allevegne fra og meest bestaaende af Folk, der som han hyldede Calvins Anskuelser i Læren som i Kirkeforfatningen. Han talte her ofte haanligt om Luther og de lutherske Menigheder, og søgte at benytte sin Indflydelse paa den regjerende Grevinde, til at fortrædige de lutherske Præster. Edvard VI aabnede i England et Tilflugtssted for alle, der forfulgtes for deres Troes Skyld, og nu tyede ogsaa Lasco derhen med sine Venner, da en keiserlig Befaling forbød dem Opholdet i Emden. Edvard beskikkede (den 24de Juli 1548) Lasco til

Superintendent for de Fremmede, som fra Tydskland, Holland, Frankrig, Skotland og andre Riger havde søgt Tilflugt i London, og St. Augustiner-Kirken i denne By blev indrømmet dem til offentlig Gudstjeneste. Ogsaa her begyndte Lasco, som senere de calvinistiske Puritanere, at angribe den engelske Liturgie, dens Præste- og Bispedragter med de ved Alterens Sacramente gjældende Ceremonier. Han vilde have man skulde nyde dette siddende, som et andet Maaltid, og dertil bruge hvad Brød og hvad Drik man havde ved Haanden. Edvards pludselige Død berøvede ogsaa disse Menigheder, der talte 380 Medlemmer, deres Frihed, da hans Søster, den blodige Maria, der fulgte ham paa Thronen, vilde ved Baal og Sværd hævde den romerske Cultus. Lasco var da betænkt paa med Sine atter at forlade England, og hans Tanker faldt paa Danmark, hvis Konge var bekjendt for sin Mildhed og Gudsfrygt. I Lasco's Selskab befandt sig nu hos Kongen Micronius, der var Præst ved en af Menighederne, og Joh. Utenhovius, der senere skildrede deres Modtagelse i Kolding med de mørkeste Farver. Saasnart de vare komne til denne By (den 8de November), sendte de Büd efter Noviomagus, der strax kom til dem, og yttrede megen Medlidenhed over deres haarde Skjæbne, samt lovede at tale deres Sag hos Kongen. Søndagen efter (den 10de November), holdt han en Prædiken over Dagens Epistel, Phil. 3, 17—21, hvor han talte meget haardt mod den Tids Sværmere, og navnlig mod dem, der forvanskede Herrens Nadver. Lasco og hans tvende Ledsagere vare efter Kongens Villie tilstede, endskjøndt det maatte skurre slemt i deres Øren, at høre Sacramentererne skildrede som de farligste Kjættere, man skulde vogte sig for som Vantroende, hvis Ende var Fortabelse. Efter Prædiken fik de den begjærede Audiens hos Kongen, men han tog

meget koldt imod dem, og svarede kun, han skulde tage deres Andragende under nærmere Overveielse.

Netop i disse Dage (den 11te November), udkom der et kongeligt Edikt, som i Grunden allerede afgjorde Flygtningenes Skjæbne. „Paa det at vi ville have vore Undersaatter advaret, og hver Christen maa sig vide derfor at tage vare, bede og byde vi Superintendenter, Abbeder, Priorer, Provster, Prælater, Prædikanter og alle geistlige Personer; sammeledes Riddere, Ridderes Mænd, Fogeder .... at, dersom Eder forekommer nogen udenlandsk Mand, som ville være i Eders Tjeneste eller bosætte sig i nogen Kjøbsted eller andensteds paa Landet, at I tilforn lade dem overhøre, hvorfra de ere komne, hvad deres Leilighed er, og hvad deres Tro er, paa det at Ingen skal tage nogen til sig enten i Tjeneste eller og tilstede at bosætte sig, som ere Gjendøbere, Sacramenterere eller og fører anden uchristelig Lærdom udi vore Riger og Lande.“

Der var altsaa under disse Omstændigheder ikke megen Velvillie at vente fra Kongens Side mod Lasco og hans Følgesvende; udentvivl var det ogsaa med Kongens Villie, at Noviomagus netop i den Prædiken ivrede saa stærkt mod Sværmerne; men Lasco var dog meest tilbøielig til at give Præsten Skylden for den kolde Modtagelse, de havde fundet. Han kunde ikke styre sin Harme, og lod Kongen anmode, om at overvære en Samtale mellem ham og Hofpræsten, hvor de kunde drøfte, hvad han i Prædikenen havde sagt. Endelig erholdt de den 15de November Kongens Svar paa deres første Andragende, men dette var afslaaende: ingen offentlig Gudstjeneste kunde tilstedes dem her i Riget, efterdi de saavel i Lærdom som i Kirkeskikke vare forskjellige fra den danske Kirke, og Kongen frygtede, at disse deres Afvigelser vilde foraarsage Uro i Riget; men dersom de vilde skifte

Mening i den Henseende, skulde der tilstedes dem Bolig. Efterat have betænkt sig til den følgende Dag, gav de til Svar, at hvad Ceremonierne angik, tænkte de, man først vilde prøve, om ikke deres vare bedre og mere tjenlige til Opbyggelse, end de her i Landet vedtagne, og hvad Lærdommen angik, at man da først vilde overbevise dem af den hellige Skrift, „efterdi Lærdommens Sandhed ei maatte grunde sig paa et Riges Love, men paa det uryggelige Guds Ord“. Tillige ansaae de det for hensigtsmæssigt nu skriftligt, at udtale deres Mening over Noviomagus's Prædiken; hvad der i denne fornemmelig havde stødt dem, var den Yttring, at „de bleve fordømte, som ikke med Luther lærte, at Christi Legeme var i, med og under Brødet i Alterens Sacramente“, ligesom at „man skulde vogte sig for slige, naar de, efter at være advarede, ikke omvendte sig.“ Noviomagus kom da selv, ledsaget af den anden Hofpræst, Magister Henrik, tillgemed een af Kongens Raad og to Sekretærer, til dem i deres Herberg. Han bebreidede dem, at de ikke i Eenrum havde talt med ham om det, de misbilligede; han forsikkrede dem, at han kun havde talt i Almindelighed, uden noget særligt Hensyn til dem, og endelig nægtede han, at han havde ubetinget fordømt dem, der forkastede Luthers Lære om Nadveren, men kun naar de haardnakket bleve ved deres Vildfarelse. Man kom derved dybere i Samtale om de afvigende Meninger, og dvælede fornemmelig ved Spørgsmaalene om smaae Børns Tro, om Ordets Tjenere og især om Alterens Sacramente. Vel vilde Lasco og hans Venner ikke gjøre fælles Sag med Gjendøberne, men de vare dog altid bange for, at man lagde for megen Vægt paa Herrens Indstiftelser, og udbredte sig saa vidtløftig om disse Materier, at man ikke kunde blive færdig den Aften. Der aftaltes derfor en ny Samtale om nogle Dage, men den kom ikke istand. Paa

den berammede Dag, d. 17. Novbr., lod nemlig Kongen dem vide, at han ikke vilde tilstede noget Colloqvium i Religions-Sager, og at de uden Ophold skulde forføie sig bort af Riget, saafremt de ikke i Lærdom og Kirkeskikke vilde rette sig efter den danske Kirke, hvorhos han tillige sendte dem 100 Rdlr. i Reisepenge. Lasco anholdt nu kun om, at hans Venner maatte blive i Landet Vinteren over, men ogsaa dette blev afslaaet, hvorhos han paany fik Befaling, ufortøvet gjennem Slesvig at reise ad Tydskland til, hvorfor han med sine Venner forlod Kolding den 19de November, fuld af Harme over en Modtagelse, han her mindst havde ventet sig.

Efterat dette var foregaaet i Kolding, erholdt Befalingsmanden i Kjøbenhavn Svar paa sin Forespørgsel om, hvad man skulde gjøre med de Flygtninge, der vare ankomne Kongen underrettede ham om, at en høilærd Mand, Johan von Lasco, med tvende andre Lærde havde været hos ham, men at han for mange Aarsagers Skyld ikke kunde tilstede dem at blive i Riget. — „Thi bede og ville vi, at alt sligt Folk, som er kommet til os fra England, strax bliver befordret og skikket ud af vore Lande.“ Tillige erholdt Peder Plade, en kongelig Skrivelse, der dog indeholdt den formildende Bestemmelse, at „han først skulde formaae dem til, at afstaae fra deres Meninger og være Ordinantsen undergiven, for da kunne de blive tilstede, om de det ellers begjære.“ Plade havde ogsaa tidligere viist de stakkels Landflygtige Mildhed og Forekommenhed, og derfor gik han med Glæde ind paa, hvad der blev ham paalagt. Tvende Præster, der endnu vare imellem dem, David Simson, en Skotlænder af Fødsel, som forhen havde været Præst i England, og Hermes Backelerius, hvem Opsynet over Menigheden var overdraget i Micronius's Fraværelse, mødte den 1ste December paa Bispegaarden, hvor en Deel Præster, Magistre og Raad-

mænd vare forsamlede med Bispen. Backelerius vilde nu, paa Forespørgsel om deres Troesbekjendelse, begynde at forklare den apostoliske Bekjendelse, men Plade afbrød ham, da han kun ønskede at vide deres Mening om Barnedaaben, om Christi Manddoms Annammelse og om Alterens Sakramente. Om denne sidste Artikel talte de vidtløftigst, uden at de kunde blive enige med Plade, da de kun vilde tilstaae, at „vort frelsende Samfund med Herren i hans Legeme og Blod bestod ved Troen, men ikke ved nogen Christi Legems og Blods Nærværelse under Brødets og Vinens Elementer." Nu maatte man altsaa kundgjøre dem Kongens Villie; syv af dem bleve kaldte op i Borgemesterens Huus, hvor det blev dem sagt, at de maatte reise igjen, saafremt de ikke forandrede deres Lærdom om Alterens Sakramente. De bade vel om, at de, for de smaa Børns og de affældige Gamles Skyld, maatte blive i den haarde Vintertid, og det gik Magistraten nær til Hjerte, at den maatte sige Nei, men den maatte lyde Kongens udtrykkelige Bud. Plade gjorde endnu et Forsøg paa at overtale dem, og begjærede, at Enhver enkelt skriftlig skulde afgive sin Bekjendelse. Den følgende Dag fortsatte han atter Samtalen med de tvende nysnævnte Præster, om de rette og falske Kirkeskikke, men uden at man kom videre, og af alle de Adspurgte, var der kun een eneste, en Skomager og hans Kone, der lod sig skræmme til at afstaae fra sine Meninger. De Andre maatte altsaa berede sig paa Afreisen, og mellem 12—16 December indskibedes de atter paa tretten Personer nær, der af Sygdom holdtes tilbage, for at fortsætte Reisen ad Tydskland til*).

Naar vi have dvælet noget længe ved disse Dages Til-

*) Harboe, Fortalen til Zwergius sjællandske Clerekie. S. 11—108, hvor alt er samlet, hvad der angaaer denne Sag for at forsvare Christian III's Forhold.

dragelser, da er det fordi denne Lasco og hans landflygtige Venners Udviisning ved de Fordrevnes hæftige Klager i høi Grad forbausede Samtiden. Den Evangeliets Frihed, hvorom Reformatorerne havde talt varmt og indtrængende i Modsætning til det Aag, den romerske Kirke paalagde Christenheden, havde vakt ubestemte Forestillinger om, hvorledes de kirkelige Forhold for Fremtiden skulde gestalte sig; og Stadskirkens Trang var endnu uvant. De afviste Fremmede maatte allerede som Sacramenterere ɔ: afgjorte Tilhængere af de sveitseriske Reformatorer, være Kongen mistænkelige og uvelkomne Gjæster, men dertil har udentvivl den hovmodige og trodsige Tone, hvormed de traadte frem, her gjort Udslaget. Lasco og Venner havde ogsaa i den under Edvard VI indrettede engelske Statskirke, dannet en særegen Menighed; at Kongen ikke saa afgjort vilde bryde Fællesskabet med dennes Tjenere, fik han snart Leilighed til at vise, da han ved sin Forbøn og Mellemkomst reddede den engelske Bibeloversætter, Myles Coverdale, i Edvard VI's Tid Biskop i Exeter, udaf den blodige Maria's Hænder, „som en Brand udaf Ilden.“ Rigtignok havde dette sin Grund i private Forhold, da Coverdale nemlig var besvogret med den her ansatte Skotlænder, Macalpin, og det var ham, der formaaede Kongen til at foretage sig dette Skridt; men Christian skal endog have tilbudt den landflygtige Biskop geistlig Ansættelse i Danmark, hvilket han dog afslog, da han ikke var Sproget mægtig, og derfor ikke kunde stifte synderlig Nytte her. *).

Den Mand, der mellem Danmarks Geistlige blev skaansomst omtalt af de forviste Landflygtige, var Sjællands Biskop, som ved forekommende Venlighed havde søgt, saavidt det stod

*) Om Coverdales Ophold i Danmark, see Molbechs Afhandling i Historisk Tidsskrift. V. Side 139—58.

til ham, at formilde det haarde i deres Skjæbne, uden at Plade dog paa nogen Maade vilde gjøre fælles Sag med dem i theologisk Henseende. Rimeligviis efter Kongens Tilskyndelse holdt han netop denne Vinter Forelæsninger over Tidens herskende Vildfarelser. Melanchton lod dem senere (1558) trykke i Wittenberg under Navn af ***Catalogus aliqvot hæresium hujus ætatis***, hvori der handles om Antinomister, Interimister, Osiandrister, foruden andre enkeltstaaende Sværmere; men længe efter (1635) udgav Resen det samme Skrift af Plade under Navn af ***libellus de novis hæresibus seu Sværmeriis hujus ætatis***, hvorved det viste sig, at den tidligere Udgiver — ret charakteristisk for Melanchtons vaklende Frygt — netop havde udeladt dem, det kom meest an paa, nemlig de tvende første: om Anabaptisterne og Sacramentererne. Iøvrigt omtaler Plade her slet ikke vore hjemlige Forhold, hvad enten det nu var af Klogskab for ikke at støde, eller fordi han meest havde Blikket henvendt paa Udlandet. Mellem Anabaptisterne nævnes her de bekjendte tydske Gjendøbere tillige med Zwingli; mellem Sacramentererne Bucer og de sydtydske Præster, Züricherne, den engelske Kirke og mange franske Meneder. Uden altsaa udtrykkelig at nævne Calvin, møder Plade dog Calvins Indvending mod den lutherske Nadverlære: at et Legeme ikke paa engang kan være paa flere Steder og at derfor den i Himlen thronende Christus ikke kan være i Nadveren. „Det er ingen ringe Sag, som de antage — svarer han hertil — saa at en Udsoning skulde være let, uden at de afstod fra deres Mening. Hvad der gjælder vort syndige Legeme, at det er bundet til et enkelt Rum, gjælder ikke Christi forherligede Legeme, saa at han vel, ifølge sin Almagt, kan gjøre sit Tilsagn i Sacramentet Fyldest.“ Disse Plades Yttringer, der her i Korthed ere gjengivne, ere af Vigtighed til at oplyse Plades christelige Erkjendelse om et Punkt, der senere ofte vil være

Gjenstand for Omtale, da han dermed bestemt afviser en fundamental Sætning i Calvins Theologie.

Medens Plade holdt disse Forelæsninger døde i Helsinge, Holbo Herred, den 16 Januar d. A. en Mand, ikke tilbørlig paaagtet af sin Samtid, men ihukommet saa længe dansk Sprog tales, Christen Pedersen. Han opholdt sig her hos en Slægtning, Præsten Peder Andersen, og kun eengang have vi haft Leilighed til at nævne hans Navn, nemlig mellem Medarbeiderne af den danske Bibeloversættelse. Han var en ægte dansk Natur; med hjertelig Troskab havde han knyttet sin Skjæbne til sin ordrevne ulykkelige Konges, og en ligesaa dyb, en ligesaa uegennyttig Kjærlighed til Folk og Fædreland, forenet med et sundt og klart Blik paa dets aandelige Tarv fremlyser af alle hans Skrifter. Stille og tilbageholdende som han var, spore vi tidligere i Reformationens kjæmpende Tid kun lidet til hans personlige Virksomhed, og ligesaa lidt vidste man nu, da den havde seiret, at skjønne paa ham. Bestandig syslede han mellem sine Bøger, og disse vare ogsaa de eneste Skatte, han efterlod. Hans Svigersøn, Bastian Hylsebrock, tog dem til sig; men da Kongens Befalingsmand paa Krogen, Herlof Trolle, lagde Beslag paa dem „Riget til Bedste“, viste det sig, hvormeget denne havde forstaaet at skjønne paa dem. Hans Dreng, der hentede Bøgerne i Helsinge, havde af „Danmarks Krønike først foran udi skaaret 6 eller 7 Serterner (Læg Papir), item midt udi 5 eller 6, og bag udi Bogen 7 eller 8 Serterner“. Det lader til som om Svigersønnen nu havde faaet Øinene op, da han det følgende Aar forskaffede sig kongeligt Privilegium paa at lade trykke Christen Pedersens Oversættelse af Spangenbergs tydske Postil; men han kom ikke til at benytte det, da Bogen ikke blev trykt*); rimeligviis paa Grund af,

*) C. Molbech, Historisk Tidsskrift. III. Side 629, hvor der er

at Peder Tidemann kort efter udgav sin Oversættelse saavel af Spangenbergs Forklaring over Evangelierne (1556), som over Epistlerne (1560). Hvad der særlig udmærker Christen Pedersen, hvad der udgjør hans aandelige Eiendommelighed, er den naturlige Maade, hvorpaa Kjærlighed til Fortiden og til dens folkelige Udvikling sammensmæltede med en oprigtig Tilegnelse af det rensede Evangelium. Medens den reformatoriske Prædiken sædvanlig, for ret grundigt at bekjæmpe Papisteriet, ikkun altfor meget lagde an paa at nedbryde Alt, hvad der som Fortidens Arv var Folkets aandelige Eiendom, saa vidste han at luttre uden at vrage, og derved at bevare sin Kjærlighed til Sagn og Historie, til Ordsprog og Folkeviser. Men han stod ene i sin Tid — og kun af gamle Thingbøger har en flittig Gransker kunnet meddele disse forhen ubekjendte, sparsomme Efterretninger om hans sidste Levedage.

Uagtet de evangeliske Prædikanters Iver derimod, saa knyttede dog Almuens Gudsfrygt sig endnu bestandig til Helgener og Helgenbilleder; hver Egn havde sit Billede, sit Crucifix, sin hellige Kilde, om hvis vidunderlige Kræfter Sagnene gik fra Mund til Mund og til hvilke derfor Enhver tyede hen i sin Nød for at søge Raad og Hjælp. Ikke blot Kirkerne vare opfyldte af Billeder, men ogsaa ved Landeveiene vare hyppig Crucifixer eller lignende hellige Minder opreiste. Man anførte til Forsvar herfor, at disse Tegn vare som Menigmands Katechismus; men det vilde Niels Plade, Superintendent i Lund, ikke lade gjælde, da Billederne som oftest forestillede papistiske Legender og ikke Træk af den evan-

---

meddeelt hvad P. V. Jacobsen har samlet af Helsingørs Raadstue-Arkiv.

geliske Historie. Saadanne kunde man gjerne lade blive, men Billeder af den første Art vilde han have alle Præster alvorlig formanet til at advare Folk imod, da han selv i sit Stift havde erfaret, hvilket Afguderi der dreves med dem. „Hvilken stor Sammenstimmel — siger han*) — er der ikke til Hellig-Mogens Kirke i Thorum, til det hellige Kors i Edensted, det hellige Løsen i Løsen-Sogn? Hvor mange er der ikke, som den hellige Jomfru til Ære tænde Lys for hendes Støtter, som raabe til hende i deres Nød og bringe hende Gaver? I nogle Sogne bære endnu alle Mænd og Qvinder Rosenkrandse og holde ikke op med at misbruge Engle-Hilsenen og føre altid i Munden „Guds Lon" (ɔ: Laan, Gave) og Merilon (ɔ: Marie Laan, Gave)". Som det var i Skaane var det ogsaa i de andre Stifter; Sjællænderne hentede i Vanløse det hellige Løsen**); i Bidstrup ved Roskilde var der et Kors, hvorom man fortalte vidunderlige Historier, at der paany var udflydt Blod***), hvilket foranledigede mange Valfarter, da derved især Daarer og Vanvittige kunde helbredes. Saaledes valfartede man ogsaa til andre Billeder, til Krogstrup, til Egedes Trefoldighed gjerne paa visse Dage om Aaret†) og da de Besøgende sædvanlig bragte deres Offer med, fandt mangen Præst eller Degn sin Regning ved at nære denne Overtro. Af samme Art Offer var ogsaa de saakaldte „Kysse-Pendinge", som en omløbende Præst eller Degn indsamlede mod at lade Folk kysse en Bog

*) Nic. Palladius, *Commonefactio de vera invocatione Dei & de vitandis idolis.* Wittenb. 1557 med en Fortale af Melanchton.

**) Zwergius, Det sjællandske Clerekie. S. 86.

***) P. Palladius, Pia qvædam cantica, qvæ vulgo Responsoria vocantur. 1554. Fortalen.

†) Zwergius, Det sjællandske Clerekie. S. 86. Dansk Mag. I. S. 96

med et eller andet Helgenbillede i*). Dette var vel Afguderiet i sin groveste Skikkelse, men derhos maa man ikke glemme, at mange af disse hellige Reiser, saaledes Maifesten paa Skjøn-Valborgs Dag, St. Hans Aftens Nattevagt, vare Folkefester, der ved at knytte sig til en Helgens Navn fik en Art religiøs Indvielse; og som saadanne havde de nok fortjent en bedre Lod end at fordømmes som papistisk Overtro og Afguderi.

Vare saaledes Forestillingerne om Helgenerne, om deres vidunderlige Raad og Bistand Lyssiden i Almuens Religiøsitet, saa manglede denne heller ikke sin mørke Side, der culminerede i Forestillingen om Djævle-Besættelsen. Denne var ligesaa almindelig udbredt, og de evangeliske Prædikanter turde ingenlunde i og for sig nægte den, da den efter deres Opfattelse havde Skriftens bestemte Medhold. Plade**) formaner kun til at være varsom med, hvad man erklærer for Besættelse, hvilken man skulde kjende paa, om den Syge kan „læse op sine Budord, Troen og Fadervor. Hvis han kan gjøre det, da er det et Tegn, at han ikke er besat, thi det maa den Onde ikke lide". Paa det bestemteste fraraader han de saaledes lidende at tye til papistiske Troldmanere, der kun ere Djævelens Gjække, men raader dem at gaae til Præsterne eller Herredsprovsten, der da skal foreholde dem passende Steder af den hellige Skrift og endelig helbrede dem ved Djævle-Besværgelsens Ord ved Daaben. De papistiske Troldmanere tale dem rigtignok til med hebraiske Ord: **Jeze Behemot beschem donai** ɔ: Gak ud Behemoth i Herrens Navn, som om det havde mere Fynd, men det er „idel Gjækkeri". Alle

*) Smstd., Side 87.

**) Peder Palladius, Undervisning om besatte Folk 1547 i Danske Magazin. III. S. 89—96.

Egne af Landet vare opfyldte af Hexe og Troldmænd, og Folk tyede til dem, naar deres Køer og Heste eller de selv bleve syge, hvilket Plade vidtløftig omhandler i sin Visitatsbog. Ved saadanne Leiligheder, hedder det her, fremførte Hexene da nogle usammenhængende Talemaader, som de havde lært af Djævelen eller Munkene, som f. Ex.:

Mari gik ad Veie,
Der kom de tre Mele
Og vor Herre Jesus Christ
Og Sanct Hans Evangelist,
Melcher, Jesper, Baltzer,
Jesus, Maria, Anna.
I Navn Faders osv.

Men Plade opmuntrede Menigheden til at angive for Øvrigheden de Gjordemødre, der befattede sig med at signe, mane eller anden Slags Troldom, „for at 100 Læs Brænde kunde blive anskaffet til deres Opbrændelse". Med en Hex skulde man ikke tie, thi de kunde nu under Evangeliets klare Lys ikke længer drive deres Væsen. Folk fra Hoffet vilde komme til dem i Bønderklæder og med et Bind om Benet, for at bringe dem i Fristelse ved at begjære Hjælp af dem. Man saae derfor ogsaa nu, hvorledes det gik dem; en Mængde vare allerede brændte i Malmø, i Kiøge og andre Steder; en Hob sad fangen i Malmø, hvem den samme Straf ventede. I Jylland og Smaalandene jagede man efter dem som Ulve, saa der nylig paa Als og i de smaa omliggende Lande var fanget og brændt henved 52 Hexe *). Men hvor stærkt end disse den nye evangeliske Statskirkes Autodafeer lyste, hvor hyppigt de end senere bleve gjentagne paa mange Steder, saa formaaede de dog ikke at forjage Almuens Hang til de sorte

*) Heiberg, P. Palladius. S. 76 fgd. Theologisk Tidsskr. IV, 2.

Konster; tværtimod ethvert Baal gjorde Troen paa den vissere, og der blev altid nok tilbage, som paany vilde øve det vovesige Haandværk.

De evangeliske Bisper og Præster vilde fornemmelig tilskrive de gamle Kanniker og Munke denne Almuens Vedhængen ved den papistiske Overtro. Mange af dem havde endnu ikke opgivet Haabet om atter at see Pavedømmet vende tilbage, hvorfor de ganske afholdt sig fra Nadverens Nydelse for ikke at indtræde i Samfund med de Frafaldne. Ligeledes misbilligede de Præsternes Ægteskab, endskjøndt Plade beskylder dem for, at de selv levede et ryggesløst og udsvævende Liv*). Nødig vilde de aflægge den gamle Klerkedragt ligesom Munkene deres Tonsur, indtil et kongeligt Forbud bød det, uagtet Kannikerne i Roskilde bad meget om for gammel Vedtægts Skyld at maatte beholde deres Dragt**).

Efter hvad der er meddeelt om Almuens Religiøsitet, er det neppe rimeligt, at Gjendøbernes ultra-protestantiske Sværmerier havde vundet synderlig Indgang; der var heller intet, Kongen var mere bange for. Derfor paalagde flere Forordninger alle geistlige Mænd det skarpeste Tilsyn med, at disse Gjendøbernes og Sacramenterernes Sværmerier ikke ved fremmede Haandværkere eller Tjenestefolk fra Tydskland af indsmugledes i Landet, og den sidste fra Mikkelsdag 1555***) endog med en saadan Strænghed, at der bestemtes Straf paa „Ære, Liv, Lem, Have og Gods uden al Naade", saavel for disse selv, som for dem, der hælede, „husede eller opholdt dem". Alle geistlige Mænd skulde baade hemmmeligt og aabenbart randsage, „om Nogen er i slig uchristelig Mening og Sværmeri,

---

*) P. Palladius, Pia quædam cantica 1554, dediceret til Roskildes Prælater og Kanniker.

**) Pont. Ann. III. Side 336.

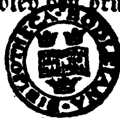
***) Krag og Stephanius, Christian III's Historie. II. Side 240.

og da angive det for Leensmanden eller Borgemesteren; den gruelige Maade, hvorpaa Gjendøberiet flere Steder i Tydskland havde svunget sit blodige Sværd mod al borgerlig Orden, forklarer denne Kongens Frygt og de strænge Forholdsregler den fremkaldte. Men ved ikke at indskrænke disse til en kraftig Haandhævelse af den borgerlige Orden, ved at paalægge inqvisitoriske Undersøgelser, var den Vei betraadt, der altid mere maatte føre Statskirken ind i uopløselige Forviklinger.

Ikke blot Almuens men ogsaa Præsternes Raahed og Usædelighed var stor; flere Gange maatte det indskjærpes, at „Kirkefred var ligesaa hellig som Thingfred"; Drab, Trætter, og al Art Utugt, begaaet af Præster, var ikke sjælden. Da derfor Landets Bisper vare samlede til et Møde i Kjøbenhavn i Mai 1553, vedtoges der adskillige Bestemmelser, for at opretholde den ydre Sømmelighed. Præster maatte ikke befatte sig med Kjøbmandskab eller vel endog holde Skjænkestue for Bønderne; de skulde klæde sig anstændigt og ikke færdes med stumpede Kapper. „Naar nogen Sognepræst er fordeelt (dømt) for Retten, da skal ham forbydes hans Embede, indtil han retter sig og bliver ladet løs igjen paa Thinget af Øvrigheden, men er det en uærlig Sag, da stædes han ikke til Embede igjen." — „De Præster, som ugifte ere, leve kydskelig, dersom nogen derudover forseer sig med Jomfrukrænkelse eller andet Skjørlevnet, da maa de sættes af deres Embeder, indtil de med aabenbar Pønitents indtages igjen, og kaldes de i en anden Sted af Stiftet, om de kunde fange Kald" *). Disse Straffelove, som Bisperne endnu havde Myndighed til at gjennemføre, bleve bekjendtgjort i et latinsk Dekret **).

*) Hndskt. paa Kg. Bibl. Kallske Saml. 4, 489.
**) Pont. Ann. III. S. 339.

Til dette Møde samledes Landets syv Bisperkopper, men i flere Stifter var der kommen nye Mænd. Niels Esbensen Plade mødte som Bisskop over Skaane, Kield Juul som Bisskop i Viborg og Claus Lauridsen som Bisskop i Aalborg; thi ved hans Udnævnelse blev Sædet forflyttet fra Børglum til denne By, der var den største i den Deel af Amtet, endskjøndt den tidligere hørte til Viborg-Stift, og derfor først nu blev udsondret derfra *). Paa dette Møde enedes Bisskopperne om mange vigtige Bestemmelser; angaaende Almuens Vedhængen ved Helgene og Billeddyrkelsen blev det vedtaget, „at Prædiken skal gaae mod Billedernes Misbrug, for at de først maa tages af Folkenes Hjerte, og saa med Lempe af Kirkeværgerne udbæres, besynderlig hvor Knæfald eller andet Afguderi endnu finder Sted." Ligeledes paamindes de Landsbypræster, der af Ladhed kun læse en Prædiken op af en trykt Postil, „at de skulde straffes, som altid ville prædike af Bøger, og ingentid uden-, saameget mere, som de Bøger, de brugte, tit vare „hine gamle falske Prædike-Bøger" **). Niels Plade antyder ogsaa adskillige af disse Postiller, og tænker derved udentvivl paa Christiern Pedersens saakaldte Jertegns-Postil, som rigtignok er en Bog, der kun med megen Varsomhed kunde bruges af en evangelisk Prædikant***). Dog blev den brugt, og dens

*) Pont. Ann. III. S. 321 og 361.

**) Hndskt. Kallske Sml. 4, 489.

***) N. Palladius, Concionator s. Regulæ qvædam utiles & necessariæ concionatoribus observandæ. Her hedder det mellem de daarlige Præsters Leveregler: dormi secure, sermones parati, Postilla Guilerini, hvormed udentvivl tre dengang bekjendte Postiller antydes. Den første af disse D- ormi s- ecure er nemlig en Fordreining af Discipuli sermones, en Prædikensamling af en tydsk Dominikaner Johannes Herold, hvilken Christen Pedersen flittig har benyttet ved Udarbeidelsen af sin Postil.

Rigdom paa Legender, som opmuntrende eller advarende Exempler, har vistnok tiltalt Folk, endskjøndt til Forargelse for Mange. — Endvidere blev der paa Mødet bestemt, hvorledes Præster havde at forholde sig ved Trolovelser, Tillysninger og Vielser, og udtrykkelig fremhævet, at „Adelsfolk skal der ikke lyses for, da det med dem tilforn er udspurgt, naar de komme i Kirken."

Den egentlige Grund, hvorfor Kongen havde sammenkaldt dette Bispemøde, var for at raade Bod paa Præsternes idelige Klager over deres knappe Indtægter, hvilket havde medført mange Uordener, og især den, at mangen Præst søgte at samle til sig to, tre ja flere Sogne. Efterat Kongen havde hørt saavel Bispernes som Stiftsbefalingsmændenes Betænkning, blev Sagen forelagt Rigsraadet, og udkom nu som Lov. Disse saakaldte „Klemmebreve", hvoraf hvert angik sit særskilte Stift*), bestemte nøie hvert Kalds Indtægter og forøgede dem ofte, stundum ved at skjænke Præsten Kongetienden eller en Part deraf, eller ved at skaffe Præsten sin Præstegaard igjen, som Adelsmænd havde sat sig i Besiddelse af, men ogsaa ofte ved at nedbryde, eller som det hed, „ødelægge" Kirker, og altsaa formindske Sognenes Tal. Derved blev tillige Annecteringen af Sogne bestemt ordnet, hvad man tidligere neppe havde kjendt; og med denne Ødelæggelse af Kirker var der givet et farligt Exempel, som mange Adelsmænd siden paa egen Haand efterfulgte, saa at man ikke kan undre sig over, at disse Klemmebreve bleve ilde omtalte af Menigmand.

Ved samme Leilighed vilde Kongen ogsaa forbedre Universitetets Indtægter, og derfor bleve Kronens Indkomster

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie. Supplement, S. 133—46.

fra Bønder i Strø- og Hjørlunde- (Frederiksborg-) Herreder tillagte det, saavel til Professorers og Læsemesteres Lønning om til fattige Studenters Underhold *).

„Den danske Bibel skal alle Sognepræsterne enten have i Kirken, eller lade med stor Skrift Evangelier og Epistler udskrive lige efter den danske Bibel". Dette var ogsaa en af den omtalte Synodes Bestemmelser, og den foranledigede Sjællands Biskop til at udgive sin Alterbog, der kom Aaret efter. Han siger selv, at hans Hensigt dermed egentlig kun var, at lade Evangelierne og Epistlerne trykke med stor Stiil, for at de gamle Præster lettere kunde læse dem. „Da Præsterne i Almindelighed meget ønskede en Missal eller Haandbog, som de kaldte den, da har jeg med mine kjære Embedsbrødres, Superintendenternes her i Riget, Raad og Samtykke, betænkt dem og ladet dem til gode prente denne lille Bog, som skal dog hverken kaldes Missal eller Haandbog, fordi de vare to papistiske unyttige Bøger ..., men hun maa kaldes efter Titelen: en Collectbog, eller Evangelistarium, eller Alterbogen, hvilken de ogsaa kan bruge paa Prædikestolen." Den optog dog, foruden en Collectsamling, ogsaa Luthers liturgiske Forskrifter, men sluttede sig ellers i Et og Alt til Ordinantsen, hvorfor den ikke behøvede nogen særskilt kongelig Bekræftigelse, da det var ved Ordinantsen den vilde hjemle sin Gyldighed, og iøvrigt kun anbefale sig ved sin Brugbarhed. I de senere Udgaver optog den rigtignok, for at fremme Eensformigheden, nye selvstændige Bestemmelser, hvorved den altsaa mere erholdt selvstændig Gyldighed, som Lov for Gudstjenesten; dog skete dette ikke strax, men først lidt efter lidt **). Nu havde man ogsaa efterhaanden faaet

*) Smstds. S. 154—56.

**) Engelstoft, Liturgiens Historie. S. 22.

flere Kirkesange paa Modersmaalet — den ældste, mere omfattende, Samling, der er levnet os, er fra 1553 — og vare end disse kun temmelig ubehjælpsomme Efterligninger af tydske Forbilleder eller af gamle latinske Kirkesange, saa opfyldte de dog deres Bestemmelse, at give Gudstjenesten paa Modersmaalet mere Liv og Varme.

Kongens Frygt for Sacramentererne vaagnede med fornyet Styrke, da de pludselig viste sig ikke langt fra Rigets Grændser. Det rygtede sig hertil, at en Præst ved Domkirken i Bremen, Albert Hardenberg, aabenbart vedkjendte sig zwinglianske Lærdomme, og dette Rygte bevægede Kongen til at tilskrive Magistraten i Bremen. „Vi have ikke villet undlade at paaminde Eder", skriver Kongen, „da Sagen er kommen os for Øre, at I som Christne med oprigtig Alvor holde fast ved den erkjendte guddommelige Sandhed, og ikke give den forføreriske Lære noget Rum; at I for Fremtiden ikke ville udsætte Eder for, at forurolige Kirken dermed, men skille Eder af med Suurdeien, dersom I ikke allerede have gjort det, hvad vi tillidsfuldt haabe... At man ogsaa skulde lade disse Sager komme an paa en Sammenkomst af Lærde, og imidlertid give Djævelen Rum, vil kun ilde behage os, og maaskee foraarsage, at Skaden siden bliver ubodelig..... Guds Ord og Nadverens Indstiftelse er, Gud være lovet, saa simpel og klar, at man ikke trænger til en Læremester; naar kun den guddommelige Sandhed bliver prædiket og lært med christelig Beskedenhed" *). — Raadet undskyldte sig med, at Skylden var Domkapitlets, hvis Præst Hardenberg var, men bad forøvrigt Kongen om at faae en theologisk Samtale istand, der kunde prøve denne Lære. — Kongens Svar var herpaa, at hvad den theologiske Samtale angik, da var en saadan

*) Pont. Ann. III. S. 346—50.

overflødig, da den omtvistede Lære forlængesiden var afgjort, men iøvrigt opfordrede han atter Raadet til at bruge sin Myndighed, „da det var bedre, Domkirken forvandledes til en Steenhob, end at saadanne Lærdomme hørtes i den“ *).

Denne Tvist mellem Præsterne i Bremen, vakte ogsaa megen Røre i de nærmest liggende Hertugdømmer, Holsten og Slesvig. Hertug Adolph i Gottorp beskikkede derfor trende Mænd, Poul v. Eitzen, dengang i Hamborg, fort efter Over-Superintendent i Gottorp, Volqvartz Jonas, Hofpræst og Superintendent for de gottorpske Besiddelser, samt Peter Bockelmann, Præst i Husum, til at foretage en Visitation i alle Hertugen underlagte Kirker, for nøie at prøve Præsternes Lærdom og Vandel. Disse Visitatorer lode Præsterne underskrive en af dem affattet Bekjendelse, hvori de først i Almindelighed forpligtede sig til at lære overeensstemmende med den hellige Skrift, den augsburgske Confession og den gjældende Kirkeorden; derpaa gjennemgaaes de enkelte Lærdomme, om Retfærdiggjørelsen, om Daaben og Nadveren, for med Afviisning af alle Vranglærdomme bestemt at udtale sin Samstemning med de vittenbergske Reformatorer **).

Kongen vilde ogsaa tage sine Forholdsregler for at sikkre sine Riger, og afæskede derfor de Høilærde ved Universitetet en Erklæring under Navn af „en Tavle om Herrens Nadvere eller Alterens Sacramente“, affattet af Niels Hemmingsen, der nogle Aar tidligere (1553) var bleven Professor i Theologien. Den skulde ikke være en Enkeltmands Mening, men være „en almindelig, aabenbar, eendrægtig, den menige Christen Kirkes over disse Lande og

*) Dänische Bibliothek. V. S. 185—93, 206—14.
**) Dänische Bibliothek. IV. S. 182—192.

Riger Confession og Bekjendelse“. Forfatteren gjennemgaaer her de forskjellige forkastelige Lærdomme om Nadveren, der paa den Tid vare fremkomne. Ved at gaae ud fra Indstiftelsesordene: „Dette er mit Legeme“, viser han, hvorledes hvert Parti tager sit Ord og kunstler med det. Nogle mene med Carlstadt, at Jesus ved at sige „dette“, har peget paa sit Legeme; Andre med Zwingel, at „er“, skal forstaaes som „betyder“; Andre med Ocolampad, at Legeme maa forstaaes figurligt, eller med Anabaptisterne, om et aandeligt Legeme. Nu omtales ogsaa Papisternes Vildfarelser, og endelig den sjette, Calvins Mening, paa følgende Maade: „Nogle bekjende vel, at Christi sande Legeme og Blod er udi Nadveren tilstede, men de mene og sige, at saadant Christi Legeme og Blod annammes alleneste af de rette troende og christne Mennesker med Troen. Endog disse og vel bekjende, at saadant Christi Legeme og Blod gives og uddeles formedelst Tjenerens, det er Præstens Haand; og alligevel der findes nogle lærde Mænd, som denne Mening ikke forskyde eller forkaste, saa kommer hun dog ikke overeens med Pauli Ord, som siger, at den, som uværdig annammer dette Sacrament, han bliver skyldig i Christi Legeme og Blod, fordi han ikke gjør Forskjel paa Herrens Legeme“. — Medens de andre Lærdomme afvises som falske og løgnagtige, misbilliges vel ogsaa denne, men saaledes, at det tilstaaes, mange lærde Mænd give den Medhold. Som den syvende og sidste, dvæler Tavlen endelig ved Luthers Anskuelse. „Omsider ere Nogle, som bekjende og sige, at udi Nadveren er Christi sande Legeme og hans sande Blod nærværende tilstede, og at saadant annammes ikke alleneste af de Gudfrygtige og Fromme, men ogsaa af Dienskalke og falske Christne; af disse alene med Munden, men af de andre, baade med Munden og Hjertet.“ Denne Tavle er underskreven af de tvende Brødre

paa Sjællands og Skaanes Bispestol samt af Universitetets Professorer, af hvilke Underskrifter vi fremhæve følgende: „Jeg, Peder Palladius, vedersiger og fordømmer disse Vildfarelser og Kjætterier i den Lærdom om Sacramentet, som i denne Tavle opregnede ere, og jeg bejaer og samtykker den almindelige christne Kirkes Mening og Lærdom om Nadreren, som her er udtrykkeligen sat og tilkjendegiven.“ — „Jeg, Johannes Maccabæus, forbander og forsværger disse og alle de Vildfarelser, som imod Jesu Christi Nadveres Samfund urettelig og falskelig opdigtede ere ... og derimod bejaer og samtykker den Sentens og Lærdom, som de hellige Apostle i deres Skrift lære, og den høiberømte Skole i Wittenberg nu lærer og bekjender.“ — „Jeg, Niels Hemmingsen, bekjender, at jeg forsager alle Sacramenterernes Vildfarelser om Herrens Nadvere; jeg annammer og samtykker den almindelige Jesu Christi Kirkes Sentens og Lærdomme, som udi denne Tavle om Nadveren er fremsat, forklaret og beviist; og at jeg saa aldeles klarligen og udtrykkeligen bejaer og samtykker den augsborgske Confession, den sariske og vore Kirkers Confession og Bekjendelse om den allerhelligste Nadvere“ *).

I Anledning af disse Tvistigheder, havde Melanchton skrevet til Kongen om, at man skulde vedtage efter fælles Overeenskomst en ny Formel angaaende Alterens Sacramente; men dette Forslag fandt ikke Kongens Bifald: „vi skulde da om vor forhen bekjendte og antagne Lære nu igjen tvivle, om der forhen var talt og lært rigtigt.“ Derimod

*) Denne Tavle er ingensinde fuldstændig trykt; den findes i en dansk Oversættelse, som Haandskrift paa det Kongl. Bibliothek, hvoraf ovenstaaende er taget, og vil blive meddeelt i et følgende Hefte af „Kirkehistoriske Samlinger“.

sendte han ham det nysomtalte Skrift, som „vore Kirkers Bekjendelse“, og meente, at Sagen dermed kunde bero, uden at man behøvede at indlade sig paa nye Colloqvier, en Sag, der var ham ligesaa meget imod som nye Bekjendelser *). Derfor lagde Kongen kun liden Vægt paa „denne vore Kirkers Bekjendelse“, og den er ikke engang bleven offentliggjort; men Grunden hertil kan muligviis ogsaa have været en anden. Vel udtaler Universitetet sig i Tavlen bestemt for den lutherske Anskuelse, eller, som Plade rigtigere udtrykker sig, for „den almindelige christne Kirkes Mening og Lærdom“, men dog ikke med nogen skarp Udelukkelse af Calvin, ligesom og Kongen selv, i det han bekjæmpede, kun saae Zwingli's Vildfarelser, hvorfor han og henvender sig til Melanchton, og venter fra hans Haand en Gjendrivelse af Hardenbergs Vranglærdomme. Dette har neppe været de skarp lutherske Theologer, hvis Ordfører fornemmelig Flacius Illyricus var, ganske tilpas, hvorfor ogsaa denne i en Skrivelse til Kongen søgte at oplyse ham om Melanchtons tvivlsomme Stilling**). Derfor kunde ogsaa Frygten for at fremkalde nye indviklede Undersøgelser og dermed nye Tvistigheder, maaskee have bevæget Kongen til ligesom atter at lade den Tanke falde, der forhen havde bragt ham til at afæske sine Theologer en saadan Bekjendelse.

Da det bestandig var Zwinglianernes Sværmerier, Kongen bekjæmpede, uden at han ret var bleven opmærksom paa Calvin's mæglende Stilling, kunde derfor ogsaa flere af de Underskrivende i deres Hjerter nære en langt større Samstemning med denne den sveitserske Reformations ypperste Heros, end de fandt det raadeligt nu at lægge for Dagen. Hemming-

*) Pont. Ann. III. Side 351.

**) Pont, Ann. III. Side 354 – 57.

sen, som blev dette Aar forfremmet til Dr. theol., maaskee til Belønning fordi han ved denne Leilighed havde været Universitetets Ordfører, beraaber sig senere ofte paa, at Macalpin ved denne Promotion ligefrem havde nægtet, at Frelseren kunde være legemlig allevegne, hvilket netop er et Grundtvistepunkt mellem Calvin og Luther. Macalpin har ikke efterladt sig nogen Skrifter, hvoraf man nærmere kunde lære hans Anskuelse at kjende, men Hemmingsen udgav netop samme Aar et af sine theologiske Hovedværker, *Enchiridion theologicum*. Denne hans kortere Dogmatik maatte ved sin simple og klare Fremstilling af den christelige Læres forskjellige Sætninger være en meget brugelig Haandbog for Præster og Studenter, men angaaende det omtvistede Punkt udtrykker Hemmingsen sig her ligesom i Tavlen; nemlig saaledes, at kjendte man ham kun af disse Yttringer maatte man formode, at han var en stræng luthersk Theolog, men nu da man kjender hans senere Optræden, seer man nok, han kunde skrive hvad han skrev, uden dog væsentligt at nære nogen anden Anskuelse end den, han senere mere uforbeholdent udviklede.

Hvad det altsaa her gjaldt om, kom egentlig først senere til at træde frem, og vi vende os derfor atter til de indre kirkelige Forhold. Paa Bispemødet i Kjøbenhavn 1535 var man bleven enig om, at „bandsatte Mennesker skulle gaae af Kirken under Sacramentets Tracterelse; dersom de ikke ville, naar de ere engang paaminbte, da skal Sognepræsten paaminde Sognefolkene at uddrive dem fra sig, om de ville nyde Sacramentet“ *). Især tænkte Hans Tausen meget paa, at gjenoplive den gamle Kirkes strængere Tugt og udtalte skriftlig sin Mening herom, som han sendte til Plade; for at han til-

*) Haandskrift paa Kongens Bibliothek. Kall'ske Saml. 4, 489.

ligemed Macalpin og de andre Theologer kunde afgive sin Betænkning. Ved samme Leilighed klager Tausen ogsaa over den Overlast, Præsterne led af den ustyrlige Adel. Han havde selv i sit Liv erfaret det. Der fortælles nemlig, at engang han prædikede i Ribe var en Adelsmand bleven saa opbragt, at han med draget Sværd var gaaet ham paa Livet *). Nu var det en Præst i (Nørre- eller Sønder-) Omme, der var bleven forurettet, uden at han angiver hvori Forurettelsen bestod, men klager kun i Almindelighed over, at deres Vilkaar var meget haarde med denne „uædle jydske Adel" (ignobili jutica nobilitate) **). Lignende havde ogsaa Præsterne i Sjælland faaet at fornemme. Der vilde Adelen betragte Præste- og Degnesønner som Vornede, indtil et Kongebrev (Sat. Bartholom: Dag 1530) frikyg dem derfra og erklærede, at de Børn, der fødtes i Præsters eller Degnes Huse, skulde være fri som dem, der fødtes i en Kjøbsted ***).

Det var især den Adelen indrømmede Ret til at reklamere, hvad der forhen var skjænket til Kirker og Præster, der gav Anledning til de vilkaarligste Anmasselser; ofte berøvede Adelsmænd Præsterne deres Jorde og Gaarde, gjorde Paastand paa Kirkernes Grund og behandlede dem som deres Eiendom; men Hans Tausen lod sig ikke skræmme. Han indstævnede Ransmændene, naar han kom til Kundskab derom for Kongen og Rigens Raad, og erholdt ikke sjælden en gunstig Kjendelse, hvorfor det ogsaa synes som den jydske Adels Harme særlig rettede sig mod ham.

Tausen havde ønsket at høre de kjøbenhavnske Theologers Betænkning over sit lille Skrift, men Sygdom forhindrede

*) Pont. Ann. III. Side 147.

**) Judicium de excommunicatione. (Hdskt. paa Kgl. Bibliothek. Thottske Sml. 4, 126.

***) Pont. Ann. III. S. 307.

Plade i at svare og Macalpin var imidlertid død, hvorfor Skriftet heller aldrig blev trykt. Macalpin døde hædret og agtet af sin Samtid, og Kongen viste, hvor høit han skattede ham, ved personlig at følge ham til Graven *).

En anden Anledning til Sammenstød mellem Bisper og Adelsmænd foruden Kirkegodset var Præstevalget, ikke saameget i de egentlige Patronatskald som i de andre, hvor Adelsmænd havde betydeligt Jordegods og derfor gjerne vilde tale et Ord med ved Valget. Et saadant Tilfælde fandt Sted i Aarhuus Stift, der er ganske mærkeligt, fordi det ogsaa oplyser, hvordan det gik til ved et saadant Valg. At Bisperne endnu skjøndt ikke efter Loven saa dog i Virkeligheden gjennem Provsterne næsten egenmægtig raadede for Valget, er ovenfor omtalt, og Kongen synes ikke at have haft noget derimod, idetmindste høre vi ved denne Leilighed, han mundtlig har befalet Bisperne, „at hver skulde i sit Stift gjøre sig Flid til, at de Personer, som enten havde været eller endnu vare til Studium, kunde besønderligen forsees udi samme Stift, naar der blev noget Kald ledigt". Dette sidste, at Enhver skulde forsees i sit Stift, synes ogsaa Bisperne at have lagt megen Vægt paa: ellers maatte jo „mange gode unge Personer, som søge Skole og Lærdom, saagodtsom falde udi Mishaab og plat overgive Bogen, naar de saae Fremmede af andre Stifter skulde komme og blive forseet med Kirkens Forsyn, og de, som indfødt var udi Stiftet kunde ingen Forsyn fange." Det omtalte Tilfælde var følgende: da der var død en Præst paa Jørgen Rosenkrands's Gods, vilde Biskoppen, Laurids Bertelsen, beskikke en Præst fra et andet Herred i Stiftet, uden at man mærker til at noget Valg var foregaaet. Men da kom Rosenkrands til og bragte En med sig fra Veile, hvem

*) Pont. Ann. III. S. 343.

han helst undte Kaldet; han sendte ham til Bisoppen og forlangte, at han enten strax skulde beskikkes eller ogsaa at der skulde prædikes paa Valg. Men Bertelsen svarede herpaa, forunderligt nok paa en Tid, da Menighedens Valg var lovbestemt, at det slet ikke var Skik i Stiftet, at der prædikedes paa Valg, og han fandt det kun lidet ønskeligt, at denne Skik indførtes, fordi „skulde det saa gange til, at først Een saa en Anden, saa en Tredie og saa en Fjerde osv. skulde stedes til at kampes og kives med Prædiken, da vilde den undertiden, som høiest kunde raabe og meest med Ord kunde prale, dog maaskee baade ulærd og ugudelig, fange Kaar og Udvælgelse, og den, som lærd og gudfrygtig er, maatte forskydes og staae tilbage, hvorudaf vil komme ikke alene Bulder og Uskikkelighed, men ogsaa Forargelse og Guds Ords Foragtelse i den hellige Kirke". Da nu imidlertid Rosenkrands stod paa, at der skulde foregaae Valg, kunde Bertelsen ikke nægte, hvad Loven foreskrev, men prædikes skulde der ikke, da den, han foreslog, var „vel bekjendt i sit Herred og begjæret af Nogle"; hvis han da „befindes skikkelig", indseer han ikke, hvorfor han skulde forskydes*).

Snart stod Christian III ved sit Livs Grændse. Kunne vi end ikke mere istemme den overvættes Lov, der er bleven denne Konges Bestyrelse af Kirke og Skole til Deel, saa bliver der dog altid nok tilbage, der sikkrer ham en høilovlig Ihukommelse. Han var bydende og stræng mod anderledes tænkende, og var altid rede til at bruge sin hele kongelige Myndighed, for at værne om den evangeliske Kirkeorden, hvis Lærdomme han allerede som ung Prinds havde grebet med Overbeviisningens Kraft. Han var tydsk i hele sin Dannelse,

*) Danske Magazin IV. 205 fgd. Jfr. Dr. Engelstoft, Om Beskikkelse af Kirkens Tjenere. Theolog. Tidsskr. V. S. 197—98.

og henreven af sin Tids mægtige Elias søgte han at værne om den rene Læres Sæd i sine Riger og Lande ved at holde sig nær til den høie Skole i Wittenberg, hvori han ogsaa saae det bedste Middel til at nedkue det revolutionære Røre i Reformationen. Rigtignok blev derved den folkelige Bevægelse, der gjærede stærkt i selve Reformationskampen, atter trængt tilbage og navnlig havde Folkelighedens Talsmand Christen Pedersen nok fortjent en bedre Lod af den nye danske Høiskole end at sygne hen i en lille sjællandsk Landsby. Endskjøndt Forbindelsen med Rom og de Rom hengivne Kirker var afbrudt, vilde Kongen dog nok anerkjende og bevare et nøiere Samfund med alle reformerede Statskirker, uden ængsteligt at prøve de dogmatiske Lærdomme; ja selv med den russiske Kirke søgte han at indlede en nærmere Forbindelse, ligesom ogsaa Patriarken i Constantinopel, da han erfarede de nordiske Rigers Frafald i Rom, sendte, et Par Aar før Kongens Død, en anseelig Prælat Demetrius fra Kairo herind, for at prøve „om de nordiske Kirker kunde samles med den constantinopolitanske i en almindelig og samdrægtig Tro og Lærdom". Denne Demetrius lod sig, efter Sigende, ganske vel „befalde i disse nordiske Lande"; „han fandt mange ypperlige Ingenia og en kostelig Skole", men han kunde ikke finde sig i, at det geistlige Gods blev anvendt til verdslig Brug *). Der var tvende samvirkende Aarsager, sige de paveligsindede Skribenter, som skaffede det lutherske Kjætteri Indgang: den den ene var Klerkes og Præsters Lyst til Giftermaal, den anden Adelsmænds Gridskhed efter Kirkegods; og det lader sig ikke nægte, at de begge ogsaa hertillands virkede med. Medens den første bidrog til at fremme Orden og Sædelighed, saa bliver derimod Kongens Eftergivenhed mod Adelens Have-

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie. I. S. 389.

søge paa Kirkers og Skolers Bekostning den vægtigste Anke, den følgende Tids Historie har mod hans indre Forvaltning. I sit personlige Liv var Christian III et Mønster paa Fromhed og Gudsfrygt, og han krævede med Strænghed det samme hos Andre, hvorfor han hyppig anordnede almindelige Bededage eller Gagndage som de endnu kaldtes. Især i hans senere Aar antog hans fromme Iver en strængere Charakteer. „Ikke alene paa Kjøbenhavns Slot, hvor han var meget, søgte han Kirken idelig, men moren hver Dag, naar Klokken var 6, reed han ned til Helliggiéstes Kirke; hver Søndag, naar Tjenesten var ude paa Slottet, kom han med sit ganske Hofgesinde ned og hørte Aftensang i vor Frue Kirke. Naar almindelig Herredag eller anden Samling var af Rigens Raad eller Adel, vilde han ikke lade Nogen til Forhør eller sætte sig paa Retterting med dem, før de alle havde været i Kirken, hørt Guds Ord og gjort deres idelige Bønner" *). Da han laae paa sin Sotteseng kom, Dagen før Juleaften, hans Hofpræst Poul (Noviomag) ind til ham, for at trøste ham, men Kongen svarede mildelig: der har været En hos mig, som bad mig være trøstig og sagde, at al min Svaghed skulde nu tilstundende Nytaarsdag faae en god og lykkelig Ende." De Omstaaende bleve underligt tilmode derved og Lægen hviskede til de Andre: den gode Herre har haft en Drøm; men Kongen svarede lydelig: „Nei ingen Drøm, disse Øine have seet og disse Øren hørt hvad jeg taler" **). Som Varslet havde bebudet, indtraf det virkeligt, og det Opløftende i den fromme Konges sidste Timer bevarede sig længe i friskt Minde. Med rolig Fatning talte han om sin nærforestaaende Opløsning og sagde til sin Hofpræst Mester Poul, der netop kom fra sin

*) Smstds. S. 386.

**) Smstds. S. 398.

Faders Dødsleie: „Idag skal jeg følge ham, og som I har været hos Eders Fader i hans Yderste, maa I ogsaa være hos mig". Han bad ham om at være kort med sin Prædiken idag, da han kun havde knap Tid, modtog derpaa Sacramentet, trøstede sin Gemalinde og velsignede sine Børn. Nu istemte han med lydelig Røst og med freidigt Hjerte Luthers herlige Psalme: „Mit Fried und Freud fahr ich dahin", bad derpaa Præsten at synge den anden: „Nun läßt uns den Leib begraben" og under Psalmesangen stred han den sidste Strid. Nytaarsdag om Eftermiddagen Kl. 4 udaandede han det sidste Suk, medens Mester Poul tilvinkede den henfarende Aand sit Farvel med Psalmistens Ord: „Som en Fader forbarmer sig over sine Børn, saa forbarmer Herren sig over dem, der frygte ham" *).

Inden faa Aar fulgte ogsaa de Mænd Christian III i Graven, der havde levet og virket med ham. Brødrene Peder og Niels Plade, den fattige Esbern Jensens berømte Sønner, ere udentvivl de Mænd, hos hvem vi renest og klarest gjenfinde Aanden i Christian III's Styrelse af Kirken. Begge vare afgjorte Venner af den strængt lutherske Theologi og arbeidede med usortrøden Iver for gjennem Tale og Skrift at udbrede de evangeliske Lærdomme. Skjøndt milde og omgjængelige i deres hele Væsen, viste de altid ubøielig Strænghed mod alt, hvad der mindede om Papisteriet, og det, som det synes, i en høiere Grad end de Mænd, der fornemmelig vare virksomme i Reformationens kjæmpende Tid. Saaledes klager Niels Plade over, at, da han modtog Skaane-Stift efter Wormorsen's Død, vare endnu alle Kirker opfyldte af forargelige Billeder, og Jørgen Sadolin i Fyen maatte

*) Pont. Ann. III. S. 364—66. Zwergius det sjællandske Clerefie. S. 454—56.

ofte høre ilde for, at han i Hjertet holdt med Papisterne, medens Peder Plade bestandig tvistedes med gamle Kanniker og Munke i sit Stift. Heller ikke om Hans Tausens bispelige Virksomhed er der efterladt os noget Spor til at han deelte denne Brødrenes Iver, medens vi finde Vidnesbyrd, der minder om hans tidligere folkelige Djærvhed, naar han dristig møder de egenraadige Adelsmænds Anmasselser. De tvende Brødre derimod, med al deres forekommende Venlighed mod Alle, bevarede ligesom deres Konge en mere aristokratisk Holdning, hvorfor de vare vel seete ved Hove som paa Adelens Gaarde. Uagtet denne Forskjellighed arbeidede de alle, hver paa sin Maade, med redelig Iver i den samme Herres Tjeneste. At den menige Almue nu maatte blive ret oplyst om den christelige Børnelærdom, var en af Reformationens store Formaal, hvorfor de alle idelig og idelig paalagde. Præsterne ved hver Gudstjeneste at samle Sognets Ungdom til katechetisk Underviisning i Kirkerne og indskjærpede dem, at Ingen maatte stedes til Nadveren, der ikke kunde gjøre rede for sin Tro. Navnlig havde Tausen ved disse Bestræbelser mange Vanskeligheder at overvinde saavel ved Præsternes Vrangvillighed som ved Almuens Ligegyldighed *). Ogsaa virkede Peder Plade og Tausen i Forening med Hensyn til Psalmesangen, uden at dog nogen af dem havde digterisk Gave og maatte derfor nøies med at overføre fra Tydsken; men ogsaa dette gjorde Plade med et polemisk Sideblik, for at fortrænge de gamle utugtige Helgenviser **). I den unge Hans Thomesen, som Tausen kaldte til Rector ved Skolen i Ribe, fik han en dygtig Medhjælper, da det først var ved hans Psalmer den evangeliske Kirkesang begyndte at udfolde

*) Røn, Lutherus danicus. Tausens Levnet. S. 104—7.
**) Den danske Psalmedigtning. I. S. 54.

sine Vinger i de danske Menigheder. — Ved Efterretningen om Christian III's Død tilskrev Peder Plade den unge Konge et Trøstebrev fra sit Sygeleie, og for svag til selv at varetage sit Embede, indviede Broderen, Niels Plade, Hans Albertsen, der nylig var bleven Professor i Theologien, til hans Medhjælper og snart blev denne hans Efterfølger. Sadolin i Fyen døde samme Aar som Kongen; begge Brødrene døde Aaret efter, Peder Plade den 3die Januar og Broderen faa Maaneder senere, og endelig Hans Tausen det følgende Aar. Saaledes vare de Mænd gangne til Hvile, der ved Tale og Skrift havde levet og virket for den danske Kirkes evangeliske Fornyelse, og hvis Minde derfor skal leve, saalænge det himmelske Sædekorn, hvorom de som Morten Luthers Lærlinge trolig fredede, endnu udfolder sin spirende Kraft i danske Hjerter.

Det var altsaa for en stor Deel nye Mænd, der ved Frederik II's Regjering kaldtes til Virksomhed i Kirken og Skolen, og derfor ville vi ogsaa i aandelig Henseende spore en Forandring, om end denne først viser sig lidt efter lidt. Ved sin Regjeringstiltrædelse blev Kongen strax indviklet i en Krig mod Ditmarskerne, og for at skaffe sig de fornødne Midler til dens Førelse, maatte han i Krigsstat opkræve en Trediedeel af Præsternes aarlige Indkomster, og derhos blev der for dette Aar lagt Beslag paa alle Kirkers Tiende og Indkomster i hele Landet*). Men efterat Krigen var tilendebragt, viste han sig overordentlig gavmild mod Kirken og Skolen, uden at dog dette kom Præsterne tilgode.

*) Engelstoft, Om Patronatsretten. S. 55. Theol. Tidsskr. VI, 2. Pont. Ann. III. S. 367.

Bisperne i Ribe, Kjøbenhavn og Lund fik betydelig Forøgelse af deres Indkomster ved Tillæg af Kongetiender, og paa samme Maade Skolerne i Aarhuus og Lund, endskjøndt det, der blev tillagt denne sidste Skole, vare Tiender, der i Reformationstidens Forvirring var den berøvet *). Det var Kongens bestemte Villie, ubrødeligt at opretholde den kirkelige Orden, hans Fader havde gjennemført, og han tænkte ingenlunde paa, atter at knytte den afbrudte Forbindelse med den romerske Stol. Imidlertid drømte man dog udenlands om, at den unge Konge muligviis vilde være at bevæge til at anerkjende Tridentiner-Conciliet, der atter skulde samles for at slutte sine tvende Gange afbrudte Forhandlinger. I det Øiemed skulde en apostolisk Nuntius smugles herind i Landet i Selskab med en keiserlig Gesandt; men Planen mislykkedes, og den pavelige Udsending kom ikke længer end til Lybek. Her erholdt han nemlig Kongens Svar, at en pavelig Legat ikke maatte betræde disse Riger og Lande, da Kongen ligesaa lidt som sin Fader vilde træde i nogen Underhandling med Rom **).

Den Mand, der under Frederik II's Regjering angiver Tidens aandelige Eiendommelighed, er Niels Hemmingsen; vel havde han i henved 20 Aar allerede virket i Hovedstaden, baade som Professor ved Høiskolen og Præst ved Helliggeist-Kirke; men i Christian III's Tid træder han mere tilbage ved Siden af Peder Plade, og de andre under denne Konge høit betroede Mænd. I denne sin lange Embedsvirksomhed havde han haft Leilighed til at danne en dygtig theologisk Skole mellem Landets Ungdom, og nu i hans fremrykkede Manddomsalder, vare mange indflydelsesrige Stillinger i den

*) Pont. Ann. III. S. 376 fgd.
**) Smstds. S. 378 fgd.

danske Kirke og Skole beklædte af Mænd, der skyldte ham deres theologiske Dannelse. — Hemmingsens tidligste Ungdomsliv er temmelig ubekjendt, og maa for størstedelen oplyses af enkelte henkastede Ytringer i hans senere Skrifter; end ikke naar og hvorledes han blev overtydet om Pavedømmets Vildfarelser, veed man at angive, men i og for sig er det let forklarligt, at et saa opvakt Hoved som Hemmingsen maatte blive reven med af Tidens aandelige Bevægelse, og at det maa være skeet paa den Tid, han endnu var i Skole, kan man slutte deraf, at han tyede til Wittenberg, dengang han var i den Alder, at han paa en Heiskole maatte søge sin videre Uddannelse. Muligviis kan den roskildske Kannik, Niels Blache, hvis Skole han en Tidlang besøgte, i den Henseende havt Indflydelse paa ham, idetmindste giver han ham, i Tilegnelsen af sine „katechetiske Spørgsmaal“, det Lov: „at han troligen underviste ham i Religionens Begyndelsesgrunde“, og vi have tidligere lært Blache at kjende som en Mand, der med Skarpsindighed og Lærdom søgte at gaae en Middelvei mellem de kjæmpende Anskuelser. Hemmingsen var en Bondesøn fra Lolland, født i Taagerup den 12 Mai 1513, og tilbragte sine Læreaar i forskjellige Skoler, senest i Roskilde, hvor han var to Aar, og i Lund, hvor han søgte hen, for under Kanniken, Mester Bent's Veiledning at studere Græsk. Da han, 24 Aar gammel, 1537 vilde til en Høiskole, var der ikke at tænke paa at gaae til Kjøbenhavn, hvis Universitet først begyndte at reise sig af sine Ruiner. Han drog derfor til Wittenberg, men uden Udsigt til nogen Understøttelse, og de faa Dalere, han havde i Lommen, bleve ham endog frastjaalne underveis, hvorfor han i Wittenberg maatte ernære sig ved at give privat Underviisning, eller ved at afskrive Forelæsninger for sine mere velhavende Landsmænd, som opholdt sig der. Men Me-

lanchtons Yndest, som han i høi Grad vandt ved sit letnemme Hoved og sin ufortrødne Flid, beredte ham i Hjemmet en lysere Fremtid. Efter fem Aars Ophold vendte han hjem, forsynet med Melanchtons bedste Anbefalinger, maaskee i Macalpin's Selskab, og fandt allerede det følgende Aar en Ansættelse ved Universitetet *). Under denne mangeaarige Lærervirksomhed, er det Hemmingsens udødelige Fortjeneste, at have bragt den hjemlige Videnskabelighed i Ære, saa at Landets Ungdom flokkedes til hans Høresale, og Kjøbenhavns Universitet kom til at indtage en agtet Plads mellem de evangeliske Høiskoler, hvilket er saameget glædeligere, som Wittenberg nu ved Reformatorernes Bortgang tabte den fremragende Betydning, det tidligere besad.

Ville vi i korte Træk skildre den aandelige Eiendommelighed, for hvilken Hemmingsen førte Ordet, da bliver man snart vaer, at den religiøse Begeistring, der brusede mægtigt i Reformationens første Frembrud, nu var vegen for en forstandig Reflexion. Det Brud, der ved Reformationen var skeet med Fortidens kirkelige Udvikling, søgte man praktisk at bøde paa, ved for Fremtiden at opretholde Enighed saavel med Hensyn til de kirkelige Skikke, som de theologiske Lærdomme. Som tidligere, i Pavedømmets Dage, Kirkens Eenhed, saaledes blev nu Enighed (concordia) Tidens Løsen, men denne kunde tilsigtes paa en dobbelt Maade: enten derved, at man i religiøs Lidenskabelighed fastholdt et bestemt udviklet Lærebegreb som ene saliggjørende, eller derved, at man i forstandig Reflexion erkjendte Dyder og Lyder paa begge Sider, og derfor vilde vinde Enigheden ved at ignorere Forskjellighederne, kun med bestemt Misbilligelse

*) Doctor Niels Hemmingsen skildret af Jens Møller; Historisk Kalender, Anden Aargang. 1815. S. 329 fgd.

af den lidenskabelige Tone, der yttrede sig i Forkjættringer. Unægtelig kjendte den romerske Kirke ikke de protestantiske Statskirkers smaalige Iver for Ensformigheden; men den kunde oversee Forskjellighederne, da Eenheden var fast betrygget ved Forbindelsen med den romerske Stol; nu var denne hævet, og man vidste ofte ikke at angive det fælles forbindende mellem de Frafaldne, uden ved det reent negative, at man protesterede, da den positive Paastand, om udelukkende at holde sig til Skriften, blev forstaaet forskjelligt, og var derved netop Tvedragtens Næring. Det var fornemmelig i Forholdet til de sveitserisk reformerede Menigheder Vanskeligheden laae. Tidligere havde man kunnet være mere ligegyldig ved disse; ligesom Luther afviste dem under Navn af Schwarm- und Rottengeister, saaledes bleve Gjendøbere og Sacramenterere her bestemt fordømte, og man havde kunnet det paa Grund af de politiske Forstyrrelser, der hyppig ledsagede de sveitserisk Reformatorer. Men nu var ved Calvin's Indflydelse Forholdet blevet et andet; de sveitserisk Menigheder erholdt ved ham i praktisk Henseende en fast Organisation, og i dogmatisk, en saa fuldendt theologisk Lærebygning, at den vakte alle Lærdes udeelte Beundring; Forholdet imellem dem var ikke mere som mellem kirkelig Orden og sværmerisk Forstyrrelse; tvertimod, begge vare ordnede Samfund, men med gjennemgribende Forskjelligheder i den dogmatiske Lærdom. Her forsøgte Melanchton atter sin Mitdelvei, for at bevare Enigheden og undgaae Schismaet, ved at finde noget sandt og noget vrangt paa begge Sider og dulme den lidenskabelige Hæftighed ved forstandig Reflexion. Medens de lutherske Menigheder med religiøs Lidenskabelighed samlede sig om Herrens Indstiftelser som Salighedsmidler, vilde Melanchton kjølne Iveren ved at nærme sig til Calvin i Opfattelse af disses Betydning; naar de cal-

vinistiske Menigheder efter deres Mesters Exempel, med speculativ Lidenskab fordybede sig i Udvælgelsens evige Raadslutning, da vilde Melanchton ogsaa her dæmpe Iveren, og holdt sig med Luther til den i det virkelige Liv aabenbarede Naade. — Hemmingsen tilhørte med hele sin Sjæl den phillippistiske Retning, og en saadan koldblodig Fordragelighed, der ængstelig undgaaer enhver Uenighed, der opretholder og forsvarer det Bestaaende, fordi det er det Bestaaende, og fordi en Forandring let kan vække den slumrende Lidenskab, blev snart almindelig Tone mellem Danmarks Theologer. Det er Philippismens Betydning i kirkelig Henseende, at den erkjendte, hvad Melanchton saa dybt følte, det Betænkelige i de indtraadte kirkelige Schismaer; den erkjendte, at theologiske Skolers Tvistigheder ikke burde begrunde kirkelig Sondring, uden dog bestemt at finde, hvad den bestandig søgte, den fælles Tro, der begrunder og betinger det kirkelige Fællesskab. Melanchtons Venner vare fortrinsviis Videnskabsmænd, og det er i videnskabelig Henseende deres store Betydning, at føre Ordet for en friere Videnskabelighed, ligesom de selv vare dens ypperste Dyrkere. Frederik II's Regjering hertillands udmærkede sig ogsaa ved levende Interesse og velvillig Understøttelse af al Videnskabelighed; hvilket ogsaa kom Anders Sørensen Vedel til Gode, hvis stille Gang gjennem Livet vi ikke tør tabe af Sigte ved Siden af Hemmingsens mere glimrende Optræden, fordi den Kjærlighed til det danske folkelige, der var gaaet i Graven med Christen Pedersen, atter fornyede sig i ham; og han fandt i rigeligt Maal den Opmuntring og Paaskjønnelse af sin Samtid, som Christen Pedersen maatte savne.

Ogsaa i en anden Henseende kunde man maaskee finde det paafaldende nok, at den folkelige Udvikling, der med Reformationen kjæmpede for sin Anerkjendelse, men som træng-

tes tilbage ved den Overvægt, den tydske Indflydelse vandt med Christian III's Seier, igjen med Hemmingsen vaagnede til fornyet Liv. Som bekjendt, var det hans calvinske Opfattelse af Herrens Nadvere, der omsider fældede Hemmingsen, og netop den samme Beskyldning er ofte reist mod den egentlig danske Reformator, Hans Tausen; saa at det kunde synes ogsaa i denne Henseende, som om denne ikke uvæsentlige Samstemning tydede paa en indre Sammenhæng. Endskjøndt det først var senere, at denne Punkt i Hemmingsens Theologi blev fremdraget og gjort til Gjenstand for juridisk Undersøgelse, ville vi dog her dvæle nøiere derved, for at sammenholde hans Yttringer med Tausens, som vi finde dem i hans Prædiken til Skjærtorsdag Formiddag. „Hvad Christus har givet Disciplene, og endnu giver os i Sacramentet, er sandt Brød og Viin, dog ikke saa bart som nogen anden Kost, vi fødes med. Men med det samme Brød og Viin, som vi æde og drikke efter Guds Ord i fast Tro til Ordet, samme Sacrament er grundet paa, da æde vi sandelig i Troen udi Aanden paa det indvortes Menneskes Vegne, vor Herres Jesu Christi hellige Legeme og drikke sandelig hans Blod; ligesom det var ikke noget tomt Veir, der Jesus blæste paa Apostlerne (Joh. XX.), men havde sandelig den Helligaand med sig, da Ordet lød: „annammer den Helligaand!“; saasom Vandet i Daaben ikke er noget blot Vand, men et Bad, Gud har forfattet i sit Ord til at afto sine Udvalgte af Synder; ja ligesom Christi Ord er ikke noget tomt og dødt Ord, der ikke fører andet med sig end en lydende Røst, men har en Kraft med sig til at udrette alt hvad det lyder om i alle, som tro og annamme det — saaledes har det sig og med dette Sacramente“ *). — Vi ville sammen-

*) Jesu Christi Passies og Pinsels Historie af Hans Tausen. Det XXXI Blad.

holde hermed, hvad Hemmingsen skrev kort før sin Død: „Paa det at du desbedre forstaae kan det, som hører til dette Sacramentes rette Brug, skal du først agte paa Guds Viis, hvorlunde han haver fra Verdens Begyndelse givet sin Villie tilkjende for Menigheden, som er udi twende Maader, det er med Ord og med udvortes synlig Tegn. Ordet foregiver Guds Villie og Forjætning, og udkræver af Menneskene Tro og Lydighed. Tegnet er Guds Vidnesbyrd om Ordet, hvormed han bekræfter sin Forjætning for alle dem, som troe og bruge samme Tegn, ja stadfæster dermed Menneskenes Tro, som forlade sig paa Gud efter hans Forjætning. Derfor, troer du Ordet, da faaer du visselig det, som Gud har lovet dig, hvilket Tegnet ogsaa bemærker og beseigler. Troer du ikke Ordet, da gavner dig hverken Ordet eller Tegnet, men kommer dig heller til større Straf; thi du gjør Gud til en Løgner baade udi sit Ord og i sit Tegn. Dette Slags Tegn, som jeg nu taler om, kaldes af de hellige Lærefædre Sacramenterne, det er et helligt Tegn, som bærer Vidnesbyrd om Guds Naade, og det beseigler dem, som rettelig bruge det. Dette maa være sagt kortelig om Ordet, Troen og Tegnet, hvorlunde det bør dem at komme overeens med hverandre: Ordet gaaer for, Troen annammer Ordet, Tegnet stadfæster Troen"*). Det var i sine sidste Levedage, da han fuldkommen havde udviklet sine calvinistiske Anskuelser, Hemmingsen nedskrev dette, og sammenholde vi det med den ovenfor anførte Yttring af Tausen, da finder der unægtelig en Overeensstemmelse Sted. Ogsaa Tausen kalder den sacramentale Nydelse „en aandelig udi Troen i det indvortes Menneske", hvad Hemmingsen udtrykker ved, at „den syn-

*) Om Hemmingsen og Resen af L. Helweg. Theol. Tidsskr. for d. Norske Kirke. II Bind. S. 154.

lige Spiisning, som er Brød og Viin, betyder den aandelige, som skeer ved Christi sande Legeme og Blod", og usandsynligt er det ikke, at Tausen, hvis Anseelse og Indflydelse netop var størst i Hemmingsens meest modtagelige Læreaar, kan have bidraget til i den Henseende at stemme ham mere gunstig for Melanchtons mæglende Stilling; men derhos miskjende man ikke den alteles forskjellige Aandsretning, hvori den samme Anskuelse her kommer frem. Den imod Papismens Misbrug lidenskabelig kjæmpende Tausen vilde ret skarpt modsætte sig den aandelige Slovhed og Ligegyldighed, Papismen førte Ordet for ved sin Lære, om at den blotte Nydelse uden nogen aandelig Selvvirksomhed fra den Nydendes Side, i og for sig var velsignende; derimod finde vi aldrig, at han nogensinde vilde gjøre sin Anskuelse gjældende som noget forskjelligt, eller endog i Modsætning til Luthers, tvertimod taler han ofte som denne om Herrens Nadver, villigt indrømmende den Herres ubegribelige Almagt, der her over Brødet og Vinen udtaler sit velsignende Ord *). Vel hengik der en rum Tid inden Hemmingsens theologiske System var saaledes afrundet og udviklet, at han og, vi kunne vel sige, hans hele Samtid blev sig Forskjelligheden heri fra det ægte lutherske klart bevidst, saa at man vist neppe med Rette kan beskylde ham for ligefrem Uredelighed, naar han i saa lang Tid oversaae ja benægtede den. Men have vi tidligere opfattet Hemmingsens aandelige Retning rigtigt, som en Stræben efter Enighed, der skulde vindes ved at omgaae de altfor skarpe theologiske Bestemmelser, da ligger deri saavel hans Forskjellighed fra Tausen, der netop var en Stridens Mand lige fra sin første Optræden til han lagdes i Graven, som ogsaa Grunden til, hvordan han saalænge,

*) Om Tausens Calvinisme, see Røn, Lutherus danicus. S. 123—25.

ligesom af Princip, ogsaa i denne Henseende kunde ignorere Forskjelligheden; men da den udenfra paatrængte sig ham, vilde han dog ikke opgive sit eget, og kom derved, eller rettere, viste derved, at han væsentlig var i Modsætning til det ægte lutherske.

Mellem Hemmingsens Samtidige var der heller ikke mere som tidligere Nogen, der kunde danne en Modvægt mod hans theologiske Indflydelse; vel vare flere af dem, der nu kaldtes til Virksomhed, praktisk dygtige Mænd, men de manglede Lyst og Evne til at befatte sig med Tidens theologiske Spørgsmaal. Det gjælder om Peder Plades Efterfølger i Kjøbenhavn, Hans Albertsen, om Niels Plades i Lund, Tyge Asmundsen, om Jørgen Sadolins i Fyen, Niels Jespersen, af hvilke dog saavel den første som den sidste særlig berømmes for nidkjær Iver i Opfyldelsen af Embedets Pligter. Hemmingsens Collega ved Universitetet var, foruden Biskoppen, Rasmus Mikkelsen Glad, der under Navnet Erasmus Lætus havde vundet stor Berømmelse for sine latinske Poesier, men om hvis theologiske Virksomhed Intet fortælles, hvorfor denne neppe havde synderligt at betyde. Han var bleven Dr. theol. i Wittenberg, og blev efter sin Hjemkomst 1560 theologisk Professor; men et Par Aar efter, da han fungerede som Rektor, mistede han, som det lader paa Grund af sit forargelige Levnet, Rectoratet; han beholdt dog sit Embede *), ja nød endog senere udmærkede Beviser paa særdeles Kongegunst, da han blev optaget i den danske Adelsstand, men forspildte tilsidst ogsaa sit Professorat, fordi han forsømte at varetage det. Mellem Universitetets øvrige Professorer var dengang

*) Winding, Acad. Hafn. Side 101. Worms Lexicon. I. Side 568.

Poul Madsen, Professor i Dialektiken, en afgjort Ven af Hemmingsen, hvilket han senere fik Leilighed til at vise; nu maatte han for en Tid forlade Kjøbenhavn, da han blev valgt til Tausens Eftermand i Ribe, men kom senere (1569) i Albertsens Sted paa Sjællands Bispestol. Til Præst ved Frue Kirke og Provst i Sokkelunds Herred blev, i Tyge Asmundsens Sted, den unge, talentfulde Hans Thomesen valgt, der tidligere havde været Rector for Skolen i Ribe, og altsaa kom fra Hans Tausens, men ogsaa Jens Grundets nære Omgangskreds. Denne Mester Jens Grundet, hvem Ribe Skole i de 8 Aar han var dens Rektor havde sin Opkomst at takke, var dengang Sognepræst ved Domkirken og Medlem af Kapitlet; han hørte ogsaa ganske til dem, der priste den milde Forsonlighed hos Melanchton, i Modsætning til den skarpe lidenskabelige Tone, hvori hans Modstandere talte, og han var en Mand med overordentlig Indflydelse paa sine Omgivelser *). — Af Frederik II's nye Hofpræster var Mester Niels Nielsen Kolding, ikke af de meget fremtrædende, men dette gjælder ikke Tydskeren, Mag. Christopher Hieronymus Knopf. Han kom herind for at være Hofprædikant paa Koldinghuus for Enkedronning Dorothea, og fortrængte der en anden Tydsker, Lucas Bachmeister, der ikke befandt sig vel herinde, og derfor et Par Aar efterat han var kommen (1562) tog til Rostok, hvor han blev theologisk Professor. Bachmeister var i Livet som i Videnskaben en ivrig og stræng Lutheraner, og rimeligviis var det Grunden, hvorfor man ikke ret kunde finde sig i ham, og foretrak den smidigere Knopf, der var bekjendt som Philippist. Han forblev i Kolding en Tidlang hos Enkedronningen, og kom senere (1567) til Frederik II's Hof, hvor vi i

*) C. F. Wegener, Anders Sørensen Vedel. Side 20—21

det Følgende oftere ville have Leilighed til at spore hans Indflydelse *).

I disse Aar udfoldede Hemmingsen en overordentlig literær Frugtbarhed; tidligere havde han af betydeligere Værker kun udgivet sit enchiridion theologicum, men i dette Aarti udgav han sine Commentarer over det Ny Testamentes Breve, foruden mange andre Skrifter. Hans Postil udkom paa Latin, og at den kom paa Latin, viser, at disse Prædikener egentlig ikke ere holdte. De vare udarbeidede efter nogle Forelæsninger, Hemmingsen havde holdt for flere Aar siden over alle Søndags Evangelier for de unge Mennesket, der vare i hans Huus. Sammenligne vi denne Prædikensamling med Tausens ovenfor omtalte, da er Forskjellen kjendelig nok. Her er traadt Analysering af den bibelske Text, hvorved den udstykkes og udsondres i Delinger og Underdelinger, hver med sin Rubrik, istedetfor Tausens simple men livskraftige og friske Anvendelse af Bibelordet. Det barnligt-Eenfoldige er vegen for skarpsindig Theologi, og hvad der gjælder disse Tidens Forbilleder, blev snart paa alle Prædikestole Maalet, hvortil man stræbte. Det var en forstandig Oplysning, Prædiken skulde give, men hvad man savner her, er det religiøse Gemyts Varme. Den forstandige Oplysning kræver en skarp Sondring, for at holde Begrebet reent og klart, men dog maatte de Forskjelligheder, der derved kom tilsyne, ikke i lidenskabelig Iver blive til Forkjættringer; nei, Enigheden skulde bevares, og derfor begynder Hemmingsen sin Postil med en Formaning til Eendrægtighed. „Det har jeg alene lagt Vind paa, at foredrage den rette christne Kirkes Lærdom, hvilken den høie Skole i Wittenberg nu haver holdt i meer

*) Zwergius, det sjællandske Cleresie. Side 476—480.

end fyrretyve Aar, hvilken ogsaa her i denne høie Skole er lært og foredragen. Og ved den samme eendrægtelige Lærdom blive vi endnu, som ere komne isteden efter dem i denne Skole, og bede Gud af Hjertet, at vi maa leve og dø i den samme Eendrægtighed."

Ligesom Hemmingsen med denne Postil havde givet en Anviisning for Prædiken, saaledes gav han i sin **Pastor sive pastoris optimus vivendi agendique modus** pastorale Forskrifter og Formaninger, saavel for Præstens private Liv, som for hans hele Embedsførelse. Dette Skrift hører mellem dem, der have vundet meest Udbredelse, og disse Hemmingsens simple og jævne Formaninger, der røbe et sundt og klart Blik paa Livets Forhold, have længe bevaret hans Minde, ikke blot hertillands, men ogsaa i Udlandet. Bogen er tilegnet Tyge Asmundsen, fordi, som Forfatteren siger i Tilegnelsen, han ved sine Samtaler med denne, medens han endnu var her i Kjøbenhavn som Provst, først havde fattet Tanken om at udarbeide den. Hyppigt havde de for hinanden klaget over, hvilket ynkværdigt Skue den nuværende christne Menighed frembød i Sammenligning med den apostoliske, og denne Klage var da ikke ny, da det var den, der havde fremkaldt de forskjellige Munkesamfund, i hvilke man med mere eller mindre Strænghed vilde gjøre den apostoliske Kirketugt gjældende. Hemmingsen havde dog bemærket, at i enkelte Menigheder hertillands var det bedre, og det i saadanne, hvor dygtige Præster fra Reformationens Begyndelse i Forening med dertil udvalgte Sognemænd, havde vaaget over Sæderne; derved var han kommen til at erkjende, at det fremfor alt kom an paa at faae dygtigere Præster, hvis man vilde vente, der skulde blive bedre Menigheder; da man nu maatte sande Chrysostomi Ord: vi have mange Præster og dog kun faa.

Angaaende de geistlige Stiftelser, der endnu bestode, var der i Frederik II's som i hans Faders Haandfæstning bestemt, at de skulde blive ved Magt, indtil Kongen og Rigsraadet, efterat have hørt de Lærdes Mening, traf en anden Bestemmelse *). Hvad Kapitlerne med deres Prælaturer og Kanonikater angaaer, da bleve de omtrent behandlede som tidligere, kun maaskee med den Forskjel, at Frederik II var villigere til ogsaa at skjænke fortjente Lærde Prælaturerne. Saaledes erholdt den afdøde Konges fornævnte Hofpræster, der nu vare fratraadte, hver sit Præbende; Mester Henrik blev Dekan ved Lunds Kapitel; Poul Noviomag, Kannik i Aarhuus, og begge beholdt denne Pension til deres Død. — Klosternes Antal var allerede saa betydelig formindsket, at der ikke var mange; man havde alt for flere Aar siden klaget over, at ikkun saa faa Jomfruer, siden den nye Kirkeorden var traadt i Kraft, vare indtraadte, saa at ogsaa Jomfruklosterne snart vilde forsvinde. Derfor var det udtrykkelig blevet bestemt, at Maribo-Kloster for Fremtiden skulde bestaae som en Forsørgelses-Anstalt, dog uden at de Indtrædende bleve bundne ved noget Løfte **), ja, Christian III havde endog i egen Person indført en ung adelig Frøken Anna Gjøe, i dette Kloster***). Den jydske Adel gjentog nu den samme Klage paa Grund af, at de „ellers maatte give deres Døttre til Bønder eller ufri Folk" †); men desuagtet gik ogsaa Jomfru-Klosterne med stærke Skridt deres Opløsning imøde. De eneste, hvorom vi bestemt vide, at de endnu havde Conventualinde, ere, foruden St. Hans Kloster i Slesvig, twende, der begge hørte mellem de yngste,

*) Pont. Ann. III. Side 367.
**) Sammesteds. Side 386.
***) Daugaard, De danske Klostere. Side 323.
†) Pont. Ann. III. Side 383.

begge nemlig af St. Birgittes Orden, Mariager i Jylland og det førnævnte Maribo, hvilket sidste ogsaa længst blev ved Magt af alle danske Klostere.

Bispen i Fyen, Niels Jespersen, i hvis Stift Maribo-Kloster laae, var ingenlunde mellem dem, der ønskede dets Bestaaen. Han indgav endog en bitter Klage til Kongen over Nonnerne, ikke blot for deres usømmelige Opførsel, at de nødig og ugjerne talte med Præster og framme Mænd, medens de villig aabnede deres Celler for Hofmænd og unge Adelsmænd, men ogsaa for deres haardnakkede Vedhængen ved papistiske Skikke. De bare endnu hyppig Psalterbaand, for at læse Herrens Bøn og Englelovsangen, smykkede sig med en Hovedpynt, ziret med Frelserens Billede. Førend Gudstjenesten begyndte, mumlede de til hverandre i Choret: „have vi gjort Eder imod med Ord eller Virken, tilgiver os for Guds og Jomfru Marias Skyld“; under Prædiken snakkede de med hverandre eller læste i „Vor Frue Tider“ eller „Hellig Aands Tider“, for ikke at lære noget af Prædiken; paa Bededagene sang de deres latinske Litanisange og festligholdt, tvertimod Ordinantsen, endnu Marie Fødselsdag. Endelig beskyldte Bispen dem for, at de mellem dem selv i Klosteret førte et vildt og ryggesløst Liv med Sviren, Sværmen og Banden. Dersom derfor Nonnerne glædede sig over Sadolin's Død, i Haab om at faae et mildere Tilsyn, hvad Klagen ogsaa beskyldte dem for, da maatte de nu see sig skuffede i dette Haab *).

Desuagtet har man dog meent hos Niels Jespersen, ligesom hos hans Forgjænger, at finde en Tilbøielighed til Papismen **), men det er vistnok uden al Grund; det er paa

*) Pont. Ann. III. Side 395—97.
**) Pont. Ann. III. S. 124.

et Udtryk i et Synodal-Monitum, man støtter denne Formodning, men ved disse Synodal-Monita, maa man ikke veie Udtrykkene, da man har af dem mange fra hinanden afvigende Afskrifter *). Niels Jespersen var en myndig og streng Mand, der med Iver søgte at holde Stiftets Geistlighed i tilbørlig Tugt; men ogsaa han kom til at erfare, hvor vanskelig Bispens Stilling var, ikke blot i Forhold til de gamle Stiftelser, der endnu stod som Levninger fra en svunden Tid; men navnlig i Forhold til den overmodige og ustyrlige Adel. En Dag som Bispen stod paa Prædikestolen i St. Knuds Kirke i Odense, reiste en adelig Dame, Anne Oldeland, sig op i sin Stol og overøste ham med Smædeord, saa at han, da han forgjæves havde stræbt at bringe hende til Taushed, maatte bryde af, og Gudstjenesten opløste sig i en almindelig Støi og Forvirring. Grunden til dette forargelige Optrin var denne. Fru Oldeland var gift med Hans Norby til Uggersløvgaard, og denne havde i nogle Aar haft en Trætte med sin Sognepræst i Uggersløv, der tilsidst gik saavidt, at han i alle Sognefolks Nærværelse lukkede Kirkedøren i for Præsten, som Tjenesten skulde til at begynde. Da Herremanden blev ved sit og holdt Kirken lukket i flere Søndage, uden at stævne Præsten og uden at besidde jus patronatus til Kaldet, kunde Bispen ikke tie, og maatte see at tale Norby til Rette; men det hjalp ikke, Præsten maatte reise, og der blev valgt en Anden. Denne, som var ret efter Norby's Sind, førte et saa forargeligt Levnet, at han kort Tid efter blev stævnet for en Provsteret og afsat. Nu vilde Norby gaae i Forbøn for sin gode Ven, og tog derfor ind til Odense. Han gik til Bispen tilligemed en anden Adelsmand, Ivar

*) See Niels Jespersens Levnet i Bloch, Fyens Geistlighed. S. 25

Lunge til Tirsbæk, men da hans Bønner ikke hjalp, skjældte han Bispen Huden fuld, og dersom ikke Andre havde holdt ham tilbage, var det kommen til Haandgribeligheder. Den saa dybt krænkede Biskop indgav en Klage til Kongen, og bad om hans Beskyttelse; men nu lagde flere af de anseeligste fyenske Adelsmænd sig derimellem, nemlig Kantsler Anton Bryske til Langesø, Erik Krabbe til Bustrup, Otto Rud til Møgelkiær, Erik Lange til Engelholm, og ved deres Mægling blev Sagen saaledes afgjort, at Norby skulde tilstaae sin Forbrydelse og tilsige Bispen sit Venskab. Det var denne Ydmygelse, der kogte i Norby's høiadelige Frue, og fremkaldte det omtalte Optrin, men det berettes ikke, hvorledes hun maatte bøde for det *). Maaskee var det for at trøste ham over den lidte Krænkelse, at Kongen kort efter viste sig Biskoppen særdeles bevaagen, idet han lagde Kalandsgodser fra 5 Sogne paa Falster ind under Bispestolen, tilligemed en Bondegaard i Ravnstrup paa Lolland, for at han der kunde have sit Ophold, naar han var paa Visitats **). Fru Oldeland, der imidlertid var bleven Enke, vedblev paa sin Viis at lade den nye Præst i Uggersløv føle sin Uvillie; Alterlysene lod hun ved sin Tjener tre Gange slukke midt under Tjenesten; hun lukkede Kirken for Præsten en Søgnedag, da han skulde forrette en Vielse, fordi Fruen havde dengang sine Fade med Meel staaende i Kirken. Tilsidst drev hun det dog saavidt, at Rigsraadet maatte tage sig af Sagen, og nu blev hun idømt en Pengemulkt ***).

---

*) Pont. Ann. III. Side 397. 38. Zwergins haandskrevne Samlinger. Akterne i Sagen mellem Hans Norby og Niels Jespersen, findes i det Kongl. Bibl. Thott'ske Sml. fol. 98.

**) Pont. Ann. III. Side 399.

***) Pont. Ann. III. Side 408.

Over disse Træk af Raahed og Overmod maa man dog ikke glemme, at der vare ikke faa mellem den Tids Adelsmænd, der vare dybere grebne af det aandelige Liv og bedre vidste at skjønne paa dettes ofte temmelig maadelige Talsmænd. Den gamle Kantsler Johan Friis til Hesselager pleiede at sige, „at han vidste ingen større Hevn, om han maatte ønske sin Fjende nogen Ulykke uden Guds Fortørnelse, end at han vilde ønske ham Præstemænds Vrede og Afgunst" *). Rigsadmiralen Herlof Trolle var i hele sit Liv et Mønster paa Gudsfrygt og christelig Godgjørenhed. I sin Ungdom havde han studeret i Wittenberg, og vedblev bestandig at staae i fortrolig Brevvexling med Melanchton, ligesom han gjerne omgikkes den Tids berømte Lærde navnlig Hemmingsen. Selv syslede han med Fædrelandets Historie og hans efterladte Samlinger har Arild Hvitfeldt senere benyttet. Hvor han af Kongen beskikkedes til Befalingsmand, betegnede han sin Vei ved milde Gaver til Skoler og de Fattige; Helsingør-, Nestved- og Roskilde-Skole bære Vidne om hans Gavmildhed, og derhos understøttede han mange unge Mænd til deres Studier saavel i Kjøbenhavn som i Udlandet. For at sætte Kronen paa sit Værk, besluttede han tilligemed sin Hustru Birgitte Gjøe, da deres Ægteskab var barnløst, at indvie sin Gaard Herlufsholm til Guds Ære ved at omdanne den til en Skole og Opdragelses-Anstalt. Denne Gaard, det forrige Skovkloster, havde han erholdt ved et Mageskifte med Kronen, hvorved han afstod sin Gaard, Hillerødsholm, som han havde arvet efter sin Svigerfader Mogens Gjøe, paa hvis Grund Kongen da lod Frederiksborg opføre. Samme Aar Herlof Trolle offrede sit Liv i Kamp for Fædrelandet, erholdt denne Skole sin Fundats, der har bevaret hans Minde gjennem alle

*) Wegener, A. S. Wedels Levnet. Side 54.

Tider *). Da den, indrettet efter tydske Friskolers Mønster, skulde være en Opdragelses- og Forpleinings-Anstalt, behøvede dens Peblinger ikke mere at samle deres Brød ved gode Dannemænds Døre; men iøvrigt skulde de som andre tage Deel med i den daglige Kirkesang og latinsk skulde alting være, saa at det at tale dansk ligesom at stimes og slaaes blev straffet med Riis **). Mange spottede med denne Herlof Trolles og Birgithe Gjøes fromme Iver, og især yttrede Arvingerne lydelig deres Misfornøielse, ja forsøgte endog at faae Testamentet erklæret magtesløst; men Sagnet fortæller, hvorledes den hensovede Birgithe Gjøe som en Skytsaand vaagede over sin Stiftelse og Anslagene bleve tilintetgjorte ***).

Det er et smukt Billede af sin hedengangne Ven, Hemmingsen giver i sin Liigtale over Herlof Trolle. Ingen Dag gik hen uden at Morgen- og Aftenstunden var viet til Psalmesang og Bibellæsning; og som i Hjemmet levede han ogsaa i Felten. Ombord paa Flaaden blev der Middag og Aften holdt Gudstjeneste, og naar Fienden nærmede sig, bød han først alle sine Mænd at falde paa Knæ og gjøre deres Bøn til Gud. Ligesom Christian III krævede Trolle strængt den samme Gudsfrygt hos sine Omgivelser, men det føltes ikke som nogen Tvang, da de evangeliske Prædikanter havde vakt en dybere religiøs Alvor hos det hele Folk. Saaledes knælede ogsaa den kjække Daniel Rantzau med sine fire Tusinde til Bøn paa Falkenberg-Hede ved Svarteraa, førend de reiste sig til en Kamp, der evig vil mindes som en glimrende Vaabendaad i den danske Historie †).

---

*) Ludvig Boesen, Herluf Trolles Levnet og Bedrifter. 1780.

**) Nyerup, de latinske Skolers Historie i Danmark og Norge. Side 37—41.

***) Pont. Ann. III. Side 408.

†) Resen, Kong Frederik den II's Krønike. Side 136.

Hvor meget det end var Tone overalt i Landet at prise Enigheden i at holde fast ved de vedtagne religiøse Lærdomme eller Skikke, saa kunde dog al Tvist ikke undgaaes, saameget mindre som det dog var unægteligt, at den hele theologiske Anskuelse, Hemmingsen førte Ordet for, hvormeget man end vilde holde paa Skinnet, dog i Grunden ikke samstemmede med det, Luther lærte og den høie Skole i Wittenberg saalænge den lærte med ham. Det var mod Primsignelsen eller Djævlebesværgelsen ved Daaben — som almindeligt udførtes saaledes, at Præsten modtog det Barn, der skulde døbes med de Ord: „Far herud du urene Aand og giv Plads for den Hellig Aand“ og dernæst, „jeg besværger dig du urene Aand, at du farer ud af denne Jesu Christi Tjener“ — en Indsigelse først blev lydelig, endskjøndt man søgte at neddyşse den saameget som muligt. Ivar Bertelsen, Præst paa Møen, havde paa egen Haand undladt at bruge den endskjøndt den var paabudt i Ordinantsen, men han fandt den forargerlig og usømmelig, og ingen af hans Sognefolk fandt sig befoiet til at klage over denne Forandring i det Paabudne. Denne Mand havde i sin Ungdom studeret i Wittenberg og da han kom tilbage derfra som Magister, tilbragte han nogle Aar i Hemmingsens Huus, paa hvis Anbefaling han blev ansat som Professor pædagogicus ved Universitetet. Men han kunde ikke enes med de andre Professorer, hvilket tyder paa, at han har været en temmelig hæftig og stridig Mand; derfor fik han tre Aar efter den Besked, at han maatte see sig om efter et andet Kald, og blev da 1562 beskikket til Præst i Stege. Men her reiste der sig efter nogle Aar en Klage imod ham, deels fordi han ikke vilde ægte det Fruentimmer, han var forlovet med, deels fordi han undlod Besværgelsen. Det er vanskeligt at finde Rede i denne Sag, da der vist med Villie er udbredt en vis Dunkelhed over den. Hvad det

første Punkt i Klagen angaaer, da lader det sig let forklare af Tidens Forhold; det var nemlig dengang ganske almindelig Skik at Sognemændene ved Valget til et ledigt Præsteembede toge særlig Hensyn til, hvem Enken i Kaldet kunde ønske, og at de førend Valget affordrede Candidaten det Løfte, at ægte hende eller hendes Datter, eftersom Forholdene var, for at Familien derved kunde blive forsørget; det var heller ikke sjældent, at den Valgte, naar han først var bleven beskikket, vægrede sig ved at holde sit Løfte, og dette gav da hyppig Anledning til Klage*). Men denne Grund kan dog ikke forklare den haarde Dom, der blev fældet over Manden, da man sædvanlig søgte i Mindelighed at afgjøre en saadan Sag til begge Parters Tilfredshed; saa at Forklaringen ene maa søges i det andet Punkt, at han havde udeladt Djævlebesværgelsen, og denne selvraadige Afvigelse fra Ordinantsens Bud revsedes ved den strængeste Straf. Uden at man seer hvorfra Klagen kom, blev hans Sag indanket for Landemodet i Roskilde, og uden at han fik Leilighed til at tale et Ord til Forsvar, hvad enten han saa ikke kunde eller ikke vilde give Møde, blev han dømt til at miste Livet; en Dom, der senere, vel af kongelig Naade, formildedes til Fortabelse af Embede og Eiendom og strængt Fængsel i Sorø Kloster**). Her i den ynkeligste Forfatning nedskrev han 60 Sætninger, hvori han udviklede sine Anskuelser om Besværgelsen, og at disse aldrig bleve trykte, tyder ogsaa paa, hvad den hele Fremgangsmaade imod ham beviser, med hvilken ubøielig Strænghed man værnede om den uforstyrrelige Enighed. Disse Sætninger fortjener dog en særlig Omærksomhed, fordi man af dem seer saavel at Bertelsen havde vel overveiet hvad han gjorde,

*) Engelstoft, om Beskikkelse af Kirkens Tjenere. Theol. Tidsskr. V. 2. Side 186. fgd.

**) Dänische Bibliothek. IV. Side 6.

som at han var en Discipel af Hemmingsen, saa at det kun var Hæftigheden, der bragte Mesteren til at bryde Staven over ham*). I sin Bedømmelse af den ældre christne Kirke under Pavedømmet, gaaer Ivar Bertelsen ud fra, at den ligefra Apostlernes Tid ved Djævlenes List og Menneskernes Uredelighed og Dumdristighed i den Grad er besmittet, at alle dens vedtagne Skikke maa forekomme enhver gudfrygtig Mand mistænkelige (Prop. 10). Medens Luther kun vilde afskaffe, hvad der stred imod Skriften, er her netop det calvinske Princip gjort gjældende, at afskaffe hvad der ikke af Skriften lod sig bevise; et Princip, som Hemmingsens rationaliserende Theologi altid var tilbøielig til at tale Ordet for. Da dette nu efter Bertelsens Mening tidligere ikke var klart nok erkjendt, var der i den danske Kirke ved begge Sacramenter efter Ordinantsen bleven Skikke tilbage, der i enhver Henseende vare forkastelige: ved Nadveren Opløftelsen af det indviede Brød og Viin, ved Daaben Djævlebesværgelsen. Den første var, for ikke at forlede til en papistisk Tilbedelse af det Indviede, allerede afskaffet, men den sidste stod endnu tilbage. Vrang var denne Skik, fordi den gik ud fra, at det spæde Barn var besat af den onde Aand uden at tage Hensyn til at det var christne Forældres Barn; forargerlig og forkastelig var den, fordi enhver Præst ved denne Besværgelse handlede i den treenige Guds Navn uden at Skriften dertil gav ham nogen Bemyndigelse. Vel havde Luther billiget den, men kun saalænge han lærte, at Daaben ene var saliggjørende, saa at Børn, der døde uden Daab, vare evig fordømte; men siden havde han lært anderledes og nu kunde man ikke uden at krænke Luthers Minde holde fast ved denne Skik. Er alt-

*) M. Ivar Bartholini Propositiones LX. 1566. Dänische Bibl. Bibl. IV. Side 57—74.

saa Djævlebesværgelsen en Misbrug af den treenige Guds Navn, da maa, ifølge det apostoliske Ord: man bør adlyde Gud mere end Mennesker, enhver Præst protestere imod den, og ikke for Fred og Ro's Skyld erklære det for en ligegyldig Ting, om Guds Navn tages forfængeligt.

Dette Bertelsens Forsvarsskrift blev, saavidt man kan skjønne, aldeles uændset og et Par Aar hengik, førend hans Venner vovede sig til at gjøre noget for ham, og selv da gjorde de det saa hemmeligt som muligt. Den theologiske Professor Rasmus Glad skrev nemlig i den Fangnes Navn et Bønskrift til Kongen, hvori han bekjendte sin Ulydighed og bad om Tilgivelse; Hofpræsten Niels Kolding fik ham til at sætte Segl under, saa at man altsaa kan see, han har haft formaaende Venner*). Dette Bønskrift blev uden Betydning, ja det er rimeligviis endogsaa aldrig kommen Kongen for Øie, og Ivar Bertelsen betragtede det ogsaa selv kun som en Tilstaaelse, der var ham afliistet, da han ellers bestandig protesterede imod den hele Fremgangsmaade, der var anvendt imod ham, som en fuldkommen ulovlig Voldshandling, hvorfor det altid var hans Begjæring, at der maatte blive nedsat en lovlig Ret til at fælde en Kjendelse i hans Sag, og først naar den var gaaet ham imod, kunde der være Tale om at bede om Naade. Det er heller ikke klart, om det var dette eller et andet lignende anonymt Bønskrift, der bragte Hem-

*) Det hedder nemlig i et Brev til Poul Madsen d. 8. Decb. 1569: „Ego manu mea (qvod et publice facturus sum apud senatum regni) apud te protestor, ne unum qvidem verbum, qvod in obligatione illa est, me agnovisse, agnoscere aut agniturum esse pro meo. *Scripsit eam Lætus.* Ego obrutus contra omnes leges divinas et humanas, carceris et mortis periculo coactus eam depinxi, *M. Nicolaus* accepto a me sigillo obsignavit. (Dänische Bibl. IV. Side 18).

mingsen til at ytre sig i Sagen, og han gjorde det paa en Maade, der ikke gjør hans Charakteer megen Ære, da hans Brev kun er fuldt af Bitterhed mod den haardtplagede Mand, af Frygt for paa nogen Maade at blive indviklet i hans Sag, endskjøndt han dog i Grunden maatte give ham Ret. I et saadant Bønskrift vare nemlig nogle Ord anførte af Hemmingsens „Theologiske Haandbog", hvori han ogsaa nævner Djævlebesværgelsen ved Daaben mellem papistiske Tilsætninger, der helst maatte være borte. Dette var nok til at sætte den Frygtsomme i største Bevægelse. Han foreholdt Ivar Bertelsen de Regler, han havde givet i sin Pastor, at den enkelte Præst ikke maatte tillade sig nogen Forandring i vedtagne Skikke, at man skulde være varsom ved al Forandring, da den lettere kunde afstedkomme ondt end godt, at man i de nogenlunde reformerede Kirke helst slet ikke maatte foretage nogen Forandring. Det var altsaa Hemmingsens sædvanlige Tankegang: Enighed fremfor Alt, selv om det skulde være en lille Smule paa Sandhedens Bekostning; men hvad nu Stridens egentlige Gjenstand angik, da vilde han bestemt skjelne mellem Papismens og de reformerede Kirkers Anvendelse af Besværgelsen; hiin meente, at Bornene virkelig vare besatte af Djævelen, medens alle kyndige Præster her vilde indrømme, at christne Forældres Børn vare deelagtige i Naaden, saa at Besværgelsen her kun var en figurlig Handling, der passende betegnede Daaben som Grændseskjællet mellem Naturens og Naadens Rige *). Ivar Bertelsen blev ham imidlertid intet Svar skyldig og det i en Tone, der var nok saa bitter som Tiltalen. Hvad Beskyldningen for Afvi-

*) Af dette Brev, dat. d. 16de Marts 1568, findes Brudstykker i Dänische Bibl. IV. Side 10 fgd. Fuldstændigt i Haandskrift i det Kongl. Bibl. Thott'ske Saml. 4, 330.

gelse fra Ordinantsen angik, bemærkede han, at Præster i Almindelighed ikke i saa Henseende vare saa samvittighedsfulde, da de hyppig forbigik hele Indledningen, der forklarede Handlingens Betydning, og kom strax frem som Comediänter med deres mystiske Besværgelse. Hemmingsens Forklaring af denne som en figurlig Handling, vilde han ikke heller lade gjælde, da den efter sin hele Form tillagde sig selv og ikke Daaben sin frigjørende Kraft, og derfor blev han ved sit, at Præsten derved anmassede sig en Myndighed imod Guds Ord, hvilket ikke maatte betragtes som en ligegyldig Handling, men som en fordømmelig Misbrug af Guds Navn*). — Hermed standsede denne Polemik; men den fængslede Præst maatte en Tid sukke under den haardeste Behandling, indtil vi pludselig om et Par Aar atter møde ham i en anseet og hædret Stilling.

Ved denne Tid kaldte Kongen Anders Sørensen Vedel til sin Hofpræst, der ogsaa som Theolog var en Lærling af Hemmingsen. Paa sin Udenlandsreise havde han derfor fortrinsviis holdt sig til Melanchtons Venner, Peucer i Wittenberg, Cammerarius i Leipzig, og disse Mænds Omgang bidrog meget til at nære den Unges Interesse for historiske Forskninger. Vel var der, dengang han kom tilbage til Kjøbenhavn, tvende Hofpræster, Niels Kolding og Christopher Knopf; men den sidste var gaaet med Daniel Rantzau som Feltpræst i den svenske Krig, saa at det vel nærmest var i hans Fraværelse Vedel skulde udfylde hans Plads, endskjøndt han blev i sin Virksomhed ogsaa efterat Knopf var kommen tilbage. At sysle med Fædrelandets Historie var hans Lyst, og det var fornemmelig derved han vandt de Stores Yndest i sin Samtid og et hæderligt Navn blandt Efterslægten; men han var ogsaa en dygtig Prædikant, saavidt man kan skjønne efter

*) Dänische Bibl. IV. Side 10—15.

de 9 Prædikener over den 90de Davids Psalme han senere udgav*). Der er digterisk Kraft i hans Foredrag og han talte med Fynd i et flydende Sprog, men dog er det mere de almeen-menneskelige end de særlig christelige Betragtninger, der flyde ham let og varmt fra Læben, hvilket vel tildeels lader sig forklare af det Thema, han her behandler, men dog atter minder os om, at den Troens Varme, der besjælede Prædikanterne i Reformationstiden, allerede er dæmpet. Iøvrigt udgjøre disse Prædikener et sammenhængende Hele, og det var ikke sjældent paa den Tid i en Række af Prædikener at udlægge et eller andet Afsnit af Bibelen, hvilket ogsaa godt kunde gaae an, da man kunde gjøre Regning paa stadige Kirkegjængere, der som Kongen selv sad med Bibelen i Haanden for at følge Præsten i hans Udlægning**).

For at ikke den kirkelige Fred og Enighed skulde forstyrres ved tilkommende Fremmede, havde allerede Christian III givet skarpe Anordninger, der fornemmelig sigtede til at udelukke Gjendøbere og Sacramenterere. Men Lutherdommens Tvist med Calvinismen vakte overalt en Stræben efter, istedetfor saadanne apodiktiske Afviisninger, at affatte bestemte dogmatiske Love for Troen og Lærdommen. Den Afsondring, der var indtraadt derved, at hvert Rige paa sin Viis ordnede sine kirkelige Forhold, maatte gjøre enhver Fremmed mistænkelig, og for bestemt dogmatisk at afgrændse den danske Kirke, udkom 25 Artikler for de Fremmede, der altsaa er vort første egentlige symbolske Skrift. Vel kunde man paa en Maade ansee alle de Bøger, som Ordinantsen anbefalede eller paabød alle Landets Præster, for saadanne, og stundum anvendtes de ogsaa saaledes; men disse Bøgers forskjelligartede

---

*) Den 90de Davids Psalme udi 9 Prædikener forklaret. 1593.
**) Werlauff, Anders Sørensen Vedel. Side 52—54.

Anlæg og Indhold, gjorde dem uskikkede til i bestemt juridisk Forstand at være Love for Lærdommen, og deres Anbefaling sagde i Grunden ikke mere end hvad der ofte blev gjentaget, at man vilde holde sig til den høie Skole i Wittenberg. Dens Lærdomme maatte altsaa ogsaa her være de gjældende, og Indledningen til disse Artikler anfører derfor uden videre de tre saakaldte almindelige Symboler, tilligemed den augsborgske Confession, som forpligtende Lærenormer for den danske Kirke og Skole, endskjøndt denne sidste først faa Aar senere udtrykkelig blev paabuden.

Da Hemmingsen er Sjælen i alt hvad der angaaer kirkelige Foranstaltninger paa denne Tid, turde det ikke være uden Interesse at see, hvorledes han søgte at fastholde Kirkens Almindelighed i den bestaaende statskirkelige Affondring. Vi finde dette klart udtalt i hans dogmatiske Hovedværk „De christelige Indstiftelser", hvor det hedder om den apostoliske Bekjendelse *): „Denne er den christelige Stridsmands Symbol, saa at den, der bekjender det i Hjerte, Mund og Levnet, er de Helliges Medborger, Guds Hjemmefødning, opbygget paa Apostlernes og Propheternes Grundvold. — Den, der altsaa bekjender denne det christelige Symbols Tro, ham anbefale og elske vi som et Christi Lem, om han endog afviger fra os i nogle Sætninger, som ikke rokke Grundvolden. — Vi læse i Fædrenes Skrifter mange stridige Meninger, vi see en stor Forskjellighed i Ceremonier, men saalænge Grundvolden bliver urokket, er endnu alt godt. — Derfor, naar man skal dømme om Kirkens Lemmer, da bør man ikke dømme efter Røgen eller Halmen, men efter selve Grundvolden, og saalænge Nogen bliver ved denne, da er

*) Nic. Hemmingius, Syntagma institutionum Christianarum. 1574. pag. 205—6.

han en levende Steen, antaget af selve Bygmesteren, Christus, til den levende Guds Tempels Bygning. — Dog følger ikke deraf, at man bør tillade urolige Hoveder, efter eget Godtbefindende, at lege med Meninger, thi dette hindrer den guddommelige Bygning og afskræmmer mange fra at søge selve Grundvolden, og at opbygges paa denne. — Prises maa derfor med Rette fromme Fyrsters og Kongers Hensigt, ved Lov at forebygge, at ikke Nogen forstyrrer Kirkens Rolighed ved nye Meninger, og give Modstandere Leilighed til at bagvaske den Lærdoms Art, som vi bekiende". — Hvor kraftigt og varmt end Hemmingsen i disse mærkelige Yttringer udtaler sin Erkjendelse af den oprindelige christelige Bekjendelses evige Betydning, i Forhold til de af Konger og Fyrster paabudne Lærdoms-Forskrifter, saa var han dog ikke charakteerfast nok til at gjennemføre denne Anskuelse, og under de idelige Trætigheder om de selvgjorte Bekjendelser, tabte han, som alle de andre, den oprindelige christne Tro mere af Syne.

Hvad nu de omtalte 25 Artikler angaaer, da har de utvivl ingen anden end Hemmingsen til Forfatter, hvis Udtryksmaade og hvis Anskuelser vi ogsaa gjenfinde her. Derimod er det vanskeligt at sige, hvad der egentlig har foranlediget dem, da Artiklerne selv ikke ere rettede imod noget enkelt religiøst Parti. Saaledes er vel den 15de Artikel om Daaben bestemt stilet mod Gjendøberne, og ligeledes den 1ste, om Guds Ord, den 2den, om Kirken, den 12te, om de Bodfærdiges Afløsning, den 18de, om Edens Gyldighed mod sværmeriske Forestillinger, der sædvanlig blandede sig mellem disse; men ved andre er Hensynet til Papisterne bestemt det overveiende; saaledes den 6te, hvor der frakjendes det naturlige Menneske enhver Art af Fortjenstlighed (meritum de congruo), ligeledes den 13de, om Gudsdyrkelse, den 17de,

om Messen og den 23de, om Skjærsilden. I den 10de Artikel, om Boden, hedder det, at til denne hører tre Stykker: Anger, Tro og den nye Lydighed, hvori vi altsaa gjenfinde Melanchtons Ven, Georg Major's stærkt anfægtede Læremaade, medens den augsborgske Confession, som bekjendt, holder sig til de twende første, og fremhæver, at den sidste kun maa nævnes som Troens Frugt *). I den 5te Artikel afvises Zwingli's skarpe Adskillelse af de to Naturer i Christus **), hvilket ogsaa Hemmingsen ofte omtaler misbilligende, endskjøndt — som vi snart nærmere ville komme til at omtale — han i denne Lærdom gav Calvins mæglende Anskuelse afgjort Medhold. Angaaende Læren om Nadveren udtale Artiklerne (den 16de) sig saa stærkt luthersk som Hemmingsen paa den Tid pleiede, naar det hedder: at „Herrens Legeme, givet for os, hans Blod, udgydt for os, virkelig (substantialiter) er tilstede i Nadveren" ***).

Ligesom det var under Frederik II, Regjeringen først begyndte at udstede Love for Lærdommen, saa var det ogsaa først nu, den søgte ved sine Anordninger at fremme og ordne Psalmesangen i Kirkerne, der tidligere ganske havde været

*) Articulus X. An fateantur, salutarem poenitentiam esse conversionem hominis ad Deum per fidem in J. Chr., cujus partes sunt: contritio, fides et nova obedientia. Cfr. Conf. Aug.: Constat autem poenitentia hisce duabus partibus: altera est contritio seu terrores incussi conscientiæ agnito peccato. Altera est fides, quæ concipitur ex evangelio seu absolutione .... deinde seqvi debent bona opera, qvæ sunt fructus poenitentiæ.

**) Frederik II's Mandat om nogle visse Vilkaar og Artikler, som de Fremmede, der begjære at bygge og bo her i Riget, skulle indgaae. Kjøbenhavn. Sartorius 1627. -- Pont. Ann. III. Side 416—20.

***) Art. V .... unus sit Christus, unicus mediator Dei et hominum, idque non secundum alteram tantum naturam, sed secundum utramque simul.

overladt Bispernes Omsorg. Dog var det af egen Drift, de Mænd havde paataget sig Arbeidet, der udførte det. Den fyenske Biskop, Niels Jespersen, beskjæftigede sig meget med at samle Kirkemelodier, og derfor blev det ved et Kongebud ham overdraget (1565), at udarbeide en Graduale eller Sangbog; medens Sognepræsten ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, Hans Thomesen, allerede gjennem mange Aar havde sysslet med at forbedre Menighedens Psalmesang. Vel kunde Tidens kjølige Forstandighed ikke være gunstig for en digterisk Flugt, og derfor blev ogsaa „de gamle Viser, der havde været brugt under Pavedømmet“ saavelsom „de, der vare christelig forvendte“, det Bedste, Hans Thomesens Psalmebog kom til at gjemme; men dog er der i hans egne Psalmer langt mere Klang og Tone, end i nogen af hans Forgjængeres, og dertil er det hans Roes, at han dog har haft Sands for at opbevare det af det Gamle, som her er gjemt, skjøndt man derved fristes til at anke over, at han ikke endnu langt mere har benyttet den Kilde, hvor han har fundet „Den signede Dag, som vi nu see“, eller „Jeg vil mig Herren love, Som alle mine Synder bar“. Mange af Thomesens Samtidige have ydet Bidrag, saavel Adelsmænd som Præster og Borgere, meest fromme Hjertesuk efter Øieblikkets Indskydelse, mellem hvilke de twende af Thomas Knudsen Hygom, Hans Thomesens Fader, tiltale meest ved eenfoldig Simpelhed. Tanken om Herrens nære Gjenkomst, der overalt var levende i Reformationstiden, udtaler sig i mange af disse Psalmer, navnlig i Claus Førd's og Søren Paludan Skriver's *). Da Samlingen udkom, ledsagedes den af et Kongebrev, der bød, at den skulde anskaffes til hver Kirke i Landet,

*) Den danske Psalmedigtning. II. Psalmehistorien. Side XVIII—XX.

og lænkes fast til Degnestolen for ikke at forkomme, med Tilføiende, at „Ingen anden Psalmebog maatte kjøbes eller føres tilkjøbs her i Riget“ *), hvilket Forbud man dog ikke har forstaaet efter Bogstaven, da det ikke varede længe, førend den ene nye Samling udkom efter den anden. Foruden Psalmebogen nævnes her mellem de Bøger, enhver Kirke skulde have, ligeledes lænkede til Degnestolen: Gradualen, der dog først udkom 1573, og Manualen, rimeligviis Peder Plades Alterbog fra 1556, der saaledes her første Gang nævnes som kongelig autoriseret.

Det omtalte Kongebrev er udstedt under Varbjergs Beleiring, og fra samme Tid hidrører et andet, der paabyder Oprettelsen af et Convictorium for 100 Studenter. Tidligere havde først 12, siden 20 Studenter, haft fri Kost hos Forstanderen for Helliggeisthospital, men ved denne Frederik II's Fundats blev Tallet udvidet til 100, og derhos givet dem det Tilsagn, at „et bedre og beqvemmere Sted udi Fremtiden, med et skikkeligt Huus dertil, kunde dem berammes og tilskyes, hvor de bedre og mageligere kunde være og blive underholdte“, hvilket Løfte dog først langt senere blev opfyldt **). Denne Kongens Gavmildhed mod Studenterne er saameget mere paafaldende, som Krigen krævede svære Offere; allerede i flere Aar havde saaledes Stiftsleensmændene og Stiftsskriverne maattet oppebære Kongens og Kirkens Part af Tienden til Krigsfolkets Proviantering, først blot for Sjælland og Skaane, senere for hele Landet ***).

Endskjøndt den danske Kirke søgte at afslutte sig i sig

*) Kirkehistoriske Samlinger, 1ste Hefte. Side 140. fgd.

**) Werlauff, Universitets-Bygningens Historie. 1836. Side 8. Nyerup, Kjøbenhavns Universitets Annaler 1805. Side 24.

***) Engelstoft, Om Patronatsretten. Side 56. fgd. Theol. Tidskr. VI. 2.

selv, saa kunde den dog ikke ganske holde sig uberørt af de hæftige Tvistigheder mellem de skarpt lutherske og de philippistiske Theologer, der førtes paa de tydske Hoiskoler; især da Hemmingsens Berømmelse var for stor til at man kunde være ligegyldig ved hans Mening. Medens Melanchtons Venner fornemmelig vare samlede i Wittenberg og i Leipzig, fandt Jenensernes hæftige Modstand en kraftig Understøttelse i de svabiske Theologer. Den ypperste mellem disse, Brentz, en af Luthers ældste og troeste Venner, havde som Præst i Schwäbischhall stridt haarde Kampe for den ægte lutherske Lære og Bekjendelse, og døde nu som Provst i Stuttgart og Inspektør for Universitetet i Tybingen; men han fandt en virksom Efterfølger, i det samme Universitets Kantsler, Jacob Andreæ. Opfattelsen af Nadveren var altid det Midtpunkt, hvorom Striden samlede sig, men dermed havde navnlig Brentz bragt en anden Lærdom i nøieste Forbindelse, nemlig Læren om den himmelfarne Frelsers legemlige Allestedsnærværelse. Luther selv havde i sit Skrift: „Daß diese Worte Christi: das ist mein Leib, noch fest stehen" søgt at forklare sig Herrens virkelige Nærværelse i Nadveren derved, at Gudmennesket i Kraft af det Guddommeliges og det Menneskeliges personlige Forening i ham, ogsaa gudmenneskelig maatte være allevegne; men han udvikler dette som en Forklaring, man kan antage eller forkaste, naar man kun holder fast ved Ordet som det lyder, at Herren er virkelig, altsaa gudmenneskelig, tilstede i sin Nadver. Denne Forklaring optog Brentz atter i Modsætning til Calvinismen og de calviniserende Theologer, der vilde sondre bestemt mellem det Guddommelige og Menneskelige i den himmelfarne Frelsers Virksomhed; og dertil satte han denne Lærdom i en saa uadskillelig Forbindelse med den lutherske Nadverlære, at man kun kunde tro paa Herrens virkelige

Nærværelse i Nadveren, naar man antog, at han i Kraft af Naturernes Forening ogsaa som Menneske var allevegne. Paa samme Maade opfattede ogsaa Andreæ Forholdet, og nu var denne Lærdom om Christi Person bleven Tvistepunktet mellem de bestemt lutherske Theologer og Philippisterne. For at bringe en Tilnærmelse mellem begge Partier istand, derved at begge udtalte sig for hinanden, besluttede Andreæ personlig at besøge alle evangeliske Høiskoler, og kom nu ogsaa i dette Øiemed til Danmark, men fandt hverken hos Kongen eller de kjøbenhavnske Theologer synderlig Deeltagelse. Derimod modtog den gamle Enkedronning Dorothea i Kolding ham meget naadigt, og fra hendes Hof skrev han et Brev til Hemmingsen, dat. den 13de November, for at overtyde ham om, at vilde man holde med Wittenbergerne, og altsaa med dem lære Herrens virkelige Nærværelse i Nadveren med sit Legeme og Blod, saa maatte man ogsaa samstemme i, hvad Brentz havde lært, at den ved Faderens Høire thronende Frelser, paa Grund af at det Guddommelige i ham var traadt i en uadskillelig Forening med det Menneskelige, uden al local Bevægelse, uden al Opstigen eller Nedstigen kunde i Nadveren fordele sit Legeme og Blod. Hvad Brentz havde lært, var saaledes, rigtig forstaaet, ikke noget nyt, men kun en videre Udførelse af hvad der ligger i den lutherske Nadverlære, og det var herom Andreæ nu æskede Hemmingsens bestemte Erklæring. Men denne indlod sig slet ikke herpaa. I sit korte Svar, dat. d. 19de December, erklærede han i stærke Udtryk sin Samstemning med den lutherske Nadverlære, men undlod aldeles at tale om Tybingernes Lærdom *). Med dette Svar maatte Andreæ lade sig nøie, men den Uenighed, der her mere røber sig i hvad

---

*) Pont. Ann. III. Side 421—28.

der forties end i hvad der udtales, kom snart til at gribe betydningsfuldt ind i Hemmingsens Liv.

Mellem den Tids ypperste Adelsmænd, ved Siden af Herlof Trolle fortjener Kongens og derved ogsaa Universitetets Kantsler, den gamle, fromme Johan Friis, særlig at nævnes, der nu gik i Graven, efterat have tjent fire Konger og altid med redebon Iver stræbt at fremme det Sande og Gode, saa at Ivar Bertelsen, Abbed i Ringsted, med Sandhed kunde sig ved hans Grav:

Hvorlunde Verdsens Hjul omgaar,
Om Dyd maa nyde sin Ære,
Udødelig, mens Danmark staar,
Bliver han, vi jordede here.

Med Viisdom, Rigdom og verdslig Magt,
Som Gud hannem med forleente;
Han trolig og vel, foruden al Pragt
Baade Gud og Riget tjente.

Kirker og Skoler skulle sige der af,
Og menige Mand hannem kiende
Og vide hannem Tak end over hans Grav
Her efter til Verdsens Ende.

Saa troer jeg vist, Gud er hannem blid,
Og frelste hannem fra al Møde!
Hans Legem her hviles indtil den Tid
Vi skulle opstaa af Døde*).

Ved hans Jordefærd samlede sig en stor Skare, og den foregik efter gammel Skik „med gudelig Sang og trøstelig Prædiken" ikke for det skulde komme de Hensovede til Gode, som Anders Vedel bemærker, men „de Efterlevende til Trøst og Underviisning". Med denne Vedels Liigtale eller rettere med Hemmingsens over Herlof Trolle begynder den

*) Anders S. Vedel, En Prædiken ved Johan Friis's Begravelse. 1571.

Række af Liigprædikener, der i bestandig stigende Omfang fortsætter sig gjennem hele det følgende Aarhundrede. De afløste ligesom Fortidens Sjælemesser, og de Efterlevende vilde dermed om ikke sørge for de Hensovedes evige Vel, saa dog for deres timelige Berømmelse. Jo mere deres Omfang voxede, bleve de ogsaa ligesom de forrige Sjælegaver en ikke uvæsentlig Indtægt for Kirkens anseete Præster. Der hengik et Par Aar, førend Friis i den unge Niels Kaas erholdt en værdig Efterfølger, og i denne Mellemtid havde Hemmingsen ligesom tidligere Christen Morsing en kort Tid den Ære at fungere som Universitetets Vice-Kantsler.

Krigen med Sverrig var nu lykkelig tilendebragt, og Kongen kunde derfor nu mere udeelt henvende sin Opmærksomhed paa at fremme Fredens Gjerning. Som han tidligere havde tænkt paa at sørge for Studenternes Underholdning, saaledes vilde han ogsaa forbedre Professorernes Lønning, da de dyre Tider havde viist, at de var for daarligt lønnede. Adskillige Kannikedømmer og Vikarier i Roskilde og Lunde Kapitel bleve for Fremtiden lagte til de Hoilærdes Rente, dog først naar de nærværende Besiddere ved Døden vare afgaaede. De sex Professores artium erholdt derimod strax de saakaldte præbendæ 6 til ligelig Fordeling. For at denne Disposition over Kapitlets Gods ikke skulde synes at ophæve det Tilsagn, der var givet om at opretholde slige Institutter, blev det udtrykkelig tilføiet, at de, der erholdt saadanne Præbender, ogsaa for Fremtiden skulde gjælde som membra capituli, og da man klagede over, at der kun vare saa faa residerende Kanniker, blev det alvorlig indskjærpet, at der af de Professorer, som havde Kannikedømmer eller Vikarier i Roskilde, skulde møde til hver Termin, naar Ægteskabssager forhandledes, 2 Doctores og 3 Magistri for at dømme med de residerende. — Ikke blot Universitetet men ogsaa Præsterne kunde trænge til

Understøttelse, idetmindste klagede de hyppig paa Landet over Forurettelser og knappe Kaar. Vel havde Christian III, især ved de saakaldte Klemmebreve eengang for alle søgt at raade Bod herpaa, men nu klagede man over, at disse kongelige Breve overholdtes ligesaa lidt som Ordinantsens Bestemmelser, hvorved meget var frakommet dem af deres Rente og Indkomster; det blev derfor paalagt Superintendenterne at paasee, hvorledes det forholdt sig dermed, for at man da kunde tænke paa Middel og Raad. Især havde de Præster, der vare beskikkede af Prælater i Kapitlerne, al Grund til at besvære sig, da disse Herrer benyttede deres Patronatsret til at sætte sig i Besiddelse af alle Præstens Indtægter, saa at han kun beholdt det Tarveligste tilbage. Da Kongen havde bekræftet Kapitlernes Statuter og Privilegier, kunde han her vanskeligere skride ind, og maatte derfor indskrænke sig til den Formaning, at de i Forening med Superattendenterne vilde gjøre en christelig Skik og Ordning derpaa, saaledes at Præsterne beholdt deres Præstegaarde og oppebare Tienden imod at give den Prælat eller Kannik, der havde jus patronatus, en lidelig Afgift*).

Ogsaa med de Præster, der hidtil havde havt deres Bolig paa Klostere, blev der foretaget en Forandring. Af de fem Cistertientser Klostere, der kort efter Reformationens Gjennemførelse forbleve under Abbeden af Soer's Tilsyn, havde de fire i Aarenes Løb mistet deres tidligere Charakteer. Esrom-Kloster var bleven en Kongsgaard, Herrevad i Skaane en adelig Herregaard, uvist naar dette skete **); Vidskild ved Limfjorden var ligeledes bleven en Herregaard, Bjørnsholm,

*) Disse tre Kongebreve, der omtales Pont. Ann. III. Side 439, findes i Haandskrift aa Kg's Bibl. Ny Kgl. Saml. 4, 1128.

**) Daugaard, de danske Klostere. Side 236.

men den Skole, der var paa Klosteret, vedblev dog endnu en Tidlang at bestaae *). Om-Kloster i Nærheden af Skanderborg behagede Kongen ved sin yndige Beliggenhed saameget, at han gjorde det til et Slot, Emborg, og lagde den daværende Skoles Indtægter til Aarhuus Skole**). Nu vare derimod twende andre forbundne med Sorø, nemlig, St. Bents Kloster i Ringsted af Benedicts Orden og Johanniterklosteret Antvorskov, som dengang stode under Mag. Morten Pedersen Albans Tilsyn. De vare for en stor Deel beboede af de omliggende Sognes Præster, hvortil Abbederne havde Patronatsret; men det blev nu bestemt, at „Præsterne efter denne Dag ikke skulde have deres Værelse og Underhold i Klostrene, men der skulde udlægges Præstegaarde paa Bygden, hvorhos de skulde boe og residere, og nyde den Tiende og Præsterente, som andre Præster paa Landsbyerne bekomme“***). Det var 21 Sogne, hvorom dette gjaldt; dog saaledes, at to og to bleve annecterede, hvorved de udgjorde 11 Præstegjæld i Omegnen af Ringsted, Sorø, og Skjelskjør. Dog hengik der flere Aar med denne Udskiftning, saa at den først traadte fuldkommen i Kraft, efterat Morten Pedersen havde forladt Soer og var bleven Sognepræst ved Roskilde-Domkirke; men uden Tvivl mistede ogsaa disse Klostere, nogle af de sidste der endnu vare tilbage, derved den største Deel af deres Beboere.

Morten Pedersens Efterfølger som Forstander for de nævnte Klostere blev Ivar Bertelsen, dengang Abbed for St. Bents Kloster i Ringsted, den samme Mand, der var bleven afsat og i nogle Aar havde hensiddet i Fængsel paa Grund af at han havde undladt Besværgelsen ved Daa-

*) Daugaard, de danske Klostere. Side 375.
**) Sammesteds. Side 419.
***) Danske Magazin. III. Side 62—64.

den. Ligesaa pludselig og formløs som hans Afsættelse var, er ogsaa nu hans Befrielse. Der fortælles, at Kongen engang paa en Gjennemreise i Sorø var af en af sine Hofmænd bleven mindet om, at en dygtig Mand levede her i meget usle Kaar. Kongen lod derfor Bertelsen kalde, og denne skildrede nu i en gribende Tale sine Lidelser og sin Uskyldighed, hvorfor Kongen ikke blot aabnede hans Fængsel, men endog beskikkede ham til Formand for Klosterne i Morten Pedersens Sted *). Imidlertid maa han allerede tidligere være udfriet af sit Fængsel, da han to Aar før var tilstede ved Johan Friis's Liigbegjængelse og allerede 1571 nævnes som Abbed i Ringsted **). Ja han skal endog i den Grad have vundet Kongens Gunst, at denne i sin Kantsler Johan Friis's Nærværelse yttrede: „I Statssager høre vi helst Eder, men i Sager, der angaae Gudsfrygten og Samvittigheden foretrække vi Ivar Bertelsen for alle andre" ***); og vist er det, at denne Mand ofte fik Beviser paa Kongens udmærkede Gunst.

Ogsaa St. Knuds Kloster i Odense bestod endnu af Navn, men paa Forstanderen, Prior Christen Poulsen nær, husede det ikke mere nogen af sine forrige Beboere; ogsaa her havde allerede i rum Tid Præster haft deres Ophold og størstedelen af Klosterets Indtægter anvendtes til Skolen, hvis Rector og Hørere foruden flere af Skoledegnene her havde Ophold †). Men Christen Poulsen var en gammel Mand og derfor overleverede han nu Klosteret til Kronen mod selv at have Raadsens Brød der Resten af sine Dage. Fra den Tid blev Klosteret en adelig Forlening, sædvanlig over-

*) Pont. Ann. III. Side. 496

**) Og det endog af Pontoppidan selv. Ann. III. Side 434.

***) Pont Ann. III. Side 496.

†) Danske Magazin. II. Side 74.

ladt Rigets Kantsler qvit og frit som hans Lønning, og Skolen skulde for Fremtiden have fra Hospitalet, hvad den hidtil havde haft fra Klosteret. Der skulde ifølge den nye Fundats 30 Skoledegne og 4 Hørere for Fremtiden have **convictorium**, og for at de Fattige paa Hospitalet derfor ikke skulde berøves hvad dem tilkom, fik det et Tilskud af Kongetiender fra 37 Sogne i Fyen og 5 paa Lolland, foruden hvad der særlig blev lagt til Rectorens og Hørernes Lønning*).

I Almuens Hang til at befatte sig med de sorte Kunster saae den Tids Præster ogsaa en Levning af Papisteriet, og forsaavidt med Rette som Papismen forvandler alt aandeligt til magiske Kunster. Særkjendet for det Magiske er nemlig, overalt at anvende det, der har en religiøs og hellig Indvielse paa en aldeles vilkaarlig Maade; som nu det Sakramentale i Papismen bliver et Hexeri, saaledes anvendte Troldmænd eller Troldkoner — thi det var altid meest Fruentimmer, der befattede sig dermed — det Religiøse paa en carrikeret Maade, som om det paa Grund af sin overnaturlige Indvielse ogsaa i ethvert Tilfælde skal virke paa en overnaturlig Maade. „Somme tro nogen forborgen og hemmelig Kraft at være i de Bogstaver, Guds Ord og især det hellige St. Hans Evangelium skrives med... Djævlemanere mene sig formedelst nogle vedtagne Ords Opregnelse at kunne uddrive Djævelen eller ogsaa at gjøre Ormes Forgift til Intet... Naar Folk lede efter noget stjaalet, bruge Troldkoner at mumle over et Sold nogle Ord af den 70de Psalme: „Naar du seer en Tyv, da løber du med ham“... Andre tillægge Korsets Tegn, enten tegnet med Fingre eller skrevet eller gjort af Træ, Kraft imod Sygdom og Djævelen..... Andre tillægge viet Vand, viede Lys, Chrisme, papistisk Smørelse, papistisk Olie

*) Pont. Ann. III. Side 435

saadan Kraft" *). Som den hellige Skrifts Ord anvendes af Troldmændene paa en reent vilkaarlig Maade, saa er det ofte det reent vilkaarlige i Ordenes eller Lydenes Sammenstilling, der skal frembringe den overnaturlige Virkning. „Somme binde paa dem Sværdbrev, Korsets Tegn, underlige Ord skrevne med Runebogstaver, som de ikke selv forstaae... Item naar man faaer Koldsygen, da søger man til dem, der skulle skrive for den; somme skrive Calamitas, somme Kalamaris og andet saadant Gjækkeri, hvilket man skal paa adskillige Tider æde i sig. Somme skrive en lang Ramse at hænge om Halsen, saasom den: „De ni Søstre de udrede, de tre i Øster, de tre i Vester" osv. En Part skrive paa Latin: per patris clementiam, per filii sapientiam etcet... Hvor mange Slags Signelser og Ramser, der bruges, er skjøt utalligt" **).

Med ubøielig Strænghed forfulgte Øvrigheden alle, der stode i Ry for at befatte sig med Trolddom, og Baalet var sædvanlig de Anklagedes Lod. En Præst i Hjørlunde, Sjælland, Jakob, var ilde berygtet for sit Trolderi og Misbrug af Guds Ord, og det i saa viid en Kreds, at Hans Thomesen i Kjøbenhavn befandt sig beføiet til fra Prædikestolen at advare Menigheden imod ham. Hr. Jakob anlagde Sag mod Provsten, men Kjendelsen gik ham imod og han mistede sit Embede. Saadanne Hexeprocesser hørte til Dagens Orden, men sjælden slap den Anklagede saa let derfra. I Fyen var der en gammel Kone, Maren Rytter-Kone kaldet, som efter to Vidners Udsagn, at hun havde forhexet Folk, blev dømt af Underretten til Baalet. Landsdommeren i

*) Hemmingius, Admonitio de superstitionibus magicis vitandis 1575. I dansk Oversættelse 1617.

**) Sammesteds, især Oversætterens Fortale.

Odense indankede Sagen for Kongen og Rigsraadet og denne Ret erklærede Konen for uskyldig, men Kjendelsen kom for sildig for at redde hende, da Underrettens Dom allerede var fuldbyrdet. For at forebygge sligt for Fremtiden besluttede Kongen, „at, efterdi der findes stor Uskikkelighed i slige Troldomssager, saa ville vi med det første gjøre en Ordning eller Skik, hvorledes her efterdags holdes skal“ *). Om denne nye Ordning nogensinde er kommen istand, er uvist, men mildere har den neppe været, da alle Theologer ansaae Øvrigheden for ligefrem forpligtet til at fælde Dødsdom over Troldmænd. „Derfor skal og maa — siger Hemmingsen — den verdslige Øvrighed, efter Guds Lov Ex. 22: „Du skalt ikke lade nogen Troldkone leve“! item efter Keiserloven in codice, ogsaa efter vor danske Lov, ja med faa Ord at sige efter alle Folks Sædvane, bruge Herrens Dom mod saadanne Gudsbespottere. Hvilkensomhelst herimod gjør af Miskundhed, han skal vide, at det er en grum Barmhjertighed, som sparer nogle faa Onde til Manges Skade og Fordærvelse“ **).

Hvor strængt man end bedømte Almuens sorte Kunster, saa hævdede dog een Side af Magien endnu videnskabelig Anseelse, især da den i Tyge Brahe vandt en navnkundig Forsvarer. Denne var for nogle Aar siden kommen tilbage til sit Fødeland ved sin Fader Otto Brahe til Knudstrup's Død, og havde nylig forbauset den lærde Verden ved sine Jagttagelser over en ny Stjerne, der lod sig tilsyne i Cassiopeas Tegn. Endskjøndt han nedstammede fra en fornem adelig Slægt, var det dog ikke deri han satte sin Stolthed; „hvad vi ikke selv have gjort, men hidlede fra vor Herkomst og Forfædre, det er ikke vort.“ Derfor maatte han døie me-

*) Pont. Ann. III Side 436. 37.

**) Hemmingius, Admonitio de superstitionibus magicis vitandis.

get af sine Stands-Frænder, som fandt det uværdigt, at en Adelsmand befattede sig med boglige Sysler. „Du ligner Diogenes fra Sinope", sagde En af disse engang til ham; „Da vil jeg ikke ligne dig ved en saa ringe Mand", svarede Tyge Brahe, „du ligner Julius Cæsar". „Hvorledes det"? spurgte den Anden. „Jo", svarede Brahe, „for du vil heller være den Første blandt Narre end den anden eller tredie mellem de Vise" *) Men var Brahe ikke stolt af sin adelige Byrd, saa var han det af sin himmelske Viden, og tænkte allerede paa at forlade sit Fædreland, da han efter Kongens Begjæring begyndte at holde Forelæsninger ved Universitetet. Den Tale, hvormed han aabnede disse, indeholder et udførligt Forsvar for Astrologien. Efterat have gjennemgaaet de forskjellige mathematiske Videnskaber, kommer han, som disses hemmelighedsfulde Kjærne, til at tale om Astrologien eller Læren om Stjernernes Indvirkning paa den elementære Verden og paa alle Legemer, der ere fremgaaede af denne. At nægte denne, siger han, er at tale ilde om Guds Forsyn, og at modsige øiensynlige Erfaringer. Dog tænkte han sig ikke Guds almægtige Frihed bunden ved den evige Verdensorden, der stod at læse i Stjernerne; han kunde gjennembryde den, hvad han havde beviist i den hellige Historie; heller ikke Mennesket var ubetinget bunden til den. „Astrologerne binde ikke Menneskets Villie til Stjernerne, men indrømme, at der er Noget i Mennesket, som er ophøiet over Stjernerne, i Kraft af hvilket han kan overvinde Stjernernes uheldbringende Inclinationer, dersom han vil leve efter det sande oververdslige Menneske" **). Men den naturlige Ver-

*) Danske Magazin. II. Side 182 – 190.

**) Oratio in academia Hafniensi recitata 1574 de disciplinis Mathematicis, 1610.

densudvikling er altsaa knyttet til dem, og hvert Menneske har sin Fødselsstjerne, der bebuder hans Fremtids Skjæbne. **Astra regunt homines, regit astra Deus** var den Lærdom, Brahe forkyndte, og hans Anseelse maatte bringe alle Indvendinger til at forstumme. Det var endogsaa en theologisk Professor, Kort Axelsen, som, selv en Discipel af Brahe, senere udgav denne Tale, men hvorledes en bibelsk Præst paa den Tid bedømte Mathematikernes Grublerier, erfare vi ved følgende Yttring i en af Anders Vedels Prædikener: „Hvad som Himlens Løb og Stjernerne er anrørendes, kan vel Ingen nægte, at saadanne store Legemer skulle jo virke i det, som de finde for sig her paa Jorden. Men hvo er derpaa fuldkommeligen udlært? Omendskjøndt Nogen vil fordriste sig til, at tillægge Himlen nogen Kraft og Forarbeidelse, ikke alleneste udi umælende Kreature, men ogsaa udi Menneskene, saa have vi dog Guds Ord, vore Fødders Lys, at rette os efter, saa vi kunde ikke gaae der twertimod at tilregne Stjernerne det, som Skriften lægger vore Synder til, som en fortjent Straf af Guds retfærdige Dom og Vrede. Ringere ere Planeters Magt end menneskelig Fornuft, og mere ligger Magt paa menneskeligt Liv og Endeligt, end at Gud vil overgive Regimentet, som han selv har alene over det, og antworde det hen udi noget Creaturs Hænder" *).

Paa de tydske Høiskoler fortsatte imidlertid den skarpsindige og rastløs virksomme Tybinger Kantsler, Jacob Andreæ, sine Bestræbelser for at bringe en bestemt mæglende Overeenskomst istand mellem alle evangelisk-lutherske Theologer. Det var altsaa ogsaa Enighed (**concordia**), Andreæ tilsigtede; men saaledes, at Alle sluttede sig til eet skarpt udviklet dogmatisk System. Dette Lutherdommens Palladium

*) A. S. Vedel, Den 10 Psalme, 1593. Den femte Prædiken.

skulde da reise en Dæmning imod Calvin's altid mægtigere Indflydelse, som de lutherske Theologer nu, da de ikke mere kunde støtte sig til Luther selv, ikke formaaede at modstaae, saameget mindre, da endog Melanchton var bragt til at vakle ved Calvin's dybsindige dogmatiske System. Det var fornemmelig i twende Stykker de calviniserende Theologer vare tilbøielige til at give Calvin Medhold imod den lutherske Theologi; nemlig først og fornemmelig i Opfattelsen af Herrens Nærværelse i Nadveren, hvor Lutheranerne lærte, at han er der paa Grund af sit indstiftende Ord, altsaa hvad enten det Indviede nydes af Troende eller Vantro; Calvinisterne derimod, at han er der, men kun for den Troende, saa at det altsaa er den Nydendes Tro, der bevirker det Overordentlige i den sacramentale Nydelse. I nøieste Sammenhæng hermed staaer det andet Spørgsmaal om, hvorledes den himmelfarne Frelsers fortsatte Virksomhed i sin Menighed overhovedet skal tænkes, eller som det hed i Skolens Sprog, **de ubiqvitate corporis Christi**, om han kan være allevegne i Nadveren med sit Legeme og Blod som Ordet lød, hvilket Lutheranerne og navnlig de Tybinger Theologer bestemt lærte, medens de calviniserende paastode, at man i den forklarede Frelser skarpt maatte sondre mellem det Guddommelige og Menneskelige; saalænge han var paa Jorden havde begge været i en uadskillelig Eenhed, men nu var han som Menneske mellem de fremfarne salige Aander i Himlen, og skal derfor det i Kjødet levende Menneske komme i nogen nøiere Forening med den Himmelfarne, kan det kun skee derved, at han i Aanden ved Troen hæver sig til ham. Melanchtons dygtigste Discipel, den saavel for sin Lærdom som for sin Fromhed, almindelig agtede Superintendent i Brunsvig, Martin Chemnitz, havde erklæret sig villig til at indlade sig med Andreæ i en nærmere Undersøgelse angaaende

de omtvistede Punkter; og endskjøndt der ogsaa mellem dem var Forskjellighed — Andreæ lærte nemlig, at Christus paa Grund af det Menneskeliges Forening med det Guddommelige, nødvendig og ubetinget maatte være allevegne (ubiqvitas absoluta), medens Chemnitz indskrænkede det til, at han kunde være hvor han vilde og var der, hvor han i sit Ord havde lovet sin Nærværelse (ubiqvitas respectiva) — enedes de dog ogsaa i denne Lærdom saaledes, at ingen af disse twende Læremaader bestemt blev udelukket. — Hemmingsen derimod, lærte i dette Stykke bestemt med Calvin, at det Menneskelige, ifølge sin væsentlige Natur, var bundet til et bestemt Sted, og derfor kan det Menneske, Jesus fra Nazareth, ikke være tilstede i den hellige Nadver. Den Betydning, der da kun tillægges denne, bliver det, at den er et sindbilledligt Tegn, hvortil en hedengangen Ven har knyttet sit Minde i Afskedens Øieblik, og som derfor kun er hvad det er for det elskende Gemyt — et Tegn, der har hvad man under andre Forhold vilde kalde Affections Værdie. Det er det troende og elskende Gemyt, der giver Nadveren sin Indvielse, men den erholder den ikke ved Gudmenneskets indstiftende Ord. Jo skarpere altsaa Hemmingsen forkastede de Tybinger Theologers Lærdom om Frelserens Person, desto mere kom han uvilkaarlig til at bekræfte deres Paastand, at han nemlig dermed ogsaa kom til at opgive Luthers Tro paa Herrens virkelige Nærværelse i sin Nadver *).

Frederik II kunde selv ingen bestemt Mening have angaaende de skarpe theologiske Bestemmelser, hvorom der tvistedes, men han vilde ikke kjøbe Lutherdommens Enighed ved

*) Hemmingsens Skrift: exemplar epistolæ sacræ ad Theologos Acad. Witt. de re sacramentaria. Gen. 1571 vilde uden tvivl kaste et Lys paa Forf.'s Forhold ved Striden paa den Tid, men det findes ikke paa de herværende Bibliotheker.

at bryde med de calvinistiske Samfund, om han end i sine egne Riger bestemt vilde opretholde den eengang indførte kirkelige Orden. Den Opmærksomhed, som hine Sammenkomster mellem Tydsklands berømteste Theologer vakte i de lutherske Menigheder, frygtede han, skulde vække Røre; og da man dog fra alle Sider krævede, at ethvert kirkeligt Samfund skulde fremlægge sin Lærdomsnorm, meente han sikkrest at undgaae alle Vanskeligheder ved at foreskrive Reformatorernes oprindelige Lærdoms-Bekjendelse, den augsborgske Confession, som bestemt Lærenorm. Derfor udstedte Kongen den 26de Juni en Skrivelse til alle Biskopper, hvori det hedder: „Efterdi vi erfare, at udenlands allevegne baade udi Kirker og Skoler skal yppes adskillig ny Disputatser om Sacramentet og andre den christelig Lærdoms Artikler af urolige Mennesker, som mere søge deres egen Ærgjerrighed end Guds Lov og Ære .... ville vi, at udi alle Kirker paa det allerenfoldigste skal læres og prædikes om Sacramentet efter den augsborgske Confession, og ingen ny subtilig Disputats derom opvækkes" *). — Dermed blev altsaa hiint Skrift, hvori Melanchton med sin overordentlige Dybsindighed og Klarhed udviklede den lutherske Lærdom, første Gang bestemt paabudet i den danske Kirke, og det paa en Tid, da man helst vilde omgaae det ægte Lutherske. Men derved mistede ogsaa denne Haandhævelse af den augsborgske Confession den Betydning, den under andre Forhold vilde have; Melanchton havde nemlig selv, som bekjendt, foretaget sig Forandringer i den, og navnlig forandret den 11te Artikel om Nadveren, efter sin senere calviniserende Anskuelse. Derfor vare reent calvinistiske Theologer ogsaa villige til at

*) Haandskrift paa det Kongl. Bibl. Ny Kongl. Saml. 4, 1128. Jvf. Pont. Ann. III. Side 441.

anerkjende denne Confession, og de gjorde det gjerne, for dermed at kunne støtte sig til dens saa almindeligt anerkjendte Autoritet. De danske Theologer kunde saameget mere ansee sig berettiget til at bruge den paa samme Maade, som den netop her var paabuden med en bestemt Protest imod en nøiere Udvikling af den oprindelige lutherske Lærdom. Derfor beraabte de sig nu saa ofte paa den, fordi de derved afviste alle de andre, lige fra dens Apologie, forfattet af Melanchton, indtil den Enigheds-Formel, der nu var i Gjærde. Da Hemmingsen kort iforveien i sin Dogmatik bestemt havde foredraget sin calvinistiske Nadverlære, benyttede han sig af den samme Tvetydighed, og søgte at vise sin Læres Overeensstemmelse med den augsborgske Confession, hvorved han bestandig havde denne for Øie i dens forandrede Form *).

De tydske Theologers Bestræbelser for at bringe en Enigheds-Formel tilveie, erholdt mere Eftertryk, da Churfyrst August i Sachsen stillede sig i Spidsen for dem, men dette skete først efterat der var foregaaet en theologisk-politisk Omvæltning i hans Lande. Medens Andreæ og Chemnitz foretog de indledende Skridt, holdt Hoiskolerne i Wittenberg og i Leipzig, ligesom den kjøbenhavnske, sig ganske udenfor disse Forhandlinger; og man kunde let faae Churfyrst August's Indvilligelse hertil, ved at forestille ham, at Tybingerne fremkom med nye Lærdomme, medens man i Wittenberg og Leipzig kun holdt sig til det Gamle. Paa disse Hoiskoler havde nemlig Melanchtons-Venner samlet sig, og deres Hensigt var her, som altid, at forebygge et Brud med Calvin og de sveitseriske Reformatorer, ved at opgive den skarpt lutherske Opfattelse af Nadveren. Churfyrst August,

*) Assertio Dni Hemmingii de coena Domini. Haandskrift paa Kongens Bibl. Gl. Kgl. Saml. 4, 1445.

ligesom Frederik II, forstod sig ikke stort paa de theologiske Spørgsmaal, men den Ærefrygt for Luthers Navn, der fra Barndommen af var ham indprentet, forenet med Ærefrygten for sin Faders Minde, der havde ordnet Kirken og Skolen efter Luthers Anviisning, var stærk nok til at gjøre ham døv for enhver Tale om Tilnærmelse til Calvin og Sakramentererne. Livlægen Peucer, Melanchtons Svigersøn, havde ganske vundet Churfyrstens Fortrolighed, men vilde han opnaae det Formaal, som han ansaae for sin Livsopgave, nemlig at ophæve Spliden mellem Lutherdommen og Calvinismen, maatte det for Churfyrstens Skyld skee paa en saadan Maade, at denne ikke mærkede andet, end at den ægte Lutherdom raadede i Churfyrstendommets Kirker og Skoler. Dette underfundige Spil, der aldrig kan undskyldes, selv om Peucer, efter sin store Mesters Exempel, benyttede det til at fremme en friere Videnskabelighed, søgte han i Forening med sine Venner, Geheimeraad Cracau og Churfyrstens Hofpræst, at gjennemføre, deels ved Udgivelsen af Skrifter, der uden at man for tydelig mærkede det, havde til Formaal at trænge Luther tilbage for at hæve Melanchton, deels ved Valget af saadanne Mænd til Professorer og Præster, der samstemmede med dem. Dette lykkedes ogsaa i flere Aar. Dengang Frederik II feirede sin Bryllupshøitid med Sophie af Meklenborg, var Churfyrst August herinde og flere Theologer i hans Følge. Hemmingsen fortæller, at han ved denne Leilighed confererede med dem om den christelige Troes Artikler, og at de vare fuldkommen enige; men skjøndt han nægter det, lader det næsten til, som om de havde truffen Aftale om til en bestemt Tid baade i Wittenberg og i Kjøbenhavn, paa eengang aabenlyst at tone Calvins Flag. Idetmindste traf det sig saa, at i Januar, samme Aar som Hemmingsen udgav sin Syntagma, utkom i Leipzig paa Vötelin's

Forlag et Skrift, betitlet **Exegesis perspicua controversiæ de coena Domini**, der var forfattet af de wittenberger Professorer dog uden Navns Nævnelse. Dette Skrift, der ligesom Hemmingsens **Syntagma**, utvetydigt vedkjendte sig Calvinismen, aabnede den forblindede Churfyrstes Øine, og han greb nu til de strængeste Forholdsregler mod sine fordums Venner. Peucer, Cracau og Hofpræsten bleve fængslede, og den strængeste Undersøgelse foretagen, der havde mange Professorers og Præsters Afsættelse til Følge. Churfyrsten lod anstille en Takkefest for det calvinistiske Kjætteries Udryddelse og han sluttede sig nu ganske, om ikke til de stridende Jenenſere, der altid havde været Wittenbergernes meest forbittrede Modstandere, saa dog til de moderatere Tybinger, og gik ind paa Andreæ's Forligelsesplaner, hvis virksomste Befordrer han for Fremtiden blev.

Hemmingsens omtalte dogmatiske Hovedværk, den modneste Frugt af hans theologiske Granskning, ***Syntagma institutionum Christianarum***, er altsaa især bleven bekjendt, fordi han deri om Nadveren lærte, at „Christus er her tilstede ikke med Hensyn til Stedet, thi spørger man om Stedet, da er Christi Legeme begrændset i Himmelen, men med Hensyn til Menneskets Tro, der rigtig bruger Christi hellige Nadver“ *). Det aabenbart Calvinistiske, der ligger deri, at først den Nydendes Tro gjør Sacramentet til Sacrament, kunde heller ikke herhjemme undgaae Opmærksomheden; og Universitetets Kantsler Niels Kaas henvendte sig til den unge Jakob Madsen fra Aarhuus for at erfare hans Mening desangaaende; denne Mand var nylig, efterat

---

*) **N. Hemmingius, Syntagma pag. 243: Adest quidem, non ratione loci, nam si locum spectas, corpus Christi in coelo est** *περιγραπτον*; **sed ratione fidei hominis legitime utentis sacra coena Christi.**

han i længere Tid havde opholdt sig i Udlandet, hvor han navnlig havde studeret ved det tydske reformeerte Universitet i Heidelberg, bleven ansat først som Professor i Latin senere Græsk, hvor han kom istedetfor Hans Hemmingsen, en Søn af Theologen, som Faderen havde den Sorg at see afsat paa Grund af forargerligt Levnet *). Paa Kaas's Forespørgsel erklærede Madsen sig fuldkommen enig med Hemmingsen; den her stillede Benægtelse non ratione loci forekom ham træffende at udelukke, hvad Luther og Melanchton kalde det Capernaitiske, eller den papistiske Forvandling af Nadveren, fordi Herrens Nærværelse ikke er en physisk men en sacramental; „ligesom Herren sad legemlig mellem sine Disciple dengang han uddeelte sit sande Legeme, saaledes er han nu i Himmelen, skjøndt vi i Nadveren nyde hans sande Legeme" **). Af de theologiske Professorer var Rasmus Mikkelsen Glad nylig bleven afsat, rimeligviis fordi han forsømte sine Forelæsninger ved idelig Omflakken i Udlandet, og i Sachsen havde man anbefalet Jørgen Dybvad til hans Efterfølger, der nylig var kommen hjem fra et Ophold i Wittenberg. Dybvad begyndte ogsaa strax at holde theologiske Forelæsninger, som det lader til i afgjort luthersk Retning, men han formaaede paa ingen Maade at maale sig med Hemmingsen i aandelig Dygtighed. Han erholdt heller ikke det ledige Professorat, der blev overdraget til Anders Larsen, tidligere Læsemester i Theologien og Kannik ved Kapitlet i Roskilde, om hvis theologiske Virksomhed ellers Intet er bekjendt. — Ogsaa Anders Vedel fik netop nu Leilighed til at lægge sin Hengi-

*) Winding, Acad. Hafniensis. Side 128.

**) Haandskrift paa Kongens Bibl. Gl. Kongl. Saml. 4, 1444. Jvf. Pont. Ann. III Side 507. Det synes her som om Madsen dengang har kjendt Uddelelses-Ordene: Det er Jesu sande Legeme, og netop benyttet dem paa sin Viis.

venhed for Dagen mod Hemmingsen ved en latinsk Oversættelse af dennes Skrift Livsens Vei; et af de faa, Forf. har affattet paa Modersmaalet, og hvori han giver en opbyggelig Fremstilling af de christelige Grundlærdomme, om Loven og Evangeliet samt disses indbyrdes Forhold.

Stod end Hemmingsen saaledes i Hjemmet næsten ganske uanfægtet, saa havde man dog i Sachsen et skarpt Øie henvendt paa ham. De i Sachsen affatte Professorer og Præster beraabte sig hyppig paa Hemmingsen og paa den kjøbenhavnske Høiskole, og dette bevægede Churfyrsten til at tilskrive sin Svoger for at advare ham mod sine Theologer, ligesom de andre lutherske Fyrster i Tydskland tidligere havde advaret ham. Denne Skrivelse blev ikke uden Virkning. Frederik II lod nemlig den 5 Juni Bispoppen, Professorerne og alle Kjøbenhavns Præster indstævne til at møde i Rigets Hovmester Peder Oxe's Huus, for i Overværelse af denne, af Kantsleren Niels Kaas og Rigsraaden Jørgen Rosenkrands at prøve deres Lærdom. Peder Oxe tiltalte først Forsamlingen paa følgende Maade: „I Dannemænd! min naadige Herre og Konge har befalet Kantsler Niels Kaas, Jørgen Rosenkrands og mig at give Eder Hans Naades Mandat og Villie tilkjende... I disse Dage er Hs. Maj. tilskreven af Churfyrsten, at de Theologi, som han haver anholdt, beraabe sig paa dette Universitetet og paa disse Kirker, at her skulde haves og læres ligesom de have lært om Sacramentet, og til ydermere Vidnesbyrd har Churfyrsten af Sachsen til egen Haand overskikket Kgl. M. en Bog udgaaen af Dr. Niels Hemmingsen, udi hvilken der skrives de coena Domini tværtimod Aug. Conf., hvilket Hs. M. saare ilde behager, derfor har Hs. Naade befalet os at sige Eder, at Theologi og Lærde her i Kjøbenhavn skal skrive og lære de coena Domini simpliciter juxta Aug. Conf., saafremt min

Herre ikke skal straffe det paa Eders Liv.... Og Eder, Dr. Niels lader min Herre befale, at I skal revocere den Artikel **de coena Domini**, hvorpaa vi er Eders Gjensvar begjerendes." — Derpaa tog Hemmingsen Ordet og svarede med Hensyn til den Tilbagekaldelse, der var forlangt af ham: „Der er en Proposition, som de stode sig over i mit Skrift, den vil jeg gjerne udslette, men jeg kan Intet skrive eller indsætte i dens Sted. Tydskland er stort og der ere mange Fyrster; hver har sine Theologer og de lempe sig efter deres Fyrster. Kongen af Danmark er Monark i sit Rige, ham bør vi at svare. Der udgaae mange **confessiones in Germania** og vel i 14 Dage den ene mod den anden, at vi skulde dem underskrive, er ubilligt. Min Bog har ingen Oprør været Aarsag til endnu; jeg takker Gud og Kgl. M. at her er Enighed i Kirker og Skoler om den ene Lærdom som den anden." — „Saa forstaaer jeg da Dr. Niels," udbrød Jørgen Rosenkrands, „at disse andre Theologi, her staaer, ere ligesaa gode som I, efterdi I siger, at her er Enighed." — „Jeg siger Intet om de Andres Bekjendelse", svarede Hemmingsen, „men siden min Bog udgik, er ikke lært anderledes derom end tilforn." — „Saa hører jeg," vedblev Rosenkrands, at I lære i Skolerne tværtimod det som prædikes." — „Hvad Præsterne lære er ikke min Sag", var Svaret, „jeg har endnu aldrig lært anderledes i 33 Aar. Jeg har disputeret tilforn her i Universitetet, og der jeg blev Doctor, trakterede Maccabæus det samme Argument. Jeg har lært det af Philip Melanchton og Andre, som ere lærdere end de, der nu staae imod." — Hermed havde Hemmingsen afgivet sin Erklæring og nu tog Biskoppen Poul Madsen Ordet for at svare paa Præsteskabets Vegne. Han begyndte med at minde om, at som Normer for for den danske Præstestand kunde egentlig kun de sachsiske Visitationsartikler betragtes, der vare vedtagne paa den Odenseer

Rigsdag og anbefalede i Ordinantsen, foruden den lille Catechismus, men meente iøvrigt, at den Splid og Tvedragt om den hellige Nadvere, naar man seer nøiere til, ikke hävde saa meget at betyde som mange af Uvidenhed meente. Ingen var jo nemlig saa grov og forblindet, at han vilde nægte Christi Nærværelse i Nadveren; det var kun om Maaden, hvorpaa han var der med sit hellige Legeme og sit dyrebare Blod, der twistedes, men denne Maade blev dog altid ufattelig for den menneskelige Fornuft, som man derfor helst maatte lade med Mund og Haand uoverfattet og henstille til den Gud, for hvem Intet er umueligt. Derpaa endte Bispoppen sit Foredrag med at udvikle, hvorledes man i disse Kirker forklarede Herrens Nærværelse i Nadveren, hvilket nok omtrent har været paa samme Maade Hemmingsen tænkte sig det, da Rosenkrands bemærkede dengang han var færdig, at denne Beskrivelse var ham altfor subtil. Derefter sluttede Peder Oxe Mødet med den Forsikkring, at intet ondt skulde komme dem til for hans Skyld, og med den Formaning, for Fremtiden at forblive ved Guds Ord og den augsborgske Confession *).

Faa Dage efter, den 9de Juli, vare Professorerne tilligemed Kjøbenhavns Præsteskab atter samlede og maatte underskrive følgende Forpligtelse, der i de stærkeste Udtryk gjentog, hvad der allerede det forrige Aar var paalagt dem: „Vi bekjende for den rette prophetiske og apostoliske Lærdom at være den, som kortelig er forfattet i Luthers Catechismus og den augsborgske Confession, hvilken Lærdom vor Konge saavelsom hans Fader altid haandhævet haver. Og bekjende os samme Lærdom baade hertil at have lært og prædiket og herefter i lige Maade at ville prædike og lære og ikke udi

*) Resen, Frederik II's Krønike. Side 287—89. Jvf. Haandskrift paa Kongens Bibl. Gml. Kongl. Saml. 4. 1446.

nogen Maade at vige fra samme Lærdom... og det ved den Eed, vi have svoret Gud og Øvrighed paa bemeldte augsb. Conf. og under Livs og Hals Straf om nogen bliver befunden derimod at gjøre. Og derfor ville vi ikke efter denne Dag, at noget skal præntes in Theologia enten her i Riget eller udenlands, uden at det tilforn af menige Professorer er overseet;" hvilken sidste Bestemmelse rimeligviis havde sin Grund i, at Hemmingsens omtvistede Bog var udkommen uden dette Gjennemsyn *).

Denne Erklæring, der altsaa udsagde, at de Underskrivende ogsaa hidtil havde lært efter den augsborgske Confession, underskrev ogsaa Hemmingsen, og det endda med det Tilføiende, at han gjorde det „af et oprigtigt Hjerte". Men desuagtet forlangte man af ham, at han bestemt og offentlig skulde tilbagekalde sin Lærdom om Nadveren. I Februar det fgd. A. modtoge de Høilærde nemlig gjennem fire Rigsraader et Brev fra Kongen, hvori han, efterat have talt om „hvorledes vore Kirker og Skoler ere mistænkte for, at der om Sacramentet anderledes prædikes og læres end udi vor kjære Hr. Faders Tid", nu forlanger, „at I strax beskeder Dr. Niels Hemmingsen for Eder og hannem tilholder skriftligen paa Latine, hvad som forargerligt er i hans Bog, in meliori forma at igjenkalde og sig derom forklare" **). Nu havde følgeligen den gamle Mand kun Valget mellem en offentlig Ydmygelse eller at give Afkald paa sit Embede og udsætte sig for Kongens Ugunst; at han vilde vælge det første kunde man efter hans hele tidligere Optræden neppe være i Tvivl om, og han kunde saameget mindre føle sig opfordret til her at bringe sin

*) Pont. Ann. III. Side 445—47. Haandskrift paa Kong. Bibl. Ny Kongl. Saml. 4, 1128.

**) Haandskrift paa det Kongl. Bibl., Gml. Kongl. Saml. 4. 1446.

Overbeviisning noget Offer, som han altid vilde betragte den hele Trætte som en Tvist om Ord, ikkun sværmerisk Uforstand eller personligt Fjendskab tillagde en saadan Betydning. Han beqvemmede sig altsaa til at udstede Gjenkaldelsen; rigtignok først efterat der var bleven holdt flere Møder i Consistoriet og hans Venner havde forestillet ham, hvormeget han udsatte sig for ved at nægte sin Underskrift. Han erklærede heri ikke blot, hvad han tidligere ofte havde forsikkret, at han i Læren om Nadveren fuldkommen stemmede med Luther, men ogsaa, hvad han tidligere aldrig havde indrømmet, at han i sin Syntagma havde skrevet anderledes og det efter Johan Calvins Mening, hvilket han hermed tilbagekaldte. Med hvilket Sind han gjorde det, viser følgende Yttring; han rakte nemlig Papiret til de andre Professorer i Consistoriet med de Ord: „Der har I det, gjør med det hvad I vil, men jeg bliver dog ved min Mening"; og dette viste han ogsaa. Imidlertid var man tilfreds med, hvad han havde skrevet; kun maatte han gjentage det baade paa Latin og paa Dansk; Revocationen blev da tilstillet Kongen og han lod den den 26 April forsyne med de andre theologiske Professorers Underskrift *).

Saaledes havde altsaa Kongen tilbageviist den Beskyldning, at han lod sine Theologer ustraffet krænke den af hans Fader indførte Kirkeorden; men iøvrigt tænkte han slet ikke at følge sin Svogers Exempel i den voldsomme Maade, hvorpaa han havde stræbt at udrense Calvinismen, ligesaalidt som han var tilbøielig til at gaae videre ind paa dennes kirkelige Planer. I dette sidste blev han ogsaa bestyrket ved det Forhold, hvori Holsteens og Slesvigs Theologer stillede sig

*) Pont. Ann. III. Side 454. fgd. Treschow, Jubellærere. Side 133 34.

til dem. Da nemlig Churfyrsten i Torgau havde afholdt et Møde af berømte Theologer, hvor et Bekjendelsesskrift var bleven affattet, der under Navn af den torgauske Bog dannede Grundlaget for Concordieformlen, oversendte han ogsaa dette til Hertugerne af den oldenborgske Stamme, der havde Besiddelser i Slesvig og Holsteen. Hos Hertug Adolph i Gottorp havde den daværende Hofpræst og Superintendent Poul v. Eitzen stor Indflydelse, en Mand, der som Theolog havde vundet et berømt Navn; men han meente sig fornærmet af Jakob Andreæ, der efter Peucers Fald afgav den ledende Tanke i alle Churfyrstens kirkelige Foretagender, og var maaskee netop af den Grund utilbøielig til at gaae ind paa disse. Hertugen foranstaltede i September et Møde af sine Theologer og Præster, 72 i Tallet, for at afgive Betænkning over den tilsendte torgauske Bog, men disse fraraadede bestemt dens Indførelse af flere Grunde; først fordi den var overflødig, da man havde Bekjendelsesskrifter nok; dernæst fordi den snarere vilde vække ny Splid end befordre Enighed, og fordi den atter opfriskede næsten glemte Vranglærdomme; endelig — og det var den vigtigste Grund — fordi den optog Brentz's forunderlige Meninger om Christi Majestæt. Denne Betænkning var affattet af Eitzen og blev oversendt Churfyrsten, førend endnu Hans den Ældre i Haderslev var bleven betænkt paa hvad han vilde gjøre i denne Sag. Han sammenkaldte derfor ogsaa i Oktober sine Præster og disse vedtoge en Betænkning, affattet af Provst Jørgen Pedersen i Tønder, der i Hovedsagen samstemmede med Eitzens, men dog talte i en mildere Tone. Hans den Yngre i Sønderborg og Pløen erklærede sig endog for sin Deel villig til at antage den torgauske Bog, men uden at han dog gjorde noget for at iværksætte dens Anerkjendelse*).

*) Dänische Bibl. IV. Side 223—40.

At Hemmingsens holdningsløse Færd under disse theologiske Forviklinger, blev skaanselløst spottet i latinske Smædevers, som dengang ret faldt i Tidens Smag, kan man ikke undre sig over; og var da ikke andet end Gjengjæld, dersom han ellers er Forfatter til det noksom bekjendte scomma episcoporum, som den almindelige Mening tillagde ham *). Men ogsaa hans private Liv gav Anledning til megen ilde Omtale. Hans første Ægteskab var meget ulykkeligt og han maatte tilsidst ved Tamperetten lade sig skille ved sin første Kone; det var et almindeligt Sagn — idetmindste omtaler Ivar Bertelsen i sit bittre Feideskrift mod Hemmingsen det saaledes — at han ved sin usømmelige ja barbariske Opførsel imod hende, under sine uanstændige Drikkegilder, selv havde givet Anledningen hertil **). Hvor meget der i denne Beskyldning maa tilskrives Polemikens Hæftighed, lader sig nu ikke afgjøre; men ganske forties tør dette Bidrag til Hemmingsens Characteristik dog ikke, da man ikke kan regne Ivar Bertelsen mellem de almindelige Bagvaskere. En Frugt af dette Ægteskab var den førnævnte Hans Hemmingsen, der paa Grund af sit udsvævende Levnet blev afsat fra sit Professorat. Hertil føie sig i Tiden twende andre Tildragelser, der heller ikke bidrage til at vise de daværende sædelige Tilstande i noget gunstigt Lys. En Præst ved Kjøbenhavns Hospitaler, Rasmus Hansen Reravь, der nylig havde fuldendt den første danske Oversættelse af Hemmingsens Postil, blev af Kongen beskikket til Præst i Rødby paa Lolland. Menigheden havde rigtignok valgt en Anden, den Afdødes Kapellan,

*) Haandskrift (Thottske Saml. 4. 331.):
Paulus amat Musas, Venerem Tycho, munera Nicolaus;
Lauriger indoctus, Petrus laudatur in aula;
Bartholides vulpes, servat Georg undique bilem.

**) Nyerup, Bidrag til Universitetets Historie. Side 36.

men ham fandt Kongen ikke skikket til dette Sogn, som „synderlig burde være forsørget med en lærd og anseet Person, efterdi det ligger paa et almindeligt Færgested (til de tydske Havne), hvor man drager frem og tilbage“. Nerav var en nidkjær Præst, der redelig stræbte at gjøre sin Kaldelse Fyldest, men Menighedens voldsomme Modstand bragte det tilsidst saavidt, at han indgav en Klage. Derved oplystes det, at tre af Sognefolkene med voldsom Haand havde overfaldet Præsten, og den ene af disse endog undsagt ham paa Livet; Almuen vilde ikke tiende, Huusfolk ikke gjøre Hoftdage, Børn hindredes fra at lære Katechismus; „hold Eders Børn til at drive Plog, og faaer dem en Smække-Svøbe“, raabte En af Sognemændene paa Kirkestævne, da Præsten ankede derover, og saaledes mødte der ham Fortræd allevegne *). — Biskoppen i Skaane, Tyge Asmundsen, ogsaa en Ven af Hemmingsen, nødte en forargelig Proces, hvori han dog erkjendtes for uskyldig, til at nedlægge sit Embede. En utugtig Præstekone fra Landskrone, der af sin Mand var anklaget for Hoer, og derfor indstævnet for Kapitlet, udlagde Bisskoppen som den Skyldige; men da Kapitlet ikke vilde dømme sin egen Superintendent, blev der nedsat en overordentlig Ret, bestaaende af 5 Adelige og 9 Professorer, mellem hvilke Peder Oxe, Niels Kaas, Niels Hemmingsen og Poul Madsen. Tyge Asmundsen blev erklæret aldeles brødefri, men maatte dog, efter Anklagerens Paastand, frie sig med Eed, og Bagvaskelsen kunde Dommen ikke lukke Munden paa. Sygelig som han var, krænket og fortrædiget i sin hele Virksomhed, besluttede han at nedlægge sit Embede, og tog, Juledag 1577, i en talrig Forsamling, Afsked med sin Menighed **). Han levede siden som Kannik i Lund, og

*) Den danske Psalmedigtning. I. Levnetsløbene. Side 20.
**) Sammesteds. Side 18.

gav som saadan sin Stemme til sin Efterfølger, Niels Hvid's Valg.

Det var altsaa Frederik II's bestemte Villie, at forebygge det Brud mellem de lutherske og calvinistiske Menigheder, som de tydske Fyrster og Theologer tilsigtede ved deres Forhandlinger om at sammenfatte den udelukkende lutherske Lærdom i en bestemt Formel; og dette Diemed vilde han opnaae derved, at den eengang vedtagne kirkelige Orden strængt overholdtes i enhver Landskirke, men dog med Anerkjendelsen af det christelige Fællesskab. Om han end derfor nu bestemt vilde hævde den augsborgske Confession og dens Lærdom, saa vilde han dog dermed ikke sondre sig skarpt fra de calviniserende Menigheder, da disse i Almindelighed ogsaa villig vedkjendte sig denne i dens forandrede Form. Saaledes skrev Dronning Elisabeth til Kongen, at skjøndt den ikke var anerkjendt i England, saa havde man der dog intet imod den, da man billig maatte oversee de smaa Ufuldkommenheder, der klæber ved alt menneskeligt. For Protestantismens mægtige Beskytterinde i Europa kunde de tydske Fyrsters Bestræbelser, der nødvendig vilde medføre en Schisma i Protestantismen selv, ingenlunde være ligegyldig. „Hvad der hidtil i lang Tid har modstaaet Pavevælden — skrev hun i sit Brev, dat. d. 29de October 1577 — hvad der endnu modstaaer den, er vor Enighed, der i Christo eendrægtig have sammensvoret os mod de romerske Kjætterier og den latinske Afgud... Det eneste Frelsens Haab seer den romerske Antichrist i vor Uenighed". Derfor beder Elisabeth Kongen paa det indstændigste, at han vil anvende al sin Indflydelse hos Churfyrsten af Sachsen, for at bevæge ham til „at sønderrive det affattede Bekjendelsesskrift og forhindre dets Underskrift, da han dermed vilde bevare mange Tu-

finders Liv fra Undergang, deres Blod fra Udgydelse" *) — Ord, som den senere Tids Erfaring ikke kan kalde for stærke.

Med Sachsen havde imidlertid Churbrandenborg forbundet sig, for at erholde den paa et Møde i Bergen paany gjennemseete torgauske Bog overalt vedtagen; men den Maade, hvorpaa disse Fyrster her optraadte som bemyndigede Styrere for alle lutherske Samfund, maatte ogsaa af politiske Grunde gjøre den danske Konge betænkelig ved, ubetinget at føie sig efter dem. End ikke Hertugerne i Holsten og Slesvig vare at formaae til, alvorligt at indlade sig med dem, og Poul v. Eitzen i Gottorp lod sig, ligesaalidt som Jørgen Pedersen i Tønder, bevæge til at forandre sin eengang i denne Sag udtalte Anskuelse. Men vilde Kongen vente at vinde nogen Indflydelse paa de tydske Fyrster, maatte han bestemt vise, at den kirkelig-politiske Union, han tilsigtede, ikke hindrede ham i at hævde den rene lutherske Lærdom i sine Lande. Hvad der i denne Henseende stod hans Planer i Veien, var det, at Hemmingsen, den kjøbenhavnske Høiskoles berømteste Theolog, engang var kommen i Orde for Calvinisme. Uagtet sin afgivne Gjenkaldelse vedblev han dog sin tidligere Læremaade, og talte kun om den som en Tilstaaelse, der var ham aftvungen, og som han havde beqvemmet sig til at afgive for Fred og Enigheds Skyld. Man meente i Almindelighed, at Jørgen Dybvad, der var bleven Professor i Mathematik, af Misundelse over Hemmingsens Anseelse, hemmelig underrettede Tydskerne om, hvordan det gik ved Universitetet. Men disse kunde vel ogsaa nok uden det selv see, at hans Gjenkaldelse ikke havde stort at betyde, og formaaede derfor Churfyrst August til,

*) Pont. Ann. III. Side 472—74.

paany at henvende sig til sin Svoger for at bevæge ham til, fuldkommen at fjerne Hemmingsen fra Høiskolen. Da alt hvad der tidligere var skeet, kun havde bidraget til at henlede Opmærksomheden paa Hemmingsens Calvinisme, besluttede Kongen at gjøre en Ende paa den Sag. Uden at man mærker til, at nye Undersøgelser bleve indledte, erholdt Hemmingsen sin Afsked fra Universitetet, dog i meget naadige Udtryk, hvorved der tillige, paa Grund af hans tidligere Fortjenester, blev indrømmet ham et Kanonikat i Roskilde, foruden flere Kirketiender til hans fremtidige Underhold. Hemmingsen maatte saaledes opgive en Lærervirksomhed, som han med Hæder havde øvet gjennem mange Aar, og henlevede siden i Roskilde en rolig og sorgfri Alderdom *).

Hemmingsens Afsked var det Offer, Kongen bragte de tydske Theologer og Fyrster, for derved til Gjengjæld at vinde villigere Øren for sine Enigheds-Bestræbelser. Ligesom før Dronning Elisabeth, henvendte nu en anden calvinistisk Fyrste, Henrik af Navarra, som dengang stod i Spidsen for Hugenotterne under de blodige Kampe, sig til Kongen, med indstændige Begjæringer, at han vilde anvende alt for at forebygge, at ikke saamange Kirker bleve uskyldigt og uhørt fordømte, samt for at foranstalte en Synode sammenkaldt af alle dem, der „med Forskydelse af det papistiske Afguderi, antage Guds rene og salige Ord, og paakalde den samme Skaber og Frelser". Det Forhold, hvori de schweitseriske Reformatorer traadte til Luther og hans Venner, gjentager sig bestandigt; ligesom Zwingli var rede til i Marborg at række Luther sin Broderhaand, saaledes vare de schweitserisk reformerede Menigheder altid rede til at anerkjende Samfundet med de lutherske, da de i den forskjellige Opfattelse af

*) Pont. Ann. III. Side 174—75.

Nadveren kun saae en theologisk Meningsforskjellighed, medens for Luther og hans Venner Tvivlen om Herrens virkelige Nærværelse i sit Naademaaltid var en Fornægtelse af Christendommens inderste Hjerteliv, som de derfor med Afsky viste fra sig. Frederik II, ligesom de i hans Tid formaaende Theologer og Præster, var mere tilbøielig til at betragte Forholdet paa Calvinisternes Viis, men da dog den danske Kirke var reformeret efter luthersk Mønster, maatte han være nærmest til at forsøge en Mægling. I et Brev til Henrik af Navarra (dat. Koldinghuus d. 13de Juni 1580), forsikkrede han denne, at han i en Samtale med Churfyrsten det foregaaende Aar, havde gjort sig al Umage for at vinde ham, hvilket han ogsaa nok haabede skulde lykkes, da han havde forestillet sin Svoger, at han ved at søge Enigheden ad den Vei, han hidtil havde fulgt, kun fremkaldte Uenighed. I dette Foraar havde han atter ventet Churfyrstens Besøg, men der var indtruffet Forhindringer, og derfor var det ikke kommet til nogen bestemt Aftale. „Hvad Churfyrsten hidtil har gjort — vedbliver Kongen i sit Brev — det har han gjort af oprigtig Iver for at fremme Enighed, om ogsaa Jakob Andreæ — hvem Du mener allerede spiller Pave i Tydskland — eller andre Professorer misbruge Fyrstens Godhed, og istedetfor Fred og Ro, som Fyrsten tilsigter, bringer Krigens Forstyrrelse over Kirke og Rige. Jeg for min Part har slet ikke befattet mig med nye Formularer eller nye Underskrifter, men kun holdt mig til den indførte Ordinants". Sluttelig gjentager han Forsikkringen om at ville anvende Alt, for at fremme Enighed mellem de reformerede Kirker *).

*) Dette Brev er ikke optaget i den Brevverling imellem Kongen og Henrik af Navarra, som Resen har i Bilagene til Frederik

Medens Kongen var beskjæftiget med disse Tanker, opholdt han sig paa Tilbagereisen nogle Dage paa Antvorskov-Kloster, som han nylig havde forandret til en Kongsgaard *). Her erfarede han, at de tydske Theologer og Fyrster havde fuldendt deres Værk, idet han erholdt Opus Concordiæ tilsendt, der foruden den nylig affattede Concordieformel ogsaa indeholdt alle de andre af Reformatorernes Skrifter, der nu skulde gjælde som Regler for Lærdommen; Bogen var kosteligt indbunden i Fløiel med Guldbeslag, og ledsaget af en Skrivelse fra Churfyrsten til Kongen, hvori han bad ham om at læse den, og derpaa antage den i sine Riger. Antagelsen af denne Bog var et aabent Brud med Calvinismen, som Kongen endnu havde haabet at forebygge; af theologiske Raadgivere havde han kun hos sig sin tydske Hofpræst Knopf, og maaskee Klosterforstanderen, Ivar Bertelsen, begge Philippister; og Kongen betænkte sig ikke længe paa, hvad han vilde gjøre. Der fortælles, at da han en Nat ikke kunde sove og vidtløftig overveiede Sagen, stod han pludselig op, og bad sin Kammerjunker gjøre Ild. „Han havde fanget en Djævel, som han vilde brænde“, sagde han, og da Ilden stod i lys Lue, kastede han Bogen deri **), hvorpaa han den følgende Dag (den 24de Juli), lod Breve udgaae til alle Bisper, der paa det strængeste forbød Bogens Antagelse. Om Kongen virkelig har brændt Concordieformlen som en djævelsk Bog, er bleven meget omtvistet ***), men vist er det, at Forbudet blev udstedt, der lød saaledes: „Vider, at

II's Krønike; men det findes i Haandskrift paa Kongens Bibliothek. Gaml. Kongl. Saml. 4. 2582.

*) Daugaard, de danske Klostere. Side 279.

**) Resen, Frederik II's Krønike. Side 328.

***) Herman ab Elsvig, Disqvisitio historica de formula concordiæ, num in Dania combusta. 1716.

den Bog man kalder **opus concordiæ**, som nu i lang Tid udeluffende har været udi Værk, er nu i Tryk udgangen, og er os deraf et Exemplar tilkommen. Og efterdi udi denne Bog skal findes den Lærdom, som os og vore Kirker fremmed og ubevaant er, at letteligt derover den Enighed, som til Guds Lov disse Riger haver været holden udi, kunde forstyrres.... thi byde vi Eder og alvorligen befale, at I strax tilsige alle Bogførere, der udi Stedet, som pleier at indføre Bøger, at de aldeles ingen af fornævnte Concordiebøger kaldte, tiltænke at indføre, sælge eller afhænde her udi Riget, saafremt de ikke derover vil have forbrudt deres Boeslod, og straffes paa Livet uden al Naade... Desligeste at I strax tilskrive alle Præsterne i Eders Stift, og dem, som Skolerne forestaae, at de ikke tiltænker at lade samme Bog findes hos sig, saafremt de ikke derover vil have forbrudt deres Kald*). — For at bevare Enigheden, afviste altsaa Kongen den nye Enighedsformel, og naar der som Grund dertil anføres, at der i denne fandtes den Lærdom, som er disse Kirker fremmed og ubevant, da kan der ikke være nogen Tvivl om, at det er Hemmingsens og hans Skoles Calvinisme, der har fremkaldt Forbudet.

Desuagtet kom Hemmingsen dog ikke, hvad mange havde ventet, tilbage til sit Embede igjen; men da Jakob Madsen, der tidligere for Kantsleren Niels Kaas havde erklæret sig fuldkommen enig med denne, kom til at indtage hans Plads ved Universitetet, viser dette tydeligt nok, at det var hans Person, ikke hans Lærdom, man frygtede. Concordieformlens Afviisning blev ogsaa, saavidt man kan skjønne,

*) Pont. Ann. III. Side 481. sgd. Haandskrift paa Kongens Bibl. Ny Kongl. Saml. 4. 1128.

overalt i Landet modtaget med Glæde. Da Bisp Poul Madsen bekjendtgjorde Forbudet for Stiftets Præster, ledsagede han det med en Skrivelse, der slutter med den Formaning, at „de flittig skulde bede Gud om at bevare Kongen standhaftig i saa fromt et Forsæt til hans Navns Ære, og til vore Kirkers fromme og heldbringende Enighed“ *). Den fynske Bisp Niels Jespersen bekjendtgjorde Forbudet ved et Synodal-Monitum, der er gjengivet saaledes: „Ingen Præst skal prædike aabenbare eller disputere noget i Samfærde om den nye Tydsklands Theologie, som der er opkommen nu nyligen *de coena domini* synderlig ved Jacob Andreæ hos Churfyrst August i Meissen. Det er forbuden alvorlig og flittelig af Kongl. Majestæt og befalet, at Superintendenten skal give saadant tilkjende“ **). Poul v. Eitzen gav i de stærkeste Udtryk sin Harme Luft over det nye Bekjendelsesskrift: „han vilde heller lade sin høire Haand hugge af, end underskrive denne Formel; han vilde sætte sig imod den, og hverken sky Strikke eller Sværd, Ild eller Vand“ ***). Hvorledes de øvrige Bisper modtoge Forbudet, er ikke bekjendt, men ingensteds mødte det nogen aaben Modstand.

Heller ikke her udeblev den philippistiske Retnings priseligste Frugt: Interesse og Iver for en friere Videnskabeligheds Fremme. Tyge Brahe, rigelig understøttet med kongelige Forleninger, fortsatte paa Hveen sine astronomiske Jagttagelser, og hans Bolig Uranienborg var saavelsom hans videnskabelige Apparater udstyret med fyrstelig Pragt. — Anders

*) Pont. Ann. III. Side 98. Fuldstændigt hos Zwergius, det sjællandske Klerest. Side 96. fgd.

**) Pont. Ann. III. 486.

***) Treschow, Jubellærere. Side 26.

Vedel havde ved sin Fordanskning af Saxo, der udkom 1575, vundet sig et udødeligt Navn, og hans historiske Studier ledede ham ogsaa til den Tanke at udarbeide Kirkens Historie i Danmark, hvortil han gjorde en Begyndelse ved Udgivelsen af Adam af Bremens Bispekrønike. Ivar Bertelsen havde fundet en Afskrift af den i Sorø Kloster, som han sendte til Biskop Poul Madsen og denne atter til Kantsleren Niels Kaas, der opmuntrede Vedel til at besørge Haandskriftets Udgivelse. Ved omhyggelige Undersøgelser udfandt Vedel Forfatterens Navn, og den Udgave af Bispekrøniken, der udkom fra hans Haand 1579, bærer Præget af hans Flid og Nøiagtighed. Det laae den Tids Lærde temmelig fjærnt at befatte sig med Kirkehistorie, og for at man ikke skulde tro, at han med denne Bog vilde anbefale Pavedømmet, ledsagede han den med en lang Afhandling som Fortale til Forsvar for den evangeliske Kirkeforfatning *). Til at udarbeide en fuldstændig dansk Kirkehistorie kom han aldrig; men, at han dog havde Øie for at bevare Sammenhængen i den foregaaende kirkelige Udvikling, viser det Udkast til en saadan, han har efterladt, hvori den danske Kirkes Historie væsentlig deler sig for ham i trende Afsnit; det første: „hvorledes Messiæ Fødsel og helliggjørende Kundskab er først aabenbaret i disse nordre Lande"; det andet: „hvorledes den romerske Antichrist har sneget sig herind i disse Lande som i andre omliggende, og under et helligt Skin forført og forvildet utallige, enfoldige Christne, dog der forhaabes visselig, at mange ere beholdne ved Saligheds Tro og Bekjendelse, som de havde af deres Børnelærdom og Guds Aands Indskydelse"; det tredie: „hvorledes Guds hellige Ord og den sande Lærdom om Salighed alene at bekomme ved Jesum Christum, er igjen kom-

*) Wegener, A. S. Vedel. Side 105 og 113.

men paa Fod, og den papistiske Lærdom udfeiet ved mærkelige lærde Mænd, som Gud dertil beskikkede i denne sidste Verdsens Alder" *). For at fuldføre dette og lignende omfattende historiske Arbeider, maaskee ogsaa fordi han var kjed af sin præstelige Virksomhed ved Hoffet, opgav Vedel sit hidtil hafte Embede, og erholdt i Foraaret 1581 som kongelig Historiograph et Kanonikat ved Ribe Domkapitel, tre Aar efter endog dertil et af Prælaturerne **), saa at han var istand til i sin fremtidige Bolig, Liliebjerget ved Ribe, at fortsætte sine Studier under de gunstigste Forhold.

En anden mindre glædelig Betragtning af hiin Tid er den Yppighed og Usædelighed, der raadede i alle Forhold. Alle juridiske Undersøgelser, som Usædeligheden fremkaldte, vare henlagte under Kapitlernes Afgjørelser i hvert Stift, men ved disse saakaldte Tamperetter herskede stor Vilkaarlighed, da man ikke længer kunde følge de gamle kanoniske Love og dog endnu ikke havde truffet nye Bestemmelser. At værne om Ægteskabets Hellighed som en af Gud indsat Orden ogsaa for Geistligheden, maatte naturligviis være en Hovedopgave for de evangeliske Prædikanter***); men i flere Henseender opgav man dog de ældre strængere Bestemmelser, navnlig med Hensyn til de forbudne Led, uden at der dog havde dannet sig nogen fast Praxis. Dette var i flere Aar Gjenstand for Kongens og Rigsraadets Overveielse. Hemmingsen, hvis Raad gjerne blev hørt ved alle kirkelige Foranstaltninger nu ligesaa fuldt som tidligere, afgav sin Betænkning i sit Skrift „libellus de conjugio, repudio et divortio," der udkom 1578, nærmest sammenskreven til deres Underretning, der

*) Wegener. A. S. Vedel. Side 144.

**) Sammesteds. Side 117 og 138.

***) N. Palladius, Ecteskabs-Regler. 1557.

skulde dømme i saadanne Sager og ledsaget med oplysende Exempler af en Mængde vanskelige Tilfælde, der vare ham forelagte. For at erfare Bispernes Mening om en saa vigtig Deel af den kirkelige Lovgivning, samlede Kongen dem alle til et Møde i Kjøbenhavn. Det var det eneste Bispemøde, der blev holdt i denne Konges Tid og heller ikke dette synes at have været af synderlig Betydning, da der slet ikke fortælles noget om dets Forhandlinger, ja end ikke Tiden, naar det blev holdt, er ganske sikker. Vi kjende det kun af et Brev, som Kongen tilskrev de forsamlede Bisper*), hvori han anker over Præsternes forargelige Levnet: „Vi have befundet, at der mangesteds udi Riget findes stor Brøst hos Provster saavelsom hos Præster, at hos mange deres Lærdom og Levnet ikke følges ad, men en Part af dem føre et utilbørligt Levnet udi idelig Drukkenskab, Horeri og andre saadanne Laster, hvormed de give Andre Forargelse... thi bede vi Eder og alvorligen befale, at have tilbørligt Opseende i Eders Stift paa Provster saavelsom paa Præster, deres Levnet, hvorledes de skikker og skaaer dem, og hvis Nogen findes at føre et saadant forargeligt Levnet, at I da ikke oversee med Nogen, men dem strax afsætte“... For at give Befalingen end mere Vægt, blev der føiet til, at dersom Bisperne vare efterladne i deres Tilsyn; „da befale vi vore Stiftsleensmænd Eder uadspurgt, at finde der Raad til“. — At ikke blot Geistlighedens, men ogsaa de andre Stænders Usædelighed gav Grund til Klage, viser et andet Kongebrev fra 11te Juni 1580: „Efterdi vi

*) Pontoppidan anfører dette Brev (III. Side 438) dateret den 8de Juni 1574; men i Haandskrift paa Kongens Bibl. er det henført til den 28de Juni 1579. (Ny Kongl. Saml. 4, 1128). Det kan derfor være tvivlsomt, naar Mødet blev holdt, men dets Resultat fremkom først i Frederik II's Ordinants om Ægteskabssager 1582.

ere komne i Forfaring, hvorledes mange her udi Riget baade Ædel og Uædel leve et ondt og forargeligt Levnet med Boelskab og løse Kvindfolk, som de holder hos dem i deres Huse og hvormed de omgaaes aabenbarligen uden al Blusel; derfor skulle Provster og Præster først straffe hemmeligt for saadant forargeligt Levnet, og dersom de endda ikke skilles, skulle de tre Søndage efter hverandre fra Prædikestolen advare dem. Om de endda ikke inden den Tid har skilt dem ved samme løse Qvindfolk, da skulle de offentlig bandsættes. Saafremt Nogen af Præsterne seer igjennem Fingre med dem, da have de deres Kald forbrudt" *). — Endelig udkom, efter at være „overveiet af Danmarks Riges Raad og nogle Høilærde i Riget", Frederik II's Ordinants i Ægteskabssager, den 19de Juni 1582, der omhandler saavel Trolovelsen som Ægteskabet og Skilsmissen. Som de forbudne Led nævnes her, det første, det andet og det tredie, eller Sødskende, Sødskendebørn og Næstsødskendebørn; medens det fjerde Led derimod var givet fri. Dog vare „for mærkelige Sagers Skyld" de fyrstelige Personer undtagne, og Kongen forbeholdt sig, uden at det dog udtrykkelig er nævnet, i disse Forhold den pavelige Dispensation, saa at han, efter at have forespurgt sig hos de Høilærde, kunde bevilge Ægteskaber i andet og tredie Led, uden at dog dette skulde holdes for Lands Skik **).

For at bringe mere Orden ind i Forvaltningen af Kirkernes Gods og Rente, blev det, Aarsdagen efter den omtalte Ordinants's Udstedelse den 19de Juni 1583 ***), overdraget

*) Danske Magazin. VI Side 221.

**) Friis Edvarsen, Skjelskørs Beskrivelse. Side 417.

***) Friis (Skjelskjørs Beskrivelse. Side 400), anfører dette Kongebrev fuldstændig under dette Datum; Pontoppidan omtaler det kun, men under Aaret 1582. (Ann. III. Side 492).

Leensmændene: „at have i Forsvar alle de Kirker, Præster, Degne, Kirketjenere og Kirkegods, Præstetiender, Præstegaarde og Degneboliger, som findes i deres Leen; de skulle aarlig lade forhøre Kirkernes Regnskab hver i sit Leen og have Indseende med, at Kirkerne skeer Fyldest og holdes i Hævd og Bygning, og at deres Rente dem til Bedste anvendes og til intet andet; stæde og bortfæste Kongens og Kronens saavelsom Kirkens Part af Tiendekornet, til hvem der meest vil give deraf; og for dette som for alt andet, hvad der af samme Jurisdiction blev oppebaaren, gjøre godt og klart Regnskab“. Altsaa alt, hvad der forhen havde været Stiftsleensmanden overdraget for det hele Stift, blev nu fordeelt, saaledes at hver Leensmand varetog Bestyrelsen af Stiftsgodset for sit Leen, dog med Undtagelse af de Sogne, hvor Kapitlerne havde Patronatsret. Som Grund til denne Forandring anfører Brevet, at „dette Tilsyn med det geistlige Gods faldt Stiftsleensmanden besværligt paa Grund af Stifternes store Udstrækning“; og vi kunne vel hertil føie en anden, at det heller ikke blev udført med den behørige Nøiagtighed. Allerede Christian III havde klaget over, at der ikke forefandtes nøiagtige Jordebøger over dette Gods, saa at „Enhver begyndte at raade dermed som ham lystede“ og derfor paalagt sin Rentemester at skaffe dem tilveie *). Dog er dette neppe skeet; idetmindste forlangte Kongen nu paany, at saadanne skulde optages. Derfor paalagde han i et Brev (dat. d. 10 Januar 1583) Stiftsleensmanden paa Lundegaard — og rimeligviis ogsaa de andre Stiftsleensmænd — at optage en Fortegnelse over „al vor og Kronens Rente, Herlighed og Rettighed, som os tilkommer af Stiftets Juridits..... desligeste dersom der findes nogen Kirker, som Adel eller Andre til-

*) Krag og Stephanius, Christian III's Historie. I. Side 298.

holde sig jus patronatus til"*). For at lette Stiftsleensmændene dette Tilsyn, der maatte være meget besværligt, da alle Afgifter ydedes in natura, vare Stiftsskrivere blevne ansatte som deres Hjælpere, og deres Tal hyppig forøget — saaledes havde 1578 Lolland og Falster, hver sin Stiftsregenter i Hack Ulfstand til Hækkebjerg, Hovedsmand paa Aalholm, og Hemming Gjøe til Kierstrup, Hovedsmand paa Nykjøbing **); — men nogen Orden har der neppe været med Tilsynet, ligesaalidt som der var det med Anvendelsen af Indtægterne. Denne Uorden har udentvivl Adelen draget sig til Nytte, og derfor i denne Tid tilvendt sig Eientomsret over de Kirker med deres Tiender og øvrige Indkomster, der laae paa deres Godser, hvorved altsaa den Kaldsret, der var indrømmet, blev udvidet til en Eiendomsret over Kirkerne, hvilket man tidligere neppe har kjendt. Den Forandring, der nu foregik i Bestyrelsen af Kirkegodset, maatte end mere bidrage til at befæste denne Adelens Eiendomsret som Patroner; da Leensmandens Myndighed i verdslig Henseende ikke udstrakte sig til Adelens Godser, maatte det falde naturligt, at denne ogsaa i kirkelig Henseende udøvede hans Myndighed indenfor sine Enemærker. Derimod kan det vel være, at dette Leensmændenes geistlige Tilsyn betydelig har indskrænket Bispernes Myndighed; saavel deres Indflydelse paa Præsternes Beskikkelse som i det Hele deres Myndighed over Stiftets Præster og Lærere; men dog hengik der længere Tid, førend denne Følge ret kom til at vise sig ***).

Vende vi os atter til de almindeligere kirkelige Forhold, da kunde Papismens altid dristigere Optræden i disse

---

*) Haandskrift paa Kongens Bibl. Ny Kongl. Saml. 4. 1128.
**) Haandskrift paa Kongens Bibl. Ny Kongl. Saml. 4. 1188.
***) Jfr. Engelstoft, Om Patronatsretten. Side 65—67. Theologisk Tidsskrift. VI. 2.

Aar vel give de protestantiske Fyrster grundet Anledning til Frygt og vække Ønsket om ved forenede Kræfter at afværge den truende Fare. „De, der i Spanien eller Italien blive mistænkte for den reformerede Religion, maa alle prøve Korsets Bitterhed; i Frankrig vil Pavens Sendebud imod Rigens Raads Villie og Samtykke nøde dem til at antage tridentiner Mødets Forordninger samt indføre Inqvisitionen, hvilket strider imod den franske Kirkes Friheder; i England ere Jesuiterne beskjæftigede med at sætte Undersaatterne op mod deres Øvrighed, og i Skotland have Papisterne i alle Maader lagt sig om Borde med Kongen at forvende hans Sind, og havde ikke den gode Herre fra Barnsbeen været saa vel oplært og ved Dronningen i Englands Raadførsel bleven end mere bekræftet, da havde vel en blodig Tvist reist sig mellem England og Skotland; i Nederlandene er stor Elendighed, og da der ingen Haab er for dem at blive hjulpne af Fremmede, synes det umuligt for dem at kunne modstaae den spanske Magt; i Sveitserland har romerske Skalkestykker bragt det saavidt, at en ret skadelig Krig blandt dem selv er opblusset; i Sverrig leve Indbyggerne i stor Frygt, siden papistiske Skikke ere igjen indførte i Menigheden, og Jesuiterne have indtrængt sig i Hjertet af Riget". Denne Fremstilling af Tidens Forhold gav Henrik af Navarra i et Brev til Frederik II, hvor han atter optog sit tidligere Forslag om en Union til Forsvar mod den fælles Fjende mellem alle protestantiske Fyrster; og han maatte saa meget tillidsfuldere henvende sig til Danmark med dette Forslag, som man her mere end noget andet Sted havde holdt sig fri for alle jesuitiske Indskydelser; ja man havde endog det foregaaende Aar ligesom flere Steder i Tydskland, forbudt Indførelsen af den gregorianske Kalender fordi den hidrørte fra en Pave *).

*) Pont Ann. III. Side 492.

Den Union, den franske Fyrste foreslog, havde nærmest et politisk Øiemed, men skulde dog hvile paa et religiøst Grundlag, idet han gik ud fra, at alle Protestanter væsentlig vare enige, og mindede derhos om, at der ogsaa under Pavedømmet var Splid imellem Theologerne uden at dog denne ledede til noget kirkeligt Brud. Vel kaldte man hans Troesfæller Zwinglianer eller Calvinister, men skulde de kalde sig efter nogen Mands Navn, maatte det være Luthers, thi det var for at forsvare hans Navn, utallige Mennesker nu i de sidste 60 Aar vare ihjelslagne; vel var der twistet endeel om Herrens Nadver, dog vare begge Parter enige i, at „Brødets og Vinens Brydelse er Christi Legems og Blods Samfund, men hvad Annammelsens Maade angaaer, da er det et altfor subtiligt og curiøst Spørgsmaal, hvorved Nogle have indviklet os i saamange Tvistigheder og Trætter“. For imidlertid at udjævne disse, var det atter hans Ønske, at en almindelig Synode maatte blive sammenkaldt, hvor en theologisk Overeenskomst maatte kunde bringes tilveie.

Frederik II. var imidlertid ikke saa villig til at indlade sig paa Henrik af Navarra's Planer; at bilægge den kirkelige Tvist, maatte han vel ansee for ugjørligt nu, da de tydske Lutheraner ved at antage Concordieformlen havde sondret sig ligesaa skarpt fra Calvinismen som fra Romanismen, hvilket han forgjæves havde bestræbt sig for at forhindre. Hvad Sagens politiske Side angik, da kunde en saadan Alliance let lede Kongen ind i Forviklinger, han saameget hellere vilde søge at unddrage sig for, som han ikke saae den truende Fare i sin umiddelbare Nærhed. Kong Henrik III af Frankrig saavelsom den tydske Keiser betragtede naturligviis Henrik af Navarra's Bestræbelser med mistænksomme Øine, og derhos havde dennes Ambassadør, Jakob Segur Bardillan fornærmet Kongen ved først at henvende sig til de protestantiske Fyrster i

Tydskland. Vel undskyldte han dette senere med, at et Rygte om Kongens Upasselighed havde bevæget ham dertil; men ganske glemt var det dog ikke derfor, og da han endelig kom hertil, kunde han kun med Nød og Neppe faae Audients. Efter et Aars frugtesløse Bestræbelser vendte Segur endelig tilbage til Frankrig, men tilskrev dog forend sin Afreise Kongen et Brev, som sluttede med: „Jeg maa med Sandhed bekjende, jeg har hørt Deres Majestæt ønske af Hjertens Grund, at der engang maatte blive en nærmere Forening og Eendrægtighed mellem alle de Menigheder, der have kastet af sig det papistiske Aag og taget imod den rene evangeliske Religion. Gud give alle Fyrsterne i Tydskland vare ligesaa sindede, da kunde jeg med større Glæde og mere Fornøielse for det fælles Bedste reise ud af Tydskland *).

Hermed vare disse Underhandlinger med de Reformeerte i Frankrig vel ikke ganske afbrudte, men de fortsattes uden Eftertryk, medens derimod en nærmere Tilslutten til England og den engelske Kirke blev af længere Varighed. Hemmingsens Stemning mod de tydske Theologer blev under hans Ophold i Roskilde altid bittrere og uforsonligere, og han sysledе bestandig med at anstille nye Undersøgelser angaaende de omtvistede Lærdomme. Saaledes udarbeidede han en dogmatisk Afhandling, betitlet *Immanuel sive catholica institutio de Domino nostro J. Chr. vero Deo et vero homine*, hvor han til Slutning ligefrem forkjætter sine Modstandere, naar han skriver: „Dig, Barmhjertighedens Fader, beder jeg for din Søns, Jesu Christi, Skyld, at du vil oplade deres Øine, som ere forførte ved Ubiqvitariernes Sophismer, og mage det saa, at de atter slutte sig til den

*) Denne Brevverling findes trykt som Anhang til Resen's Frederik II's Krønike. Side 439—64.

Guds Kirke, udenfor hvilken ingen Salighed er". Dette Skrift, der er affattet 1583 og tilegnet Poul Madsen, blev dog, rimeligviis paa Grund af sin bittre Tone, dengang holdt tilbage, og udkom først efter Forfatterens Død i Frankfurt 1613, besørget af en Englænder, Robert Alenson fra Canterbury, der paa en Reise i Danmark havde fundet det i Haandskrift hos en Præst. Jo skarpere Hemmingsen skilte sig fra de tydske Theologer, desto villigere nævnede de Reformeerte hans Navn som deres Aandsfrænde. Der udkom endog i Genf en samlet Udgave af hans theologiske Værker under Navn af *Opuscula Theologica in unum volumen collecta* 1586, foranstaltet af en genfisk Præst, man formodede den berømte Beza selv. I Fortalen taler Udgiveren med den største Berømmelse om Hemmingsens theologiske Arbeider, og skjøndt han indrømmer, at han ikke er ganske enig med Calvin i Læren om Naadevalget, saa fremhæver han dog meget stærkt hans, saavelsom hans Mester og Lærer Melanchtons Samstemning med Calvin i Læren om Nadveren.

Imidlertid vare de sidste Munkeklostere, der endnu bestode som en Levning fra en svunden Tid, ogsaa blevne omformede, rimeligviis fordi deres gamle Beboere nu næsten alle vare uddøde. De trende forhen saa mægtige Stiftelser, som Ivar Bertelsen forestod, Johanniterhuset Antvorskov, Benediktiner-Klosteret Ringsted og Cistertienser-Abbediet Sorø, bleve 1580 verdslige Forleninger. Antvorskov var Kongens Yndlingsopholdssted, og han forandrede det kort efter til en Kongsgaard, hvor han tilbragte sine sidste Aar. Ringsted-Kloster fik den forrige Forstander, Ivar Bertelsen, nu i Forlening, det eneste Exempel paa, at en saadan blev en Borgerlig til Deel, hvormed han desuden forbandt Indtægterne af et Kanonikat i Aarhuus Kapitel. Da han døde tre Aar derefter,

blev Ringsted en fast Forlening for Landsdommeren i Sjælland, ligesom det andet bekjendte Benediktiner-Kloster, St. Knuds Kloster var bleven det for Rigets Kantsler. Dog vedblev saavel Antvorskov som Ringsted endnu en Tid at være Skoler eller rettere Opdragelses-Anstalter, hvor Disciplene havde frit Underhold; hvilket ogsaa var Tilfældet med Sorø, hvorfor det, efterat det i nogle Aar havde været en adelig Forlening, blev overdraget de kongelige Prindsers Overhofmester, Johannes Svabe, som der skulde opdrage og undervise dem tilligemed andre Adelsbørn *). Denne Opdragelsesanstalt i Sorø blev (1586) betydelig udvidet, da Frederiksborg Skole skulde flyttes derhen, som Kongen havde anlagt Aaret efter sin Regjeringstiltrædelse, men, som han havde erfaret, var anlagt paa et mindre passende Sted, da „Disciplene der daglig havde Omgjængelse med de gemene Hofbetjente“. I Sorø Skole skulde Disciplene ogsaa have deres Forpleining, og vare de „fattige Forældres Børn“, tillige deres Klæder, saa at den altsaa, efter denne Fundats, ikke var bestemt udelukkende for adelige Børn **).

En af de folkeligste Forfattere i denne Konges sidste Tid, og dertil det sextende Aarhundredes ypperste Psalmedigter, er Hans Christensen Sthen, tidligere Rector i Helsingør, nu Præst i Malmø. Hans „Haandbog“ og hans „Vandrebog“, hørte til de meest læste Opbyggelsesskrifter paa den Tid, og med dem bleve hans Psalmer bekjendte, der næsten alle ere digtede i Folkevisernes Tone, og tiltale ved den hjertelige, ukunstlede Simpelhed, der er disse egen ***). Naar Sthen saaledes stræbte at vække en evange-

*) Daugaard, de danske Klostere. Side 205. 257 og 279.

**) Nyerup, de latinske Skolers Historie. Side 31—33.

***) Den danske Psalmedigtning. I. Side 171—204.

lisk Folkesang, da skete det udentvivl i den bestemte Hensigt dermed at fortrænge den gamle, som ogsaa nu næsten ganske forstummer; vel vedblev man endnu at synge de gamle Viser, men det Kildevæld, hvoraf de vare fremgaaede, der før havde strømmet saa friskt og afspeilet alt hvad der tildrog sig i Tidens Løb, ophørte nu at vælde, saa at det var paa Tide, de literære Samlere, der havde Kjærlighed for det Folkelige, begyndte at opbevare i Bøger, hvad der gjennem Aarhundreder havde levet i Folkemunde. Med en saadan Samling var ogsaa netop i disse Aar Anders Vedel beskjæftiget paa sit Liliebjerg, efter Dronning Sophie's Anmodning, der engang, da hun var truffen sammen med Vedel paa Uranienborg hos Tyge Brahe, yttrede, at hun havde synderlig Lyst til at læse disse gamle Viser. Han udførte dette Arbeide med sin sædvanlige Flid og Omhyggelighed, og først fem Aar efter at Opfordringen var skeet (1591), udgav han „Et Hundrede udvalgte danske Viser" — Begyndelsen og Stammen for alle følgende Samlinger *).

Kjøbenhavns Theologer vare i Frederik II's sidste Tid beskjæftigede med at foretage et Gjennemsyn og en ny Udgave af den danske Bibeloversættelse. Den førnævnte Professor, Jakob Madsen, kom dog ikke til at tage Deel med i Arbeidet, da han døde (1586), endnu i sin kraftige Alder, men hans Efterfølger, Jakob Olesen Slangerup (Slangendorphius) udførte det i Forening med den anden theologiske Professor, Anders Larsen, og Biskop Poul Madsen. Aaret efter Kongens Død, 1589, udkom denne Frederik II's Bibel i Folio, trykt hos Mads Wingaard, men man var i Almindelighed ikke meget tilfreds med dette Arbeide, ja Folk meente endog at kunne spore Professorernes Calvinisme i Bibeloversæt-

*) Wegener, A. S. Vedel. Side 148. fgd. 175.

telsen *), endskjøndt det er vanskeligt at see, hvorledes det skulde være muligt, da den i Grunden kun var et Optryk af den gamle, forøget med Luthers Randgloser og Fortaler — selv de, hvori han erklærer Hebræerbrevet, Jakobs og Judæ Brev, samt Aabenbaringen for uapostoliske — tilligemed Vitus Theodorus's Summarier eller korte Indholdsangivelser til hvert Kapitel.

Kong Frederik endte sine Dage paa Antvorskov, hvor han døde Skjærtorsdag Eftermiddag den 4de April. Om Formiddagen blev der holdt en Gudstjeneste ved hans Sygeseng, hvorunder han selv med lydelig Røst tog Deel i Psalmesangen. Henad Eftermiddagen rakte han Lægen sin Haand, og bad ham føle Pulsen, men denne kunde ikke give ham noget Haab; da sagde Kongen: „Lad Aaren slaae hvad den slaae vil, det vide vi, at Guds Naade og Venskab slaaer os ikke feil". Nu hensank han nogen Tid i Afmagt; ved sin Opvaagnen sagde han atter til de Omstaaende: „Jeg maa bekjende hvad man synger i Kirken: Det er en ganske underlig Strid, som Døden og Livet strider"; men han trøstede sig med de følgende Ord af denne Luthers herlige Psalme: „At Livet fik Magt og Overhaand, og monne Døden aflive"; og fortalte derpaa, hvorledes han selv havde erfaret det, da han engang for nogle Aar siden faldt i Besvimelse, og tænkte paa: „see du har været død og er kommen til Live igjen; vi maa vel ved Guds Naades Hjælp overvinde Døden". Medens Kongen blev svagere og svagere, fremsagde Hofpræsten Knopf, der var ved hans Sotteseng, den 103de Psalme, og da han kom til Verset: „Som en Fader forbarmer sig", gjentog Kongen lydeligt: „det er sandt,

*) P. V. Becher. De Resenii versione danica S. Sc. p. 12 „qvi dicerent de ea versione, professores esse Calvini sectatores.

det er sandt", og det var hans sidste Bekjendelse, da han, faa Timer efter, opgav sin Aand *).

Disse Frederik II's sidste Dieblikke vidne om, at Evangeliets Tro var hans Hjerte nær, dengang Verdenslivet ikke mere kunde adsprede ham; vel var han altid en flittig Kirkegjænger og en opmærksom Bibellæser, men dog faaer man saavel ved hans personlige Liv som ved hans hele Styrelse af Kirken det Indtryk, som om den evangeliske Fromhed for ham mere var et Arvegods eller Efterklang af, hvad der havde levet i hans Faders Hjerte. Bekjendt er Anders Bedel's Yttring i sin Ligtale over den hedengangne Konge: „Man mener vel, at dersom H. M. kunde haft Aarsag for fremmede Fyrsters og udlændiske Legaters og andre fine gode Mænds daglige Omgjængelse, at holde sig fra den almindelig skadelige Drik, som nu over al Verden iblandt Fyrster, Adel og den menige Mand alt formeget gjængs er, da syntes det for menneskelige Øien og Tanker, at hans Naade kunde levet mangen god Dag længer. Men dette er nu forgjæves at disputere om. Døden vil have en Aarsag".

Den samme mæglende Stilling mellem Lutherdommen og Calvinismen, som den danske Kirke havde indtaget i Frederik II's Tid, fortsatte sig ogsaa i de følgende Aar, da de fire Rigsraader for den unge Konge styrede Riget, især saalænge Kantsleren Niels Kaas, Hemmingsens personlige Ven, stod forrest mellem disse. Den nye Regjerings første Handling i kirkelig Henseende var det i en Rundskrivelse til alle Bisper (dat. den 10. Juli) i den unge Konges Navn paany at indskjærpe den Anordning, Frederik II havde udstedt 1574: „Som vor Fader nogen Tid forleden for adskillige nye Disputatser, som udenlands af nogle urolige Men-

*) Resen, Frederik II's Krønike. Side 354—56.

nesker var yppet, har været foraarsaget at lade et alvorligt Mandat udgaae til alle Superintendenterne overalt i Riget... kunde det vel være at befrygte, at saadanne urolige Mennesker efter Hs. Majestæts dødelige Afgang kunde dem forlyste imod den Rolighed og Samdrægtighed, som Gud vore Riger tildes haver forundt.... derfor skulle alle Præster og Læsemestere paa det enfoldigste, saameget paa Saligheds Vegne Behov gjøres efter den augsborgske Confession deres Sognefolk lære og undervise; desligeste at sig ingen understaaer udi Ceremonier i Ordinantsen vedtagne og hidtil brugelige, at forandre af egensindig, privat Mening" *). Det var altsaa atter de skarpt lutherske Theologer, der her stempledes som urolige Mennesker, der kun vilde yppe Kiv, og naar derfor nu den augsborgske Confession paany blev indskjærpet, da tænkte man udentvivl paa denne i dens forandrede Form, der ikke udelukker Calvinismen i Læren om Nadveren. Det andet Bud, som dette Circulære indeholdt, at man uafvigeligt skulde holde sig til Ordinantsens liturgiske Forskrifter, var lettere at overholde, og da det nu paany blev indskjærpet, havde det til Følge, at en Præst ved Helliggeistkirke for en Tid blev suspenderet fra sit Embede. Denne Mand, Jens Jakobsen, der kaldte sig efter sin Fødeø Hveen, Venusinus, var bekjendt for sin grundige Lærdom, men han havde, paa Grund af sine Betænkeligheder ved Djævlebesværgelsen ved Daaben, undladt at bruge den, og altsaa „af egensindig, privat Mening" forandret Ordinantsens Ceremonier. Dog kom han ikke til at bøde saa haardt, som tidligere Ivar Bertelsen. Han blev suspenderet, deels paa Grund heraf, deels fordi Menigheden klagede over, at han prækede dem altfor høit og philosophisk, en Klage, der

*) Haandskrift paa Kongens Bibl. Ny Kgl. Saml. 4. 1128.

gjerne kan forstaaes efter Ordene, da Jens Jakobsen var anseet for en meget lærd Mand, men som dog uden Tvivl paa en forblommet Maade skal beskylde ham for Calvinisme, hvis kunstlede Forklaring af Herrens Nærværelse i Nadveren man sædvanlig karakteriserede paa den Maade. Hans Suspension varede imidlertid kun nogle Maaneder, da han saa beqvemmede sig til at love herefter at følge Ordinantsen. Dog var det fra den Tid af hans Ønske, at opgive sin præstelige Stilling, hvilket dog først lykkedes ham efter 12 Aars Forløb, da han blev Professor i Physik ved Universitetet, senere i Veltalenhed og Historie, og derhos kongelig Historiograph *).

Fyens Biskop, Niels Jespersen, var død, Aaret før Kongen, og Stiftets Kjøbstedpræster valgte Jakob Madsen Veile til hans Eftermand. I tyve Aar havde han været i Ribe, først som Rektor ved Skolen, senere som Præst ved Domkirken, og da Byens Borgere nødig vilde miste ham, indgik de til Kongen med et Bønskrift om at beholde ham, „efterdi han paa Embeds Vegne, baade i Prædikenske Skrøbeligheder og udi andre Maader har skikket sig christelig og vel mod Enhver, den Fattige saavelsom den Rige“; men denne Bøn blev dem ikke tilstaaet. Hvad der særlig udmærker Jakob Madsens bispelige Virksomhed, er den Iver, hvormed han overalt i Stiftet søgte at udrydde Pavedømmets Levninger, en Iver, som uden Tvivl calviniserende Anskuelser ansporede og forstærkede. Hvor der endnu i Kirkerne fandtes flere Altere, bød han, at de overflødige skulde nedbrydes, endskjøndt han heri mødte Indsigelse fra flere Kirkeeiere, der svarede ham, at hvad de ikke selv havde opbygget, vilde de heller ikke rive ned. Billederne, især naar de forestillede Jomfru Maria med Jesusbarnet, vare ham meget imod, og han lod dem

*) Pont. Ann. III. Side 582.

borttage, hvor han fandt dem anstødelige. Ved Nadverens Forvaltning, var det endnu i Fyen paa flere Steder Skik, at Præsten opløftede det Indviede under de Nydendes Knæfald og Signelse. Paa sit første Landemode forbød han ikke blot Opløftelsen, men ogsaa Knæfaldet og Signelsen, hvilket indviklede ham i en Tvist med Præsten i Brændekilde, Christen Lauridsen, der ikke vilde opgive de tvende sidste, Knæfaldet og Korselsen, og havde i denne Henseende den almindelige Vedtægt for sig *). — Den lundske Bispestol blev ledig Aaret efter Kongens Død ved Niels Hvids Afgang. Ogsaa denne Mand havde maattet friste en lignende Skjæbne som hans Forgjænger, at en forargelig Proces forbittrede og maaskee forkortede hans Dage. En Præst i Skurup, Mester Jakob Nielsen, var bleven afsat efter Bispoppens Kjendelse, paa Grund af en Smædevise, han havde skrevet mod En af Kongens Befalingsmænd, og svoer nu Bispoppen et dødeligt Had. Han fik Leilighed til at yttre det, da denne blev indviklet i Trætte med en Adelsmand, Hack Ulfsstand og dennes hele Familie; Bispoppen havde nemlig kjøbt en Liigsteen af Kirkeværgerne, som hans Modstandere paastod, var tagen fra deres Familie-Begravelse, og denne Trætte, som flere egenhændige Breve fra Kongen forgjæves søgte at bilægge, blandede Jakob Nielsen sig i, ved at sætte Smædeviser i Omløb, hvori han ligefrem skjældte Bispoppen for Tyv. Den ene begyndte saaledes:

Her er lagt en Vise ny,
Men Kragen gaell,
Om Bispen udi Lunde By,
For Stenen han staell;
Han staell ved Nat Tide
Hun sover op under Lide. osv.

---

*) Bloch, den fyenske Geistlighed. Side 53—60.

En anden saaledes:

Det er sprunget vidt om Land,
At Hvid er sortere end en Brand.

Det er sprunget vide i Ord,
At Hvid er sortere end Jord.

Bisp Niels han ved sig tænkte saa,
Hvorlunde han skulde en Liigsteen faa. osv.

Disse ondskabsfulde Viser lod han ved en Lirendreier synge overalt i Byen, ja brød endog ved Nattetid med Vold ind i Bispens Huus for at være vis paa, han fik dem at høre. Men nu blev efter Kongens Befaling Mester Jakob paagreben, og ført til Kjøbenhavn. Her blev hans Sag indanket for Consistoriet, der dømte ham fra Kjole og Krave, og overgav ham saa til den verdslige Øvrighed, der fældede hans Dødsdom. Endskjøndt Rector og alle Universitets-Professorer gik i Forbøn for ham, skjøndt han selv ydmygelig bad om Naade, blev dog Dommen fuldbyrdet. Da han besteeg Skafottet, skal han have sagt til de Omstaaende:

Skal nu Mester Jakob miste sit Liv,
For Hanen gael,
Saa er dog Bispen en Tyv
For Stenen han stael *).

Endskjøndt Niels Hvid saaledes fik al den Opreisning, Domstolene kunde give ham, meente man dog, det var Græmmelse over de lidte Krænkelser, der tre Aar efter lagde ham i Graven. Til hans Eftermand blev Mogens Madsen valgt, der i sin Ungdom havde været Hans Spandemagers Medhjælper i Lund, og siden (1571) blev hans Efterfølger som Provst og Sognepræst ved Domkirken; han havde

*) Danske Magazin. Tredie Række. III. Side 140—68, hvor Hr. Kall-Rasmussen har meddeelt alle til denne Sag henhørende Aktstykker.

altsaa bestandig opholdt sig i Lund paa nogle Aar mer, da han var Hofpræst hos Frederik II, medens denne som Prinds holdt Hof i Malmø *). — At indvie ham til Bistop i Skaane-Stift, var en af Poul Madsen's sidste Embedsgjerninger, da denne Hemmingsens tro Ven og nidkjære Forsvarer døde Aaret efter. Til hans Eftermand paa den roskildske Bispestol udnævnte de fire Rigsraader, som det synes, uden at noget Valg var foregaaet, Peder Winstrup, der tidligere (siden 1578) havde været Sognepræst ved Helliggjest-Kirke, men nu i flere Aar havde opholdt sig i Aarhuus, først som Laurids Bertelsens Medhjælper i Bispeembedet, siden i 4 Aar som hans Eftermand **). — Foruden Poul Madsen, havde Universitetet nylig mistet en anden theologisk Lærer, nemlig Anders Larsen, ved hvis Død Jørgen Dybvad erholdt sit længe nærede Ønske opfyldt, at komme ind i det theologiske Facultet, uden at man dog nu mærker til, at han optraadte som en Modstander af Hemmingsens Skole, hvortil han heller neppe besad den fornødne Dygtighed, men vel, at han var en urolig og trættekjær Mand.

Den i det Foregaaende omtalte Tilnærmelse mellem Danmark og England, fremkaldt ved begge Rigers eensartede kirkelige Stilling, blev ad en anden Vei fastere knyttet, da Jakob VI af Skotland ægtede Kong Christian's ældre Søster Anna. Denne Fyrste, der under Navn af Jakob I efter Elisabeths Død ogsaa besteeg Englands Throne, satte sin Ære i at glimre ved sine videnskabelige især theologiske Studier. Bryllupshøitidelighederne feiredes i Norge, men næste Foraar kom det unge Fyrstepar til Kjøbenhavn. Under dette sit Ophold besøgte Jakob hyppig de theologiske Forelæsnin-

*) Zwergius, det sjællandske Clerest. Side 466 fgd.
**) Sammesteds. Side 107.

ger, medens han gjennem sine Ministre, Vilhelm Stuart og Johannes Stynæus atter fornyede de ældre Underhandlinger om en protestantisk Union, for med forenede Kræfter at møde de romanske Fyrsters truende Stilling. Men skjøndt Rigsraadet forsikkrede fuldkomment at dele dette Ønske, lededes Underhandlingerne dog ikke med nogen Kraft, og man tabte sig i theologiske Undersøgelser, uden at komme til noget Resultat. Kong Jakob vilde ogsaa benytte Leiligheden til at gjøre nærmere Bekjendtskab med de to danske Lærde, der dengang var Europas Beundring; han besøgte derfor først Tyge Brahe paa Hveen, siden Niels Hemmingsen i Roskilde. Med denne sidste underholdt han sig fornemmelig om de Helliges Udvælgelse og Guds evige Raadslutning, maaskee i det Haab at vinde Hemmingsen ogsaa for denne Punkt i Calvins dogmatiske System; men det lykkedes ikke*), da han heller ikke i dette Stykke fornægtede sin Mester. I Læren om Naadevalget stode nemlig Melanchton og hans theologiske Venner Calvin fjærnere end de strængt lutherske Theologer, hvormeget de end i Læren om Nadveren nærmede sig til ham. Deres hele rationaliserende Retning maatte lede dem til, tildeels af praktisk Interesse, mere at agte paa den menneskelige frie Selvbestemmelses Betydning, end med speculativ Lidenskab at fordybe sig i den guddommelige Raadslutnings Mysterier. — Formodentlig var det disse Samtaler, der foranledigede Hemmingsen til udførligt at fremsætte sine Tanker om denne Lærdom i et særskilt Skrift: **De gratia universali, libero arbitrio, poenitentia et justificatione**, der udkom 1592, og det følgende Aar i en dansk Oversættelse, besørget af Niels Lauridsen Arctander, dengang Hofpræst, kort efter Bisskop i Viborg. Det er ved skarpt at sondre mellem Guds

*) Pont. Ann. III. Side 516. fgd.

Villen og Guds Tilsteden, Hemmingsen her søger at vinde en Plads for den menneskelige frie Selvbestemmelse; og Udviklingen i dette Skrift udmærker sig som i alle hans andre ved en besindig Klarhed, der viser, at han forstaaer at fatte sin Opgave i dens hele Dybde og dog at beherske den. — Med dette Arbeide kom han til anslaae en Stræng, der altid finder Gjenklang i de calvinistiske Samfund. Bestandig sysselsatte Naadevalgets Hemmelighed disses Theologer, og det er Opfattelsen heraf, der angiver de forskjellige Retningers Særkjende, medens det i de lutherske bestandig er Opfattelsen af Herrens Indstiftelser og navnlig af Nadveren. Ogsaa paa den engelske Høiskole i Cambridge hævede der sig dengang flere Stemmer mod Calvins hjerteløse Lærdom om den ubetingede og evige Forskydelse, der dog kun havde til Følge, at man i de saakaldte Lambethske Artikler udtrykkelig anerkjendte Calvins Autoritet, men ikke uden kraftige Indsigelser *). Under disse Forhandlinger havde man ikke været ligegyldig ved den Kjendelse, Hemmingsen havde afgivet. En engelsk Theolog Petrus Paro henvendte sig endog skriftlig til ham for at bevidne ham sin Tak over den Forklaring, han i dette Skrift havde givet, med Beklagelse over, at skjøndt der var mange i England, der tænkte som han, saa turde de dog ikke lære det offentlig **).

Adskillige strænge Kongebreve af forskjelligt Indhold udgik fra de regjerende Rigsraader for at standse kirkelige Uordener, der allerede ofte vare forbudne; uden at den strængere Tone, Forbudet nu fik, altid var istand til at opnaae det tilsigtede Øiemed. Det blev forbudt Præsterne, under Embeds-Fortabelse, ved et Kongebrev af 2den Mai 1592, at tage Jordefærds- og Skrifte-Penge; men neppe er dette nogensinde

*) Short, History of the church of England. 1845. Side 308.
**) Pont. Ann. III. Side 543.

bleven overholdt. At Præster fra Landsbyerne bosatte sig i dn nærliggende Kjøbsted for der at leve et behageligere Liv, blev forbuden ved et Kongebrev den 26de November 1591, og det var af de Ting, der var lettere at forebygge. Vanskeligere var det derimod at paasee, om ogsaa den tiendepligtige Almue rigtig svarede denne Afgift, og blev det derfor bestemt (den 9de Juli 1593), at Ingen maatte føre sit Korn i Laden, førend den, der havde fæstet Kongetienden, tilligemed Præsten og Kirkeværgeren vare derhos og havde Indseende med at alting gik rigtigt til. Men det Ubillige i denne Befaling maatte snart vise sig, da man dog ikke kunde forlange, at Bonden skulde lade sit Korn staae paa Marken og fordærves, dersom de tre nævnte Herrer ikke indfandt sig i rette Tid, hvorfor den ogsaa ved et andet Kongebrev nogle Aar senere (den 21de Februar 1596) i Grunden blev tagen tilbage. For at forebygge, at ikke ulærde og uværdige Personer skulde benytte Menighedens Valgret til ved Gunst og Gave at skaffe sig et præsteligt Embede, hvilket man hyppig førte Klage over, blev der (den 22de Februar 1593) taget de strængeste Forholdsregler; men om de derfor forebyggede, hvad de forbød, er et Spørgsmaal, der neppe kan besvares bekræftende. Ikke alene skulde den Præst, der havde givet Skjænk eller Foræring, afsættes og aldrig mere stedes til geistlig Befordring, men ogsaa de, der havde modtaget saadant, skulde give det dobbelte til nærmeste Hospital og dernæst, var det en Embedsmand, skulde han have sit Leen forbrudt; var det Superintendenten eller Provsten, sit Kald og Embede; var det en Adelsmand, skulde han tiltales for Retten som Overtræder af Kongens Mandat; var det Bønder, skulde de miste deres Gaarde*). —

*) Disse Kongebreve, som Pontoppidan kun kortelig omtaler, findes fuldstændig i Haandskrift under det angivne Datum paa Kongens Bibl. Ny Kongl. Saml. 4. 1128.

Samtidig hermed tilskrev det theologiske Facultet alle Bisperne, ikke at ordinere Nogen til et geistligt Kald, uden han iforveien havde studeret ved Universitetet, og medbragte derfra et Vidnesbyrd om sin Lærdom og sit Levnet *). Hermed anviste altsaa Facultetet selv den Vei, der senere blev fulgt, at henlægge til Høiskolen den Prøve, der forhen havde været overladt de kirkelige Tilsynsmænd.

Med Kantsleren Niels Kaas's Død den 29 Juni 1594, der havde fungeret som den første mellem de regjerende Rigsraader, synes det som om man bedst kunde betegne Grændsen, da en ny aandelig Retning begynder at udvikle sig, hvis Virkninger vi i de følgende Aar ofte ville faae Leilighed til at paavise. Det er en ny Slægt, der nu kommer frem, og de Mænd, der før nød deres Samtids fulde Anerkjendelse, maa træde tilbage for andre. Dette skulde Anders Vedel først komne til at erfare. Neppe havde hans høie Velynder Niels Kaas lukket sit Øie, førend det blev overdraget Professoren i det græske Sprog Niels Krag at skrive Danmarks Historie paa Latin, og der blev givet Vedel et Aars Frist til at komme frem med, hvad han havde samlet, hvis han ikke vilde miste det Prælatur ved Ribe-Kapitel, der i det Øiemed var ham forlenet. Derfor er det rimeligt nok, at han vilde forsøge en anden Udvei, der syntes at aabne sig for ham. Hans Svigerfader, Biskoppen i Ribe, Hans Laugesen, der havde været gift med en Datter af Tausen, var nemlig imidlertid død, og Kjøbstedpræsterne samlede sig i Ribe for at foretage et nyt Valg. Vedel attraaede dette Kald, men af de fire Valgmænd vare begge Sognepræsterne i Ribe ham imod, og man kunde

*) Pont. Ann. III. Side 522.

ikke komme til Enighed. Begge Parter henvendte sig til de regjerende Raader, der bestemte sig for en tredie, Ingen for havde tænkt paa; dog skulde Formen af Valg iagttages, og Præsterne stemte efter de regjerende Herrers Villie. Men den Valgte undskyldte sig for at modtage Tilbudet, og da det var gaaet ligesaa med en anden, der paa samme Maade var foreslaaet, indstævnedes de fire Valgmænd til Kjøbenhavn, og nu valgte Rigsraaderne uden lang Betænkning en af disse, Sognepræsten ved Ribe Domkirke, Peder Hegelund til Bisp *). Saaledes havde disse Forhandlinger, der varede henved et Aar, heller ikke erholdt for Vedel et forønsket Udfald; han maatte, endog inden den fastsatte Frist var udløben, afgive alle sine Samlinger til sin begunstigede Medbeiler og da han mistede sit Prælatur, saae det mørkt ud for ham. Dog fik han efter et Par Aar Opreisning for det lidte Tab og henlevede paa Liliebjerget en lang og sorgfri Alderdom.

Ogsaa et andet Varsel synes at bebude et Omsving i den aandelige Retning, naar der endnu førend Kaas var død reiste sig en Klage mod en Præstes Calvinisme, men dog var dette mere en enkeltstaaende Tildragelse. En Præst ved Nicolai Kirke i Kjøbenhavn Isak Grønbeck havde i en Pindsepræediken udviklet den guddommelige Udvælgelse paa calvinistisk Viis, altsaa en Lærdom, hvori Hemmingsen og hans Venner ellers ikke gav Calvin Medhold. Han yttrede nemlig, at hvem Gud eengang gav den Hellig-Aand, ham unddrog han den heller aldrig siden, hvilket han oplyste ved Davids, ved Peders, ved den bodfærdige Røvers Exempel; ligesom og, at den, der døer ubodfærdig, dermed beviser, at han aldrig har haft Aanden. Flere Rigsraader, mellem hvilke Rigets Kantsler, Arild Hvitfeld, vare tilstede i Kirken, og disse

*) Wegener, Anders S. Vedel. Side 193—198.

indstævnede Præsten for Consistoriet, hvorved det oplystes, at han ofte havde behandlet omtvistede Lærdomme paa Prædikestolen. Sagen blev forhandlet under Biskop Winstrups Forsæde, og derpaa indstillet til de regjerende Rigsraader, der fældede den Kjendelse, at Grønbeck havde fortjent at miste sit Embede, men paa Bispoppens og andre gode Mænds Forbøn, blev Straffen ham eftergivet, saafremt han vilde tilbagekalde sine vrange Lærdomme, og lære for Fremtiden, saavel om Nadveren som om andre Religions-Artikler, efter den hellige Skrift og den ausborgske Confession. Grønbeck var villig til at underskrive hvad man forlangte, og dermed havde den Sag en Ende *).

Kantsleren Arild Hvitfeld var selv en fortjent Bidenskabsmand, og han begyndte nu at lade Frugten af sine omfattende Studier komme for Dagen ved Udgivelsen af sin „Danmarks og Norges Krønike“, hvorved han dog ogsaa benyttede Andres Arbeider, saavel den ældre Hans Svanings **), der var Vedels Formand som Historiograph, som maaskee ogsaa Herlof Trolles Samlinger. „At leve i Tiden uden at vide Tiden, er som ikke at være“, var den Tanke, der ledede Hvitfeld under dette Arbeide, hvorved han samlede et Værk, der er af umisteligt Værd for al dansk Historieforskning. Dermed kom han til at levere den Fortsættelse af Saxo, som Christen Pedersen havde begyndt, uden at man agtede derpaa; som man forgjæves havde ventet fra Anders Vedels Haand, og som man ligeledes forgjæves ventede fra Niels Krags. Kunde man nu end heller have ønsket Fortidens Gjerninger fortalt i de tvende Førstes klare, folkelige Tone, saa vilde det dog være utaknemligt, at kaste en

*) Danske Magazin. I. Side 79—88.
**) Wegener, A. S. Vedel. Side 222.

Skygge paa den lærde Kantsler, der gjorde hvad han kunde, for at samle hvad han fandt til Oplysning af Danmarks Middelalder. — En af de regjerende Rigsraader, Christopher Walkendorph, lagde paa en anden Maade sin Agtelse for Videnskabelighed for Dagen. Nylig havde han paa sin Bekostning ladet Helliggeist-Kirke betydelig udvide og forskjønne, der tidligere havde været en Klosterkirke ved Hellig-Aands Huset, men ved Reformationen var bleven en Sognekirke*). Derpaa skjænkede han sit Huus i St. Peders Stræde, et kort før Reformationen opbygget Carmeliter-Kloster, til Bolig for fattige Studenter, hvortil han føiede en Capital af 6100 Daler, en især for den Tid betydelig Sum, hvoraf Renten deels aarlig skulde fordeles mellem Collegiets 16 Beboere, deels lægges til Capitalen **). Det var den samme Walkendorph, hvem man i Almindelighed tilskriver Skylden for, at Tyge Brahe maatte forlade Fædrelandet***), hvorved denne verdensberømte Mand kom til at gjøre en lignende Erfaring, som Anders Vedel nogle Aar tidligere havde prøvet.

Dengang nemlig den unge Konge med megen Høitidelighed var bleven kronet i Frue Kirke af Biskop Winstrup, og derpaa selv havde overtaget Regjeringen, havde der allerede i nogle Aar været et spændt Forhold mellem Brahe og de

---

*) Pont. Origines Hafnienses. Side 160—62 og 273.

**) Pont. Ann. III. Side 528.

***) Det er et almindeligt Sagn, at et Par engelske Dogger først vakte Splid mellem Walkendorph og Brahe. Det lader til, at Hunde paa den Tid have spillet en særdeles vigtig Rolle hos de høie Herrer. Saaledes havde Frederik II, som bekjendt, det sære Lune altid til sit Valgsprog: „min Trost til Gud alene", at føie: „Treu ist Wildprett"; formodentlig for dermed paa en bizar Maade at udtrykke, at man ikke kan stole paa Mennesker.

regjerende Rigsraader, endskjøndt der dog endnu, 1595, blev slaaet en Skuepenge til hans Ære, da han havde fuldendt sin store Globus, der blev Universitetets Eiendom. „At den Kjække allevegne finder en Jordbund og en Himmel over sig“, var en Tanke, som altid flød den stolte Astrolog let i Pennen, og ikkun Frederik II's rige Forleninger havde bundet ham til Fædrelandet. Da man forlangte, at han skulde opfylde de Forpligtelser, der vare knyttede til disse Forleninger, yttrede han allerede sin Misfornøielse; Fortrædeligheder i sin Familie forbittrede ham Opholdet i Hjemmet, og dertil kom, at den unge, myndige Konge, fornærmet ved Mathematikerens stolte Holdning, villig laante Øre til hans Fjenders Indskydelser. Han mistede ikke blot hvad han tidligere havde haft, men da man forbød ham i Kjøbenhavn at fortsætte sine Observationer, forlod han Fædrelandet. Mellem de Anker, der fremførtes imod ham, var ogsaa denne: Bønderne paa Hveen klagede over, at Brahe i flere Aar havde taget Kirkens Tiende og Indtægter til sig, og ingen forordnet til Kirkeværge, men ladet den henstaae bygfældig; ligeledes havde han taget Jorden fra Præstegaarden, ja for en Deel taget Bygningerne bort. Derfor havde der ogsaa i nogle faa Aar været mange Præster, uden at Nogen var lovlig kaldet eller Kaldet dem lovlig fradømt. Hvad Kirkestikkene angik, da havde han givet sit Minde til, at Præsten udelod Besværgelsen ved Daaben. Disse Klager anfører Kongen i et Brev til Brahe (dat. den 8de October 1597) *), efterat denne allerede var afreist, og uden at man veed, om han har svaret derpaa. Præsten paa Hveen, Jens Jensen, var imidlertid bleven indstævnet til at møde for Biskoppen og afsat, deels fordi han

*) Danske Magazin. II. Side 336—39.

havde udeladt Besværgelsen, deels fordi han ikke havde revset Brahe, der i 18 Aar ikke havde været til Alters, og ligget i et ondt Levnet med sin Frille *). Med denne sidste Beskyldning sigtes udentvivl til hans ægteviede Hustru, der var en Bondepige fra Knudstrup, hvilket Ægteskab adeligt Hovmod ikke vilde anerkjende for retmæssigt; tvertimod, havde de ikke været viet, vilde man vel saalidt ved denne som ved andre Leiligheder, have omtalt dette Forhold med saa bitter Haan, da det næsten ikke ansaaes for nogen Skam for en Adelsmand, at leve med en „ufri Qvinde“ uden Vielse **). Men er denne Beskyldning af en saadan Art, vækker det Formodningen om, at ogsaa de andre ere udmalede af Avind og Fiendskab, for at stille den gamle Stjernetyder i det meest forhadte Lys, som en Troens Fornægter.

Efter den ældste theologiske Professor, Hans Slangerups Død, kom den Mand ind i Facultetet, der senere optraadte som en kraftig og vedholdende Bekjæmper af Calvinismen i den danske Kirke, nemlig Hans Poulsen Resen, det berømteste Navn mellem Danmarks Theologer efter Hemmingsen, om han end maaskee neppe i theologisk Lærdom, og langtfra i en klar og anskuelig Fremstilling kan maale sig med denne. Resen var en Præstesøn fra Jylland, født i Byen af samme Navn i Skodborg Herred, Ribe Stift. Sin Ungdom tilbragte han paa Reiser som Hovmester for en ung Adelsmand og understøttet af et kongeligt Stipendie. Han opholdt sig tre Aar i Rostok i den theologiske Professor Lucas Bachmeisters Huus, den samme, der for adskillige Aar tilbage en kort Tid var Hofpræst hos Dronning Dorothea i Kolding, men dengang maatte vige for den calviniserende

*) Danske Magazin. II. Side 316. fgd.
**) Sammesteds. Side 191. fgd.

Christopher Knopf; og usandsynligt er det ikke, at Bachmeister har haft en væsentlig Indflydelse paa Resens theologiske og kirkelige Udvikling, da det egentlig kun var i Rostok han studerede Theologi. Under sit senere Ophold paa tydske Høiskoler, navnlig Wittenberg, besattede han sig meest med mathematiske Studier, og paa sin italienske Reise deelte han sin Tid mellem Betragtningen af Oldtidens Mindesmærker og Sydlandets yppige Natur, øvede sig i Musik og i det italienske Sprog. Da han kom tilbage til Fædrelandet, blev han strax ansat ved Universitetet som Professor i Logik og tillige extraordinært i Theologien; nu da han var kommen ind i Facultetet, blev han kort efter creeret til Doctor af sin ældre Collega, Jørgen Dybvad *).

Hvad der særlig beskjæftigede den unge Konge i kirkelig Henseende, ligesom før de regjerende Raader, var at raade Bod paa de mange Klager over Misbrug ved Præstekaldenes Besættelse, hvorved alle de stridende Parter hyppig beraabte sig paa, kun at ville følge Ordinantsen. Bisskoppen holdt sig altid til, at Valget skulde skee efter Provstens Raad og Samtykke, de adelige Herremænd til, at de Bedste i Sognet skulde vælge, og den Søgende forklarede dens Bestemmelser saaledes, at han forskaffede sig 7 Sognemænds Begjæring, som han da forelagde Bisskoppen **). Ved Reformationen troede man eengang for alle, grundig at have forebygget Papismens Misbrug, at de geistlige Embeder kun bleve Forsørgelsesanstalter; men ogsaa her viste det sig, at Nissen sad ved Flytningen paa det sidste Læs, da ogsaa nu Hensynet til Familiens Forsørgelse gjorde sig gjældende ved

*) Zwergius, det sjællandske Clerisi. Side 132—34.

**) Jvf. en Synodaltale i Magnus Mathiæ, Tesssaradecas orationum Synodalium.

Beskikkelsen, og det endog i een Henseende med Regjeringens Samtykke. Hyppig vare nemlig mange Præstekald i denne Tid, ligesom Indsidder-Husene i Olsebymagle, arvelige paa Spindesiden, derved at Præstekonen havde een Mand, det vil sige to halve. En afdød Præsts efterladte Enke og Familie gik sædvanlig en meget usikker Fremtid imøde; vel indrømmede Ordinantsen Enken Embedets halve Indtægt i det første Aar — i Lighed med det, der ogsaa under Pavedømmet blev oppebaaret af ledige Embeder — men naar Aaret var ude, skulde Enken, „om Præsten vilde strænge“, forlade Præstegaarden uden noget Krav paa fremtidig Forsørgelse *). Den nemmeste Udvei til at raade Bod herpaa var, naar den nye Præst ægtede hende eller, om hun var for gammel, hendes Datter, hvilket derfor først blev en Overeenskomst mellem Candidaten og Valgmændene, senere en saa almindelig Vedtægt, at den næsten havde Retsgyldighed. Den fyenske Bisp, Jakob Madsen Veile, har saaledes antegnet i sin Visitatsbog, at Tandrup Kald i Fyen henstod ubesat i tre Aar, fordi Sognemændene vilde udelukke Enken med hendes sex uforsørgede Børn, og have Kapellanen; men denne fik tilsidst en anden Befordring; Skolemesteren (formodentlig Huuslæreren), fik Kaldet, og „saa blev alting godt“ (ɔ: han ægtede Enken). Her var det altsaa Bispen, der gjorde Enkens formeentlige Ret gjældende; hyppigere var det omvendte Tilfældet; saaledes fortæller den samme Bisp, at nogle Aar senere havde en Kapellan et andetsteds givet en Adelsfrue og Sognemændene det Løfte, at ægte Formandens Datter; da han siden vægrede sig ved at opfylde det, „saae det ud til Vrede“, men heldigviis fik Pigen en anden Mand. Til disse Exempler kunde føies

*) Ordinantsen (1574). Det 72de og følgende Blad.

flere, og de vilde vist endnu langt mere kunde mangfoldiggjøres, dersom man kjendte nøiere Præsternes Følge i de enkelte Sogne, da denne Praxis naturligviis ofte maa have gjentaget sig, førend den kunde erholde det Skin af Ret, som den virkelig besad *). — Af en lignende Art var det, naar en Præst i levende Live tog sin Søn eller Svigersøn til Kapellan, med Løfte af Sognemændene om Succession i Kaldet, for paa den Maade at sikkre sin Families fremtidige Underhold. Derved kom mange Kald til at gaae i Arv i den samme Familie gjennem mange Slægtled. Ogsaa dette kunne vi oplyse ved Exempler fra Fyen, fordi Præsterækkerne i dette Stift ere udførligst bekjendte. I Varløse Sogn fulgte Søn paa Fader lige fra Reformationen til 1616; da den sidste døde i saa ung en Alder, at han ikke kunde have nogen voxen Søn, valgtes en Søn af Nabopræsten; Gamtofte Sogn gik fra Fader til Søn eller til Svigersøn endog lige til 1701; i Haarby Sogn og Løgismose Kapel ansaae Familien Drigstrup sig for at være i en saa udelukkende Besiddelse af Kaldet, at da der i Aaret 1616 var kaldet en Mand af en anden Familie, der dog kun levede der i eet Aar, skal hiin Familie have udslettet hans Navn af series pastorum, for dermed at udslette Mindet om denne Krænkelse af dens formeentlige Ret, og vist er det, at Navnet er udslettet, og han kaldtes alene Hr. Knud. I Gjedsted i Jylland var det samme Tilfældet; der holdt Familien Brasen sig Mand for Mand lige til 1699 **). I een Henseende var nu denne sidste Misbrug af en langt mindre anstødelig Art, end den forhen omtalte, men dog dømte man dengang anderledes, fordi den sidste med-

*) Engelstoft, Om Beskikkelse af Kirkens Tjenere. Theologisk Tidsskrift. V. 2. Side 185. fgd.

**) Sammesteds. Side 179.

førte en Krænkelse af Valget, eller rettere, det var en Maade, hvorpaa Præsten kunde omgaae det til sin Families Fordel, uden at Bisskoppens Stemme blev hørt gjennem Provstens Raad. Da derfor flere Bisskopper vare samlede i Kjøbenhavn til en Herredag, udvirkede de hos Kongen et strængt Forbud imod, at Sognepræsten enten lod sin Søn eller den, han vilde give sin Datter, ordinere til sin Kapellan, paa det han siden kunde faae Kaldet; trængte han til en Medhjælper, skulde han henvende sig til Superintendenten, og denne skulde da forordne ham en Person, som han kjendte god til Sjælesørger *). I Almindelighed forstod man dette Kongebrev saaledes, at ingen Sognepræst maatte faae sin Søn eller Svigersøn til Kapellan, og endskjøndt Winstrup, der selv havde affattet hiint Brev, ved en enkelt Leilighed, hvor adskillige Adelsmænd havde indlagt deres formaaende Forbøn for en Præstesøn, forklarede det saaledes, at det kun kom an paa, at det skete med Bisskoppens Indvilligelse, og uden at Kapellanen ved noget Løfte bandt Valgets Frihed **), saa forstod man det dog ellers allevegne som et ubetinget Forbud, der naturligviis vakte megen Misfornøielse, og var i sig selv saa urimeligt, at det efter faa Aar omtrent blev taget tilbage igjen.

Den gamle Hemmingsen, der nu igjennem saa mange Aar var vant til ved alle kirkelige Forhandlinger at afgive sin Stemme, vilde ogsaa nu gjøre det; og udgav derfor et Skrift betitlet, defensio vocationis ministrorum ecclesiæ, 1598, formodentlig for at forsvare Menighedens frie Kaldsret***); og det var det sidste Skrift, der i hans levende Live

*) Zwergius, det sjællandske Clerefie. Side 109. fgd.

**) Sammesteds. Side 113—15.

***) Dette Skrift af Hemmingsen findes ikke paa de herværende Bibliotheker.

udkom fra hans Haand. Alder og anstrængt Arbeide blindede hans Øine i hans sidste Leveaar, men hans Aand var endnu utrættelig. Bestandig var det Forklaringen af Herrens hemmelighedsfulde Naademaaltid, der sysselsatte ham, og han arbeidede nu paa et lille Skrift, betitlet: „Nogle Spørgsmaal om Christi Legems Blod og Sacramente og Svar dertil, foregivne af N. H. D.“, der i et simpelt og let fatteligt Sprog skulde udvikle Calvins Anskuelse. Men hvor meget end Hemmingsens Stemme gjaldt i alle andre kirkelige Sager, saa var hans Afvigelse fra Luther i denne Lærdom for vitterlig, til at man turde lade ham paany udtale sig herom, af Frygt for at vække en theologisk og kirkelig Tvist. Oldingen blev derfor kaldet op paa Kjøbenhavns Slot og maatte der afgive sit Manuskript, saa at det aldrig blev offentliggjort, men bevaredes dog i flere Afskrifter*). Maaskee har han tænkt, at det kun var personligt Nag mod ham, der hindrede hans Landsmænd i at anerkjende det Sande i hans Lærdom, og derfortog han paany fat paa det samme Arbeide i det Haab, at „denne fri calvinistiske Bekjendelse om Indstiftelsesordene ved Nadveren“, som han nedskrev paa Latin i sine sidste Levedage, skulde vidne for ham efter hans Død. Men dette Ønske blev ikke opfyldt, rimeligviis af samme Grund, der havde forhindret Udgivelsen af nys omtalte Skrift og denne hans Bekjendelse blev henliggende i Manuskript**). Hemmingsen døde i Roskilde, hvor han havde henlevet en rolig og sorgfri Alderdom; i sine sidste Øieblikke begjærede han at nyde Nadverens Sacramente, og medens han derpaa med lydelig Røst fremsagde

*) Der findes tvende saadanne paa Kongens Bibl (Gl. Kgl. Saml. 4. 1442), hvoraf Prøver ovenfor ere meddeelte. At han maatte afgive Manuskriptet, fortæller Pont. Ann. III. Side 543.

**) Denne Hemmingsens sidste Bekjendelse findes ikke her paa Bibliothekerne.

sin Yndlingssang, den 103die Psalme: „Min Sjæl lov Herren“, hensov han blidt og roligt den 23de Mai, mæt af Dage i sin Alders 89de Aar. Hans Liig blev med stor Høitidelighed stedet til Jorden i Domkirken; de fleste af Universitetets Professorer fulgte hans Baare, hvem den beundrende Samtid ikke uden Grund tillagde Navnet af „Danmarks almindelige Lærer“ *).

Medens den danske Høiskole med Hemmingsen mistede sin bedste Prydelse, var den unge altid virksomme Konge ifærd at fuldføre dens Bygning i en langt større og anseeligere Stiil end tidligere. Allerede Frederik II havde tænkt derpaa, men først de regjerende Raader havde lagt Planen, og Midlerne vilde man skaffe tilveie, ved at indkræve Afgifter af alle Kirker i Sjællands-, Skaane- og Fyens-Stift, senere ogsaa af alle Præster over hele Landet. Strax efter den unge Konges Kroning blev Bygningen paabegyndt, men det gik langsomt med at samle de fornødne Pengemidler og gjentagne Gange maatte strænge Kongebreve kræve nye Tilskud af de ovennævnte Kilder. Ved Opførelsen af dette nye Kollegiehuus, der laae hvor nu Solennitetssalen ligger, tænkte man først at indløse det Løfte, der tidligere var givet de Studenter, der nød Convictorium, om fri Bolig; men senere forandrede man denne Bestemmelse og Bygningen indrettedes til Auditorier, hvortil man høilig trængte **).

Endskjøndt den evangeliske Cultus nu havde bestaaet igjennem flere Menneskealdere uanfægtet, saa beholdt det religiøse Liv hos Folket i mange Enkeltheder dog endnu Fortidens Præg. Der fortælles om Anders Vedel, at han ikke blot

*) Pont. Ann. III. Side 543—48.

**) Werlauf, Kjøbenhavns Universitets Bygnings-Historie. 1836. fol. Side 10—16.

strængt iagttog de kirkelige Festdage, men ogsaa paa de gamle Fastedage, der nu sædvanlig festligholdtes ved Ugeprædikener, afholdt sig efter gammel Skik fra Kjødspiser; ja han pleiede endog paa Langfredag at lade sine Børn komme til sig i sit Studerekammer, hvor han i christelig Nidkjærhed lod dem fornemme den hudflettede Frelsers Lidelser*). Ogsaa høre vi endnu i det forløbne Aarhundrede om Adelsmænds Reiser til det hellige Land, der mere eller mindre havde Valfarternes Charakteer. Otto Skram til Hammelgaard foretog sig fra Constantinopel 1591 en saadan Reise, hvor han med en Pilegrims Andagt dvælede ved alle de Steder, der vare indviede ved hellige Erindringer. Han modtog ogsaa den for saadanne Pilegrimme bestemte Æresbeviisning, da han førend sin Afreise af Prioren til St. Salvators Kloster til Jerusalem „for sin store Devotion og Andagt" blev udnævnt i „den hellige Gravs Ridder" **). Som det religiøse Liv saa bevarede ogsaa endnu de kirkelige Skikke saameget af det Gamle, at der vel mellem dem, der udvortes føiede sig efter den nye Kirkeorden, kunde findes Adskillige, der i Stilhed haabede den ældres Tilbageførelse. Hvad der saaledes endnu maatte forefindes, søgte Jesuiterne, saavidt Omstændighederne vilde tillade, at føre sig til Nytte; disse ufortrødne altid virksomme Forkjæmpere for Pavedømmet. I de preussiske Østprovindser, der dengang stode under det Pavevælden hengivne Polens Overhøihed, havde de mod Slutningen af det forrige Aarhundrede anlagt trende Skoler eller Collegier, mellem hvilke det i Brunsberg er blevet det navnkundigste. Saa betydelig og indgri-

*) Wegener, A. S. Vedel. Side 214.

**) Beretningen om denne Otto Skrams Reise, affattet af ham selv, findes i Haandskrift paa Kongens Bibl. Gl. Kongl. Saml. 4. 3084. Jfr. Vedel Simonsen, Nationalhistorie. II. 2. Side 168—77.

hende en Indflydelse dette Collegium og dets Udsendinge en Tidlang fik i Sverrig ved det svenske Kongehuus's nære Forbindelse med det polske, saa ubetydelig blev den, som de siden efter, da deres Bestræbelser i Sverrig vare mislykkede, søgte at vinde i Danmark; men heller ikke her kunde hine i den Tid saa foragtede og dog saa frygtede, saa forhadte og dog saa misundte Skolemænd ganske forfeile deres Virkning. De jesuitiske Opdragelsesanstalters glimrende Ry kunde let fordunkle de temmelig maadelige, der fandtes her i Landet, og ved deres Foregivende kun at underviise deres Pleiebørn i de klassiske Studier og navnlig i Latinen, uden Hensyn til deres religiøse Tro, lokkede de ogsaa flere Adelsmænds Børn til sig. En af de første, der kom derfra, tilstod ganske aabenhjertig for Kongen, at han var opdraget i Brunsberg, hvorpaa Kongen lod ham prøve og gav baade ham og hans Lærere godt Lov. Exemplet smittede og flere saavel Adelige som Borgere sendte deres Børn derhen. Kongen havde i Begyndelsen ikke noget derimod, ja han syntes tvertimod det var glædeligt, at Ungdommen andetsteds kunde faae en grundig Underviisning. Saaledes berette idetmindste Jesuiterne selv, ligesom og at han, da Bisktop Winstrup gjorde ham Forestillinger herimod, skal have svaret, at Biskoppen gjorde bedre i at ruste sig med sine Disciple mod Jesuiternes og see til om han kunde overvinde dem ved Disputeren. Men flere andre Biskopper forenede deres Stemmer med Winstrups. Biskoppen i Lund Mogens Madsen holdt ved et Landemode i Stiftet en Tale mod Jesuiternes Sekt, hvori han skildrede deres underfundige Bestræbelser med de sorteste Farver, hvilken Tale han senere lod trykke*). Efterhaanden som deres Disciple kom tilbage, søgte

*) Tessaradecas orationum Synodalium. 1590—1603. Hafn. 1604. 4. Disse Magnus Mathiæ's Landemodestaler indeholde flere interessante Oplysninger om den Tids kirkelige Forhold.

disse at udbrede Lærernes Berømmelse. En ved Navn Hagæus blev Rector i Malmø, og han overtalte Mange i Byen til at sende deres Børn til det preussiske Seminarium. Endelig gav Kongen efter for Bispoppernes Forestillinger og udgav en Forordning (den 6te Oktober 1604), hvorved det blev paabudt alle Bisper og Provster at have et vaagent Øie med de unge Mennesker, der havde besøgt saadanne Steder, da de i Fremtiden ikke maatte befordres til noget Embede i Kirke eller Skole; de, som fremdeles besøgte Jesuiter-Kollegier, skulde forvises Landet, og de Forældre og Værger, der tillod slige Reiser, betale svære Bøder. Især var Kongen meget vred paa Rectoren i Malmø, der havde været Jesuiternes virksomste Redskab, og da det blev paalagt ham, enten at afsværge Papismen eller forlade Riget, valgte han det sidste og begav sig til Brunsberg *). Her opholdt sig ogsaa en anden fordreven Geistlig fra Skaane Stift ved Navn Jakob Schrøder, der havde været Præst og Provst i Gjedestad i Nørre-Halland, og nu kaldte sig episcopi Varmiensis Cancellarius; han angreb meget heftigt sin forrige Biskop Mogens Madsen for hans ovennævnte Tale og foranledigede derved denne til at skrive et Forsvar, som dog aldrig blev trykt **). — Imidlertid indsaae Kongen nok at et Forbud om det end var nok saa strængt, i Grunden kun var et daarligt Middel til at værge sig imod de jesuitiske Skolemænd; og det stemmer derfor ganske med hans tidligere Yttringer, naar han faa Dage efter hiint Forbud lod ved Professorerne udarbeide en ny og fuldstændig

---

*) Münters Reformationshistorie. II. Side 638—42.

**) M. Jacob Schrøter, Orationis invectivæ Mathiæ Lundensis apud Danos Superintendentis adversus Sectam qvam vocant Jesuiticam refutatio. Brunsberg. 1605. Zwergius, det sjællandske Clerefie. Side 468.

Skoleplan, der offentliggjordes med den norske Kirkeordinants 1607, og befalede Bisperne at have Indseende med at Skolerne erholdt dygtige og beqvemme Lærere, endog med det Tilføiende, at opfyldte de ikke tilfredsstillende deres Kalds Pligter i denne Henseende vilde han beskikke egne Tilsynsmænd for Skolerne*).

Mellem den mere oplyste og ansete Deel af det danske Folk var der neppe Nogen, der oprigtig vilde ønske de gamle kirkelige Forhold tilbage, med deres vrange Lærdomme, forvildende og overtroiske Skikke; men derimod kunde der nok være Nogle, der ønskede Forandringen foregaaet paa en anden Maade, og som navnlig ikke kunde forlige sig med, at hvert Lands verdslige Øvrighed paa sin Viis ordnede kirkelige Sager. En ganske mærkelig Yttring i denne Henseende er Kantsleren Arild Hvitfelds, i Fortalen til sin Bispekronike, som heller ikke er hengaaet upaaagtet af Samtid og Eftertid. Med dette Værk afsluttede den lærde og flittige Kantsler sin Danmarks og Norges Krønike, og endskjøndt det er meget kortfattet, ofte kun en Fortegnelse af Navne, er det dog ikke uden Værdi. Ved dette Arbeide havde Hvitfeld især god Hjælp af, hvad Mogens Madsen havde samlet for sit Stift, hvorfor han ogsaa takker ham i Dedicationen. I denne Dedication til Biskop Winstrup forekommer følgende Yttring: „Det kan Ingen sige, at vi jo havde Aarsag nok til at falde fra den romerske Misbrug; men dette maae vi sige igjen, vi betænkte os ilde deri, at vi ikke, da Religionen forandredes, gjorde os et Hoved igjen, som vi altid skulde svare og see hen til i geistlige Sager og hvad Ceremonier som skulde holdes. Jeg mener jo, at enhver reformeret Fyrste i Tydskland, som

*) Pont. Ann. III. Side 654. Nyerup, de latinske Skolers Historie. Side 80. fgd.

man kalder dem, har sin Bisköp istedetfor at vi alle tilforn kun havde een; nu flere, mange for een. Hvert Land har sine Ceremonier, Læresædre og Skribenter, som stride ikke mod Christendommens Fjender, men imod os selv, som de beskylde for at være ueens i Lærdom og Ceremonier med dem; cum interim disputetur sæpius et magis de Ceremoniis qvam re, vel potius lana caprina". Det er Savnet af Eenhed og Samstemning i Christenheden paa den Tid, det er Tanken om Spliden og Bruddet, som ved Reformationen var indtraadt og som fortsatte sig gjennem de mangfoldige theologiske og kirkelige Spaltninger, altsaa den samme Følelse og den samme Tanke, der med meer eller mindre Klarhed rørte sig hos alle i den Tid, vi ogsaa gjenfinde her og som bevægede Hvitfeld til denne Yttring. Men særegen for ham er den Maade, hvorpaa han meente, der kunde raades Bod paa dette Onde. Neppe har det heller staaet klart for Hvitfeld, hvordan han tænkte sig en saadan protestantisk Paves Myndighed, men den Maade, hvorpaa han omtaler Tidens theologiske Trættigheder lader formode, at hvad der nærmest foresvævede ham var det Samme, som ofte var paatænkt uden dog nogensinde at træde i Udførelse, nemlig i Forening med de Reformeerte i England og Frankrig at samle den hele protestantiske Christenhed til en kirkelig Eenhed i Modsætning til den romersk-pavelige uden Hensyn til de theologiske Forskjelligheder, der var dem imellem.

Imidlertid vilde Jesuiterne i Brunsberg ikke saa let opgive den eengang lagte Plan, om de end havde mødt Hindringer og om end Haabet til at gjennemføre denne endnu kun var ringe. I det Skjulte havde de virket før og maatte det end mere nu, da Loven forbød alt Samqvem med dem; maaskee havde ogsaa den Maade, hvorpaa Kongen tidligere havde omtalt dem og deres Virksomhed, givet dem Haab om, at kunne

omstemme ham, saa at han atter blev dem gunstigere. De sendte derfor hemmeligt nogle Udsendinge til Danmark, der efter deres eget Sigende fandt en ret god Modtagelse og gjorde enkelte Proselyter. Mellem disse Missionærer var ogsaa Nordmanden Lars Nielsen, almindeligt bekjendt under Navnet Klosterlasse, der for endeel Aar tilbage havde virket i Sverrig med overordentlig Held. Allerede i sin Ungdom var han bleven vunden for den romersk-katholske Lære og traadte, efterat have besøgt flere Seminarier, ind i Jesuiter-Ordenen. Hans norske Fødsel, hans fortrolige Bekjendtskab med Forholdene her oppe maatte gjøre ham til et meget brugbart Redskab ved den nordiske Mission, derfor blev han udseet til i Forening med flere Ordensbrødre at gaae til Sverrig i Johan III's Tid. Han vandt ogsaa Kongens Yndest i den Grad, at han først blev kaldet til Professor i Upsala, siden, for at være Kongen nærmere, til Præst ved Klosterkirken paa Ridderholm i Stokholm. Overalt optraadte han som Lutheraner, hvad han som Nordmand ogsaa let kunde uden at vække Mistanke, og forstod godt at bruge Luthers Skrifter, især de tidligere, saa kunstigt, at han med deres egne Ord foredrog romersk-katholske, dem ligefrem modstridende Lærdomme. Han vandt ogsaa Mange for sig, stiftede og forestod et Collegium i Stokholm, tog virksom Deel i Udarbeidelsen af en ny Liturgi; men under alt dette kunde det ikke længe blive skjult, hvad han egentlig førte i sit Skjold, og efter 4 eller 5 Aars Forløb maatte han atter forlade Sverrig for at ty til Brunsberg. Nu var han en gammel Mand vel otte og tresindstyve Aar, men Alderen havde ikke kjølnet hans Iver. Han kom til Danmark, først til Helsingør, senere til Kjøbenhavn, efter Foregivende for at bede om Reisepas til Norge i et Familieanliggende; men i Virkeligheden for at uddele et Skrift, han havde forfattet paa Latin og Dansk, først her i

Kjøbenhavn, og naar han havde erholdt Tilladelse, ogsaa i Norge. Dette Skrift *), der var tilegnet Kongen og Rigsraadet, indeholdt en temmelig udførlig Fremstilling af den papistiske Lærdom i Spørgsmaal og Svar, og dets Hensigt var at fremstille denne som den ægte gamle, kun for faa Aar siden fortrængte Fædrene-Religion, for at lære den nulevende Slægt at erkjende den Uret, man ved Reformationen havde begaaet mod Forfædrene. Da han kom til Kongen for at begjære Reisepas, maa han have fundet denne meget naadig stemt, siden han havde den Dristighed at tilbyde sin Tjeneste ved en Kirkereformation, hvis Nødvendighed han meente at have tilfulde godtgjort i nysnævnte Skrift. Nu var hans egentlige Hensigt røbet, og man fandt ved anstillet Undersøgelse, at han havde endeel Exemplarer af sin Bog med sig til Uddeling blandt Folk. Han blev indstævnet for Consistoriet, hvor Rector tilkjendegav ham Kongens Befaling at udlevere alle sine Exemplarer af sin Bog, og at anmælde hvem han havde givet den til, for at de atter kunde borttages. Man erklærede ham tillige: „at Kongen ikke begjærede hans og hans Pafs Hjelp til Kirkers og Skolers Reformation, da Kirker, Skoler og Universitetet vare i alting saaledes reformerede, at ingen videre Reformation gjordes fornøden". Endelig blev det ham betydet inden fire og tyve Timer at rømme Landet, ja, der blev endog givet ham en Opsynsmand med paa Veien, for at passe paa, at han ikke underveis foretog sig noget, der kunde

*) Confessio Christiana de Via Domini, qvam Christianus populus in tribus regnis Septentrionalibus Daniæ Sveciæ et Norvegiæ, constanter confessus est annis, a Christi fide suscepta, amplius sexcentis, usque ad Christianum III, Daniæ et Norvegiæ. & Gostavum, Sveciæ Reges. Laurentio Nicolai Norvego e. S. J. auctore. Cracoviæ 1601. Det samme Skrift udkom Aaret efter paa Dansk i Brunsberg.

forstyrre den offentlige Rolighed. — Saaledes var ogsaa dette Forsøg mislykket, men Jesuiter lade sig ikke skræmme ved nogen Hindring, og de fortsatte ogsaa deres Bestræbelser, om end deres Veie maa blive saa skjulte, at de vanskelig lade sig efterspore *).

Af langt større Betydning for den aandelige Udvikling end hine jesuitiske Smuglerier paa Grændsen, ere de Rørelser, som Brydningen imod Calvinismen fremkaldte indenfor Landets egne Enemærker. Det var i Lærdommen om Nadveren, denne Forskjellighed især fremtraadte, men deraf fulgte dog ikke nogen Tvist om det Rituelle ved Sakramentet, uden forsaavidt som de calviniserende altid vare ivrigst i at forbyde eller undlade Opløftelsen af det Indviede, Knæbøiningen og Korselsen. Men desto stærkere samlede de deres Modstand mod Djævlebesværgelsen ved Daaben, hvorom der allerede oftere i det Foregaaende har været Talen. Det var nemlig neppe nogen Tilfældighed, at Calvin havde afskaffet, Luther derimod bibeholdt denne Kirkeskik, men det havde sin dybere Grund deri, at Besværgelsen knyttet til Daabshandlingen paa den skarpeste Maade udtrykte Daabens aandelige Nødvendighed som eneste Salighedsmiddel, medens paa den anden Side Undladelsen af denne Besværgelse svækkede Daabens Betydning, og nærmede den til at blive en blot høitidelig Indvielses-Ceremoni. Vel træder Forskjelligheden saaledes opfattet, ikke klart frem, og selv de, der bekjæmpe Besværgelsen, forsikkre gjentagne Gange, at de ingenlunde vilde nægte Menneskets Gudsforladthed i sin naturlige Tilstand eller Daabens saliggjørende Virkning, men den er dog tilstede, og den røber sig stundum utvetydigt nok. Denne Misbilligelse af Besværgelsen var fremsat saa ofte, selv i Kongens

*) Münters Reformations-Historie. II. Side 644 - 43.

Nærværelse, at Christian IV bragte Sagen under Overveielse i Rigsraadet, og da man der var bleven enig om, at „samme Besværing og Exorcismus uden nogen Forargelse i Religionen aldeles kunde afskaffes“, forlangte han i et aabent Brev, dat. d. 6te April, Professorernes og Bispernes Erklæring desangaaende, førend en Lov derom udgik. Selv havde Kongen personlig overbeviist sig om det Rigtige i at udelade den, og, da derfor kort efter hans nyfødte Datter, Prindsesse Elisabeth, skulde føres til Daaben, bød han Biskop Winstrup, at foretage den uden Besværgelsen. Winstrup adlød, endskjøndt det fra mange Sider blev haardt bebreidet ham. „Er jeg den Mand, skrev han senere i et Brev til Jakob Holm i Aalborg, der kunde modsætte mig den høieste Øvrighed, i at undlade en Ceremoni, der er vilkaarlig og unødvendig, og ikke forbunden med nogen Skade for Religionen“. Med denne Undskyldning for sin Fremgangsmaade har han ogsaa udtalt sin Mening om selve Besværgelsen; endskjøndt han iøvrigt tiltraadte sine Collegaers Erklæring, at det var bedst for de Svages Skyld ikke at foretage nogen Forandring, om man end gjerne kunde have gjort det paa Reformationens Tid, da denne Skik dog ikke er befalet i Skriften, og saa let kunde mistydes paa papistisk Viis.

Den første af de Adspurgte, der var færdig med sin Betænkning, var den theologiske Professor Resen, og han optraadte ved denne Leilighed første Gang som Talsmand for den skarpt lutherske Synsmaade, idet han søgte at vise, at Besværgelsen havde en religiøs Grund, og dernæst, at den havde en heldbringende Virksomhed. Han gik ud fra, at Formaalet for al Christi Gjerning var, at nedbryde Djævelens Magt, der yttrede sig saavel i legemlig som i aandelig Besættelse; men af disse tvende er den sidste den farligste, og

da den er en fælles Lod for Alle, der af Naturen ere Vredens Børn, have Kirkens Fædre med Rette knyttet Besværgelsens Ord til Daabens, da der i den ligger den sande Befrielse for al aandelig Besættelse. Derfor kommer han, efter at have anført flere af Kirkefædrenes og Reformatorernes Vidnesbyrd, til det Resultat: at Besværgelsens Mening ingenlunde indeholder nogen Ugudelighed eller Overtro, men er sund og heldbringende for den Døbte i hele Livet.

Saa afgjort for dens Vibeholdelse udtalte Ingen sig som Resen, men dog forsvarede den gamle Jakob Holm i Aalborg den med mere Varme, end Winstrup havde gjort. Jakob Holm afgav sin Betænkning, ikke i sit eget Navn, men i alle sine jydske Collegers, „hvem den Hellig Aand havde beskikket til Bisskopper i Jylland“. Vel indrømmede han, at denne Skik, som hverken var forbudt eller paabudt i Skriften, maatte regnes til Mellemting (adiaphora), men de Grunde, Luther havde anført for dens Bibeholdelse, ansaae han dog for saa afgjørende, at han fandt sig beføiet til at anføre dem; og da den ingenlunde var opkommen under Pavedømmet, men hidrørte fra den gamle Kirke, fandt han det ikke tilraadeligt at vække Forstyrrelse i Menighederne ved dens Afskaffelse. — Den fyenske Bisskop, Hans Knudsen Veile, der nylig var bleven valgt og beskikket til dette sit Bispesæde efter Jakob Madsen Veile's Død, afgav ikke nogen Stemme i denne Sag. Peder Hegelund, Bisskop i Ribe, opfordrede ham rigtignok dertil, og anførte ved den Leilighed en ny Grund imod Udeladelsen, at nemlig den danske Kirkes Fjender, som den førnævnte Jakob Schrøder, derved vilde faae ny Anledning til at beskylde dem for Nyhedssyge; men Hans Knudsen taug, enten fordi den nye og uvante Virksomhed optog hele hans Tid, eller fordi han ikke strax vilde optræde imod sine Colleger med et afvigende Votum; thi, at han

vilde have gjort det, dersom han havde yttret sig, maa man formode af hans senere Forhold. — Den lundske Biskop, Mogens Madsen, var i Begyndelsen ogsaa noget forlegen ved at komme frem med sin Betænkning, endskjøndt denne omtrent stemmer med Winstrups, kun at han maaskee er endnu mere villig til at give Slip paa Besværgelsen, uden dog bestemt at tilraade Afskaffelsen.

Medens Bispernes Betænkning i det Hele gik ud paa Bibeholdelse af Exorcismen, meest fordi den engang var anordnet og havde saa vægtige Autoriteter for sig som Luther og Augustin, var det fra Universitetets Professorer dens Forkastelse og Fordømmelighed afgjort blev udtalt, ligesom det var En af Professorerne, der afgjort havde talt til dens Forsvar. Den ene af disse Besværgelsens Fordømmere er i det Foregaaende nævnet, Jens Jakobsen fra Hveen (Venusinus), Professor i Historien, der tidligere som Præst ved Hellig-Geist havde udladt den paa egen Haand; med ham forenede sig Hans Stephansen, ligeledes Professor i Historien, og Kort Axelsen (Aslac), dengang Professor i Græsk og Hebraisk. Endskjøndt saaledes i det Hele Stemningen var for Besværgelsens Afskaffelse, fandt Kongen sig dog ikke beføiet til at udstede nogen almindelig Lov desangaaende, og indskrænkede sig til at lade Udladelsen blive en gjældende Regel for Kongehuset. Det var saaledes den første Seir, Resen vandt over den cryptocalvinistiske Retning i Danmark; og den Forandring, der foregik i den hele theologiske og kirkelige Betragtning igjennem de Optrin, vi i det Følgende skulle skildre, havde til Følge, at der igjennem hele det følgende Aarhundrede ikke kunde være Talen om Besværgelsens Afskaffelse. *).

*) Dänische Bibliothek. IV. Side 15—37 og 83—140, hvor alle de her nævnte Breve og Betænkninger ordret ere meddeelte.

Den ældste theologiske Professor, Jørgen Dybvad, kom ikke til at afgive sin Stemme i denne Sag, da han under Forhandlingerne blev indviklet i en Proces, der kostede ham hans Embede. Dybvad havde altid været ilde lidt ved Universitetet, og nu havde han i flere Aar følt sig kaldet til at optræde som en hæftig og hensynsløs Bodsprædikant mod Tidens herskende Vanart og Usædelighed, uden dog at have det folkelige Præg, der giver en saadan Mand Interesse, da det altid var paa Latin, han holdt sine Bodstaler. Han begyndte med at revse den academiske Ungdoms løsagtige og usædelige Levnet *), hvilket vist neppe har været uden gyldig Grund, som man i det Hele ikke kan nægte, at der i og for sig var meget sandt i, hvad Dybvad forebragte. Med det nye Aarhundrede gik han mere methodisk frem, idet han regelmæssig hvert Aar i sine Disputationer, hvorved hans Søn var Respondens, gjennemgik først de ti Bud i deres Heelhed, dernæst hvert enkelt Bud med alle de Anvendelser paa den Tids Forhold, som han fandt fornødne. Iøvrigt gav han med Hensyn til Anordningen af Decalogus Calvins Inddeling Fortrin for Luthers — hvorved, som bekjendt, det første Bud deles i tvende, medens det niende og tiende trækkes sammen til eet — uden dog at støtte sig til denne Autoritet. Med hensynsløs Hæftighed dadlede han Høie og Lave; og ikke sjælden offentlige Foranstaltninger, hvorfor de andre Professorer ikke havde vovet at give deres Minde til hans Sætningers Trykning; men han gjorde det alligevel, og maatte da selv staae til Ansvar derfor. Allerede hans Theses de juramento, der udkom 1605, vare udgaaede uden hans Collegers Consens, men dog lod man det gaae hen, og indskrænkede sig til at give ham en alvorlig Advarsel; men

*) Commonefactio de disciplina, qvæ legibus Academicis præscribitur. 1597.

nu udkom atter hans **Disputatio de sanctificando Sabbatho**, 1607, der sluttede sig til det tredie, eller som han kaldte det, det fjerde Bud, paa samme Maade, og for dette Skrift blev han ved Ridder Jens Bjælke draget til Ansvar for Consistoriet. Han havde her dadlet det igjennem Biskop Winstrup udstedte kongelige Forbud (fra 14de August 1597) mod, at Præsterne fik deres Sønner eller Svigersønner til Kapellaner, paa følgende Maade (**Thesis** 88): „hvilken Galskab, Raseri og Vanvittighed kan saaledes ophidse Menneskers Sind og forvirre deres Dømmekraft, at de mene, Børn, der ere avlede af Ordets Tjenere, ikke burde antages af Forældrene til gjensidig Hjælp i Tjenesten... Jeg kunde opregne Fortegnelser over Præster, hvor Børn have fulgt Forældrene, ogsaa i den ældste Kirke, thi Slægtskab og Svogerskab bør ikke forhindre, at jo de blive foretrukne for Andre, af hvis Tjeneste Samfundet kunde have meest Nytte... Det paaligger Landsbypræsterne allevegne, paa egen Regning at vedligeholde den Gaard, de beboe, hvorfor skulde man da forbyde de Præstesønner, der ellers vare skikkede til det, at succedere? eller om der ikke er Sønner, hvorfor skulde man da nægte Døttre og Enker at have Gavn af Forfædres Arbeide, naar Tjenestens Forvaltning ikke lider nogen Skade derved“? — Det var en skarp Tiltale, men der var al Grund til at dadle, hvad han dadlede, og denne dristige Indsigelse blev heller ikke uden Følger, da Biskop Winstrup paa næste Synodalmøde erklærede: „at det omtalte Forbud kun gjaldt de uvidende og udygtige, men at Kongen dermed ingenlunde i og for sig vilde krænke Præstens Sønner eller Svigersønner“. — Foruden dette havde han (**Thesis** 99), i samme Tone dadlet et andet kongeligt Forbud, udstedt ved de regjerende Rigsraader, imod at Præsterne tog særskilt Betaling for Begravelser; men hvad der egentlig fældede Dybvad,

var udentvivl den Maade, hvorpaa han i sin Thesis 126 omtalte Adelen og dens Privilegier, hvilket han kom til ved at omtale dens Vægring ved at betale Tiende, en vilkaarlig Anmasselse, som allerede Christian III havde misbilliget uden at kunne forhindre. „Der ere Folk, skrev Dybvad, som prale af Forfædres Seire, Bedrifter, Rigdomme og af Slægtens Glands; som anse sig bedre end andre; som gjøre Paastand paa Forfædres Hæder, forend de have øvet Forfædres Bedrifter . . . Lad dem betænke deres Herkomst at de nedstamme fra Adam, og strax ville de erkjende, at de Intet have uden af Guds Naade". Det var for haardt at høie for den Tids overmodige Adel, og Bjælke foreholdt ham, at han heller maatte oplyse den academiske Ungdom om Menenius Agrippa's Fabel hos Livius, end bibringe den saadanne Lærdomme. — Foruden disse Ankeposter, uddragne af hans først udgivne Theses de Sabbatho, kom man nu ogsaa frem med de andre, der vare uddragne af hans tidligere Theses de juramento, men disse angik ikke kirkelige Foranstaltninger; kun er det mærkeligt, at man ogsaa forekastede ham den Maade, hvorpaa han havde omtalt Papister; at han nemlig havde kaldt Bellarmin Pavens svorne Træl, kaldt Paverne romerske Uhyrer, efter hvis Indskydelse den spanske Konge havde tragtet den engelske Dronning efter Livet. — Efterat Sagen var undersøgt, fældede Consistoriet den Kjendelse, at Dybvad skulde miste sit Embede; men henstillede iøvrigt Sagen til Kongens Naade. Dybvad forblev afsat og henlevede sine sidste Aar i Kummer og Armod *). Ved hans Afsættelse kom Kort Axelsen ind i det theologiske Facultet, der ovenfor blev omtalt som Professor Græsk og He-

*) Pont. Ann. III. Side 366—76. Jfr. Haandskrift paa Kongens Bibl. Gml. Kongl. Saml. 4. 1431.

braisk. Han havde som Student tilbragt flere Aar i Tyge Brahe's Huus, og havde der vundet Forkjærlighed for de mathematiske Videnskaber; at han som Theolog tilhørte den cryptocalvinistiske Retning, kunde man allerede formode af hans Erklæring imod Besværgelsen, men han var en forsigtig og tilbageholdende Mand, og forstod derved at bevare sin Lærerpost ogsaa under de senere indtrædende theologiske Forviklinger.

Resen fuldførte imidlertid et Arbeide, der i længere Tid havde beskjæftiget ham, nemlig en ny Udgave af den danske Bibeloversættelse, hvorved denne undergik en væsentlig Forandring. Mellem de mange Anker, man havde fremført mod den tidligere fra 1589 var ogsaa den, at den var i høi Grad unøiagtig trykt og dertil saa dyr, at kun Faa kunde kjøbe den. Disse Mangler vilde en Bogtrykker i Kjøbenhavn, Hans Aalborg, i Forening med Kongens Myntmester, Nikolai Svabe, afhjælpe ved at foranstalte en ny, nøiagtigere og billigere Udgave; men det vilde Kongen først tilstede, naar Professorerne ved Universitetet havde gjennemseet den og rettet hvad der var at rette. Disse vare af flere Grunde ikke meget tilbøielige til at paatage sig dette Arbeide, og da Resen flere Gange forgjæves havde tilskyndet dem, besluttede han sig til at gjøre det alene. Efterat han som Prøve havde udgivet sin Oversættelse af det N. T. og dernæst af Pentateuchen, udvirkede han (1604) et Kongebrev, hvorved det paatænkte Gjennemsyn blev ham overdraget; og han fuldførte det saa hurtigt, at den nye Oversættelse fuldstændig kunde udgaae St. Hansdag 1607. Hans Formaal med dette Arbeide var at rette den lutherske Version saa nøie som muligt efter den hebraiske og græske Grundtext, men han kom derved til, da han saaledes fulgte en ganske anden Grundsætning end Luther havde fulgt, at levere en ganske ny Oversættelse. Resen be-

sad ikke, hvad ogsaa hans andre Skrifter udvise, nogen synderlig Styrke i Modersmaalet, og han blev derfor ofte ved den ordrette Gjengivelse af Grundterten næsten uforstaaelig, ja stundum meningsløs. Dette Arbeide er Kilden ogsaa til vor nu brugelige kirkelige Oversættelse; men den er senere undergaaet saa mange Forandringer og Forkvaklinger, at man ikke kan tilegne Resen alt, hvad man har at anke over denne. Den Grundsætning, der her var fulgt, stemte godt saavel med Tidens aandløse Forgudelse af Bibelbogstaven som med dens Ringeagt mod Modersmaalet, og derfor vandt Resen ved dette Arbeide baade hjemme og ude stor Anseelse og Berømmelse*).

At gjøre den hellige Skrifts Læsning tilgjængelig for Menigmand, var et af de lutherske Samfunds store Fortrin, og derfor havde de lutherske Konger her i Landet ogsaa særdeles deres Opmærksomhed henvendt derpaa, ligesom de i enhver Henseende med Kjærlighed og Ærefrygt pleiede og opretholdt de reformerede kirkelige Indretninger. Igjennem en lang Række af Aar havde disse nu frit og uhindret kunnet virke; og dog kunde Ingen nægte, at, saae man hen til det sædelige Liv blandt Folket, da havde det rensede Evangeliums Prædiken langt fra fremkaldt den store og iøinefaldende Forandring til det Bedre, som man havde ventet. I Anledning af Kongens ældste Søns, Prinds Christians, Udvælgelse til Thronfølger samledes alle danske Bisper, paa den gamle Jakob Holm i Aalborg nær, i Kjøbenhavn, nemlig Winstrup for Sjællands Stift, Hans Knudsen for Fyen, Mogens Madsen for Skaane, Peder Hegelund for Ribe, Jens Gjødesen for Aarhuus og Niels Arctander for Viborg; og ved denne Lei-

*) P. W Becher, de Resenii Versione Danica scripturæ sacræ. Hafn. 1831.

lighed holdt de ofte indbyrdes Møder for at tale med hverandre om de kirkelige Forhold. Frugten af disse Samtaler var et Brev til Kongen, der indeholdt Klager over den gjængse religiøse Ligegyldighed og sædelige Fordærvelse, og for at raade Bod herpaa vidste man intet andet Middel end at bede den borgerlige Øvrighed ved sin Myndighed at haandhæve Kirkens Tugt. Mange Steder vilde Ungdommen ikke lære Katechismen, ja Folk blev halvhundrede Aar gamle uden at kjende noget til den og kunde derfor heller ikke stedes til Herrens Bord; Hoer, Voldtægt, Meeneed gik mange Steder i Svang uden at man ændsede Kirkens Formaning og Tugt; Skolerne manglede den fornødne Understøttelse til at kunne virke; og ved Præstevalget krænkede man idelig Ordinantsens Bestemmelser*). Disse og lignende Klager bleve ofte gjentagne, og uden Virkning bleve de ikke, om der end hengik Aar, førend man havde fundet de Midler, hvorved man meente at kunne raade Bod herpaa.

Ogsaa Resen satte sit Haab til Kongen og den verdslige Øvrighed, men han var deri forskjellig fra Bisperne, at han ansaae det for Kilden og Roden til alle Kirkens Brøst, hvorover man klagede, at man havde forladt det rene Guds Ord, som Luther prædikede, for at hengive sig til den menneskelige Fornufts egenraadige Spekulationer. Det var derfor hans første Bestræbelse, at dette kunde blive kvalt i sin Rod; først naar Calvinismen blev afviist overalt, hvor den lod sig høre, kunde man vente, at Foranstaltninger til det sædelige Livs Fremme kunde bære den forønskede Frugt. Saaledes var den Tanke, Resen i sit Liv udtalte, og han fulgte denne Plan med ubøielig Fasthed uden at ændse nogen Hindring, der stillede sig i Veien for ham. Det kom ham derfor først an paa at

*) Pont. Ann. III. Side 578—80.

skræmme Calvinismen fra Universitetet, hvor den i den hebraiske Professor Ivar Stub havde sin dygtigste og dristigste Talsmand, og derfor blev det denne Mands Lod her at falde som Offeret. Han havde dertil personlig krænket Resen ved at underkaste den af ham nylig besørgede Bibeloversættelse en temmelig skarp Bedømmelse, og derhos udgivet i Trykken sin Oversættelse af twende Kapitler af Jobs Bog som en Modprøve. Dette vilde Resen have anseet for usømmelig Ringeagt mod en kongelig Foranstaltning, da den omtvistede Bibeloversættelse allerede havde erholdt kongelig Autorisation, og derhos havde Stub gjort sig skyldig i en anden Forseelse, at han ikke havde ladet sine academiske Theses gjennemgaae Theologernes Censur. Anklaget af Resen for Consistoriet, hvor Winstrup som Rector førte Forsædet, tilstod Stub i den kongelige Kantsler Christian Friis's Nærværelse, at han hyldede Calvins Mening om Forskydelsen og om Guds absolute Raadslutning. Da Rector nogle Dage derefter i Consistoriet erklærede, at denne Bekjendelse vilde berøve ham hans Professorat, svarede han: „Jeg har altid mundtlig og skriftlig paastaaet, at en Troessætning modbevises kun ved en prophetisk og apostolisk d. e. en guddommelig Autoritet og ikke ved nogen menneskelig, det være sig Luthers eller Calvins; og dog holder jeg begge i Ære, læser deres som alle kirkelige Skribenters Bøger, men kun som menneskelige. Og for at jeg skal holde mig til Calvin da tilstaaer jeg, at jeg har læst adskilligt i hans **Institutio Christiana**, som jeg giver mit Bifald og vil gjøre det til man overbeviser mig om, at det ikke stemmer med den hellige Skrift eller vore Kirkers rette Mening ..... Men jeg veed ikke, at Calvins Navn nogensinde har været ugjerne hørt i disse Lande, da det meget mere er vitterligt, at den Enighedens-Bog (**liber concordiæ**), der saavidt jeg skjønner burde hedde Uenighedens og som de

saakaldte Lutheranere holde sig til, er ved Kong Frederik II's Reskript afviist fra dette Rige". — Stub benyttede sig altsaa her af det kongelige Reskript mod Concordieformlen i den Forstand, hvori det ogsaa var givet, nemlig som en Erklæring om, at man i den danske Kirkeskole ikke billigede den skarpe Adskillelse mellem Luther og Calvin, der med denne Formel var opreist; men iøvrigt var det en anden Side i Calvins Theologie, der havde tiltalt Stub, end de andre danske Præster og Theologer af Hemmingsens Skole. Det var Calvins Grundtanke, der fører alt tilbage til Guds evige urandsagelige Raadslutning, Stub havde grebet, og den Maade, hvorpaa han i sit Indlæg forsvarede denne sin Mening, viser, at den ikke blot var et løst Indfald, men en igjennem videnskabeligt tænksomt Overlæg vunden Anskuelse. Universitetets Professorer vare derfor ogsaa meget betænkelige ved at indlade sig paa denne Sag, og ønskede helst at faae den dysset hen ved at bevæge Stub til at udstede en Tilbagekaldelse. Rectoren ledsagede denne sin Opfordring med den Bemærkning, at han her kunde følge mange Andres Exempel, der havde forseet sig paa lignende Maade; men Stub svarede, at han erkjendte Calvin for en from og tro Guds Ords Tjener og Professor, og derfor kunde han ikke med god Samvittighed fordømme ham som vildfarende, falsk og gudsbespottende; men dersom man uden at krænke hans Samvittighed vilde tilstede ham at beholde sin Plads mellem Professorerne, lovede han, at gjøre Sit til at bevare Fred og Enighed med Theologerne og ikke at yppe nogen Kiv om Troessager. — Consistoriets Kjendelse gik Stub imod; men dog var man betænkelig ved at dømme ham som Calvinist, og Professorerne kunde her undskylde sig med, at det ikke egentlig tilkom dem at fælde nogen Dom i denne Sag. Men desto mere holdt man sig til de tvende andre Punkter i Klagen, hvis Afgjørelse var mere paa rede

Haand, nemlig at Stub havde ladet sine Theses trykke uden Censur, og at han havde critiseret den autoriserede Bibeloversættelse. Man fandt deri tilstrækkelig Grund til at fradømme ham hans Professorat, og Stub døde kort efter af Sorg over den lidte Krænkelse*).

I den gottorpske Deel af Slesvig traadte under Hertug Adolphs yngste Søn Johan Adolph Calvinismen altid dristigere frem, da den fandt en mægtig Støtte i Hertugens høit betroede Yndling, den lærde Johan v. Wowern. Superintendenten i Slesvig, Jakob Fabricius, Poul v. Eitzens Efterfølger, søgte rigtignok at gjøre hvad han kunde for at forebygge det; men det havde kun til Følge, at han faldt i Hertugens Unaade, da han i en Juleprædiken skarpt havde udviklet den lutherske Lærdom, og fik sin Afsked. I hans Sted kom en hessisk Præst, Dr. Philip Cæsar, der aabenlyst var calvinistisk, saa at det ikke længer kunde være nogen Hemmelighed hvad man tilsigtede. Adskillige af Landets Præster begyndte temmelig høirøstet at ivre herimod, men Johan Adolph og hans Raadgivere lod som de ikke mærkede det, i det Haab, at de bedst i Stilhed kunde forberede deres Værk. Ikkun een Landsbypræst blev afsat fra sit Embede og det er endda uvist om det alene var af den Grund, nemlig Niels Hansen Helvad. Denne Mand, Præst i en By af samme Navn mellem Tønder og Haderslev, havde fra sin Ungdom af lagt sig efter de mathematiske Videnskaber og, hvad dermed gjerne stod i Forbindelse, Astronomi og Astrologi. Denne hans hemmelige Videnskab var den nærmeste Anledning til hans Ulykke, da Wowern engang havde bedet ham om at stille hans Nativitet. Dette faldt saalidt ud efter den hov-

*) Pont. Ann. III. Side 586—92. Foruden den her meddeelte Dom, findes flere Aktstykker i denne Sag i Haandskrift paa Kongens Bibl. Gml. Kongl. Saml. 4. 1452 og 53.

modige Mands Ønske, at han harmfuld udbrød: „Helvad har stillet mit Nativitet; jeg skal stille ham hans igjen, saa Fanden skal hente ham“. Denne Rolle overtog imidlertid Wowern selv, og drev ved Chicanér Stjernetyderen fra det Kald, som han og hans Forfædre havde havt 127 Aar. Vel kom han en kort Tid atter tilbage, men kun for paany at miste det ved sin Avindsmands Dom. Helvad maatte saaledes dele sin Biskops Skjæbne, og det er meer end sandsynligt, at det samme, der bevirkede Fabricius's Unaade og Afsked, ogsaa har ægget og tilskyndet Wowern's uforsonlige Had mod denne Mand*).

Ved Universitetet var derimod ved Stubs Afsættelse Calvinismen fældet; Conrad Axelsen holdt sig forsigtig tilbage, og Resen blev nu ene den Mand, der meddeelte den danske Kirkeskole sin særegne Characteer, saa at det er paa Tide lidt nøiere at dvæle ved hans theologiske og kirkelige Stilling. Med ubegrændset Ærefrygt og Hengivenhed havde Resen hengivet sig til Luther, og han saae deri den eneste Frelse for den danske Kirke, naar han kunde indaande den og navnlig dens Præster de samme Følelser, hvilket han haabede at kunne iværksætte ved Kongens Bistand, til hvem han saae op som Kirkens Fosterfader, hvem det Hverv var betroet, ligesom Israels fromme Konger fordum, at befrie Guds Menighed for Kjætteriets Besmittelser. Stræng statskirkelig var Resen som næsten alle Theologer paa den Tid, og han var i Besiddelse af sin Konges udmærkede Gunst. Denne var af Naturen tilbøielig til kraftige, ikke sjælden vilkaarlige Forholdsregler, og derfor have vi her i Danmark aldrig været Vidne til saa mange dogmatiske Retsundersøgelser, saa mange

*) Pont. Ann. III. Side 137, 592, 594. Den danske Psalmedigtning. I. Levnetsløbene. Side 31. fgd.

Affættelser som i denne Tid, hvor det gjaldt for Resen om, fra Grunden af at udrydde den Calvinisme, der ved Hemmingsen havde vundet saa almindelig Indgang. Vel havde denne, hvad vi ogsaa nylig bemærkede i den stubske Strid, vundet en positiv Retsgrund for sig i Forbudet mod Concordieformlen, der skulde danne Lutherdommens faste Værn; men de danske Kirker og Skoler vare dog paa den anden Side oprindelig reformerede fra Wittenberg af, og dermed knyttede til Wittenbergernes Lærdoms-Bekjendelse: den augsborgske Confession, og Luthers lille Katechismus. Dermed var Grundtanken given, og hævdede man nu kun denne i hele dens Følgerigdom, saa behøvedes der ikke nogen yderligere Forpligtelse. Uden tvivl var det ogsaa denne Betragtning, der havde vundet Kongen for Resen, da han vistnok fuldkommen deelte sine kongelige Forfædres Sky for nye Lærebestemmelser, medens han var villig til, hvad han ansaae for sin helligste Forpligtelse, selv om han ikke forstod sig synderlig paa hvad der handledes om, at haandhæve den af hans Farfader givne Kirke-Reformats og Ordinants. Dog var det ikke blot beregnende Kløgt, der ledede Resen til denne Betragtning; det var hans faste Overbeviisning, som han ofte udtalte, at den hele lutherske Læreudvikling var uimodsigelig given i den augsborgske Bekjendelse, ja den var given i den lille Katechismus, en Bog, hvis besindige Klarhed, hvis dybe christelige Sandhed Resen aldrig kunde blive træt af at berømme. Om det derfor end var Concordiebogens Lærdomme han vilde skaffe Indgang i den danske Kirkeskole, saa vilde han dog ikke Bogen som Lov, fordi han fandt den overflødig, og det eneste Spor i Lovgivningen, som de ved Resen vakte theologiske Stridigheder have efterladt sig, er, at herefter udtrykkelig fremhæves den uforandrede augsborgske Confession eller Confessionen fra 1530 som bindende Lærenorm, for derved at

undgaae den Tvetydighed, man tidligere havde benyttet. Med Hensyn til den meget omtvistede Concordiebog kunde han kun ønske, at det fordømmende Forbud imod den gik i Glemme, eller maaskee, at det udtrykkelig ophævedes, endskjøndt han dog udentvivl ogsaa selv havde Betænkeligheder ved, saaledes aabent at bryde med den nærmest foregaaende Tid, medens hiint var lettere at opnaae.

Ville vi først, førend vi gaae ind paa Stridens Enkeltheder, forsøge klarere at opfatte de aandelige Forskjelligheder, der her mødtes, da er det ikke nok at sige, Striden dreiede sig med Hensyn til Nadveren om in, sub & cum pane & vino, eller blot cum; med Hensyn til Frelserens Person de ubiqvitate corporis Christi; men vi maa beaande disse frusne dogmatiske Iisstykker for at de kunne smælte sammen med den almindelige Bevidsthed. Tidligere have vi i Calvinismen eller rettere i Philippismen fundet en overveiende Forstandighed, der uden heftig Lidenskab men ogsaa uden hjertelig Varme søgte at udvikle klare Begreber; i Modsætning hertil vilde Resen som Luther give levende Anskuelser, saaledes at det Aandelige viste sig, ikke i en abstrakt Almindelighed, men som en virkelig Person, der bestandig virkende er tilstede i sin Menighed. Det er det Hjertelige i den lutherske Christendom, at den holder fast ved den virkelige Frelser, som han engang i Tidens Fylde har aabenbaret sig, og som han end bestandig aabenbarer sig i sine Indstiftelser; medens Philippisterne vilde trænge denne hans personlige Aabenbaring noget tilbage, vel ikke saa, at de vilde fornægte hans haandgribelige Virkelighed i hans Kjøds Dage — endskjøndt det var til denne Følgeslutning Luther bestandig i sin Feide imod Sacramentererne søgte at vise dem hen —; men, hvad de saaledes erkjendte i Fortiden, vilde de ogsaa blot anskue i denne, og i det Nærværende kun see en Erindring om det Forbigangne, ikke en levende Fort-

sættelse. Den Jesus af Nazareth, der eengang fuldbyrdede Verdens Frelse, er for dem nu kun i Himlen, og hans nærværende Virksomhed bliver kun den almeen-guddommelige, der først ved Erindringen om hvad han var for Menneskene, vinder sin eiendommelig-christelige, sin frelsende Betydning. Imod en saadan Forflygtigelse af det Christelige, hvorved det blev eensbetydende med det Gode i Almindelighed, der i sin videre Følge leder til i Christendommen kun at see een Aabenbaring af det Gode sideordnet de mange andre, hvor det gjennem Hedningenes Viismænd, gjennem Jødernes Propheter har aabenbaret sig for Mennesker — i Modsætning hertil vilde Resen atter lære de danske Menigheder at anskue alt det Gode i den Gode, i den levende Frelser, og da med Hensyn til Fortiden at finde hans Spor overalt hvor det Gode lader sig tilsyne, og med Hensyn til Nutiden at finde ham der, hvor han vil lade sig finde, i sine Indstiftelser.

Det var altsaa som Tilhænger og Forfægter af Concordieformlens Lærdomme, at de calvinistisk sindede mellem den danske Geistlighed idelig fordømte Resen og hans Virksomhed ved Universitetet. „Aldrig har Guds Kirke her i disse Lande svævet i større Fare end nu; — skriver Præsten i Helsingborg, Niels Mikkelsen Aalborg, til sin Ven, Ole Kock, Præst ved Nikolai, i et Brev, der senere vil blive omtalt — Concordiebogen, som ved et kongeligt Brev er forbudt, citeres hyppig ved det eneste offentlige Akademie, der er i disse Riger, og anbefales særdeles de studerende Ynglinger, der om føie Tid skulle styre Guds Kirke med Guds Ord. Hvad skal man sige til, at en Philosophie, sammensat af Concordiebogen og af metaphysisk Snak, paanødes de Unge ved deres Disputationer". Den samme Anke fremførte ogsaa, som vi senere ville see Exempler nok paa, Ole Kock bestandig mod Resen; men hans Modstandere vare iøvrigt

af en dobbelt Art. De hæftigste og lidenskabeligste mellem disse forekastede ham, at han med Luther lærte Herrens virkelige Nærværelse i Nadveren; medens de mere Besindige søgte at undgaae dette, og holdt sig til, at han vedkjendte sig den Lærdom, der, som det hed i Forbudet mod Concordieformlen, „var vore Kirker fremmed og ubevant", nemlig denne, at den guddommelige Natur saaledes opfyldte Mennesket Jesus, at han i Kraft af begge Naturernes Forening kunde være tilstede i sin Nadver. Hvor nøie end disse tvende Lærdomme ere indbyrdes forbundne, saa at de første begge i Forening udgjøre den fuldstændige Anskuelse, saa førte dog den foregaaende theologiske Udvikling hertillands det med sig, at det egentlig kun var angaaende den sidste Lærdom, man efter Loven kunde reise en Anklage mod Resen som Vranglærer, og det blev Modstandernes Fremgangsmaade, at de med Forbigaaelse af den første Lærdom søgte at stemple ham som den, der med Eutychianerne sammenblandede det Guddommelige og Menneskelige i Christus; der lærte, at det Menneskelige i ham, fuldkommen deelagtiggjort i det Guddommeliges Egenskaber, ogsaa maatte være evigt som hiint. Denne Lærdom bragte Resen idelig paa Bane i de akademiske Disputationer, navnlig i sine Theses om den treenige Gud, 1609, og om den ene Mægler, 1611 og 1612, ligesom han og stemplede sine Modstandere som Nestorianer, der saaledes sondrede det Guddommelige og Menneskelige, at den virkelige Frelser kun blev et slet og ret Menneske, om end særlig benaadet af Gud, hvorved de nærmede sig til Arianerne og Ebioniterne, og maatte tilsidst komme til den „tyrkiske Vildelse", der kun stiller Jesus som et udmærket Menneske i Række med mange andre *).

---

*) Resen, om den hellige Tro. 1614. Fortalen.

Der er altsaa en bestemt Plan og Tanke i Resens hele Optræden og igjennem de Domfældelser og Affættelser, den medfører, foregaaer der en ny theologisk og religiøs Udvikling. Men derfor skal det ikke nægtes, at han af Naturen var en Mand, der heller brød igjennem end han gik uden om, og som gjerne vilde lade Andre føle sin Myndighed. Dette fik Provsten ved Frue Kirke, Peder Jensen Skjelderup, at fornemme, da han paa egen Haand havde givet Student Thomas Lunde Kaldsbrev til Kirkens nederste Capellani, og formaaet Biskop Winstrup til at ordinere ham. Derved havde han paa en dobbelt Maade forsyndet sig imod Universitetets Professorer; deels vare de nemlig Kirkens Patroner, og det tilkom altsaa dem at kalde, deels skulde de theologiske Professorer først meddele Studenten deres Vidnesbyrd, førend han ordineredes. Skjelderup blev draget til Ansvar for Consistoriet, hvor Resen især talte ham temmelig skarpt til, og bragte det til, at han maatte underskrive en ny Forpligtelse, hvori han lovede „ikke oftere at foretage sig noget Universitet til Foragt". Iøvrigt havde man i og for sig ikke noget imod det Valg, Provsten havde truffet, og Thomas Lunde beholdt sit Capellani*).

Skjelderup's Svigersøn var den førnævnte Præst ved Nikolai, Ole Kock, og derfor kan vel dette Sammenstød have bidraget til at anspore hans Iver i at optræde som Resens Modstander, om end dette havde sin dybere Grund. Ved det Bifald Resen vandt blandt den studerende Ungdom, følte han sig opfordret til i sine Prædikener idelig og idelig at ivre mod dennes formeentlige Vranglærdomme. I en Ugeprædiken, han, 1613, holdt i Frue-Kirke, sagde han

---

*) Skjelderup's Levnet i Zwergius's haandskrevne Samlinger. Gml. Kongl. Saml. fol. 1094.

blandt andet: „Her nævnes Christus tre Gange Menneskens Søn, hvori vi have en stærk Underviisning om Jesu Christ menneskelige Natur og Manddoms Annammelse mod vore Modstandere og hæreticos, som lægge sig efter, hvorledes de kunde vrie og vende Guds Ord efter deres Villie og Begjæring, saadanne Luftspringere, Ubiqvitister, *fratres concordiæ*, som sige, at Christus har været Menneske af al Evighed“. — Ved en anden Leilighed, Christi Himmelfartsdag, sagde han i Nikolai Kirke: „Christus er opfaren over alle Himle, og sidder der hos Faderens høire Haand localiter og circumscriptive, hvad hans menneskelige Natur er anlangendis; men udi sin guddommelige Natur er han udi lige eens Majestæt og Herlighed med sin himmelske Fader; hvorfor at de, som lærer, at Christus skulde være tilstede her paa Jorden efter sin menneskelige Natur, synde groveligen, ja commiscerer coelum et terram; thi hvorledes skulde det være muligt, at Christus skulde nu svæve heromkring? Han siger jo selv: mig have I ikke altid hos Eder; men efter hans guddommelige Natur bekjende vi, at han er allevegne, hvor han vil... Derfor er det Skarn og Løgn, som nogle sige, at Christus skulde være *realiter* tilstede i sin hellige Nadver med sit Legeme og Blod, som er saa langt derfra som Himmelen er fra Jorden, men allene med sit Legems og Blods Kraft...... hvilket ogsaa de hellige Fædre noksom vidner om, Augustinus, Hieronymus og i vore Tider Hemmingius“. — I en Prædiken om Christi Gjenkomst til Dom i Frue Kirke, yttrede han sig saaledes: „Herom tales der i vores christelige Troes-Artikler: deden han skal igjenkomme at dømme Levende og Døde. Men her ville nu disse Sværmere og Kjættere sætte en ny Brille og Glose paa og sige: som skal igjenkomme, udelukker saa det Ord

deden, hvilket er aabenbar imod den ganske bibelske Skrift, de hellige Symbola og alle orthodoxe Fædres Consens; thi her staaer udtrykkelig i Texten: deden, deden, det er fra Himmelen, hvor han er opfaren og sidder ved Faderens høire Haand. Bort, bort derfor med Ubiqvitister og Concordie-Brødre, med deres communicatione idiomatum, som lærer, at Christus skal være her paa Jorden ganske tilstede; ja, tør endog sige, at han har været et Menneske fra Evighed, forend han blev født paa Jorden, hvilket er idel Løgn; til hvilket at besmykke de udskjære af Bibelen og Katechismen, hvad dem kan være imod". Saadanne Yttringer bleve gjerne opskrevne strax af Studenter, der hørte hans Prædiken; derfor sagde han engang: „Du, som siger, at Christus har været et Menneske fra Evighed, og dermed staaer og forfører Ungdommen, hvad heller Du est Keiser eller Konge, Herre eller Fyrste, Mester eller Doctor, da faaer Du Skam paa Din Nakke. Jeg vil bevise Dig med den gode, gamle, graa Bibel, at det er Løgn og Skarn og Phantasteri, Du farer med, ja Du, som saa siger, Du være Mester eller Doctor; saa er Du dog en Pebling eller Sinke derudi. — Nu, Næsviis, tegn an og føer det til Marked; det skal vel komme til Marked, om Gud vil at jeg lever!" — Stundum forekastede han ogsaa Biskop Winstrup, at han ikke ræusede Resens vrange Lærdom, og det heller ikke paa den lemfældigste Maade, naar han med Hentydning til ham, talte om „en stum Hund, som sad over sine 10 eller 15 Retter, rodede i sine Rosenobler og Dalere, den Stund han saadant skulde straffe".

Saa hæftige og lidenskabelige Udfald fra Prædikestolen — der rigtignok her ere gjengivne efter hans Modstanderes Vidnesbyrd for Retten — mod en Mand, der i en viid Kreds var hædret og agtet for sin theologiske Lærervirksomhed,

maatte naturligviis vække almindelig Forbauselse hos Alle, der ikke kjendte til Sagen, Uvillie og Harme hos alle Resens Venner, især blandt den yngre Slægt. Den frygtsomme og forsigtige Biskop Winstrup, der ellers vist neppe var synderlig stemt for Resen, kunde derfor ikke tie, men formanede gjentagne Gange Kock til at fare lempeligere frem; men han agtede ingen Formaninger. Vilde ikke de, som det paalaae, vogte de danske Menigheder for farlige kjætterske Lærdomme, saa vilde han; og vedblev saa med sin tidligere Prædikemaade, indtil Resen fandt sig beføiet til at indgive en Klage over ham, hvilket havde til Følge, at Prædikestolen blev ham forbudt, og at han blev suspenderet fra sit Embede, indtil der var falden Dom i Sagen. Kock henvendte sig til Kongen, der dengang opholdt sig i Haderslev, og nu blev det ved en kongelig Skrivelse Biskop Winstrup paalagt, ufortøvet at anordne en overordentlig Provsteret nedsat, der skulde afgjøre om Kock efter Loven havde forbrudt sit Embede eller ikke. I denne Ret havde Biskoppen Forsædet, og foruden ham bestod den af: Peder Skjelderup, Provst og Præst ved Frue Kirke; Claus Lyscander, Provst i Bjæverskov-Herred; Rasmus Lauridsen, Provst i Liunge (nu Frederiksborg) Herred; Niels Eskildsen, Provst i Tybjerg Herred; Peder Krag, Provst i Ringsted; endelig Hans Bang, Sognepræst ved Helliggeist, men mod denne sidste gjorde Resen Indsigelse, da han var bekjendt for Kock's gode Ven. For disse Dommere fremstod altsaa den 29de Januar (1614) Resen som Klager med den Paastand, at Kock havde overtraadt de kongelige Anordninger, ved at fremføre paa Prædikestolen Beskyldninger mod ham som Vranglærer og Forfalsker af Katechismen: ved at afhandle dunkle og for Menigheden ufattelige Ting i sine Prædikener; ved at have været Biskoppens gjentagne Formaninger overhørig, og endelig, ved at føre vrang

Lærdom om Nadveren. Nu bleve Vidnerne afhørte; hvorpaa Kock forsvarede sig med, at han efter Kirkeordinantsen var forpligtet til at revse falsk Lærdom, og da han havde fundet denne saavel i den nye Katechismus, som i flere ved Universitetet udkomne Disputationer, kunde han ikke tie dertil; slutteлig fremlagde han et Vidnesbyrd, som Borgemestere, Raadmænd og andre Borgere paa et Sognestævne havde afgivet, hvori de vidnede, at Kock i de syv Aar, han havde været ved Kirken, havde været ulastelig i Lære og Vandel. Dommen blev, at Koch, paa Grund af sin Ulydighed mod Bispoppen, der havde formanet ham til at fare lempeligere frem, med Rette var suspenderet fra sit Præsteembede *).

Det egentlige og vanskeligste Spørgsmaal om den rette Lærdom blev altsaa her ganske forbigaaet, og man kunde det saameget lettere, som Kongen havde bestemt, endnu førend Provsteretten var samlet, at stævne begge Parter for sig, da han personlig vilde fælde Kjendelsen om dette Spørgsmaal. Men derved kom Resen's Anke over Modstandernes Calvinisme slet ikke under Omtale, da det ved det andet Møde var Kock, der fremstod som Klager. For dog ikke ganske at lade det gaae upaatalt hen, udgav Resen et Skrift „Om det høiværdige Herrens Nadveres Sakrament, hvorledes Jesu Christi Legeme og Blod siges der at være tilstede i, med og under Brød og Viin“ **); i dette søger han da at vise, at „Dr. Luther ikke har fundet paa disse Glosser....,

*) Akterne i denne Sag findes hos Pont. III. Side 618—29, og i Haandskrift paa Kongens Bibliothek. Gml. Kongl. Saml. 4. 1458.

**) Dette Skrift, der ogsaa fører Titlen: Jesu Christi Testamente, er trykt uden Aar, men udkom rimeligviis i dette, 1614, hvilket ogsaa en skriftlig Antegnelse i Universitets-Bibliothekets Exemplar angiver.

men han har med Underdanighed og Gudsfrygt annammet dem af Christi Kirke og Menighed .... og saaledes ere de komne ikke blot i vor Kirkeordinants, men findes tilmed i vore christelige Kirkesange, som daglig siunges og bruges; saa, dersom der ikke var andet i, med og under, lode vel Folk, som have gjort Eed paa samme Ordinants, saadant nansægtet". For nu des klarere at vise, at han i dette Stykke havde Medhold hos den danske Kirkes ældre Lærere, føiede han som Tillæg til sit, twende andre Smaaskrifter, eet af Peder Plade, det andet af Mester Jon Turson, Kannik i Lund, († 1577) Forfatter af flere Skrifter, hvis „Christelige Underviisning, naar man vil gaae til Alterens Sacramente", her optoges i denne Resens Bog.

Nu var der ikke mere Tale om denne Sag, men desto stærkere fremtræder nu Beskyldningen mod Resen selv for Vranglærdom. Det var at vente efter den Udbredelse Calvinismen nu i en lang Række af Aar havde vundet, at Resen maatte have mange Modstandere; men hvad enten det var Sky for hans aandelige Overlegenhed eller Frygt for den udmærkede Kongegunst, han besad, saa viste det sig, at Ingen vovede at træde aabenlyst frem. Hans Collega i Fakultetet Conrad Axelsen var en af dem, der gjerne vilde puste til saameget han kunde, naar han kun selv kunde holde sig i Skjul; han forsynede Kock med fremmede Theologers Vidnesbyrd imod Resens Lærdom, og maaskee var det ogsaa ham, der af dennes føromtalte Theses havde uddraget og sammenstillet de meest anstødelige Sætninger, der saaledes udbredtes over hele Landet. I Modsætning til Calvinisternes Bestræbelse for at forflygtige den personlige Christus ved skarpt at søndre det Guddommelige og Menneskelige i ham, vilde Resen netop holde fast ved den personlige Christus saaledes, at han har fuldbragt al sin Gjer-

ning i hele sin udelelige Personlighed. Resen holdt sig til det apostoliske Ord: Jesus Christus er igaar og idag den samme, ja til evig Tid (Hebr. 13, 8) og forstod dette saaledes, at Gudmennesket var virkende i den gamle Pagt, forsaavidt han var nærværende i Forjættelsens Ord, i Abrahams Sæd; ja Gudmennesket havde skabt Verden, fordi han var som saadan i den guddommelige Raadslutning. Derved kom han til den Sætning, der voldte saa megen Anstød, at den menneskelige Natur i Christus for Gud var evig, for dermed bestemt at fastholde den personlige Eenshed; men den Slutning, hvortil han altid vilde føre det hen, var, at denne ene udeelte Christus er nu tilstede i Nadveren, at han er der ikke blot efter sin guddommelige Natur eller som den alt nærende og styrkende Kraft; — dog blev den nu trængt tilbage eller fortiet, da det var et Punkt, man paa Grund af de ydre Forhold helst vilde undgaae at røre ved.

De Vidnesbyrd udenlands fra, som Axelsen i Smug skaffede Kock i Hænde mod Resens Lærdom, ere ogsaa af en meget tvivlsom Charakteer. Det ene var fra den Tids berømteste reformerte Theolog, David Paræus i Heidelberg, og de tvende andre fra en iøvrigt temmelig ubekjendt Mand, Professor Lubinus i Rostok, der ogsaa stod i Ry for calviniserende Meninger. Desforuden beraabte Kock sig ogsaa paa Niels Mikkelsen Aalborgs ovenfor omtalte Brev, hvori Forfatteren ligefrem vedgik, at det var som Concordieformlens Forsvarer han fordømte Resens Færd og Læremaade. Hvad der endnu bestemtere vidner om, at det var den strængt lutherske Theologi, Resen vilde forfægte i Modsætning til den raadende Calvinisme, er det, at han altid havde en tro Medstrider i Jesper Brochmand. Denne Mand, der senere som stræng luthersk Dogmatiker vandt europæisk Berømmelse, var for flere Aar siden fra Rectoratet i

Herlufsholm kommen til Universitetet og fungerede nu som Dekan i det philosophiske Facultet. Vel traadte han ikke selvstændig frem i denne Tvist, men ydede dog, hvor der var Leilighed dertil, Resen sin Bistand.

I Kolding den 21 Februar skulde begge Parter møde for Kongen og hans Raad for der at forsægte deres Sag. Dette Raad, der her var samlet, bestod af Kongens Kantsler Christen Friis til Borreby, Rigets Kantsler Jakob Ulfeldt, Rigsraad Mandrup Pasbjerg, desuden af Universitetets Rector og Bisperne, Jens Gjødesen fra Aarhuus, Christian Hansen fra Aalborg, Niels Arctander fra Viborg og Hans Knudsen Veile fra Odense. De tvende andre Bisper, Winstrup i Kjøbenhavn og Hegelund i Ribe, vare gamle og svgelige, hvorfor de vare blevne fritagne for at give Møde. I denne Forsamling fremstod Ole Kock for i den hele danske Kirkes Navn at forebringe sine Klager over Resen, deels fordi han førte falsk Lærdom om Christi Person, deels fordi han havde forfalsket Katechismen. Efterat Klagen var forelæst, spurgte Kongen først, hvor da den Kirke var, der førte Klage over Resen, og da Kock hertil beraabte sig paa, at han havde Medhold hos mange lærde Mænd og hos Kjøbenhavns Borgere, svarede Kongen tørt: „Ja Søren Tolder har bedre Forstand at smage en Pot tydsk Øl end at judicere i saadanne Sager“; og Resen føiede til, at den Menighed, han beraabte sig paa, var fuld af de groveste Vildfarelser og af Sacramenterernes Lærdom; men det vilde Kongen ikke høre noget om og bød dem at tale om andre Ting, da han ikke var tilsinds at anstille inqvisitoriske Undersøgelser. Nu gjennemgik man enkeltviis de omtvistede Punkter, men Kock viste ved enhver af disse, at han langtfra var en saadan Modstander voxen, hverken i theologisk Lærdom eller i dialektisk Færdighed, da han med idelige Gjentagelser med usikker løs Snak trættede

Tilhørerne, medens Resens klare og skarpsindige Forsvar ganske havde vundet Kongen, hvorfor hans Udfald mod hans Modstandere altid bleve bittrere. Ogsaa Conrad Axelsen, der var fulgt med Resen, blev draget med ind i Samtalen, fordi han havde skaffet Kock de trende nys omtalte Breve, men han blev kort affærdiget af Kongen med de halvt truende Ord: „Hr. Doctor, agter hvad I svarer, vi faae det nok at vide". — Ved denne Leilighed kom Resen ogsaa til at forklare sig over Kocks ofte gjentagne Beskyldning om Katechismens Forvanskning; han vedgik, at han havde besørget den Udgave fra 1608, der sigtedes til, endskjøndt hans Navn ikke var nævnet, men han havde gjort det efter Kantslerens Befaling; da man i de foregaaende Udgaver, navnlig i den fra 1569, havde udeladt flere ikke uvæsentlige Stykker. Dertil vare disse udsolgte, saa at man endog i Herlufsholm havde begyndt at bruge de Reformeertes, den heidelberger Katechismus. Han vilde efter Plade's Anviisning holde sig saa nær til Luther's som muligt, og havde derfor gjengivet Troesbekjendelsens andet Led i den forkortede Form, hvori den der fandtes, uden dog dermed at tilsigte nogen Ændring i den tilvante kirkelige Vedtægt. — Under Samtalen blev Kongen altid hæftigere mod Kock, saa at han tilsidst sagde til ham: „I siger det staaer ikke i Bibelen, o hvor har I læst Bibelen, saa mange Aar I har været Præst". Det kunde derfor ikke være tvivlsomt, hvilket Udfald Sagen her vilde faae; men dog var det langtfra, at alle de Tilstedeværende følte sig ligesaa tilfredsstillede ved Resens Forsvar som Kongen. Især var den fyenske Bisp, Hans Knudsen Veile, meget misfornøiet med Sagens Gang, og han havde ogsaa under Samtalen forsøgt at hjælpe lidt paa Kock, men uden at opnaae Noget. Heller ikke kunde han formaae de andre Bisper til at tage sig af den Betrængte; alt hvad de gjorde var, den følgende Dag

skriftlig at indgive til Kongen en underdanigst Begjæring, at det maatte paalægges Resen nøiere at forklare sine tidligere mørke Talemaader og forbydes ham for Fremtiden at betjene sig af saadanne, men uden at de vovede at tale et Ord til Kocks Forsvar. Dertil blev der ogsaa taget Hensyn i Dommen; denne afgjorde nemlig Striden saaledes, at Kock som Løgner og Bagvasker, som Forbryder mod Kirkeordinantsen havde fortjent Døden, men af kongelig Naade blev det ham paalagt, inden 14 Dage at romme Kongens Riger og Lande; Resen derimod blev det paa Grund af Bispernes Protest Naade anbefalet, baade paa Latin og Dansk nøiere at forklare sig angaaende de omtvistede Sætninger *).

Hermed var dette Møde hævet, men den Bevægelse i Gemytterne, der havde fremkaldt det, var dermed ikke bragt til Rolighed. Den dømte Præst maatte med Hustru og Børn forlade sit Fædreland og tyede til Stokholm, hvor han dog fandt en bedre Modtagelse end han maaskee havde ventet. Gustav Adolphs Moder, Enkedronningen, blev under et Ophold i Stokholm opmærksom paa ham, maaskee ved at høre ham prædike, og hun tog sig nu af den trængende Familie. Paa hendes Forbøn kaldte Kongen ham til en præstelig Virksomhed i sin Hovedstad, og for at vise sin Erkjendtlighed tilegnede Kock Gustav et Skrift, han udgav 1617 paa Svensk, betitlet „Troens Vished og Triumph“, hvori han vilde godtgjøre den christelige Troes Sandhed i Modsætning til Hedningers og Tyrkers Vildfarelser **). Men hans Venner i Danmark toge

*) Om Mødet i Kolding see Pont. III. Side 628—48. Smlgn. Haandskriftet paa Kongens Bibliothek. Gml. Kongl. Saml. 4. 1456 og 1457.

**) Dette Skrift, som Pont. ikke har kjendt, findes paa Kongens Bibliothek, Hjelmstjernes Samling, og af dets Dedication er ovenstaaende Meddelelse om Kock's senere Skjæbne tagen.

sig den Dom, der var overgaaet ham, nær til Hjerte. Hans Knudsen Veile, der saalænge han var i Kolding af Frygt for Kongen havde maattet lægge Baand paa sin Tunge, kunde, da han kom hjem til Odense, ikke tie længer. I en Prædiken, han kort efter holdt, advarede han imod at indføre her i Landet en papistisk Inqvisition, hvorved det ikke vilde gaae Sandhedens redelige Vidner bedre, end det gik Hollænderne under den spanske Hertug af Alba, eller Englænderne under den blodige Maria. Ved Juletid gjentog han lignende Yttringer for en stor Forsamling i en Liigtale over en Adelsmand, hvilket havde til Følge, at han selv ikke længe efter skulde erfare Virkningerne af en saadan Inqvisition*).

Kongen var nemlig efter dette Møde fast bestemt paa, vel ikke at opspore Calvinismen overalt hvor den fandtes, men at lade dem bøde haardt, der vare indviklede i Kock's Sag. Mellem disse var den førnævnte Præst i Helsingborg, Niels Mikkelsen Aalborg, hvis Brev til Kock fra 15 Decbr. 1613 var bleven fremlagt i Retten**). „Jeg takker Dig, berømte Mand — skrev han heri — saavel for de mangfoldige Tjenester, du har beviist mig baade fraværende og nærværende, som fremfor alt, fordi Du hidtil har viist dig som en dygtig Stridsmand i Herrens Krige, saa at Du paa ingen Maade har undflyet Modstandernes giftige Skud, men kjækt har stillet Dig imod dem". Udentvivl var det dette Vidnesbyrd om hans Samstemning med Kock, der bevægede Kongen til at lade Sag anlægge imod ham i Anledning af en Yttring, der fandtes i den Forklaring over Aabenbaringen, som han havde udgivet for tre Aar siden. Ved Fortolknin-

*) Pont. Ann. III. Side 695.

**) Dette Brev findes i Haandskrift paa Kongens Bibliothek. Gml. Kongl. Saml. 4. 1455.

gen af Aabenb. 7, 9, hvor der, efterat der i det Foregaaende er talt om de 12000 Beseglede af hver af Israels Stammer, endnu omtales en stor Skare af Hedningefolk, staaende for Thronen, ytrer han sig nemlig saaledes: „Joderne i det gamle Testamente og vi Christne i det nye Testamente, formedelst Ordet og Sakramenterne, ere noksom forseglede og forvarede om vor Salighed, hvorfor vi maa takke den almægtigste Gud. Herforuden ere mange Tusinde, som ikke siges her at være beseglede, og ligevel staae for Stolen, det er, de ere blevne salige; hvorfor mange forblindede Hedninger, som af Andre uskyldigen ere forfulgte med Vold og Tyranni, om det Guds Lam, som af Verdens Begyndelse er slagtet, vil meddele dem sin Døds og Pines Fortjeneste, hvo vil hannem det forbyde, efterdi han er Herre over Himlen og Jorden?... lad ham raade at gjøre af sit hvad han vil, at give dig Saligheden formedelst Beseglingen, og give en Anden Salighed uden Besegling?" — Paa en lignende Maade havde Zwingli udtalt sig for Hedningers Saliggjørelse uden Troen, og da man nu vilde Aalborg til Livs, blev denne hans zwinglianske Vildfarelse draget frem og gjort til Gjenstand for en retslig Undersøgelse. Det Mislige herved var, at Bogen allerede var udkommen for flere Aar siden forsynet med det theologiske Facultets Approbation, saa at en Klage over Forfatteren ligesaa meget maatte ramme Censorerne. De tvende theologiske Professorer stode just ikke paa den bedste Fod med hinanden; det havde viist sig ved Mødet i Kolding, det viste sig kort efter, da Resen havde endeel Indvendinger at gjøre mod et af Axelsen udgivet Skrift „de physica christiana"; en Tvist, der dog snart blev bilagt i Mindelighed *). Nu kom det atter ved denne Leilighed til et temmelig hæftigt Ord-

*) Zwergius, den sjællandske Geistlighed Side 146

skiste imellem dem, da Resen undskyldte sig med, at han paa Grund af sine mange Forretninger, maatte overlade den yngre Professor det specielle Gjennemsyn; medens Axelsen viste Sagen fra sig med den Undskyldning, at han i et saa vigtigt Anliggende maatte underordne sig den ældre Professors Dom. Meningen var, at Ingen af dem havde læst det vidtløftige Værk, der udgjør twende tykke Bind, nøiagtig igjennem; og man lod med disse Undskyldninger Censorerne være udenfor Sagen, medens Forfatteren maatte bøde desto haardere. Aalborg blev nemlig gjennem sin Biskop Poul Mortensen Ostrup, Mogens Madsens Efterfølger, efter Kongens Befaling indstævnet til at møde i Consistoriet for den Ret, der bestod af alle Universitetets Professorer og den skaanske Biskop. Her fremstod den 8de Juni Kongens Sagfører Niels Eggebrecht for i Kongens Navn at forelægge Retten følgende twende Spørgsmaal: 1) hvorledes en Mand, der nærede zwinglianske Vildfarelser, — saavel twertimod Conf. Aug. art. V og Articuli pro peregrinis som mod den hellige Skrift — der havde sammensvoret sig med en Kirkens Forstyrrer som Ole Kock, hvilket hans Brev til denne klarlig udviste; hvorledes han kunde beklæde et geistligt Embede? 2) hvorledes en Bog, der indeholdt saadanne Vildfarelser, kunde erholde de theologiske Professorers Approbation? Dette sidste Spørgsmaal gik man altsaa forbi, men hvad Aalborg angik, da fældede Retten den Kjendelse, skjøndt han uden at forsvare sig erklærede sig villig til at tilbagekalde sine Vildfarelser, at han skulde have sit Embede forbrudt, deels paa Grund af sine zwinglianske Lærdomme, hvis Udbredelse ingen Tilbagekaldelse fra hans Side mere kunde hindre, deels paa Grund af det paaberaabte Brev*). „En saadan Fremgangsmaade

*) Vent. Ann. III Side 601—608.

vilde i vore Dage ikke kaldes **amor orthodoxiæ**, men **orthodoxomaniæ**", bemærker Pontoppidan ved at fortælle denne Dom, at udentvivl kan kun Kongens ophidsede Stemning paa den Tid forklare Sagens Udfald. Det varede heller ikke længe, forend det Haarde i Dommen atter blev taget tilbage, da han tre Aar efter (1617), blev kaldet til Præst ved den nylig byggede Holmens Kirke i Kjøbenhavn; men dog først efterat han tilfredsstillende havde besvaret fire af Resen forelagte Spørgsmaal angaaende de omtvistede Lærdomme: om Prædestinationen, om Christi Person, om Nadveren og om Daaben *). Aalborgs Forklaring over Aabenbaringen er iøvrigt et Værk af ikke ringe theologisk Værd, og skjøndt det lider af en trættende Vidtløftighed, fandt det dog saamange Læsere, at det udkom 1627 i et nyt Oplag, hvori det Sted var udeladt, der i den tidligere havde voldt Anstød.

Imidlertid døde Sjællands Bisp, Peter Winstrup, den 24de Juni; han havde under sit Embede samlet sig en betydelig Formue, hvilket ogsaa Kock havde ladet ham høre, hvoraf han dog testamenterede 1000 Daler til Universitetet. Kongen havde udseet Resen til dette Embede, men da den theologiske Polemik, hvori han var indviklet, endnu ikke var ført til Ende, henstod Bispestolen ubesat i nogen Tid. Med sin sædvanlige Raskhed arbeidede Resen paa det Forsvarsskrift, der var forlangt af ham imod „nogle nestorianske Klaffere", som han kaldte sine Modstandere; og allerede i Slutningen af Juni kunde han fremlægge det til Professorernes og Bispernes Prøve, der i dette Øiemed samledes i Kjøbenhavn. Dette Skrift *de sancta fide*, er det dybsin-

*) I et Haandskrift paa Kongens Bibliothek. (Gml. Kongl. Saml. 4, 1464.) nævnes i al Korthed disse Sætninger, som bleve Aalberg forelagte den 8de April 1615.

digste Forsøg paa en speculativ Opfattelse af den christelige Lærdom, som vor ældre Theologi har at opvise. Det er i dette, at den lutherske Lærdom **de communicatione idiomatum** først blev fremsat og forsægtet, og er end Forsvaret i flere Punkter dunkelt, saa erindrer ogsaa Forfatteren os ofte om, at han her taler om „en saadan stor Hemmelighed, at den hverken kan med Fornuft begribes eller med Ord udsiges som det sig burde", naar han udvikler, hvorledes det Menneske Jesus er i Besiddelse af Guddoms-Magt og Herlighed, og i Kraft af denne er tilstede i sin hellige Nadver. Skriftet udkom først paa Latin „for Disputatsernes Skyld", og dertil ogsaa paa Dansk, „det bedste og næste det kunde gjøres, dog sligt falder ikke saa let paa vort Sprog, der ei er brugt tilforn og drevet udi saadanne høie og vanskelige Ting"; saa at Resen altsaa følte selv, at Sproget i denne Bog trængte til en Undskyldning.

Møderne bleve holdte i Consistoriet under Forsæde af Universitetets Rector, som dengang var den theologiske Professor Kort Axelsen, og foruden Professorerne, samlede sig her alle Bisropperne efter deres Seniors Opfordring, Jens Gjødesen i Aarhuus. I 8 paa hinanden følgende Møder fra den 4de til den 8de Juli forelæste Jesper Brochmand Bogens 8 Capitler — det 9de om Luthers Katechismus blev, som mindre væsentligt, ikke forelæst — og Resen indledede ethvert af disse med et kort Foredrag til yderligere Forklaring. „Det har ikke været min Hensigt at skade Kirken", sagde han i det første af disse, „men snarere at forfremme Guds Ære i den ved trolig at forebringe de sande Grundlærdomme; gid kun de vilde skaane den, som langt ere afvegne fra disse, ikke blot i Ord men i Sagen selv, hvilket er meget at beklage". Forhandlingerne førtes med en dulgt Bitterhed, som ikke ret kunde give sig i Luft, da Resens

Modstandere ikke havde Mod til aabent at udtale deres Mening. Medens næsten alle Professorerne erklærede sig fuldkommen enige med Resen, hørte Bisperne derimod i det Hele til hans Modstandere, men de vægrede sig bestandig ved at afgive deres Betænkning strax og forlangte Opsættelse. Der blev indrømmet nogle Dage, for at Enhver nøiere kunde overveie sit Svar. Den 13de Juli fremkom Professorerne med deres; vidtløftigst var Rectorens, Kort Axelsens, og han yttrede vel adskillige Betænkeligheder ved enkelte af Resens Sætninger, men fandt dog altid selv en Mening, hvori han kunde give dem Bifald, hvorved han altsaa fritog Resen for at svare. Men Bisperne holdt sig længe tilbage; da der atter den 15de blev holdt Møde, maatte de endelig efter nogen Vægring komme frem med deres Dom. Den gik da ud paa, at Resens Bog ikke havde tilfredsstillet dem, og de ankede endnu over de samme Lærdomme, de tidligere have forekastet ham. Resen gav den følgende Dag, den 16de Juli, et kort Svar, hvori han, uden at opgive noget af hvad han tidligere havde sagt, søgte paany at begrunde det — og dermed vare Forhandlingerne sluttede *). De samlede Betænkninger og Meninger bleve indsendte til Kongen, og han afgav derved sin Kjendelse, at Bogen faa Dage efter, den 30te Juli, udkom med Kongl. Maj's „sønderlige Gunst og Frihed“, ligesom den ogsaa er tilegnet ham. „Jeg har kortelig og redelig, skriver Resen i Tilegnelsen, af Guds Ord, af de hellige Fædre og vore visse Kirkebøger viist, hvor de Ord og Sententser stode, som Nogle twivlede om, saa mig forhaabes, at Ingen, som har Sandhed og Fromhed kjær, skal kunne andet end lade sig det vel befalde. Dersom der endnu findes

*) Pont. Ann. III. Side 648—686, hvor Forhandlingerne udførligt meddeles efter Consistoriets Arkiv.

vanartige og vrange Domme, da sætter jeg det ind til Gud og E. K. M's christelige Betragtelse, som til alle dem, der ere Guds sande tro christne Mennesker" *).

I den gottorpske Deel af Slesvig var derimod Calvinismen den raadende, endog efter Wowerns Død, uagtet Præsterne rundt omkring i Landet med Iver tordnede mod Sacramentererne. Deres Uvillie mod Regjeringen steg til det høieste, da denne endog vovede at tage mennonitiske Gjendøbere i Forsvar, rigtignok kun saaledes, at deres borgerlige Rettigheder bleve dem uforkrænkede, men man forstod det i Almindelighed saaledes, som om Regjeringen dermed billigede deres Lærdomme. Til Eiderstedt var der nemlig kommen adskillige hollandske Mennoniter, mellem hvilke ogsaa en Præst, Johan Jacobs, og de begyndte paa forskjellige Steder at holde offentlige Forsamlinger. Der strømmede da hyppig en Mængde Mennesker til, og adskillige bleve gjendøbte, hvilket rigtignok Jacobs senere nægtede, men kun i den Forstand, at det ikke var nogen Gjendaab, da han ikke ansaae den Daab, de som Børn havde modtaget, for nogen Daab. I deres Taler gik de skarpt løs paa Statskirkens Præster, og disse maatte derfor saameget mere føle sig opfordrede til, i Forening at anmode Hertugens Staller i Eiderstedt, Herman Hoier, om at gjøre en Ende paa Mennoniternes Uvæsen. Denne lod de Paagjældende fængsle, og indberettede Sagen for Regjeringen i Gottorp, der bestemte, at de Fængslede skulde løslades, men indstævnes til Forhør paa Gottorp. Her blev der forelagt dem adskillige Spørgsmaal, og da de

*) Joh P. Resenius, De sancta fide in verum Deum & qvem ille misit, Jesum Christum cum veri Catechismi vindiciis simul — contra qvasdam calumnias Nestorianicas libellus Apologeticus. Sartorius, 1614.

havde besvaret dem, fremkom de med en modsat Besværing, at det kun var enkelte Ivrere mellem Præsterne, der havde beredet dem denne Medfart. Nu blev samtlige Præsters Erklæring forlangt, med Forespørgsel, om man bestemt kunde beskylde dem for, at de pønsede paa Oprør. Provsten i Eiderstedt, Georg Crusius, svarede da i det hele Præsteskabs Navn, at Gjendøberiet var en gruelig Vildfarelse, og hvor det taaltes, havde alle Tiders Erfaring lært, at Oprør og Brud paa Landefreden ikke var fjærn. Da man altsaa ikke kunde forebringe nogen bestemt Anke imod dem, fældede Hertug Johan Adolph den Kjendelse, at Mennoniter skulde have Lov til at drive deres borgerlige Haandtering i Landet, naar de levede ærbart og i Stilhed, og ikke forsøgte at udbrede deres forkastelige Lærdomme. Den Frihed, der saaledes blev indrømmet dem, medførte altsaa, at de kom til at staae under et specielt Tilsyn; men det skulde kun gjælde de egentlige Mennoniter, derimod ikke „de Mange, som Præsterne i deres Iver kaldte Sværmere og Sacramenterere, da disse tit vare ganske uskyldige Mennesker, der kun afveeg fra den reformerede Religion i enkelte endnu uafgjorte Lærdomme". Ved denne fyrstelige Resolution af 1ste December 1615, fik altsaa Præsterne en ny Irettesættelse for deres Iver mod Calvinisterne, og skjøndt Regjeringen ved i dette Tilfælde at tale Tolerancens Sag, kun talte sin egen, saalænge den selv halvt aabenlyst hyldede en anden Lærdom end den anordnede, fortjener det dog Opmærksomhed, at Calvinismen paa en Tid da den statskirkelige Symboltvang altid blev mere herskende, ogsaa her kom til at tale Ordet for Tolerance i borgerlig Henseende *).

*) Pon. Ann. III. Side 676—90.

I Kongeriget vandt derimod den strengt lutherske Lærdom afgjort Overhaand. Hans Poulsen Resen blev endelig d. 29 April udnævnt til at beklæde Sjællands Bispestol og nogle Uger efter ordineret af Bisskop Poul Ostrup fra Lund. Men endnu vare de calvinistiske Undersøgelser, der stode i Forbindelse med den kockske Sag ikke afsluttede, saalænge Hans Knudsen Veile i Fyen var uanfægtet, der ved enhver Leilighed havde viist sig som Resens ivrigste Modstander. Hans Knudsen var iøvrigt en agtet og anseet Mand, men ubesindig og fremfusende, hvilket han havde viist ved sine Yttringer om Forhandlingerne i Kolding, ligesom og ved en anden Leilighed, da han i en Ordinations-Tale kaldte Ordinantsen i en haanende Tone: „en prægtig Ordinants, som foreskriver, at Præsten skal kaldes af syv galne Bønder". For at Præsternes Sammenkomster, de saakaldte Kalandgilder ikke blot skulde gaae hen med Spisen og Drikken, havde han ligesom Peder Hegelund i Ribe Stift stræbt at bringe theologiske Samtaler i Gang ved Møderne og selv hyppig taget Deel i disse. Ved saadanne Leiligheder var det, han jævnlig bragte Differentspunkterne mellem Lutherdommen og Calvinismen paa Bane, og erklærede sig selv for den sidste, idet han afviste den førstes Venner som „Flacianere og Ubiqvitarier". Da han allevegne udtalte sig meget uforbeholdent, kunde det heller ikke forblive skjult for Kongen og denne havde desuden under de foregaaende Forhandlinger havt rigelig Leilighed til at lære hans theologiske Anskuelser at kjende. Der blev derfor den 31te Juli udnævnt tre overordentlige Kirkevisitatorer for at bereise Stiftet og indsamle Vidnesbyrd om Bispens Forhold, nemlig Christen Friis til Krogerup og tvende Professorer, Elias Eisenberg, Dekan for det philosophiske Facultet og Jesper Brochmand, der var

bleven theologisk Professor i Resens Sted *). Faa Dage efter (den 10de August) tilskrev Kongen allerede den Anklagede et truende Brev, hvori han foreholdt ham alle de Anker, der vare fremførte imod ham, og indstævnede ham til at møde i Kolding for Rigens Raad og Biskopperne den 13de September. Hans Knudsen svarede herpaa i en ydmyg Skrivelse, hvori han bad om Naade og Tilgivelse, men Kongen var ubønhørlig **). Rigtignok blev den fastsatte Termin forlænget, men dette havde udentvivl sin Grund i, at Visitatorerne ikke i saa kort en Tid kunde røgte deres Hverv. De Vidnesbyrd, som de indsamlede rundtomkring saavel i Fyen, som paa Lolland og Falster, vare næsten alle eenslydende; de gik ud paa, at Knudsen nægtede Muligheden af, at Herren legemlig kunde være allevegne og derfor ogsaa, at han legemlig kunde være i sin Nadver; „ligesom jeg, medens jeg sidder her i min Stol -- sagde han engang — med mine Tanker kan være i Rom og rundt omkring, saa er Jesus i Nadveren.“ Dertil anbefalede han altid calvinistiske Bøger; og hvad han talte om med Præsterne forebragte, han for Menighederne i sine Prædikener og Katechisationer. Bekjendtest ere de Vidnesbyrd, som Præsterne Jørgen Pedersen i Errindlev paa Lolland og Provst Hans Jakobsen i Nykjøbing forebragte. Begge bekræftede med Eed, at han havde anbefalet dem calvinistiske Skrifter som „umistelige“ Bøger. Da Bispen svarede for Retten, at det Ord „umistelige“ var ikke hørt af hans Mund, sagde Hr. Jørgen, om ikke det saa et eenstydende. Endvidere vidnede Provsten: „Det kan Bispen ikke nægte, at

*) Sententia in Mag. Johannem Canuti, qvondam episcopum Fionensem, publice lata in Regni comitiis. Hafniæ, 3die Juni 1616. Samling af Domme i det Geheime-Arkiv.

**) Pont. Ann. III. Side 697—98.

engang han sad ved mit Bord, der mine Børn læste og jeg befalede dem at neie i Jesu Navn, han da jo efter Læsningen sagde til mig: alt er I end saa viis som de andre. Da jeg spurgte: hvori? svarede han: Derudi at I befale Eders Børn at bøie Knæ i Jesu Navn, hvor staaer det skrevet? Jeg henviste til Phil. 2. Ja, svarede Bispen, ligesom Englene i Himlen og Djævlene i Helvede, der ikke have Knæ, bøie sig og ære Jesum alleneste aandelig, saaledes skulle vi og bøie ikke de legemlige men aandelige Knæ i Jesu Navn". Da reiste Kantsleren Christen Friis sig ivrig op og sagde: **Tu autem, Domine præposite, qvid ad hæc episiopo tuo respondisti.** „At Englene og Djævlene bøie Knæ paa deres aandelige Viis alleneste", svarede Provsten, „men vi paa vor aandelige og legemlige Viis tillige". „Mener I det, Domine", føiede Resen til, „at der er og ikke legemlige Knæ i Himlen og Helvede; have ikke Enoch og Elias i Himlen, ligesom Dathan og Abiram i Helvede, legemlige Knæ at bøie i Jesu Navn" *). Den Ret, der skulde fælde Dom i Hans Knudsens Sag, blev nemlig samlet i Kjøbenhavn den 28de Mai, og bestod af de samme som i Kolding, nemlig: Christen Friis til Borreby, Kongens Cantsler, Mandrup Parsbjerg, Jakob Ulfeld, Rigets Cantsler, foruden Breide-Rantzow, som Kongens Vicar; tillige alle Rigets sex andre Biskopper, mellem hvilke altsaa ogsaa Resen. For denne aflagde altsaa Visitatorerne deres Beretning, hvori Knudsens Benægtelse af Jesu legemlige Ubiqvitet — altsaa den samme Lærdom, der bevægede Frederik II til at fordømme Concordieformlen, — stærkt blev fremhævet som et Anklagepunkt, foruden hans calvinistiske Lærdom om Nadveren og, som det synes, ogsaa om Naadevalget. Derpaa bleve forskjellige

*) Errindlev og Olborps Præstekrønike. Ny Kongl. Saml. 4. 1189.

Præstens Vidnesbyrd hørte, mellem hvilke det ovenfor anførte, der viser den samme Tendents til at forklare Skriftens Udsagn som figurlige Talemaader, der altid var Lutherdommens Anke mod Calvinismen. Som Actor i Sagen var Kongens Skriver, Christen Thomesen til Tanderup, beskikket, og han søgte i sit Indlæg mere at omgaae Stridens dogmatiske Side, for at fremhæve dens juridiske, som han fandt i, at Biskoppen havde anbefalet Bøger, der modsagde de i Ordinantsen paabudne, at han offentlig i Prædikener og Disputationer havde omhandlet Lærdomme, der kunde yppe Tvistigheder; og at han havde talt fornærmeligt om Ordinantsen og om Kongens Regjering. Dommen faldt den 3die Juni, at Hans Knudsen skulde afsættes fra sit Embede, og kun af Agtelse for det hellige Embede, han hidtil havde beklædt, blev en strængere Straf ham eftergivet *).

Ogsaa i den gottorpske Deel af Slesvig mistede Calvinismen nu den Støtte, den tidligere havde haft. Rigtignok var Wowern allerede død for flere Aar siden (1612), der ved sin egenraadige Fremgangsmaade havde gjort sig saa almindelig forhadt, at han vel maatte love 60 Lod Sølv i sit Testament til den, der vilde holde en Lovtale over ham; men den calvinistiske Hofpræst, Philip Cæsar, formaaede endnu saameget hos Hertugen, at Udeladelsen af Exorcismen ved Daaben, der altid var Calvinisterne anstødeligt, blev anbefalet Præsterne *). Dog, Hertug Johan Adolph døde pludselig (den 31te Marts d. A.), der hidtil havde været Calvinisternes Beskytter, og neppe havde han lukket sit Øie, forend

*) Sagen er her fremstillet efter den originale Doms-Akt i Geheime-Arkivet, og derfor i flere Punkter afvigende fra Pontoppidan. Ann. III. Side 695—700, og Bloch, Fyens Geistlighed. Side 80—85.

*) Pont. Ann. III. Side 610—11.

Philip Cæsar med alle sine Venner forlod Slesvig, hvorved Jakob Fabricius, der havde maattet vige Platsen for ham, atter kom til sin forrige Værdighed. I alle Landets Kirker blev der holdt en Takkebøn, at „Ordet nu blev prædiket reent og uforfalsket, uden at forhindres af Djævelens snedige Anslag“ *).

I Kongeriget kom ogsaa den Reformationens hundredaarige Jubelfest, hvortil man forberedte sig, til at lyde som en Seirssang over Cryptocalvinismen. Vel blev der ikke i det Enkelte anstillet yderligere inqvisitoriske Undersøgelser, men efterat alle, der vare optraadte som Resens Modstandere, vare sældede, medens han selv, tilligemed Jesper Brochmand, ved Universitetet foredrog den strængt lutherske Lærdom, forstummede den ganske. Resens Svigersøn, Niels Paaske, der (1616) blev Bisskop i Bergen og Dr. theol., fortæller selv, at han endnu som Præst i Skaane havde holdt fast ved de calvinistiske Anskuelser, der vare ham indprentede under hans Skolegang i Viborg; men nu havde han lært at indsee sin tidligere Vildfarelse **), og som det gik ham, var det udentvivl gaaet flere. Resen udvirkede hos Kongen, at der hvert Aar paa Allehelgensdag skulde i alle Landets Kirker holdes en Takssigelsesfest for den lutherske Reformation, som han sammenlignede med Tempelrenselsensfest i den gamle Pagt; og for at istemme Jubel-Glæden ved den nu forestaaende Høitid, udgav han sine tvende Skrifter: **Jubilæus Christianus** og **Lutherus triumphans**.

---

*) Pont. Ann. III. Side 701.

**) Worm, Lexikon over lærde Mænd. II. Side 163.

Andet Afsnit.

(1617—1730.)

Den strængt lutherske Kirkeskole. Den stivnede Orthodoxi. Det attende Aarhundredes Fremdrud.

Den statskirkelige Grundtanke, at fuldkommen Overeensstemmelse i alle Borgeres religiøse Overbeviisning og theologiske Lærdom er den sikkreste Grundvold for det borgerlige Samfund, er vel ingenlunde ny og eiendommelig for det syttende Aarhundrede; men den fremtræder dog nu med en ganske særegen Styrke, baaren af den Overbeviisning, at ikkun den strængt lutherske Theologie indeholdt Skriftens saliggjørende Lærdom, som det derfor var Regjeringens første Pligt at hævde med ubøielig Strænghed. Det var Bisk op Resen's Fortjeneste, at have gjort den sidste Paastand gjældende med overbevisende Styrke, medens det var Christian IV's Roes, at han statskirkelig havde gjennemført den. Derfor blev det sagt ved Resens Baare: „Paa de Tider var der ikke ringe Fare udi vort Fædreland, at den rene Lære skulde blevet forhindret og vrang Lærdom igjen indtrængt sig, hvorpaa der af Mange blev flittig nok arbeidet, men da stod denne Mand efter Jojadæ Exempel for Guds Huus og Ord, og med nogle faa,

ved Bistand som Gud selv gav, afværgede saadan Ulykke*)."
Og i Dedicationen af det berømte theologiske System priser Jesper Brochmand Kongens Styrelse af Kirken paa følgende Maade: „Fra Din første Regjeringstiltrædelse har Du arbeidet derhen, at alle dine Undersaatter tænkte og talte eens om Gud og de guddommelige Ting. Og det har Du gjort med en saadan Fremgang, at de, der afvege i religiøse Meninger nu vanke om, landflygtige, langt borte fra de Majestæten undergivne Riger og Lande. En saadan Lykke forstaae kun de ret at skjønne paa, der af Erfaring have lært, hvilken bestandig Pest og Ødelæggelse for Riger en blandet Religion er, som væbner og opflammer Forældre mod Børn, Undersaatter mod Øvrighed."

Holde vi os nu nærmest til det sidste, til den statskirkelige Eenshed, for at see hvorledes Tidens Ypperste forklarede sig Forholdet mellem Stat og Kirke, da finde vi dette udførligt udviklet i Brochmands ovennævnte dogmatiske Værk. Han gaaer her ud fra den theokratiske Opfattelse af Staten, at det er den borgerlige Øvrigheds Kald og Bestemmelse, med Sværdet at vogte over Lovens tvende Tavler, saaledes at den straffer hvad der er forbudt, og udfører hvad der er anordnet. Men deraf følger paa den ene Side, at der ikke paaligger den direkte nogen Forpligtelse til de evangeliske Lærdommes Udbredelse og Haandhævelse, da Evangeliet ikke er indskrevet i Lovens Tavler, og heller ikke kan haandhæves med Sværdet, som skrevet staaer: vore Vaaben ere ikke kjødelige men aandelige; men til at føre de aandelige Vaaben til Evangeliets Haandhævelse er det hellige Præsteskab beskikket. Det er altsaa Forskjellen mellem den geistlige og verdslige

*) Jojadæ hellige Embede, Liigprædiken over H. P. Resen af Niels Povelsen Scandorph, Sognepræst ved Frue Kirke 1639.

Øvrighed; men paa den anden Side tilkommer det denne sidste, i Kraft af Lovens første Bud at vaage over Opretholdelsen af den sande Gudstjeneste, og overalt hvor Øvrigheden bekjender den sande Tro maa derfor den evangeliske Kirke indrømme den Ret til at føre Tilsynet med alt, hvad der udvortes er nødvendigt til den sande Gudsdyrkelse. Med Hensyn til Maaden, hvorpaa den verdslige Øvrighed, og navnlig den christelige Landsherre skal fuldbyrde dette Hverv, henvises til Forbillederne i det gamle Testamente, til Israels fromme Konger, og ligesom disse skal han vaage over, at den sande Lærdom bliver grundfæstet og udbredt i hans Rige. Vel tilkommer det ikke ham umiddelbart at fælde Kjendelsen i dogmatiske Tvistigheder; men det paaligger ham i saadanne Tilfælde at sammenkalde Synoder af Skriftlærde, hvad enten de tilhøre den verdslige eller geistlige Stand, for at disse kunde prøve den omtvistede Lære, og han maa da som christelig Landsherre fuldbyrde Synodens Dom, ikke saaledes at han straffer den overbeviste Vranglærer paa Livet, thi Evangeliet kan ikke udbredes med Sværdet; men at han forviser ham fra sine Riger og Lande, fordi en blandet Religion er Gud forhadt, og er farlig for det borgerlige Samfunds Rolighed*). Til en saadan Spidsfindighed var altsaa den Evangeliets Frihed, der dog tilsyneladende skulde haandhæves, eller dog ikke turde ganske fornægtes, her saavel i Theorie som i Praxis indsnærpet. Havde man tidligere forekastet Pavedømmet, at den ved at sammenblande Lov og Evangelium, atter indførte de theokratiske Lovbestemmelser i den christne Kirke, saa var nu det samme Forhold, om end paa en nogen anden Maade kommen igjen i de evangeliske Landskirker. Sammenblandingen bliver ogsaa iøinefaldende nok derved, at

*) Brochmand, Systema Theologiæ universalis II. S. 5002 sqq.

alle de Skriftsteder der anføres for Evangeliets Frihed ere af det N. T. (2 Cor. 10, 4; 2 Tim. 4, 2; 1 Petr. 5, 3 o. fl.), medens de, der skulle bevise den blandede Religions Forkastelighed hentes fra det Gl. T. (Deut. 13, 1; 2 Kong. 18, 21 o. fl.). En saadan Sammenblanding maa nødvendigviis fremkomme, naar Troen ikke betragtes som den Enkeltes men som det hele Folks Sag, da det netop er charakteristisk for den gammel-testamentlige Aabenbaring, at den er given det hele Folk, og derfor ogsaa skal haandhæves som det hele Folks Religion.

Den samme gammeltestamentlige Tone gjenfinde vi ogsaa i alle de Lovbestemmelser, der angaae Hexeri og Trolddom, og det saaledes at den her kom til Anvendelse i sin hele Strænghed. Medens man med Hensyn til Vranglærere dog vilde lade Landsforviisning træde istedenfor Dødsstraffen, saa faldt denne Formildelse bort med Hensyn til Udøverne af de sorte Kunster, og det var derfor ganske i Overeensstemmelse med Theologernes Tankegang, naar en ny Forordning af 12 Octb. 1617 paany indskjærpede de gamle Straffebestemmelser. „Eftersom daglig Forfaring giver tilkjende, — hedder det i denne — at nogle hemmelige Kunster, som ere Signen, Manen og Maalen.... fast gaaer i Svang og holdes for uforbuden af den Aarsag, at de formenes at komme Mennesker og Fæ til Gavn og Helbred; saa, efterdi derudi mænges og vanbruges nogle formeente Guds Ord.... have vi herved forordnet, at dersom Nogen af Adel over slige Kunster, da skulle de stande os tilrette og straffes; de, som ikke ere af Adel, skulle have forbrudt Boeslod og romme vore Riger og Lande.... Hvad rette Troldfolk angaaer, som have bebundet sig med Djævelen, da skulle de straffes

efter Loven, og de, som sig med saadant Folk indvikler, straffes paa Livet uden al Naade." *)

Denne Opfattelse af Forholdet mellem den geistlige og borgerlige Øvrighed var vel, som ovenfor bemærket, egentlig ikke ny, men den fremtraadte dog nu paa en anden Maade, da den strengt lutherske Theologie herefter alene skulde finde Anerkjendelse i den danske Statskirke. Vel forlangte man ogsaa tidligere Enighed i kirkelig Henseende, men tænkte derved nærmest paa Overeensstemmelse i de kirkelige Ceremonier ved Gudstjenesten, og naar der var Talen om Læren, da tænkte man sig ikke Enigheden anderledes end at der nok indenfor denne kunde være Plads for theologiske Forskjelligheder. Vel er det ikke Antagelsen af noget nyt Symbol som statskirkelig Lov, der betegner denne Overgang; alt hvad der i den Henseende skete var, at der udkom 1618 en ny Oversættelse af „Den uforandrede augsborgske Confession og sammes Apologie", besørget af Ole Jacobsen Kjøbing, forsynet med en Fortale af Resen, som varmt anbefalede den sit Stifts Geistlighed; men det var heller ikke de symbolsk orthodore Theologer i Begyndelsen om at gjøre, at støtte sig til noget Symbol, naar ikke politiske Forhold gjorde det nødvendigt. I Theologien kunde de ikke beraabe sig paa Symboler som en Autoritet, da ikkun den hellige Skrift skulde gjælde som saadan; men deres Paastand var, at enhver uhildet Læser maatte indrømme, at Luther og alle, der trolig fulgte ham, holdt sig til den rene bibelske Lærdom uden som Papisterne at blande den med nedarvede Vildfarelser eller som Calvinisterne forvanske den ved en kjødelig Fornufts Egenraadighed. Derfor frygtede man heller ikke mere for at kalde sig selv

*) Paus, Samlinger af gamle norske Love III (Supplement) Side 568 fgd.

eller høre sig kaldte efter Luthers Navn, tværtimod at hedde Lutheraner blev nu anseet som et Hædersnavn, som Beviis paa at man ubrødelig vilde holde ved den lutherske d. v. s. den rene bibelske Lærdom med skarp Assondring fra Alle, der i een eller anden Henseende afveeg derfra. Den forsonende Bestræbelse, der gik igjennem Hemmingsens Theologie, eller den Bestræbelse at holde fast ved det almeen-christelige og udaf dette at bedømme Forholdet mellem de theologiske og confessionelle Forskjelligheder, blev vel optaget af Sønder-Jyden Jørgen Callisen, hvis bekjendte Navn i den lærde Verden er Georg Calixt, og langt klarere udviklet og gjennemført end Hemmingsen havde gjort det; men han maatte i Tydskland opslaae sin Lærestol; herhjemme havde man ingen Plads for ham, da man ubetinget afviste slige irenisfe Bestræbelser med Apostelens Ord: hvad Samfund er der mellem Christus og Belial*). Calixt f. 1586, ikkun eet Aar yngre end Brochmand, var 1613 bleven ansat ved Universitetet i Helmstädt, og vandt her, ved paa en eiendommelig Maade at fortsætte den phillipistiske Retning i Theologien, snart et berømt Navn og betydelig Anseelse; men overhovedet var Indflydelsen udenfra i kirkelig og videnskabelig Henseende aldrig ringere end i det syttende Aarhundrede. Vel vedblev det endnu, ja var maaskee endog almindeligere end tidligere, at alle unge Mænd, der søgte noget mere end den allernødtørftigste videnskabelige Dannelse, tyede til fremmede Universiteter; men alle bevarede dog det kirkelige og theologiske Præg, de i Hjemmet havde modtaget. Alle, som reiste for at studere, søgte fornemmelig at forfremmes i Studiet af de classiske Sprog, og maatte derfor til Leyden i Holland, som dengang var disse Studiers Hovedsæde. Endnu mere end Calixt i

*) J. D. Jersin, Oratio academica, Antirenicum. 1. 1621.

Tydskland glimrede dengang Hugo Grotius i Holland som et Vidunder af Genie og Lærdom; men desuagtet kom denne ligesaa lidt som hiin til at øve nogen kjendelig Indflydelse paa de danske Lærde.

Men uagtet de Beskyldninger for Eensidighed og haardhjertet Uforbragelighed, som ofte ere gjorte den strængt lutherske Kirkeskole, hvis navnkundigste Talsmænd Resen og Brochmand ere, saa maa man dog ikke oversee, at den udviklede herhjemme en overordentlig saavel videnskabelig Dygtighed som religiøs-sædelig Iver, om end denne ligesom dens hele statskirkelige Betragtning, mere havde Lovens end Evangeliets Characteer. Den foregaaende Tid var endt i Klagemaal over, at Statskirken, med al Anerkjendelse af den Velsignelse Reformationen havde bragt, dog ingenlunde kunde siges at have løst sin Opgave; thi saaledes kunne vi opfatte de Klager over Kirketugtens Forfald, over Skolernes slette Tilstand o. desl., som de forsamlede Biskopper indgave til Kongen 1608, og atter gjentoge 1610*). Efterat først al Tvivl og Tvist om dogmatiske Spørgsmaal var afgjort eengang for alle, vilde man nu med Iver og Kraft gjennemføre den sædelige Regeneration, der attraaedes, og dermed er Characteren af den følgende Tids Kirkestyrelse angivet. Der gaaer en stærk religiøs Iver gjennem denne Tid, om end denne Tids religiøse Begeistring fuldkommen mangler den umiddelbare Friskhed, som rørte sig i Reformationstiden. Det er igjennem den statskirkelige Lovgivning, Sæderne skulle reformeres, og denne atter støtte sig til en Reformation at det lærde latinske Skolevæsen som den fasteste Bøgnborg til at værne om den orthodoxe Lære.

Christian IV stod dengang i sin fulde Manddoms-Kraft,

*) Smlgn. Hndskt. paa Kg. Bibl. Ny Kgl. Saml. 4. 1145.

udrustet med et klart Blik for alt, hvad der tjente til Statens Tarv og med villigt Hjerte til at udføre det. Ved hans Side stod den lærde og arbeidsomme Christen Friis til Kragerup, der som Præses i Cancelliet nærmest maatte blive den, ved hvem alle Reformer i Kirke- og Skole-Sager bleve ledede. Men en maaskee endnu større Indflydelse, end Christen Friis besad ifølge sin Embedsstilling, udøvede den berømte Lærde Holger Rosenkrands ved sin personlige Characteer, sin Iver og Dygtighed, hvorfor ogsaa denne Mand har Krav paa en særlig Opmærksomhed. Han tilhørte ved Fødselen en gammel adelig Familie, der eiede betydeligt Jordegods, og naar han desuagtet offrede næsten al sin Tid til theologiske Studier eller til at fremme de kirkelige Interesser, da vidner dette om, at han i sit Hjerte maa have følt sig meer end almindeligt religiøst bevæget. Men paa hiin Tid havde man ikke blot et skarpt Øie for alt, hvad der var udenfor det Almindelige især paa det religiøse Gebeet, man vidste ogsaa strax at give det Særegne et bestemt Navn; det varede derfor heller ikke længe, førend Rosenkrands, en Adelsmand, der var frommere og inderligere i Troen end mangen Theolog eller Præst, blev mistænkt for veigeliansk Sværmeri eller for at høre til Rosenkreuzernes Orden, Benævnelser der svare til den senere Tids Pietisme. Som alle unge Adelsmænd paa den Tid traadte han tidlig i Statens Tjeneste, og blev brugt deels i Cancelliet deels ved fremmede Gesandtskaber, indtil han 1617 blev Medlem af Rigsraadet og erholdt de sæculariserede St. Hans- og Dalum-Klostre i og ved Odense i Forlening, fra hvilken Tid han isærdeleshed tog virksom Deel i alt hvad der angik Kirke- og Skolesager. Angaaende hans Forhold under de Resenske Controverser hedder det blot, at han var tilstede i Kolding, dengang Ole Kocks Sag der forhandledes, og at hans Raad blev ved denne som

ved mange andre Leiligheder flittig hørt; men et Brev til ham fra Professor Lubinus i Rostock viser, at Rosenkrands har bebreidet denne Mand, at han havde givet Kock Medhold mod Resen *), hvilket tyder paa, at han selv var af den modsatte Mening, og dette er ogsaa efter hvad man ellers kjender til Rosenkrands det sandsynligste, da han, med al sin Iver for levende Christendom dog ikke vilde afvige fra den lutherske Læremaade. Selv nævner han Johan Arndt's Skrifter, og fornemmelig dennes bekjendte Andagtsbog, „Sex Bøger om den sande Christendom", der udkom 1605, som sin kjæreste Læsning, og den samme Iver for praktisk Christendom, der besjælede Arndt, udgjør ogsaa det Characteristiske hos Rosenkrands. Hans hele Liv bar en alvorlig Fromheds Præg; hver Morgen og Aften blev Bøn og Psalmesang sjelden forsømt; han underviste jævnlig selv sine Børn og viste en faderlig Omsorg ogsaa for sit Tyende. Derfor betroede flere Adelsmænd ham deres Børns Opdragelse, og endnu større var Tallet paa de vordende Præster, hvis Studier han havde veiledet og opmuntret. Mellem disse vare de bekjendteste, den bjærve og aabne Ole Wind, dengang Conrector i Roskilde; den veltalende Jacob Madsen, der først blev Hofprædikant, siden Biskop i Aarhuus; Hans Vandal, der 1617 blev Biskop i Viborg og dennes Brodersøn Peter Vandal, der blev antaget af Rosenkrands som Hovmester for hans Søn, Gunde, paa dennes Udenlandsreise, og siden som Præst i Mangstrup og Jægerup i Nordslesvig var bekjendt for sin Lærdom. Hvad enten Rosenkrands opholdt sig i Kjøbenhavn eller paa sin Gaard Rosenholm havde han jævnlig en Kreds af unge Mennesker omkring sig og vedligeholdt bestandig en udbredt Brevvexel med sin Tids meest anseete Mænd. Hans Kundskaber i de gamle Sprog, Hebraisk,

*) Dänische Bibliothek III. S. 213—18.

Græsk og Latin, som i alt hvad der hører til Theologien, gjorde, at Mange henvendte sig til ham med Forespørgsler i tvivlsomme Tilfælde, og han var altid rede til at give et udførligt og veloverveiet Svar. Livligst var dog hans Forbindelse med Resen og Brochmand, og de mange Breve, der bleve verlede imellem dem, vidne om gjensidig Agtelse og Venskab. Disse tre Mænd maae derfor nævnes sammen som „Støtterne“ i den danske Kirke paa hiin Tid, og at Rosenkrands's Indflydelse mellem disse ikke var den ringeste synes det, man maatte formode af den strængt asketiske, den pietistiske Tone, der gaaer igjennem Christian IV's kirkelige Lovgivning fra denne Tid af*).

Mellem de Foranstaltninger, der sigtede til at fremme en strængere kirkelig Tugt, kunne vi ansee det som den første og foreløbige, naar Forordn. af 1 Mai 1618 ordnede de geistlige Domstole paa en bestemtere Maade end tidligere. Landemoder eller aarlige Sammenkomster af Stiftets Provster med Bisskoppen bleve vel ogsaa tidligere holdte, men meest kun for at Bisskoppen her kunde bekjendtgjøre de kongelige Forordninger, der angik Geistligheden, og meddele sine Monita, men uden at der tilkom dem nogen dømmende Myndighed, som nu blev tillagt dem. Ved samme Leilighed bleve Kalands-Gilderne eller Sammenkomster mellem et Herreds Præster bestemt forbudne, fordi disse kun bestode i Gjæstebud, der gik paa Omgang mellem Præsterne og derfor kun vare til Byrde for den Enkelte, og vilde man fremdeles alle samles engang med Provsten, da skulde det skee i en Kirke og uden noget Gjæsteri.

*) Ole Wind, Ligprædiken over Holger Rosenkrands 1643. Breve fra og til Rosenkrands findes i Dänische Bibl. II, S. 140—198. III. S. 193—236, og i Hndskft. Gl. Kgl. Saml. fol. 131, af hvilken sidste Samling fornemmelig det første „til Cramer“ fortjener Opmærksomhed.

Landemoder skulde i hvert Stift holdes twende Gange om Aaret, ved Midsommer og om Efteraaret, og skulde da under Stiftsleensmandens Forsæde alle Provster mødes med Bisloppen. De Straffe, som denne Domstol kunde idømme, vare af en reent kirkelig Art; for Præster og Degne Affættelse fra Embedet eller Pengebøder, for Andre Udelukkelse fra Nadveren og Bandsættelse. Dersom andre Straffe vare nødvendige, blev den Paagjældende overgivet til den borgerlige Øvrighed, og derfor skulde Leensmanden i det Amt, hvortil den Anklagede hørte, være tilstede. Dengang Bisskop Resen i Roskilde bekjendtgjorde denne Lov, udtalte han sig udførligt over, hvilke Sager der vilde henhøre under denne geistlige Domstol. Først nævnede han alle dem, der angik Læren og Ceremonierne, men saadanne forekomme i Virkeligheden kun sjælden, medens de gjængse Sager ere saadanne, der angaae usædeligt Levnet enten af de geistlige Embedsmænd eller af Enkelte i Menighederne, dog kun af den lavere Almue, da Adelens Forret kun at dømmes af Kongen og Rigsraadet gjorde det umuligt at reise nogen Anklage mod dens sædelige Levnet. Ægteskabssager vedbleve som hidtil at henhøre under Capitlernes Afgjørelse, og kun naar der var Spørgsmaal om selve Vielsen kunde disse komme ind under de reent geistlige Domstole *).

Skulde der imidlertid indvirkes grundigt paa Præstestanden, saa maatte der begyndes med Dannelsesanstalterne for de vordende Præster, og Bestræbelser i den Retning sysselsatte bestandig Christian IV's Regjering. For Høiskolens Vedkommende blev der nedsat en Commission, bestaaende af Kantsleren Christen Friis, Rigsraaderne Holger Rosenkrands og Christen Holck til Hastrup, Bisperne Resen i Sjælland og

*) Pont. Ann. III, S. 711 fgd. Jfr. Sjæll. Syn. Mon. i Kall'ske Saml. 4, 489.

Mads Jensen Medelfart i Skaane, foruden nogle af de ældste Professorer, og denne sysselsatte sig i længere Tid med Forhandlinger desangaaende, uden at den dog kom væsentlig til noget andet Resultat (i de saakaldte *novellæ constitutiones* af 18 Mai 1621) end at haandhæve den ældre Fundats og rette de senere indsnegne Misbrug.*) Universitetet vedblev at være en reent kirkelig Læreanstalt bestemt til at danne Præster, saaledes at alle Studenter maatte lægge sig efter theologiske Studier og alle andre Videnskabers Værd og Betydning bedømtes kun efter deres Forhold til Theologien. Facultetet bestod dengang som tidligere af tre Medlemmer: Biskop Resen, Kort Axelsen og Jesper Brochmand, som dog var fraværende i flere Aar (1616-20) for at forestaae den udvalgte Prinds Christian V's Underviisning. Endnu som tidligere indskrænkede Theologernes Forelæsninger sig væsentlig til Bibel-Fortolkningen; men dog med den Forskjel at Studiet af det gamle Testamente nu drives med langt større Iver, hvormed Studiet af det hebraiske Sprog staaer i den nærmeste Forbindelse. Allerede Resens Bibeloversættelse er et Vidnesbyrd om, at han særlig havde lagt sig efter dette Sprog, og næsten alle Theologer, som i dette Aarhundrede blive nævnede, søgte ved Kundskab i dette Sprog at aflægge deres Lærdomsprøver. Ved Siden af Hebraisk blev Polemiken med andre Confessioner dreven med meest Iver, saavel i lærde Værker og Professorernes Forelæsninger som ved de akademiske Disputationer, der udgjorde ligesom senere Examinerne det egentlige Midtpunkt i hele Universitets-Livet. Polemiken var i de første Aar endnu nærmest rettet imod Calvinisterne; da Johan Piscator, Professor i Herborn, en i sin Tid meget anseet reformeert Theolog, havde angrebet Hemmingsens Skrift

*) Nyerup, Bidrag til Kjøbenhavns Universitets Historie S. 52.

om det almindelige Naadevalg, fik Resen kongelig Befaling til at forsvare den lutherske Lærdom mod dette Angreb, hvilket han gjorde i fem Disputationer, der senere bleve trykte*); men i den følgende Tid var det Polemiken mod de Romersk-Katholske, der blev Hovedsagen, og i denne vandt Jesper Brochmand først almindelig Berømmelse. — Det juridiske Studium kunde aldrig vinde nogen ret Betydning, skjøndt der stadig var een juridisk Professor, og det gjælder om dette, hvad man ogsaa kan sige om Medicinen og Naturvidenskaberne, at de vare afhængige af Theologien og bundne ved denne, endskjøndt Universitetet netop gjennem hele Aarhundredet glimrede ved sine berømte Læger, Caspar og Thomas Bartholin, Ole Worm o. fl. Det gjælder om Jurisprudentsen, saalænge man gik ud fra den theokratiske Betragtning af Staten som Haandhæver af Lovens twende Tavler; og i hvilken Forstand det gjælder om Naturvidenskaberne, vil vise sig, naar vi dvæle lidt nøiere ved den første af de ovennævnte, Caspar Berthelsen Bartholin, der kan siges at have lagt Grunden til det lægevidenskabelige Studium her i Landet. Han var en Præstesøn fra Malmø og havde paa sine vidtløftige Reiser i Udlandet først studeret Philosophie og Theologie, indtil han i Holland lagde sig efter Medicinen, hvilket Studium han skyldte sin Navnkundighed. Endskjøndt der paa flere Steder blev gjort ham anseelige Tilbud, vendte han dog tilbage til Hjemmet, „baade for at tjene sit Fædreneland, og fornemmelig for den rene Religions Skyld, han her fandt.“ Ved Siden af den praktiske Udøvelse af sin Kunst som Læge, forsømte han ikke sine naturvidenskabelige Studier. Han beskjæftigede sig saavel med geologiske Undersøgelser om Jord-

*) Joh. P. Resenius, Disputationes qvinqve de gratia universali 1615–20.

klodens Indre, som med astronomiske om dens Forhold i Himmelrummet; men i begge Henseender ansaae han sig for ubetinget bunden til Skriftens Veiledning, da han ikke vilde lade den Udvei gjælde, at Skriften lempede sig efter den menneskelige Fatteevne.*) Dog var det ikke blot af den Grund han forkastede det copernikanske System; som Tyge Brahe's Lærling fulgte han dennes Spor, og ansaae det for en Hypothese, der ikke var beviist derved, at Phænomenerne lode sig deraf forklare, „da Astronomerne kunne antage mange falske Hypotheser, hvoraf dog de himmelske Phænomener lade sig forklare.“ Med denne Forkastelse af Systemet staaer Læren om Stjernernes Indvirkning paa Verden og Menneskelivet i en vistnok ikke tilfældig Forbindelse. Bartholin lærte nemlig, ikke blot at man af Himmellegemerne kunde forudsige Veirligets Forandring og dermed alt, hvad det har Indflydelse paa, navnlig Helbredstilstanden, men ogsaa Menneskets medfødte Anlæg, dog kun de medfødte, saa at Mennesket ved at fatte en aandelig Beslutning kunde frigjøre sig for Stjernernes Indvirkning.**) Naar man derfor forekaster Enkelte paa hiin Tid deres Tro paa Himmellegemernes Indvirkning, paa Varsler osv. som en Mangel paa Oplysning, saa maa dette ikke oversees, at alt hvad det attende Aarhundrede først stemplede som Overtro dengang under Navn af Astrologie nød videnskabelig Anerkjendelse, og fandt Forsvarere i Tidens meest udmærkede Mænd, som Bartholin, den navnkundige Astronom Longomontan o. fl. Hidtil have vi dvælet ved den theologiske Indflydelse paa den Tids Videnskabelighed, men dermed er kun nævnet den ene Factor, den anden

*) Bartholin, Physica generalis 1614 Cap. V.

**) Bartholin, Astrologia s. de stellarum natura S. 28; 215—16.

e: Aristoteles og den aristoteliske Philosophie, et Arvegods fra Middelalderens Skolastik, som Melanchton havde ført ind paa de protestantiske Høiskoler. Aristotelisk Philosophie ansaaes for uadskillelig fra theologisk Videnskabelighed, saa uadskillelig som Formen fra Indholdet, og derfor vare alle andre Videnskabsfag saavel ved Vedtægt som ved Lov knyttede til denne Mands Skrifter. Professoren i Græsk skulde bestandig forklare Aristoteles i sproglig Henseende; Professorerne i Veltalenhed og i Physiken vare bundne til hans Veiledning, ikke at tale om Professorerne i Logik og Metaphysik, der naturligviis allermindst kunde løsrive sig fra hiin gamle Mester, der nu igjennem saa mange Aarhundreder havde behersket Kathedrene*). — Dette sidste Professorat var iøvrigt mellem dem, der først bleve oprettede under denne Konges Regjering, og blev først overdraget til en Mand, der i det Følgende oftere vil blive nævnet, nemlig Jens Dinesen Jersin; men hvor høit man end skattede den aristoteliske Metaphysik som et nødvendigt Studium for enhver Theolog og enhver Videnskabsmand, saa blev dog Embedet selv paa Grund af den knappe Lønning altid ubetydeligt**).

Sin Omsorg for det lærde Skolevæsen havde Kongen allerede lagt for Dagen ved Udarbeidelsen af den nye Skoleforordning af 1604, og disse Bestræbelser fortsatte han bestandig, saaledes at man satte Opgaven for Skolernes Forbedring deels i at skjærpe de kirkelige Andagtsøvelser for at befordre Fromheden, deels i at fremme Færdigheden i det latinske Sprog som al Lærdoms Kilde og Prøvesteen. Den Tjeneste, der hidtil blev krævet af Skoleungdommen ved den kirkelige Gudstjeneste, var man derfor langtfra tilbøielig.

*) Nyerup, Universitetets Historie S. 60—61.
**) Emsteds S. 74.

til at indskrænke, tvertimod blev den altid strængere krævet. Dog gjælder dette ikke ubetinget. Naar saaledes Ordinantsen paalægger Sognene, der ligge nærved Kjøbsteder, at tage Degne af Skolerne til at forestaae Kirkesangen og Ungdommens Underviisning, hvilket senere blev bestemt saaledes, at det skulde gjælde de Skoler, der laae to Mile fra Kjøbstederne, saa synes det som om man nu var betænkt paa at afskaffe denne Skik. Paa et Landemode i Roskilde i 1617 var der megen Tale derom, og der blev bestemt, „at *præpositus Hafniensis generalis* skal sammenskrive en Jordebog og antegne, hvor mange Traver Korn hver Sædedegn bekommer, og hvad der kunde løbe i Skjæppen til at afgive den tiende Skjæppe til Skoleborn“ *); dermed var en Begyndelse gjort til den saakaldte Degnepension, hvorved Degnekaldene ligesom afkjøbtes Skolerne, men dog var det kun en Begyndelse og endnu igjennem dette Aarhundrede omtales Skole- eller Løbe-Degne til Forskjel fra de faste Sædedegne som noget almindeligt. — Foruden denne Degnetjeneste paalaae det Rector med hele Skoleungdommen at opvarte med Sang i Kirkerne deels daglig som Ungdommens egen Andagtsøvelse deels ved den offentlige Gudstjeneste, hvilket sidste egentlig tilkom Kannikerne i Capitlerne, men efterhaanden som disse ganske mistede den geistlige Characteer, blev det overladt Skolerne alene. Denne Opvarten med Sang indskrænkede sig ikke til Kirkerne alene, men ved alle Bryllupper, Barsler og Begravelser maatte Skoleungdommen i samme Diemed være med, hvilket naturligviis gav Anledning til mange Udsvævelser, hvorover der klages i en Vise saaledes:

---

*) Sjæll. Syn. Mon. Hdskt. paa Kgl. Bibl. Kall'ske Sml. 4, 489. Jfr. V. Rothe: Om Degnepensionen. Dansk Kirketidende V. S. 365.

Nu er der allevegne i Skole
Grothanser, som kunne drikke og bole,
Og bruge sig med Lystighed fri
Med Piber, Trommer og Symphoni osv. *)

Hvor strængt man end dadlede og ved Leilighed straffede saadanne Udskeielser, saa holdt man dog altid fast ved, at Sangen var den bedste Gudfrygtigheds Øvelse, og at den derfor ret burde pleies og dyrkes i Skolerne. Dog var der ogsaa en anden Grund, som gjorde Sang uundværlig for dem, og det var, at Disciplene ved den samlede sig deres Underhold, ved som tidligere at synge for gode Danemænds Dørre. Jens Madsen Gettorp, senere Præst, tidligere Skolemester i Landskrone, har i sin „Jesu Christi Pines og Døds Historie 1623“ samlet adskillige Sange, der brugtes ved saadanne Leiligheder, og udtaler sig i Fororbet til nævnte Skrift desangaaende paa følgende Maade: „Det var Skik i Landskrone, at paa Pinds-Aften hvert Aar skulde tages en Maigreve som man kalder det af Skolerne, hvilken Skolemesteren med sine Collegis og alle Disciple skulde med Sang følge ind i Byen. Nu vare Borgerne der sammesteds meget fromme imod os, at de, hvis Søn vi beviste den Ære, vilde findes taknemmelige igjen imod den ganske Hob, som kom for deres Dør — det samme maa jeg i Sandhed bekjende om dem, at de om Høitidsaftenerne, naar vi dem med vores Musika besøgte, vare os meget fromme, saa jeg ikke noksom kan berømme deres Rundhed“. Den Maade at bede Almisse paa saavel Helligaftenerne, Juul- Helligtrekonger- og Mortens-Aften, som ved andre festlige Leiligheder, var igjennem hele det sextende Aarhundrede hjemlet ved Lov som ogsaa

*) Nyerup og Rahbek, den danske Digtekunsts Hist. II, S. 99.

ved Skik og Vedtægt;*) men den tabte efterhaanden mere og mere sin Betydning som der paa andre Maader blev sørget for den studerende Ungdom. Til fattige Studenters Underhold ved Hoiskolen var der allerede tidligere henlagt ikke ubetydeligt, da 100 Studenter havde fri Kost paa Klosteret eller Communitetet. Disses Tal blev i Christian IV's Tid forøget, 1619 med 20 nye Alumner og 1630 atter med 24, og dertil kjøbte Kongen 1618 Cantsler Christen Friis's Gaard i Kannikestrædet for der at indrette et *Collegium regium* eller den saakaldte Regens, hvor der foruden Kosten ogsaa kunde gives dem fri Bolig — en Understøttelse, som dog kun tildeels var en kongelig Gave, da de fornødne Penge bragtes tilveie derved, at alle Landets Præster betalte 1 Rdlr., hvilken Afgift ogsaa for Fremtiden skulde erlægges af enhver tiltrædende Præst.**) Paa en saadan Maade blev der vel ikke af Regjeringen sørget for Skolernes Ungdom, men den blev derimod flittig betænkt af den private Godgjørenhed, og de Gaver, der deels af enkelte Adelsmænd deels af Biskoper og andre formuende Geistlige fornemmelig i dette Aarhundrede bleve skjænkede, vare en ikke ubetydelig Sum.

Hvad Christian IV's Reform af Skolevæsenet angaaer saa var det den vigtigste, at han vilde give Stiftsskolerne eller Skolerne i Stifternes Hovedstæder, hvor der var Capitel en udvidet Indretning, for derved at forebygge hvad der hyppig klagedes over, at Ungdommen kom saa uforberedt til Universitetet, at de Færreste kunde følge Professorernes Forelæsninger. Det samme var allerede tidligere forsøgt i Slesvig af den gottorpske Hertug Adolph, som 1576 udvidede den derværende Skole til et Gymnasium, uagtet Domherrerne i Capitlet vare meget utilfredse med denne nye Byrde, der der-

*) Bietz, Skånska Skolvæsendets Historia Lund 1848. S. 70—83.
**) Pont. Ann. III. S. 712—713.

ved paalagdes dem; men den blev kun af kort Varighed. I alle Stiftsstæder var der ifølge Ordinantsen en Læsemester eller Lector i Theologien, hvorved altsaa en Begyndelse var gjort til den nu paatænkte Udvidelse. Ved Forordn. af 9 Jan. 1619 grundede Kongen et Collegium ved Lunde-Domkirke, der skulde dannes af fem Professorer, den første i Theologien og Hebraisk, den anden i Græsk og Latin, den tredie i Metaphysik, den fjerde i Logik, den femte i Mathematik.*) Men Mangel paa Penge forsinkede Planens Udførelse. Da Holger Rosenkrands kom som Leensmand til Odense, tog han med Iver fat paa Sagen, og skjænkede af egne Midler 1000 Rdl. til dens videre Fremme. Flere fyenske Adelsmænd fulgte hans Exempel, og derved blev Gymnasiet oprettet i denne By, der kunde tjene som Mynster for lignende Anstalter i andre Stiftsstæder. I Lund havde man maattet tage Superintendenten med mellem Professorerne; men det blev ikke Tilfældet her. Den forrige Læsemester blev Professor i Theologien ved Gymnasiet, og foruden ham bleve tvende andre Professorer ansatte, en i Logik, en anden i Physik; Skolens Rector skulde paatage sig den latinske Profession, Conrectoren den græske og hebraiske. Hensigten hermed var ikke at gjøre Landets almindelige Dannelsesanstalt overflødig; men dog blev der givet Gymnasiasterne det Privilegium, at naar de begave sig til Universitetet „maatte det staae dem frit for, strax at angive sig til Examen, saavel til Kosten at naae i Communitetet, som til Attestationem at faae.“ Denne Fundats er fra 18 Febr. 1621 og et Par Aar efter begyndte Gymnasiet i Odense sin Virksomhed,**) men det var ogsaa kun i Lund og i Odense at Planen blev fuldstændig gjennemført, skjøndt Kongen aldrig opgav den, men hyppig optog den paany.

*) Rietz, Skånska Skolev. Hist. S. 103.

**) Nyerup, De latinske Skolers Historie S. 104-8.

Da den aldrig blev gjennemført, er det ikke godt at have nogen Mening om hvad Virkning den vilde have havt, men den Fare laae nær, deels at den vilde befordre den provindsielle Sondersplittelse, deels medføre, at Høiskolen blev endnu sjeldnere besøgt, naar Ungdommen i hvert Stifts Hovedstad kunde gjennemgaae den fuldstændige Skole.

Til den egentlige Folke-Underviisning eller til deres Dannelse, „som ikke duede til at lære Latin," skete derimod lidet eller intet, og hvad der skete, havde ikke til Formaal at fremme en almindelig Dannelse, men at befordre Gudsfrygten ved at bibringe Almuen deres Christendoms-Kundskab. Af den Grund vare Degnene vedblevne efter Reformationen, for at de skulde undervise Ungdommen paa Landet i Catechismus, og de gjorde dette ved een Gang om Ugen at samle Landsbyens Børn i et eller andet Huus, foresige dem de enkelte Stykker af Catechismus, nogle Bønner og Psalmer saalænge til Børnene havde indpræntet sig det i Hukommelsen, og sluttede da hver Læretime med en lille Lystighed. Desuden var det ofte paalagt Præsterne at tage sig af Ungdommens Underviisning; hver Søndag skulde efter Prædiken Catechismen forklares og hyppige Catechisationer finde Sted især med dem, der første Gang stededes til Herrens Nadvere. Men den idelige Gjentagelse af denne Formaning til Præsterne røber, at de ikke af egen Drift vare synderlig villige til at gjøre det, og det blev derfor rimeligviis mange Steder forsømt. — Mellem de Mænd, der ved Skrifter bidroge til Meningmands christelige Oplysning, fortjene især tvende at nævnes Poul Andersen Medelby og Anders Arrebo; begge kom de til at friste en ganske lignende Skjæbne. Poul Medelby havde i sine yngre Aar været Hofprædikant og blev 1597 Superintendent paa Gulland og Sognepræst i Visby; men her var han kun i faa Aar, da han strax efter sin Ankomst kom i Trætte med

flere af Egnens Præster, der havde hans Afsættelse til Følge.*) Omtrent tyve Aar senere havde Arrebo den samme Skjæbne. Ogsaa han blev Hofpræst i en ung Alder, derpaa 1618 Biskop i Throndhjem ikkun 30 Aar gammel; men nu samlede der sig et Uveir omkring ham; ubetænksomme Ytringer i overgivent Lune bleve i hans Fjenders Mund til Beskyldninger om de groveste Forbrydelser, og disse medførte en retslig Undersøgelse, der havde hans Afsættelse til Følge, efterat han paa fjerde Aar havde forestaaet sit Embede. Imidlertid kom begge snart i Embede igjen. Poul Medelby blev 1602 Præst ved Frue Kirke i Odense og her var det han foruden flere andre Opbyggelsesskrifter udgav sin „Postil for Ungdommen over alle Søndags Evangelier"; en Andagtsbog, der udkom første Gang 1614, og fandt saa god en Modtagelse, at den i Løbet af eet Aarhundrede blev trykt i otte forskjellige Oplag. — Mere bekjendt end Poul Medelby er Anders Arrebo især for sine poetiske Forsøg, navnlig for sin „Davids Psalter", der udkom 1623, Aaret efterat han havde forladt Throndhjem. Man har i Literærhistorien nævnet Arrebo's Navn med megen Berømmelse, og unægtelig er det, at vi hos Arrebo møde en ny Tone i Psalmesangen. Medens nemlig det livligste og bedste i det sextende Aarhundrede, Hans Thomesens og Hans Sthens Psalmer mere maae betragtes som den hendøende Folkesangs sidste fromme Hjertesuk, saa danner derimod Arrebo Begyndelsen til Kunstpoesien, og ved at laane Tanker og Billeder af Davids Psalmer, vinder Udtrykket i Kraft og Høihed, om han end ikke er saaledes Herre over Sproget eller kan magte de metriske Former, saa at Versene flyde let og bøieligt.**) Det er derfor charakteristisk, at vi netop nu møde Arrebo's „Davids Psalter" paa en Tid, der netop er en Skoletid, hvor

*) Bloch, Fyens Geistlighed I. S. 752—58.

**) Den danske Psalmedigtning. II S. XXV. og XXVII.

man med Flid søger at nedkue det naturlige Liv for ved Lovgivningens Strænghed at frede om Evangeliet.

Hvad Geistlighedens borgerlige Stilling i det Hele angaaer, da førte Reformationen det med sig, at den som Stand, efterat de gamle Herre-Bisskopper vare afskaffede, maatte tabe sin politiske Betydning. Men heraf kunde det ogsaa let blive en Følge, at den i verdslig Henseende saa mægtige Adelstand kunde komme til at udstrække sin Myndighed indenfor de kirkelige Enemærker. Dette viste sig fornemmelig ved de geistlige Embeders Besættelse, en Sag, der havde beskjæftiget Christian IV saameget i hans tidligste Regjeringsaar. I det sextende Aarhundrede havde den gamle Ærefrygt for Bispenavnet ført det med sig, at de geistlige Tilsynsmænd, Bisperne og Provsterne, vedbleve uagtet Menighedens Valgret at have den overveiende Indflydelse ved Besættelsen; men efterhaanden bleve disse Overgreb hemmede, ikke just saaledes at Menighedens frie Valg derved blev hævdet, men at de adelige Leensmænd vandt hvad der blev unddraget de geistlige Tilsynsmænd. I et Kongebrev af 1 April 1606 dadles Bisperne for at de ikke, „naar nogen Person kaldes, tilholde ham at tage Collats af vore Leensmænd paa vore Vegne, forend han af dem ordineres som det sig bør, men en Part, efter de ere ordinerede, paa nogle Maaneders Tid, og en Deel Aar og Dag derover fortøve.“ Derved blev altsaa Leensmandens Collats fremhævet som et afgjørende Moment ved Beskikkelsen, medens den tidligere kun var betragtet som noget, der skulde tages med for en Ordens Skyld. Denne Paamindelse blev ikke givet i den lemfældigste Tone, da den indledes med Anke over, at „Bisperne af deres egen Autoritet og Myndighed dem understaaer, naar noget Kald er blevet ledigt, didhen at forvise, hvem de til samme Vocation vil have befordret, forend Sognemændene det ringeste der veed af at sige.“ For-

uden denne direkte Kaldelse af Menighedens Valg, var der ogsaa en indirekte, naar nemlig Provsterne i Vacance-Tilfælde formanede Sognemændene til af Bispen at begjære en Mand; men ogsaa dette blev erklæret for lovstridigt, og om det tidligere kunde have været nødvendigt at henvende sig til Bispen desangaaende, saa behøvedes det nu ikke, „da der dog (Gud skee Lov) her udi Riget ikke findes Mangel paa skikkelige og lærde Personer, som sig noksom tilbyder at lade høre.“*) Saaledes erholdt Leensmændene paa Embeds Vegne en betydelig Indflydelse paa Besættelsen, og som største Godseiere kunde de adelige Herremænd let gjøre deres Stemme gjeldende ved Menighedernes Valg, ikke at tale om de Sogne, hvor de som Patroner udøvede Kaldsretten. Det er ikke vanskeligt at see, at dette Forhold maatte bidrage meget til at gjøre Præsterne afhængige af Rigets mægtigste Stand. I Forbindelse hermed kan ogsaa den Bestræbelse fra Adelsmændenes Side omtales, at bringe Bestyrelsen af Kirkernes Tiende og andre Indkomster til sig, hvilket saameget lettere kunde lykkes, som Tilsynet med dette Kirkegods, ogsaa nu da det var overdraget Leensmændene, altid var meget ufuldstændigt. Derved blev der aabnet de Enkelte Leilighed til privat at berige sig paa det Offentliges Bekostning, men ikke det alene; denne Erhvervelse af Kirkens Eiendomme kunde let blive Anledning til yderligere Indblanding i de kirkelige Forhold, hvilket heller ikke sjælden skeete. Saaledes maatte Præsterne bestandig mere og mere trykkende komme til at føle deres Afhængighed af den overmægtige Adel, der benyttede sin Magt just ikke altid paa den lemfældigste Maade.

Som Beviis paa at den lærde Stand følte Trykket af Adelens Overvægt, pleier man at paaberaabe sig Lægen

*) Brevet findes i en Samling af Kongebreve for Norge, Kall'ske Saml. 4. 472.

Christopher Dybvad, og da den Proces, der blev indledet mod denne Mand, ogsaa erholdt en kirkelig Retning kunne vi her saameget mindre ganske forbigaae den. Naar man imidlertid sædvanlig sammenstiller denne Dybvad med Faderen, den i det Foregaaende omtalte Theolog Jørgen Dybvad, og nævner dem begge som Offere for Adelsvælden, saa maa man dog ikke oversee Forskjellen imellem dem. Faderen var slet ikke Politiker, men en stræng Moralist, der ivrede mod alt hvad han fandt stridende mod de ti Bud og disses Forklaring; Sønnen derimod var det, og som Politiker tillod han sig i sine Samtaler skaanselløst at bedømme de daværende Forhold. Hans Levnet er iøvrigt temmelig ubekjendt. At han, medens Faderen endnu var Professor, i flere Aar har opholdt sig i Holland, kan man see af de mathematiske Skrifter, han der udgav, og var allerede dengang Doctor i Medicin og Mathematik. At han ogsaa havde opholdt sig en Tidlang i Paris, tør man vel slutte deraf, at den franske Statsforfatning bestandig foresvævede ham som Mynster, og at en fransk Retslærd fra det sextende Aarhundrede, Johan Bodinus († 1596) var den Hjemmel, hvorpaa han stadig beraabte sig. Da han kom tilbage efter Faderens Afsættelse forskaffede Cantsleren Christen Friis til Borreby ham et Canonikat ved Lunde-Capitel, men dette var dog ikke istand til at stemme Dybvad forsonligere mod Cantsleren, hvem han tilskrev Skylden for Faderens Skjæbne. Hans bittre Had mod denne Mand gik saa vidt, at han yttrede ved Efterretningen om Cantslerens Død, han havde fortjent, at hans Been bleve nedgravede under Galgen, hvilket senere blev et Hovedpunkt i Anklagen imod ham. Rimeligviis har Dybvad efter sin Hjemkomst taget sit Ophold som Læge i Bergen i Norge, idetmindste var det derfra Anklagen først blev reist imod ham. Hvad man beskyldte ham for, var ikke nogen

lovstridig Handling, heller ikke Meninger, han i trykte Skrifter havde udtalt*), men tilfældige Ytringer, fremførte ved forskjellige private Leiligheder. Af disse fremgaaer imidlertid tydeligt nok hans Mening. Danmarks Forfatning var saa mangelfuld, fordi Kongen ikke var i Besiddelse af de syv Majestætsrettigheder, som Bodinus opstillede, og det var ene Adelen, der gjorde ham dem stridig. Derfor priste han Christian II som et Mynster for Konger, da han holdt med Borgere og Bondestand; men desværre var ved hans Fald Adelsmændenes Vælde stegen til det Høieste, da de fik Hals- og Haands-Ret over deres Bønder og Sagefaldsret til 40 Ꝟ Boder. Skulde derfor Riget bringes paa Fode, maatte de miste disse; de andre Stænder dele med dem Sædet i Rigsraadet og Kronens Leen bortgives ikke til dem, men til hvem der vilde give meest for dem. Sagen var heller ikke saa vidtløftig at bringe i Orden, da der kun var 800 Adelsmænd, som havde noget at betyde, og dem kunde man nok ved Leilighed aarelade. Det var omtrent Tonen og Tankegangen i Dybvads Ytringer, og da han var Doctor blev han indstævnet for Consistoriet i Kjøbenhavn, hvor Kongens Skriver, Axel Arnfeldt til Lysholt, fremstod som Actor, medens Bispen i Bergen, Niels Paaske, foruden otte andre geistlige og verdslige Embedsmænd i Byen fremstode som Vidner imod ham. Disse fremførte næsten eenslydende de samme Ytringer, saa at man neppe kan være i Tvivl om Dybvads Mening, skjøndt han under Forhøret gjerne fragik hvad han havde sagt. Tillige vare tvende skriftlige Concepter fra hans Haand fremlagte i Retten, hvoraf den ene indeholdt politiske Betragtninger, den anden blandede Bemærkninger meest angaaende religiøse

*) Worm nævner i sit Lexikon mellem disse Observationes politicas uden Angivelse af Aar og Trykkested, men det forefindes ikke her paa Bibliothekerne, og blev heller ikke i Processen omtalt.

og theologiske Spørgsmaal, og det var dette sidste, der paadrog ham kirkeligt Ansvar. Han spottede heri nemlig ikke blot med „Rasenismens“ Herredømme i Danmark, en Benævnelse hvorunder han sigtede til Resens theologiske Færd; men omtalte tillige paa den forargeligste Maade de almindelige christelige Grundlærdomme, og mellem disse Bespottelser havde han føiet en Mængde Bemærkninger af en saadan Art, at man for Belanstændighedens Skyld ikke vilde anføre dem i Domsacten. Rigtignok vilde Dybvad slaae alt dette hen i Spøg, men saaledes var Retten ikke til Sinds, og Consistoriet fældte den 22 December den Kjendelse, at han havde grovelig forsyndet sig mod Gud, den christelige Religion, mod Kongen, Rigsraadet, de Døde ikke undtagne, mod Adelsstanden og andre Rigens Stænder, hvorfor han blev udstødt *cum ignominia ex nostro ordine* og overgivet Kongens Naade eller Unaade. Hans Dom blev Fængsel paa Livstid og han hensad først i Blaataarn i Kjøbenhavn, senere paa Dragsholm, hvor dog efter to Aars Forløb Kuldamp i Sovekammerset gjorde Ende paa hans Dage*).

Dersom man imidlertid af Dybvads Proces vilde drage nogen Slutning om Stemningen mellem den lærde Stand eller Geistligheden — thi begge disse Benævnelser maa endnu betragtes som identiske — saa turde denne Slutning dog være meget for dristig. Dybvad havde i Udlandet dannet sig sit politiske System, og Græmmelse over Faderens Skjæbne bidrog ikke lidet til at forøge den Bitterhed, hvormed han anvendte det paa Forholdene i Hjemmet. Vil man dømme om Stemningen, maa man holde sig til de Mænd, der paa den Tid nøde den største Anseelse, og da fremfor Alle til-

*) Pont. Ann. III. S. 716—25. Brudstykker af de sidst omtalte Documenter, som Pont. ikke har kjendt, findes vedlagte Domsacten i Gle. Kgl. Saml. fol. 123.

Geistlighedens ypperste Talsmand, nemlig Jesper Brochmand, der 1620 atter vendte tilbage til sin Virksomhed ved Universitetet, og som gjennem en lang Række af Aar var i fuldeste Betydning Danmarks ypperste Præstelærer. Han var født i Kjøge (1585), hvor hans Fader Rasmus Sørensen Brochmand var Borgermester; efterat have besøgt den derværende Skole, kom han i sit trettende Aar til Herlufsholm, hvorfra han gik til Kjøbenhavn for at blive Student, men opholdt sig kun meget kort ved Universitetet, da han endnu samme Aar vendte tilbage som Hører ved Skolen. Her ventede han, til han fandt Leilighed til at komme udenlands, og reiste da som almindelig Skik var til Holland, hvor han deels i Leiden deels i Franeker i fem Aar studerede de lærde Sprog og Philosophie, men uden at blive berørt af de der herskende theologiske eller politiske Meninger. Brochmand var en stille og tilbageholdende Mand, der for ingen Priis vilde trænge sig ind i Forhold, hvortil han ingen Kaldelse havde, og søgte derfor bestandig at undgaae al Indblanding i de politiske Conflicter. Han var opfyldt af varm Nidkjærhed for sin Virksomhed i Kirken, som Theolog ivrig Forkjæmper for den strængt lutherske Orthodoxi, og derfor gik alle hans Bestræbelser ud paa at skaffe den rene bibelske Lære Indgang i Livet og navnlig i Præstestanden. Men Tidernes Vilkaar førte det med sig, at han ikke kunde holde sig udenfor de borgerlige Tvistigheder. Det var neppe tilfældigt, at de tvende Mænd, der virksomst arbeidede for at gjennemføre den forandrede Regjeringsform, Hans Svane og Peder Schumacher, fremgik af Brochmands nærmeste Kreds, og som det gik med disse tvende, saaledes gik det paa en Maade med Præstestanden i det Hele. Skjøndt han kun vilde danne den til at varetage sit aandelige Kald, saa førte Tidsforholdene det med sig, at den i Virkeligheden anvendte den større Dygtighed, som

den ved ham kom i Besiddelse af, til at optræde i Forening med de andre saakaldte ufrie Stænder, for saaledes at møde Adelens Overmod.

Hvor meget man end med Føie kan klage over den Tids Adelsmænd, saa var dog ikke faa iblandt dem i Besiddelse af Lærdom og Dannelse, hvilket ogsaa var nødvendigt saalænge alle høiere administrative Embeder i Staten udelukkende vare i denne Stands Hænder. De tilbragte næsten alle deres Ungdom paa udenlandske Universiteter, ledsagede af en theologisk Hovmester, der skulde veilede deres Studier, og derfor bleve unge Adelsmænds Reiser en Leilighed for mange fattige Studenter til at komme paa Udenlandsreiser — efter den almindelige Mening en nødvendig Betingelse for ethvert grundigere Studium. For de unge Adelsmænd var dette tildeels en Nødvendighed, da Hjemmet ikke skaffede dem Leilighed til den Dannelse, som de behøvede, og derfor hørte det med til Christian IV's omfattende Planer til Skolevæsnets Omordning at raade Bod paa dette Savn ved Oprettelsen af et adeligt Akademi i Sorø, der kunde give denne Stand en for sin Stilling passende Dannelse og derved gjøre Udenlandsreiserne overflødige. Dette Akademi blev snart Kongens Yndlingstanke, og der blev intet sparet for at udstyre det saa fuldstændigt som muligt. Det sidste Kloster, der foruden det slesvigske endnu bestod i Danmark, Maribo Jomfru-Kloster blev nu inddraget for at skaffe de fornødne Midler tilveie, og Rectoren for Sorø Skole, Hans Steffensen erholdt 1621 Brev om, indtil videre at tage Godset under sin Bestyrelse. De gamle Klager over dets hidtilværende Beboere vare bestandig vedblevne, og man havde derfor ingen Betænkelighed ved at ophæve denne Stiftelse; dog erholdt de Jomfruer, som havde ført et anstændigt Levnet, Tilsagn om andetsteds at blive forsørgede. Maribo-Kloster havde altid været mellem

de rigeste, og eiede ved Opløsningen i Langeland 6, paa Falster 33, i Fyen 10, i Skaane 15, i Jylland 39 og i Sjælland 85 Bønder-Gaarde; men desuagtet erholdt Akademiet endnu een betydelig Tilgift, da det rige Børglum Kloster i Aalborg Stift blev bestemt til den Adelsmands Lønning, der skulde fungere som Akademiets Cantsler*). Den Skole, der siden Frederik II's Tid havde bestaaet i Sorø, skulde ogsaa fremdeles vedblive, dog med den Forskjel, at „de Adels Børn, som ere i Skolen for adskillige Aarsagers Skyld skulle herefter i deres Institution, Spiisning, Sovekammer og anden Omgjængelse være adskilte fra andre Børn, som ikke ere af Adel“. Denne Bestemmelse, der er charakteristisk for Tidens aristokratiske Tankegang, medførte, at Skolen deelte sig i tvende, der ogsaa hver fik sin Rector, medens Akademiet var udelukkende bestemt for unge Adelsmænd. Hvad der gjør denne Stiftelse mærkelig er, at den var lagt an paa at give Dannelse, der var forskjellig fra den latinske theologiske Dannelse, som var Universitetets og det hele lærde Skolevæsens Formaal, en Dannelse, der vare mere beregnet paa Livet end paa en bestemt Embedsstilling. Derfor skulde Latinen her ikke være det gjængse Sprog, men det var ikke at vente, at man i hiin Tid skulde have Blik for Modersmaalets Betydning, og Tydsk eller Fransk kom derfor til at træde i Latinens Sted. Der skulde ansættes en tydsk Præst ved Akademiet, der tillige som Professor skulde veilede Ungdommen til Gudsfrygt og meddele Underviisning i sit Modersmaal, ligesom ogsaa de andre Videnskabsfag bleve foredragne i dette Sprog. Studiet af Historie og Politik maatte blive Hovedsagen ved Akademiet, der skulde danne unge Mennesker til at varetage Fædrelandets

*) Tauber, Udsigt over Sorø Academies Forfatning 1623—65. 1827. (Indbydelsesskrift) S. 5.

vigtigste Anliggender hjemme og ude, og det var derfor ingenlunde tilfældigt, at denne Videnskabs Dyrkere vare knyttede til Sorø saalænge Akademiet bestod. Den berømte hollandske Lærde, Johan Meursius, blev 1625 indkaldt for at overtage dette Professorat, men skjøndt han ved sine mangfoldige Skrifter vandt den lærde Verdens Beundring, formaaede han dog ikke at fængsle Akademiets Ungdom. Han beklædte dette Embede til sin Død (1639) og erholdt til sin Efterfølger Steffen Steffensen eller, som han sædvanlig kaldes den yngre Stephanius, en Søn af den ovenomtalte Rector, Hans Steffensen eller den ældre Stephanius, og han har ved sine Forskninger i Fædrelandets Historie vundet et anseet Navn. — Dog skulde Akademiet ikke danne sine Fostersønner til Størlærde, og derfor var der rigeligt sørget for at skaffe dem Veiledning i ridderlige Øvelser, Musik og Sang, Malning, Ridning og Fægtning. Akademiet erholdt sin Fundats d. 30 Nov. 1623 og traadte fra den Tid af i Virksomhed; men hvormeget end Christian IV søgte at frede om denne Stiftelse, formaaede den dog aldrig fuldkommen at opfylde sin Bestemmelse, og Grunden hertil vil det vel ikke være vanskeligt at udfinde.*) Blev end ikke paa Udlandets Hoiskoler Underviisningen meddeelt mere livligt og fængslende, saa beholdt dog Reisen selv saa meget tillokkende, at den bedre kunde bøde for hiint Savn, og derfor foretrak den adelige Ungdom bestandig denne Vei, uden at Lovbuddene derimod vare istand til at forhindre det.

I de Aar, hvormed vi her beskjæftige os, var en haardnakket og ødelæggende Krig mellem de forskjellige Kirkepartier udbrudt i Tydskland, og den deraf opstaaede Forvirring havde draget en Mængde Fremmede herind i Landet, hvor der endnu

*) Pont. Ann. III. S. 734—46 Jfr. Tauber, Sorø Academies Forfatning 1623—65.

var Fred og Rolighed. Antallet af de tydske Familier i Kjøbenhavn var derved voxet saa stærkt, at der 1618 var bleven organiseret en tydsk Menighed til Petri Kirke, der siden Reformationen havde henstaaet ubenyttet og allerede i Frederik II's Tid var overladt til tydsk Gudstjeneste. Kongen var i det Hele ikke utilfreds med denne Tilstrømning, da han heller vilde have dygtige Fremmede ind i Landet, end at Landets Børn skulde reise udenlands, og ventede derved at befordre de lærde Studier som Landets Handel og Industri. Dog var han i kirkelig Henseende ikke uden Betænkelighed, at derved fremmede Secter og Partier skulde indsnige sig i Landet, og derfor paalagde han Bisp Resen at samle alle Ikke-Lutheranere, der havde nedsat sig i Byen, i Fruekirke, for at paalægge dem enten at underskrive Fremmed-Artiklerne eller forlade Landet.*) Denne Betænkelighed viste sig heller ikke at være ugrundet, da de Pavelige virkelig søgte at benytte sig af Omstændighederne for at indsmugle deres Udsendinge. Mellem de fremmede Lærde, Kongen søgte til Akademiet i Sorø, meldte sig ogsaa en vis Nikolaus van Dyk, som søgte Professoratet i Historie; men førend han fik sin Udnævnelse, opdagede man, at han førte en Pavebulle med sig, der beskikkede ham til Missionær i Danmark.**) Men at eet Forsøg glippede, skræmmede dem ikke. Vel yttrede der sig i Landet selv ingensteds noget Ønske om, at det gamle Kirkeregimente med dets forvanskede Lærdomme og overtroiske Skikke skulde vende tilbage. Bevarede der sig end mellem Almuen især paa Landet endnu endeel af de gamle Skikke, saa var det dog mere kun at betragte som gamle Vaner, hvis egentlige Betydning for længe siden var glemt. Saaledes fandt Bispen i Skaane,

*) Pontoppidan, Annaler III S. 727.

**) Smstds.

Mads Jensen, paa sin Visitats A. 1627 i St. Olafs Kirke, Albo Herred, denne Helgens Billed smykket med Klæder, som Bispoppen i sin Harme sønderrev og holdt derpaa en Strafsepræbiken for Folket;**) lignende Træk fortælles endog til en senere Tid fra andre Egne i Landet; men med samme Ret kunde man i Almuens Besøg af hellige Kilder endnu see en Tilbøielighed for det gamle Hedenskab; det var Vaner, hvis oprindelige Betydning var gaaet ad Glemme. Men de pavelige Missionærer ventede heller ikke at forefinde nogen Trang hos Folket; den Fremgang, de keiserlige Vaaben havde havt i Tydskland, gav dem Mod til altid dristigere Foretagender og vakte Haabet om atter at kunne gjenvinde det Tabte. Hvad Jesuiterne for nogle Aar siden allerede havde forsøgt, men uden Held, vilde nu Propaganden i Rom atter optage, og bleve end dens Bestræbelser ligesaa frugtesløse, saa var dog den Frygt stor, som de vakte hos Regjeringen, da man først begyndte at komme paa Spor efter deres Snigveie.

Det var twende Hollændere: Jacob de Broniwer, Doctor og Professor i Theologien i Douay, og Nicolaus Jansen, Skolemester i Antverpen, hvem den nordiske Mission blev betroet. I August 1621 foretog de begge foreløbig en Prøvereise herind, paa hvilken de fornemmelig opholdt sig i Kjøbenhavn, Malmø og Helsingør. Veiledet af en ivrig Catholik, der var bosiddende i Malmø, Arnold Wyswyler, henvendte de sig til Cantsleren, Christen Friis, for at afgive deres Anbefalingsbreve fra den spanske Infantinde i Brysfel. Paa deres Forespørgsel, om de som Kjøbmænd maatte færdes i Landet uden Fare for Religionens Skyld, svarede Cantsleren, at Lovene hertillands ikke vare saa strænge, at der kunde være Inqvisition. Tilfredse med dette Svar begyndte de, at

*) Rietz, Skånska Skolvæsendets Historia. S. 125.

røgte deres Hverv, og at knytte Forbindelser med alle i Landet bosiddende Catholiker, hvis Tal dog ikke var betydeligt. I Kjøbenhavn forefandt de sex eller syv; i Malmø foruden nogle Fremmede een indfødt dansk Mand, Hans Clausen, der var hemmelig Papist, og hvis tvende Brødre i Udlandet vare traadte i den romerske Kirkes Tjeneste. Efter denne foreløbige Prøve begave de tvende Udsendinge sig tilbage, for i Rom at aflægge Beretning for det høie Collegium. Her var man tilfreds med Udfaldet, og en pavelig Bulle af 16 Mai. 1623 beskikkede dem formelig til Missionærer, hvormed det blev dem tilladt at læse de kjætterske Bøger for desto bedre at gjendrive dem, og derhos paalagt „efter den Maneer i den romerske Kirke brugelig at annamme og afløse alle de Kjættere, som alvorlig og af Hjerte gjøre Poenitents og begjære at omvende sig til den romerske Kirkes Samqvem, dersom de deres forrige Vildfarelse med den høieste Eed ville forsværge." I Antverpen erholdt de af den pavelige Nuntius den specielle Instrux for deres Fremgangsmaade, der afgiver heelt igjennem et characteristisk Beviis paa den romerske Snuhed. De skulde, naar de mødtes, lade som om de ikke kjendte hinanden, for ikke at vække Opsigt; naar de holdt opbyggelige Forsamlinger, skulde disse være smaa og have Skin af muntre selskabelige Sammenkomster; de skulde betjene sig af det franske Sprog, forbi de fleste Catholiker i Landet vare Franskmænd, men derhos lægge sig med Flid efter Dansk, for at kunne tale med Indfødte og oversætte Bøger i Landets Sprog; de skulde bestræbe sig for at vinde Indgang i de forskjellige Kredse, men navnlig at vinde Kongens Gunst, hvis Interesse for Antiqviteter og Kunstsager de maatte føre sig til Nytte og derfor forsyne sig med saadanne Gjenstande; endelig skulde deres Bestræbelser gaae ud paa, at faae danske Drenge med godt Nemme, som kunde opfostres i Collegiets Skoler og siden afgive en Grund-

vold for Kirken i de nordiske Lande. — Forsynede med denne Instrux ankom de tvende Missionærer atter hertil i Sept. 1623 i Selskab med andre Munke og Præster. De medbragte papistiske Bøger, Messeklæder, viede Billeder, Afladsbreve o. a. desl., og i Kjøbenhavn, Malmø og Helsingør begyndte de at holde hemmelige Messer og Forsamlinger. Men her afbryder Beretningen,*) og Frugterne af deres Virksomhed lære vi kun at kjende fra en anden Kant, nemlig fra Forbudene imod dem.

Man seer heraf, at Jesuiterne, skjøndt de ellers overalt stode fjendtlig ligeoverfor Propaganden, der lededes af Dominikanere, dog gjorde fælles Sag med disse i den nordiske Mission og at Jesuit-Skolen i Brunsberg, til Trods for de tidligere Forbud, endnu bestandig lokkede enkelte reisende Danskere og Nordmænd til sig. I Hamborg havde Kongen faaet Nys om, at der var reist Jesuiter ind i Landet, som ikke alle vare vendte tilbage; der blev anstillet Huusundersøgelse hos Arnold Wyswyler i Malmø og her fandt man forunden Messeklæder, Afladsbreve o. s. v. en pavelige Instrux, som røbede Munkenes Spor.**) Ved Akademiet i Sorø yttrede der sig hemmelige religiøse Bevægelser, hvorom Biskop Resen blev advaret af Kongen i et Brev af 31 Jan. 1624, hvor der tales om „at mange baade af vor egen og af fremmed Nation hemmelig skulle eftertragte, Ungdommen herudi Riget at forføre i deres Troesartikler, og dem saaledes ved adskillige Sekters Vildfarelse fra den rette udi vore Kirker vedtagne Confession at fradrage.“***) Vel siges det ikke udtrykkeligt, at det var papistiske Udsendinge, der vakte dette Røre,

*) Hdskft paa Kg. Bibl. Ny Kgl. Sml. 8. 189. Jfr Münter, Reformationshistorie II S. 655—62.

**) Christian IV's Breve ved Molbech I. S. 135, 148, 150.

***) Tauber, Sorø Akademies Forfatning 1623—65. Bilag S. XVI.

men dog bliver dette end mere rimeligt derved, at denne Klage udtrykkelig føres over Studenterne i Kjøbenhavn, og her nævnes een ved Navn Jørgen Lauridsen som forført af dem.*) Disse Machinationer foranledigede det strænge Forbud mod papistiske Præster og Munke af 28 Febr. 1624, der var motiveret ved, at „Paven og sit Anhang nu nyligen underskellige Munke, særdeles Dominikaner og Jesuiter og andre hid i Riget hemmelig have indskikket, som de mange Aar forleden afskaffede Vildfarelser og *superstitiones* udi vore Riger og Lande paany sig skulle beflitte at indføre"... „For det første ville vi — hedder det i denne Forordning — alle papistiske Munke, Jesuiter, *presbyteros seculares* og andre saadanne geistlige Personer, under deres Livs Fortabelse ganske og aldeles have forbudet, sig her udi vore Riger og Lande at begive og lade befinde." Fremdeles bleve „alle andre Secters hemmelige Exercitier, Øvelser og Prædiken, som ere imod den augsb. Conf. af 1530, forbudne og afskaffede"; endelig bleve de gamle Kunstgreb ved Besøget af Skolen i Brunsberg paany forbudne og dertil føiet strængt Forbud imod at besøge en hvilkensomhelst Skole i Preussen.**) Disse strænge Trusler forfeilede ikke deres Virkning; de hemmelige Udsendinge maatte skyndsomst forlade Landet, og i alle Kirker blev der d. 6 Marts anordnet en høitidelig Takkebøn for Afværgelsen af den truende Fare.***) For grundigt at forebygge slige Tilfælde for Fremtiden, blev det paalagt Brochmand stadig at holde polemiske Forelæsninger mod de papistiske Vildfarelser, for at den akademiske Ungdom kunde bedre oplyses om alle Controverspunkter.

*) I et Kongebrev af 11 Febr. 1624 Sjæll. Tegn. i Geh. Archivet.

**) Paus, Samling af Gle norske Love III S. 624—26.

***) Pont. Ann. III S. 754.

Naar vi af disse Foranstaltninger see, hvor omhyggelig Kongen søgte at holde de romersk-katholske ligesom tidligere de calvinistiske Vildfarelser borte fra sine Riger og Lande, saa viser den Kirkeorden, som han i Forening med den regjerende Hertug i Holsten-Gottorp, Frederik III, udstedte d. 14 Dec. 1623, hvorledes han sattede sin Opgave som Landskirkens verdslige Overhoved. „Vi have med Misbag fornummet, — hedder det i denne — at der i vore Fyrstendømmer gives Folk, som ikke indfinde sig til Guds Ords Hørelse og de hellige Sacramenters Brug. Nu kunne vi ikke rolig see paa dette ugudelige Væsen, hvorved der bliver givet stor Forargelse, og hvorfor, dersom det ikke bliver hemmet, den allerhøieste Gud i Himlen kunde blive foraarsaget til at udgyde sin Vrede over Land og Folk, men befale alvorligt, at Enhver, der har naaet Skjelsaar, ikke forsømmer Kirkegangen især paa Søn-Faste- og Bededage, men forføier sig i rette Tid til Kirke og bliver der til Gudstjenesten er ude; at han idetmindste een Gang om Aaret skrifter sine Synder i Kirken og derpaa nyder Sacramentet".*) Vel tales der i denne udførlige Anordning ogsaa om de forskjellige afvigende Kirkepartier, idet at al privat Gudstjeneste paa det strængeste forbydes; men dens væsentlige Indhold er dog at forebygge den til alle Tider gjængse Ligegyldighed hos Mængden mod de kirkelige Handlinger. Omendskjøndt den indskrænker sig til Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, saa viser den dog Tanken i Christian IV's Styrelse af Kirken i det Hele; han vilde ikke blot med Magt holde alle fremmede Lærdomme ude, men han vilde ved det samme Middel bringe Alle Landets Børn til at aabne Øren og Hjerter for de anerkjendte Lærdomme, samt

*) Denne „Ordnung die Gottesfurcht und Exercitium religionis betreffend" findes i Corpus Constitutionum Regio Holsaticarum. Altona 1749 I S. 243—49.

til at vise Lærdommens Frugt i en christelig Omgjængelse.

Desuagtet kunde det ikke undgaae Regjeringens Opmærksomhed, at denne strænge statskirkelige Affsondring let kunde virke hemmende paa Landets Handel og Industri ved at lægge et Baand paa Samfærselen med Udlandet. Hertug Frederik III, skjøndt for sin Person ivrig Lutheraner, var derfor ikke utilbøielig til at indrømme Fremmede en rigtignok snævert begrændset Religionsfrihed indenfor sine Landemærker, ligesom han strax ved sin Regjeringstiltrædelse havde gjentaget sin Faders Forbud mod Præsternes forkjættrende Iver. Saaledes tilstod han Remonstranter eller Arminianer, der flygtede fra Holland, frit Ophold i sit Fyrstendømme, ligesom senere Mennoniter, og disse Flygtninger byggede Byen Frederiksstad (1621), hvor de erholdt fri Religionsøvelse. Den samme Frihed tilstededes senere ogsaa i denne By romerske Catholiker, og derfor tyede den ovenfor omtalte Niels Jansen herhen, efterat det strænge Forbud mod de papistiske Præster havde gjort hans Virksomhed i Kongeriget umulig, og som Præst ved den derværende Menighed, maatte han vente paa gunstigere Tider. — Slesvigs nærmere Forbindelse med Tydskland førte det med sig, at dets Beboere vare mere udsatte for Paavirkning af de religiøse Sværmerpartier, der især i disse bevægede Aar udbredte sig allevegne i det protestantiske Tydskland. I Flensborg var dette navnlig Tilfældet med tvende Borgere, Hartvig Lohman, Byskriver i Staden, og Nikolaus Knudsen Tetting, der befattede sig endeel med chemiske Studier, ligesom det i det Hele er et Særkjende ved det syttende Aarhundredes Enthusiaster at forbinde naturphilosophiske Phantasterier med deres religiøse Gurblen. I Begyndelsen yttrede deres Sværmeri sig kun deri, at de ivrede mod den gjængse Usædelighed og anbefalede Læsningen af Joh. Arndts Skrifter; men da deres Sognepræst

Habakuk Meier i en Prædiken om Weigelianismen fordømte dens Lærdom om det indre Menneskes overordentlige Oplysning, ansaae hine twende sig for personlig angrebne, og klagede over Præsten, hvorved Sagen kom for Provsten Mag. Frederik Dame, en i sin Tid overordentlig anseet Geistlig. Han formanede de twende Borgere forgjæves til at frafalde deres forvirrede Meninger, og forestillede dem, at „mistede de først Troen, vilde de snart miste Kjærligheden og saaledes gaae glip af hele Christendommen". Men alle Formaninger forbleve frugtesløse; Lohman opgav sit Embede som Byskriver, da han fandt det uforeneligt med sin Samvittighed at være tilstede ved Forbryderes Henrettelse, paa Grund af Skriftens Ord, at Gud ikke vil nogen Synders Død. Endnu mere end Lohman var Tetting hildet i Weigelianernes Hjernespind, og under Forhøret, der blev anstillet med dem, nægtede han Christi sande menneskelige Natur, en Paastand, der stod i Forbindelse med deres Lære om, at Frelseren ganske saaledes som han levede paa Jorden, nu var legemlig tilstede i de Troendes Hjerter. Derved forvanskede han ogsaa Læren om Retfærdiggjørelsen saaledes, at denne ikke bestod i Syndsforladelsen, men deri, at vi ved Christi væsentlige Iboen i os forvandles og blive i Hjertet retfærdige. Hvad enten nu denne hele Tankegang stod klart for dem, eller Præsternes Forhør afnødte dem Tilstaaelser, hvis Sammenhæng de ikke selv forstod, saa fandt man dog Grund nok til at forvise dem Byen, hvorpaa de tyede til Husum*.) Her vidste Tetting ganske at vinde en fornem Frue, Anna Ovensdatter, Enke efter den nylig afdøde Herman Hoyer, Staller i Eiderstedt. Fru Anna begyndte i sit Huus at holde gudelige Forsamlinger,

*) Fried. Dame, Relation des Colloqvii und was sonsten mit den en von Flensburg entwichenen Enthonsiasten Niclaus Knutsen und Hartwig Lohman gehandlet. Rostock. 1620.

hvor der blev ivret stærkt mod den offenlige Gudstjeneste; men uagtet Byens Præst, Dankwerth, ikke undlod at fremkomme med sine Klager, forblev hun dog uanfægtet, da hun tilhørte en anseet Familie. Tetting derimod og hans Ven Lohman, hvem man ansaae for de egentlige Forførere, bleve ved et fyrsteligt Reskript af 27 Septbr. 1624 forviste Landet, dersom de ikke vilde tilbagekalde deres Meninger. De maatte nu vel for en Tid forføie sig bort, uden at man dog dermed standsede den sværmeriske Bevægelse i Landet.*)

I Kongeriget yttrede der sig vel ikke nogen separatistisk Retning, men dog mærker man ogsaa der en stærkere religiøs Gjæring som det var at vente i de protestantiske Lande i de Aar, da den blodige Religionskrig i Tydskland nylig var kommen til Udbrud. Et Exempel herpaa er den ovenfor omtalte berømte Læge Caspar Bartholin, der pludselig opgav sine tidligere Studier for gandske at opoffre Resten af sit Liv til Guds Riges Udbredelse. Som Læge havde han bestandig saavel i sit Liv som i sin Videnskab viist en dyb religiøs Alvor; de Rigdomme, hans Kunst erhvervede ham, var han altid rede til at dele med de Fattige, og han havde af egne Midler stiftet en Almisse, hvorfor 50 Skolebørn eengang om Ugen bespistes med varm Mad. Engang blev han meget syg, og han, der saa tit havde hjulpet Andre, maatte nu opgive sig selv; „da slog han sit Hjerte fra denne forfængelige Verdens Handel, og ventede med Taalmodighed sin Død. Men mod Alles Forventning begyndte han at komme til Kræfter, og gjorde da ved sig selv det Løfte, at dersom Gud vilde forlænge hans Liv, da vilde han offre Gud alle sine Tanker og Idrætter“**). Saaledes skildrer Jersin, dengang Præst ved

*) Pont. Ann. III S. 749 fgd. 755.

**) Jersin, Ligtale over Caspar Berthelsen Bartholin. 1629.

Frue Kirke i Kjøbenhavn, den Forandring, der foregik med ham, og den Maade, hvorpaa han agtede at løse sit Løfte, var, at han for Fremtiden alene vilde beskjæftige sig med theologiske Studier, hvori han ogsaa blev bestyrket derved, at der blev en Plads ledig for ham i det theologiske Facultet. Kort Axelsen, der under de Resen'ske Stridigheder oftere blev nævnet som hemmelig tilbøielig til Calvinismen, blev nemlig syg og døde paa den samme Tid som Bartholin begyndte at komme sig. Han tilbød sig at overtage dennes Post, hvilket med Glæde blev modtaget, og han offrede nu sit Livs Aften med Iver og Varme udelukkende til dette Studium. — En lignende pludselig Opvækkelse var ogsaa foregaaet med den nysnævnte Jens Dinesen Jersin, der tidligere var bekjendt som en dygtig Skolemand, og hvis latinske Grammatik, der blev forfattet efter kongelig Befaling, almindelig blev roest som et godt og brugbart Arbeide. Da han søgte Præsteembedet ved Frue Kirke, skal Brochmand have yttret: „hvad skulle vi gjøre med den Atheist!" vel synes det ikke at stemme med de smaa theologiske Arbeider, han tidligere havde ladet trykke — tvende akademiske Leilighedstaler —, men det kan nok være, at hvad han der yttrede, mere var noget tillært end egentlig Hjertets Overbeviisning; og see vi hen til hans senere Liv og Virksomhed, bliver det høist rimeligt, at der er foregaaet en saadan pludselig og overordentlig Rørelse i hans Indre, som først har bestemt ham til at hellige sit Liv til Evangeliets Tjeneste. Den fortælles paa følgende Maade: Jersin var altid en stor Elsker af Musik, og pleiede under sit Ophold i Sorø ofte at gaae ind i Kirken for der at spille paa sin Luth, da det forekom ham, Musikken der lød bedre. En Aften fik han det Indfald at spille sit Stykke paa den gamle Bisskop Absalons Grav, men her mødte ham noget overordentligt, som han aldrig talte om, men som han dog

selv aldrig kunde glemme. Fra den Stund forandrede han sin hele tidligere Levemaade, og hans forhen saa livlige og muntre Sind blev greben af en dyb Melancholi. Da han havde erholdt det attraaede Præste-Embede, prædikede han med en Ild og Varme, der rystede mange forhærdede Hjerter, og som vidnede om den indre Kamp, han bestandig fornam i sig selv*).

Imidlertid nærmede sig altid mere Krigens truende Farer. Christian IV var i Lauenborg bleven udvalgt til Kredsoberst i den nedersachsiske Kreds, og havde dermed udtalt sin Erklæring at optræde som de Evangeliskes Forsvarer i Tydskland. Danmark havde nydt en Række af fredelige Aar, der vare benyttede af en virksom Regjering til at forøge Landets Velstand og Flor, saa at Christian IV kunde føle Lyst og Mod til at forsøge, hvad hans Farfader under lignende Forhold for enhver Priis havde søgt at undgaae. Det var en Kamp mod de Keiserliges truende Vælde, men ligesaameget en Kamp mod de Paveliges Rænker, der overalt udspændt deres Net skjærmede bag de seirende Armeer. Da Christian IV forlod sin Residens for selv at overtage Ledningen af Krigsoperationerne, beskikkede han sin Søn, den udvalgte Prinds, til Regent i sin Fraværelse, og under dette Regentskab erholdt Biskop Resen et Kongebrev af følgende Indhold, dat. Antvorskov d. 17 Decbr. 1625: „Eftersom stor Uenighed er udi Religionen, bede vi Eder og naadigst ville, at I flittig Indseende haver, at ingen Professor herefter udi Akademiet antages, med mindre han tilforn erklærer at være *Aug. Conf. anni* Tredive oprigtig hengiven"**). Brevet nævner altsaa slet ingen Anledning til at kræve denne Forpligtelse, og man kunde derfor antage, at den var stilet imod Calvinister, men

*) Pont. Ann. III S. 158 fgd.

**) Brevet findes i Consistoriets Archiv. (Pakken: Bibeloversættelser, Lærdommen og Lærere).

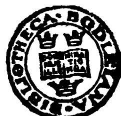
de Forhold, hvorunder det fremkom, gjør det langt rimeligere at der nærmest var tænkt paa de pavelige Missionærers snigende Undersundighed, som man nylig havde havt Leilighed til at prøve, og endnu bestandig havde al Grund til at frygte. — Det afgjørende Nederlag ved Lutter am Barenberg den 17 Aug. 1626 knækkede med eet Slag det danske Riges Vælde, saa at ikke blot dets politiske Tilværelse var truet, men ogsaa den evangeliske Kirkeforfatning, hvori Folket saae sin Glæde og Ære, syntes sin Undergang nær. Øieblikkets Ulykker hvilede tungt paa Land og Rige, og opfyldt med bange Ahnelser saae man med Gru en endnu mørkere Fremtid imøde. At Herren efter sin uransagelige Villie vilde straffe Folkets Vanart og Ugudelighed ved atter at fratage det Evangeliets klare Lys, var den Frygt, der rørte sig dybest og gav Anledning til, at den indsatte Regjering anordnede ugentlige og maanedlige Bods- og Fastedage over hele Riget, hvilken Anordning efter Krigen erholdt kongelig Stadfæstelse (den 9 Febr. 1631)*).

Resen bekjendtgjorde denne Anordning ved Landemodet i Roskilde paa følgende Maade: „I alle Kjøbsteder skal hver Uge om Fredagen holdes en særdeles Bods- og Bedrings-Prædiken af Præsten, hvori han skal føre Menigheden til Sinde disse sidste Verdenstiders bedrøvelige Tilstand over den ganske Christenhed; paa Landet skal saadanne Bededage holdes i Hovedsognene den første søgne Onsdag i hver Maaned, og i Anneret næste søgne Onsdag; og skal derhos, saalænge disse anordnede Bededage holdes, alle Gilder og Gjæstebud være aldeles nedlagte og afskaffede. Endog den hellige Ægteskabs Ordning saa og den høiværdige Daab imidlertid ei kan eller bør opholdes eller forhindres, saa skal det dog haves i Agt, at der aldeles ingen Gjæstebud.

*) Paus, Samling af gle. norske Love III. S. 709—13.

med Drik, Spil eller Dands maa anstilles.... Skal og Lensmændene med deres Fogeder, saa og Øvrigheden udi Kjøbstederne have flittigt Tilsyn, at denne Forordning uforsømmet bliver holdt"*). Den samme Bestræbelse at stemme det hele Folk til en alvorlig Bod for derved at afvende den truende Fare for Kirke og for Rige, ytrer sig ogsaa i Universitet-Consistoriets Skrivelse til Studenterne af 21 Marts 1627. Heri formanes disse til at betænke de mangehaande Ulykker, Pest, Krig, Oversvømmelser, Hunger, hvoraf Landet hjemsøgtes, og, det værste af alt, Antichristens Machinationer, derfor skulde de ydmyge sig under Guds vældige Haand og aflægge de kostbare nye Roder og Moder**). — Brochmand udtaler sig i et Brev til sin Ven Holger Rosenkrands angaaende Tidens Vilkaar paa følgende Maade: "Det forekommer mig, jeg seer, den Tid er ikke fjern, da Gud vil lade sit Huus blive øde imellem os. Vore Fjender, skjøndt forblindede af Overtro, ere dog i den Henseende klart seende, at de i Sæk og Aske, Faste, bestandige Bønner og forskjellige Legemspiinsler bevidne deres Sorg over Guds Fortørnelse. Vi derimod, for hvem Guds Ords klare Lys skinner, vi fraadse, leve utugtigt og arbeide kun paa at samle Penge. Der er Ingen, som sukker, Ingen, som anraaber Gud for Guds Huus; klæder sig i Sæk og Aske for Kongens Velfærd; Ingen, som tager sin Tilflugt til Jesus Christus nu, da vor Gud som en brølende Løve bryder ind paa os med sine Straffedomme"***). Rosenkrands deelte ganske hans Synsmaade, og hos ham yttrede denne Følelse af Sønderknuselse sig saaledes, at han ønskede sig fritaget for alle de verdslige Forretninger, der paalaae ham som Medlem

*) Sjæll. Syn. Mon. Kall'ske Sml. 4. 489.
**) Nyerup, Universitetets Historie S. 111.
***) Dänische Bibliothek III S. 213—15.

af Rigsraadet for gandske at kunne offre sin Tid til Guds Tjeneste. Han havde længe følt, at denne Virksomhed ikke stemmede med det Kald og de Gaver, der vare ham forlenede, og allerede for fire Aar siden havde han ønsket at træde tilbage; men dengang var hans Begjæring bleven lagt til Side. Nu, ti Aar efter han var traadt ind i Rigsraadet, trængte disse Betænkninger med fornyet Styrke ind paa hans Sind; „naar han christelig randsagede i sin Samvittighed, hvorved han saavelsom Andre havde fortørnet vor Herre, siden han os i disse Tider nu saa haardt hjemsøgte for vore Synders Skyld, da var det fornemmelig faldet ham paa Sinde, at han ikke havde gjort vor Herres Villie, idet han ikke havde fuldkommet hiint Forsæt og Løfte“. Støttet til disse Betragtninger begjærede han altsaa bestemt sin Afsked, og Brochmand roste ham for dette hans gudelige Forsæt*); men dog blev dette Skridt anderledes bedømt af Rosenkrands's Standsfæller. Kantsleren Christen Friis gav ham i et Brev af 4 Nov. 1627 at betænke: „Gud har kaldet og beskikket Dig til Øvrighed, hvorved Du ogsaa kan yde Guds Kirke udmærket Tjeneste; ligesom en brav Soldats Dygtighed ikke kan kjendes, naar han ligger hjemme, men først i aaben Mark omringet af Fjender; saaledes skal man prøve den christelige Stridsmands Mod og Standhaftighed, naar han kjækt modstaaer Satans Angreb, og ingenlunde unddrager sig“. Ligeledes forestillede ti Medlemmer af Rigsraadet, hvis Forbøn hos Kongen han havde begjæret, ham i et Brev af 7 Jan. 1628: „at udi denne farlige Tid, hvor ikke alene vort Fædreland pericliterer men ogsaa den sande Religion, kunde han ikke gjøre vor Herre og Gud større Tjeneste end ved at hjælpe med sine gode Raad“ **). Men

*) I Tilegnelsen til De pontifice Romano. 1628.

**) Disse tvende Breve fra Christian Friis og fra Rigsraaderne

Rosenkrands forblev fast i sin Beslutning, skjøndt ogsaa Kongen tog den temmelig unaadig op, naar han svarer paa hans Begjæring om Dimission: „Efterdi han selv har taget den paa en Tid, da Religionen, vores Person og hans Fædreneland stod i den største Fare, saa formene vi, at han ikke ikke videre behøver at søge den" *).

Den samme asketiske Iver forbundet med skarp Polemik mod de Pavelige yttrer sig ogsaa i hiin Tids Literatur. Resen opmuntrer Præsterne i sit lille Skrift *„De visitatione Catechetica ac sacris Catachumenorum et exercitatorum religiosa Confirmatione"* 1627, til at have flittigt Tilsyn med de Unges Underviisning og fornemmelig til at prøve dem, der første Gang skulde stedes til Nadveren. Denne Formaning er tidligere ofte givet og indskærpet, men det fortjener at bemærkes, at Resen derhos udtrykkelig anbefaler en Confirmation med Haandspaalæggelse førend den første Altergang, hvilket tidligere ikke var anordnet og heller ikke synes at have været nogen almindelig Skik. Det hedder nemlig: „Naar Nogen tilgavns har lært deres Catechismus med Forklaring og i den rette gudfrygtige Mening, saa skulle de ikke blot roses derfor, men ogsaa confirmeres med Haandspaalæggelse enten af Superintendenten eller Præsten, naar de skulle stedes til Herrens Nadver" **). Dog var dette kun et Raad ikke nogen Anordning, saa at Confirmationen derfor ikke blev nogen almindelig Skik, men ganske ude af Brug synes den ikke nogensinde at have været, da ogsaa Tillæget, at Superintendenten skulde gjøre det, minder om den gamle

findes i Gl. Kgl. Saml. 4. 1468; det første paa Latin, det sidste paa Dansk, hvilket sidste tillige indeholder Oplysninger om Rosenkrands's Motiver til sin Begjæring.

*) Christian IV's Breve, ved Molbech I. S. 315.

**) Jfr. Zwergius, Sjæll. Clerefie S. 151.

bispelige Confirmation. — Brochmand begyndte Rækken af sine polemiske Skrifter mod de papistiske Vildfarelser med Udgivelsen af „*Disputationes de præcipuis Christianæ Religionis capitibus*“ 1626, der ogsaa udkom under Titel af „*Controversiarum sacrarum Volumina duo*“, og hvortil hans følgende Skrift „*De pontifice Romano libri V*“ slutter sig som 3die Deel. Det er den navnkundigste romerske Theolog fra Slutningen af det sextende Aarhundrede, Jesuiten Cardinal Bellarmin, han har valgt til sin Modstander, fordi han i dennes *Disputationes theologicæ* finder Angrebet skarpest mod de lutherske Lærdomme, og følger derfor ham Skridt for Skridt for at afvæbne hans Indsigelser. Dette udførlige og grundige Værk er nærmest skrevet for de Lærde; men Tidsforholdene gjorde det nødvendigt, at ogsaa Menigmand blev nøiere oplyst om Tvistepunkterne, for at han kunde blive befæstet i den Lærdoms Form, hvori han var opfødt. I det Øiemed skrev Brochmand tvende Smaaskrifter: „Underviisning, om et Guds Barn uden sin Sjæls største Skade kan den papistiske Religion antage“ 1627; og „En Christens aandelige Kamp med Syndens, Sjælens og Samvittighedens Vanghed og Mistvivlelse“ 1627; af hvilke især det første har en bestemt polemisk Tendens; begge høre de til Brochmands meest udbredte Opbyggelsesskrifter, og ere ligesom et aandeligt Feltraab, hvori han søger at opmande den danske Christenhed til at staae fast i denne Anfægtelsens Tid.

De keiserlige Armeers afgjorte Overlegenhed i Felten fordoblede naturligviis Jesuiternes og Propagandens Iver, ja man smigrede sig med det glade Haab, at Keiseren ikke vilde nedlægge sine Vaaben, forend han havde bragt alle Kjætternes Riger og Provindser tilbage til ubetinget Lydighed under den ene saliggjørende Kirke og Pavedømmets Lyksalighed. Hvilke Planer man dengang nærede, ad hvilke Veie man

drømte om at naae det store Maal, derom erholde vi nogen Underretning af et Brev, som Keiserens Skriftefader i Prag, Jesuiten Pater Mullmann skrev til en Ordensbroder i Hildesheim, d. 8 April 1628, men som blev opsnappet paa Veien uden at naae sit Bestemmelsessted.*) Brevskriveren omtaler her, efterat have gjennemgaaet de Forholdsregler, man agtede at anvende mod det protestantiske Tydskland, de danske Forhold paa følgende Maade: „Hvad Danmark angaaer, har man resolveret at indlade sig paa en Tractat, hvori hele Tydskland er indviklet. Det er ingen i det romerske Rige mere magtpaaliggende end Hertugen af Holsten og hans Adel, følgelig ogsaa Chursachsen, som hans Svigerfader, at Hs. Kais. M. bliver forligt med Danmark. Nu er det vist, at Adel og Rigsraad i Danmark ikke søge noget mere end Freden, samt at Kongen intet kan foretage sig uden Rigsraadet. Der mangler altsaa kun en brugbar Person, som kunde være luthersk i sin Tro men katholsk i sin Gjerning, og saalidt fordægtig, at han kunde anbringes i Hs. Kgl. M.'s Tjeneste. Hs. Keis. M.'s Tjenere skulle allerede have foreslaaet et dygtigt Subjekt, og kan D. Hoiærv. desangaaende forhøre sig hos Gen. Commissær Altringer. Som det mig er beskreven, skal det være en anseelig, elsket, listig, veltalende og forborgen Person, saa at Intet i Fremtiden mangler ham uden den aabne Bekjendelse af den katholske Religion". Efter derpaa at have omtalt Forholdene til Sverrig, Søstæderne og Holland, vedbliver Brevskriveren: „Naar nu Hs. Keis. M. er bleven slet færdig i det rom. Rige og har det under sin Villie, naar han

*) Dette Brev findes paa Latin i Hdskt. (Gle. Kgl. Sml. 4, 2500), men trykt baade paa Tydsk, Dansk og Svensk findes det i Hjelmstjernes Sml. betitlet. „En Missive som Hs. rom. Keis. Maj's Skriftefader til en fornemme Jesuit i Hildesheim med en af deres Orden tilskreffuen haffuer" 1628.

ogsaa til Søes befinder sig saa stærk, at der ikke fra Sverrig eller Danmark kan skee ham nogen Forhindring, da har han lovet Hs. Pav. Hellighed, at han vil, selv om der ingen synderlig Prætext eller Skin kunde haves, — den høieste Grad af alle menneskelige Forpligtelser er jo at befordre Menneskers Salighed, derfor mener den katholske Kirke, at man begaaer Synd mod den Hellig-Aand, hvis man ikke, naar Leilighed gives, bedrager Kjættere i sligt et Øiemed — falde ind i Hjertet af Danmarks Krone, som er Sjælland, bemægtige sig Sundet og sende saa mange Folk derover som man andetsteds kan undvære. — Sundet er den vigtigste Plads i hele Europa, thi der kan man stille Øst fra Vest, tildeels afskjære de nordiske Lande fra Søen, og fornemmelig aldeles lukke Nederlændernes Kornlofter. Jeg er kun bange for, at Sverrig og Holland skulle mærke disse Planer og forekomme sligt; allerede da jeg var i Brysfel, blev der sagt mig, at Hollænderne lode sig forlyde med, at hvis saadant skete, vilde Borgere og Bønder, som af Adelen bliver plaget med stor Trældom og derfor er denne Stand af Hjerte gram, slaae sig til deres Parti, og det Onde saaledes blive værre.«

Hvor meget der i denne Plan om Kjætteriernes fuldkomne Udryddelse er meer end Munkedrømme, lader sig vanskeligt paavise, da den pludselige Forandring i Krigens Gang snart maatte tilintetgjøre enhver Tanke om dens Iværksættelse. Men vist er det, at man i Danmark og vel i det hele protestantiske Tydskland frygtede lignende Anslag, som man søgte at afvende ved ivrig Faste og Bøn. Resen gav et Exempel paa, hvorledes han vilde gjennemføre en strængere Kirketugt, da han paa et Landemode i Roskilde 1628 navngav tyve Præster i Stiftet, som han truede med Afsættelse, dersom de ikke forbedrede deres Levnet. Men den vigtigste Frugt af disse Bestræbelser, ligesom i det Hele den udførligste kirkelige An-

ordning i Christian IV's Tid, er „Forordningen om Kirkens Embede og Myndighed mod de Ubodfærdige, samt om adskillig Geistlighedens Forhold„, der udkom d. 27 Marts 1629 og blev føiet som et Tillæg til Ordinantsen.*) Den var bleven udarbeidet af Rigets samtlige Biskopper tilligemed Universitetets Professorer paa et Møde i Kjøbenhavn, men den fremkom som Lov given af Kongen og Rigens Raad, uden med et Ord at omtale Bispernes og de Høilærdes Raad og Betænkning, hvilket dog tidligere ved lignende Foranstaltninger var iagttaget.

Bispemøderne vedbleve altsaa bestandig at have en aldeles tilfældig Charakteer, og det er kun meget uegentlig man i dem kan see National-Concillier eller en bemyndiget kirkelig Repræsentation. Vel vare de aarlige Provstemøder i hvert Stift blevne ordnede ved Lov, men saaledes at de væsentlig kun vare geistlige Domstole; Bispemødernes ubestemte Bemyndigelse forskaffede dem derimod i Virkeligheden større Indflydelse paa de kirkelige Sagers Behandling. Snart samledes Bisperne for at dømme i vanskelige Sager, fornemmelig i dogmatiske Tvistigheder; snart for som sagkyndige Mænd at afgive deres Raad og Betænkning, førend Regjeringen fattede sin Bestemmelse. Ved en saadan Leilighed maatte de ogsaa særlig føle sig opfordrede til at fremkomme med Bønner og Forslag, og deres Stilling sikkrede dem for, at deres Ord ved given Leilighed ikke vare uden vægtig Betydning. Det var ikke som Bisper men som Mænd, der vare vel forfarne i den hellige Skrift, man begjærede deres Raad, hvorfor ogsaa ved dette Møde som næsten altid de Høilærde fra Universitetet, snart alene de theologiske

*) Fuldstændig findes den i Paus, Samling af gle norske Love III. S. 680—708. I tydsk Oversættelse hos Pont. Ann. III. S. 770—792.

snart alle Professorer, samledes med dem, og udentvivl har ved denne Anordning om Kirketugten Jesper Brochmand været een af de virksomste Medlemmer. Foruden Sjællands Biskop Hans Resen vare her tilstede for Fyens Stift, Hans Mikkelsen, der 1616 var kommen i den afsatte Hans Knudsens Sted; ikkun to Aar tidligere var han første Gang bleven kaldet til Præst af den meget formaaende Fru Ellen Marsviin, hvis Datter den bekiendte Fru Kirstine Munk han en kort Tid havde givet Underviisning, og udentvivl havde han denne Forbindelse at takke for sin hurtige Befordring*). Det samme var ogsaa Tilfældet med Biskoppen i Lund, Mads Jensen Medelfart, der 1614 var bleven Præst ved Nikolai i Kjøbenhavn i den afsatte Ole Kock's Sted; medens han var i dette Embede, blev han nemlig udseet til at fuldbyrde Kongens Vielse med Fru Kirstine, der foregik i Lund 1615; Aaret efter blev han Hofprædikant og 1620 valgt til Biskop i Skaane**). Fra de jydske Stifter mødte trende, nemlig Morten Madsen Lælius fra Aarhuus, der havde været Lærer for Kongens Børn med Kirstine Munk; Hans Vandal fra Viborg og Christen Hansen fra Aalborg. Ribe Bispestol var dengang ved Iver Hemmets Død ledig, og blev først kort efter Mødet besat med Jens Dinesen Jersin, dengang Provst og Præst ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, og det bemærkes udtrykkelig ved denne Besættelse, at den skete uden noget foregaaende Valg af den Riber Geistlighed. Kongen udnævnte ham nemlig under et Ophold paa Eutin Slot i Holsten til Biskop i Ribe, og lod derfor ogsaa Embedseden forandre saaledes, at, medens denne tidligere lød: „Jeg N., udvalgt Superintendent til N. Stift“, kom

*) Pont. Ann. III. S. 129—32.
**) Zwergius Sjæll. Cler. S. 542—44.

det nu til at hedde: „Eftersom Eders Kgl. M. naadigst har beskikket mig at være Superintendent osv.“*). Dog skete denne Udnævnelse først flere Maaneder efter Mødet, og vi vende nu tilbage til den her udarbeidede kirkelige Anordning.

Hvad denne indeholdt var vel i og for sig ikke noget nyt, men kun en omstændelig og nøiagtig Udførelse af hvad Ordinantsen i korte Træk allerede havde foreskrevet; dog saaledes at der ved denne nøiagtigere Udførelse blev tilføiet flere ikke uvæsentlige Bestemmelser. Forordningen er indledet med de Klager, der tidligere ofte vare gjentagne, og som nu under Tidens Tryk altid lode stærkere: at „Ondskab dagligen har tiltaget, saa at man udi dette klare evangeliske Lys, som udi disse Riger og Lande saa rigeligen haver været optændt, fast har anstillet et skjødesløsere, forargeligere og ugudeligere Levnet end paa de Steder, hvor den gode Guds Vei og Villie ikke saa klarligen har været aabenbaret og bekjendt, en stor Deel af den Aarsag, at mange i denne forfængelige Mening befundne ere, at den sande Gudstjeneste fornemmelig og alene bestaaer i udvortes Kirkegang, Sacramenternes udvortes Brug, Siungen, Beden og deslige; uanseet deres Liv, Levnet og Omgjængelse ikke befindes Guds Ords Villie og Formaning lig og enformig“. Det er altsaa den gamle Klage, at de kirkelige Handlinger som i Pavedømmets Dage, kun ere et *opus operatum*, dog med den Forskjæl, at medens dengang Bisper og Theologer kappedes om ved sophistiske Lærdomme at tage denne Menighedernes Dorskhed og Ligegyldighed i Forsvar, naar de kun ikke aabenbart unddroge sig disses Ledelse, saa erkjendte man det nu derimod som et Onde, der maatte afhjælpes, og som man meente bedst at kunne afhjælpe ved en strængere Gjennemførelse af Kirke-

*) Pont. Ann. III. S. 160.

tugten. — Skal den kirkelige Tugt i Statskirken have nogen Betydning ved Siden af de borgerlige Straffelove, da maa man, som ogsaa her skeer, gaae ud fra: at „endeel Synder og Forseelser ere af den Art og Beskaffenhed, at de med sædvanlig Proces og Rettergang besværligen kunne bevises, rettes, hjælpes og dæmpes“. Angaaende de Synder og Laster, hvorom dette gjælder, hedder det senere (I, 8), at „de behøve ikke her at opregnes, da Guds Ord saadant klarest udtyder“, men exempelviis anføres: Prædikens Forsømmelse, Helligdags Misbrug til Gilder, Afholdelse fra Sacramentet over et Fjerdingaar, Sværgen og Banden, Uforligelighed mellem Ægtefolk, mellem Forældre og Børn, Letfærdighed, Drukkenskab osv. For at skjærpe dette Præstens Tilsyn med Menigheden skulde der (I, 1) tilforordnes ham Medhjælpere, som Leensmanden efter Bispens og Præstens Raad skulde beskikke af de bedste og gudfrygtigste Mænd i hvert Sogn, helst saaledes at dette Tilsyn blev overdraget Kirkeværgeren og Fattigforstanderne. Dette kirkelige Sogneraad, skulde holde Møde fire Gange om Aaret til Tamperdagene; ethvert Medlem skulde ligesaavel som Præsten formane og advare alle, som de formeente levede i ondt Levnet, og for en saadan Formaning kunde Ingen af dem, selv om de gik efter et løst Rygte, tiltales for Retten eller dadles, men derfor skulde ogsaa alt afgjøres hemmelig og mundtlig, for ikke at bringe nogen i ondt Rygte (I, 29). Frugtede en saadan Formaning ikke, blev den Paagjældende indstævnet for det samlede Sogneraad, og Præsten skulde byde ham at afholde sig fra Nadveren, til han afstod fra sin Synd. Frugtede heller ikke dette, da blev Synderen trende Søndage efter hinanden lyst til Band, og kunde da kun ved aabenbar Skrifte atter optages i Menighedens Samfund. Skete dette ikke inden Aar og Dag, blev den Bandsatte indstævnet for

Landemode for ved Dom at overgives den verdslige Øvrighed og forvises Landet (I, 16). Bandsættelsen havde altsaa ikke blot kirkelig Virkning, som tidligere; tvertimod blev den borgerlige Virkning Straffens Culmination; men derfor maatte der paa den anden Side indrømmes den Bandsatte Ret til, naar han formeente sig forurettet, at indanke sin Sag for Rigets øverste Domstol, Kongen og Rigsraadet (I, 17), hvorved altsaa Sagen i sidste Instants blev en Proces mellem Præsten og den Bandsatte, hvor det kom an paa ad juridisk Vei at godtgjøre sin Anklages Sandhed — udentvivl een væsentlig Grund, hvorfor denne hele Lovgivning aldrig blev ført ind i Livet. Hvad der skulde give Kirkens straffende Arm Alvor og Vægt, bidrog netop til at gjøre den i Livet nanvendelig, og kun saalænge Præsten indskrænkede sig til alvorlige Formaninger eller til at udelukke fra Herrens Nadver, kunde han handle frit i sit Embeds Medfør uden at paadrage sig juridisk Ansvar.

Hertil blev føiet Anordninger for Skriftemaalet i Almindelighed, hvis Formaal angives her ligesom i Ordinantsen saaledes: „at Guds Børn enhver for sig efter sin særdeles Nødtørftighed kunde blive underviist i Lærdommen, og vide noget des mere af det, som de af Børnelærdom og Prædiken tilforn haver hørt“ (II, 13). Underviisning samt Prøvelse af Lærdommen blev altsaa betragtet som Hovedsagen, og det maatte nærmest gjælde de Unge, der første Gang vilde nyde Herrens Nadver, hvorfor det blev dem paalagt nogle Dage iforveien at melde sig hos Præsten. Dog gjaldt det ikke dem alene; ogsaa Andre, „der havde nogen hemmelig Fristelse og Anstød“, skulde melde sig først, og Præsten skulde da om Løverdagen skrifte dem, dog maatte der ikke være flere end at han tilbørlig kunde høre og undervise dem alle. Ligeledes skulde Præsten have Tilsyn med, at Ingen for længe afholdt

sig fra Nadveren, heller ikke de Unge, naar de først vare komne til Skjelsalder, og enten af Præsten eller Provsten og Superintendenten paa Visitatser vare blevne confirmerede og stadfæstede i deres Børnelærdom. Fremdeles blev det strængelig forbudt at nyde Nadveren til Bekræftelse af et Vidnesbyrd i verdslige Sager, ligesom og naar Nogen understod sig at bruge Nadveren eller den hellige Daab hjemme i deres egne Huse, „hvilket enhver ret Christen, Adel saavelsom Uadel selv ydermere og grundeligere betænke kan, Gud til Ære, sig selv til Gavn.“ (II, 14—18).

Iøvrigt var det ikke blot Præsten og hans Medhjælpere, hvem dette sædelige Tilsyn var overdraget. Det blev ogsaa paalagt Borgemester og Raad i Kjøbstæderne at opstille Gabestokke paa Torvene, „hvorudi Bysvendene skulle strængelig være befalet at sætte den udi, som offentlig med Sværgen og Banden lader sig høre“. Og som en Synderlighed ved denne hele Anordning fortjener det ogsaa at bemærkes, at Leensmanden overalt nævnes først ved Siden af Bispen og Provsten som Præstens Foresatte. Det er Høidepunktet af den statskirkelige Betragtning, hvorved enhver af Statens Embedsmænd som saadan maa ansee sig selv som røgtende et kirkeligt Embede, og blev i Pavedømmet det præstelige Embede hæmmet og nedkuet af den overordnede Geistlighed, saa stod det nu atter Fare for at svækkes i sin Betydning ved de verdslige Stormænd. Det maatte ogsaa snart vise sig derved, at den kirkelige Tugt egentlig kun af Præsten kunde udøves imod dem, der i borgerlig Henseende betragtedes som ham underordnede. Vel var det bestemt (I, 24), at „dersom Nogen Adels-Person befindes at ligge i aabenbare Laster ... da skal Sognepræsten først i Eenrum advare ham, og dersom det ikke vil hjælpe, give Provsten og Bispen det tilkjende, for at de kunde indkalde ham for sig og da i lige Maade

med Band og andet sig mod ham forholde og procedere". Der var altsaa i Loven selv hjemlet en Forskjæl i den Maade man skulde gaae frem paa mod Adelspersoner, idet Bispen her skulde føre Præstens Sag, og man maatte allerede heraf formode, at Lovens Bestemmelser kun sjælden kunde bringes i Anvendelse imod dem, ja der er end ikke efterladt os et eneste Vidnesbyrd om, at det nogensinde er skeet. Det var ogsaa som om Samtiden selv strax skulde faae Troen i Hænderne paa, hvor huul den sædelige Iver var hos den verdslige Øvrighed, der udtalte sig i denne Anordning, da Christian IV selv endnu samme Aar begyndte sin forargelige Proces mod Fru Kirstine Munk, hvor han beskyldte hende for Utroskab under hans Fraværelse i Krigen, medens hun gjengjældte den samme Beskyldning mod sin kongelige Ægteherre.

Derimod kan der neppe være nogen Tvivl om, at Iveren jo var alvorlig meent fra de Mænds Side, der egentlig talte gjennem Kongens og Rigsraadets Ord, nemlig Rosenkrands, Resen og Brochmand, der alle deelte den Overbeviisning, at ikkun en alvorlig Bod kunde afvende Guds Straffedomme fra Folk og Rige. Derfor kunde Resen i sin Taksigelsestale for den over al Forventning gunstige Fred i Lybek udtale sig saaledes: „Strax fra den ulykkelige Krigs Begyndelse bleve Bededage (*litaniæ*) anordnede, ikke blot aarlige som forhen ofte, men desuden maanedlige og ugentlige i Kjøbstederne, forbundne med Prædikener, der sigtede til at vække en alvorlig Bod. Og skjøndt det ikke syntes som om vi strax bleve bønhørte, saa erfarede vi dog altid noget til Frelse ... Og nu? er det ikke et Beviis paa, at Gud har hørt vor Bøn, naar Fienderne, der med Vold havde besat saa store Strækninger af vort kjære Fædreland, saa pludselig have trukket sig tilbage, og det uden Blodsud-

gydelse mod Alles Forventning, saavel vore Landsmænds som Fiendernes? Fremdeles have vi deri et nyt Beviis, at Fienderne, skjøndt de havde sat sig fast i Hjertet af Hertugdømmerne ja af selve Kongeriget, disse Fiender, hvoraf de Fleste ellers vare saa ivrige for deres Religion med dens Vildfarelser og dens overtroiske Misbrug, dog ikke forhindrede eller forbød Guds Ords Prædiken og Sacramenternes Forvaltning i vore Kirker, ei heller med Magt tvang Nogen til en fremmed Bekjendelse" *).

Mellem de Følger, denne ødelæggende Krig havde havt i borgerlig Henseende, var ogsaa denne, at Regjeringen var kommet til at behøve de ringere Stænders Medvirkning, hvorved saavel Geistligheden som Borgerstanden i de forskjellige Stifter kom til at udtale sig over almindelige Anliggender, uden at dog denne Geistlighedens Optræden som særskilt Rigsstand erholdt nogen kirkelig Betydning. Derimod bragte Borgerne i deres Klagemaal ogsaa kirkelige Anliggender paa Tale, idet de ankede over, at Adelsmændene paa mange Maader søgte at tilvende sig kirkelige Eiendomme som ogsaa at bringe Menighedens Kaldsret til sig. Mellem andre Besværinger lyder nemlig ogsaa følgende Klage: „Adelen selv er fri for Tiende; under denne Frihed lægge de nu hele Landsbyer under deres Sædegaarde, og dermed betager Kronens, Kirkens, og Præstens Tiende, som Bønderne pleiede at udgive, hvorover Kirken forfalder, Præsten forarmes, og Kronen mister sin Tiende og Skat. Foruden de Kirker, Adelen haver jus til, have de Fleste baade Kronens og Kirkens Tiende i Fæste for en ringe Afgift, og dermed tvinger Kronens Bønder, at deres Korn i stort Uveir maa staae paa Marken, indtil deres

*) H. P. Resen; Gratiarum actio pro pace præter spe recuperata 1629.

Anpart Tiende er talt og frataget.... Med Præstekald, som den i Sognet boende Adel tilegner sig at være berettiget til at kalde, gaaer det iblandt meget selsomt til.*) Men Adelen var for overmodig til at ændse slige Klager, og den fulgte uden at lade sig anfægte den eengang betraadte Vei, der bidrog ikke lidet til at forøge deres Rigdomme og Indflydelse. Ja disse Aar frembyde endog det meest slaaende Exempel paa, hvad den kunde vove selv mod en af Rigets ypperste geistlige Embedsmænd i den bekjendte Trætte mellem Bispen i Lund og en skaansk Herremand. Holger Rosenkrands til Glimminge i Skaane — ikke at forvexle med hans berømte jydske Navne — havde kaldet en Student til Præst paa sit Gods med den Forpligtelse at ægte en af hans Frues Piger. Nu hørte slige Forpligtelser vel ikke til det Usædvanlige, men sædvanlig gjaldt den Enken i Kaldet, og Studenten foretrak, da han først var bleven Præst, at følge den sædvanlige Skik, nemlig at ægte Enken. Fortørnet herover indstævnede Rosenkrands ham for Landemodet som den, der havde brudt et givet Ægteskabsløfte, men han blev frikjendt, og nu vendte den fortørnede Adelsmands hele Harme sig mod Bispen. Eengang da der var Marked i Lund, trængte Rosenkrands sig ind i Bispens Huus med nogle ligesindede Venner, lod Musikanter kalde og vilde have Bispinden til at dandse. Da hun undslog sig, tog han fat paa Datteren og begyndte at medhandle hende paa en usømmelig Maade. Den opbragte Fader talte Rosenkrands haardt til, og Striden endte med, at denne slog Bispen i Ansigtet, saa Blodet strømmede ud af Næse og Muud. Blodig som han var, begav den haardt krænkede Mand sig til Kjøbenhavn, henvendte sig til Bisp Resen, og begge begave sig ufortøvet til Kongen. Sagen kom for Retten, og Herredagen, der var Adelens Værnething,

*) Suhm, Nye Samlinger. I. S. 202.

idømte (d. 15 April 1635) Rosenkrands en Mulkt af 1000 Rdl. Da Dommen blev ham forkyndt, skal han have yttret: „Jeg vilde gjerne give endnu 1000 Rdl. om jeg maatte give den gamle Skjælm endnu engang saameget"; hvortil Kongen svarede, da denne Yttring blev ham fortalt: „Ja, havde jeg havt saa mange Svogre i Retten som Holger, saa havde min Præst Doctor Mads nok faaet en anden Dom"*) Dette Exempel paa, hvad en Adelsmand i hine Aar turde tillade sig mod Stiftets Biskop, lader formode, hvad Præsterne især paa Landet maatte døie, og lignende Yttringer af Adelens Raahed og Overmod bidroge meer end noget andet til at forbittre Præstestanden, og nødte den til at gjøre fælles Sag med Borgerstanden mod Landets Undertrykkere, den ene priviligerede Adel.

De Planer, som romerske Præster og Munke nærede om Kjætteriernes fuldkomne Udryddelse, fik som ovenfor sagt en brat Ende, da Gustav Adolph's Optræden paa Krigsskuepladsen pludselig forandrede Tingenes Stilling. Men forend dette skete, fornyedes dog endnu de tidligere Forsøg. Kort førend Fredens Afslutning havde Dr. Broniver, der tidligere havde forsøgt sig som Missionær herinde, atter optaget Tanken om at forny den afbrudte Mission, og derfor henvendt sig til sin forrige Collega, Niels Jansen i Frederiksstad. Men denne, som var nøiere bekjendt med de indre Forhold, var ikke meget villig til at gaae ind paa slige Forslag. „Eftersom man siger, at Freden allerede er sluttet — skrev Jansen d. 11 Mai 1629 — seer jeg ikke, paa hvilken Maade Præster kunde føres herind. Thi det er jeg fuldkommen overbeviist om, at, saalænge Kongen ikke er Katholik, kan den katholske Tro ikke indføres i disse Lande"**) Dog blev der i disse Aar vunden

*) Treschow, Jubellærere. S. 59. Bloch, Fyens Geistlighed. S. 616.
*) Brevet findes i Geheime Archivet.

een navnkundig Apostat, og det i Jansen's Nærhed, saa at det neppe skete uden hans Paavirkning, nemlig Præsten ved St. Mikkels Kirken i Slesvig, Hans Adolph Cypræus. Hans Fader, Poul Cypræus, en under Hertug Adolph berømt Statsmand og Retslærd, var en overordentlig lærd Mand, og han havde begyndt omfattende Samlinger til Slesvigs ældre Kirkehistorie, som Sønnen fortsatte og hvorefter han udarbeidede sin lille Haandbog *) Denne Bog, *Annales episcoporum Slesvicensium*, der udkom i Kölln 1634, er udarbeidet med megen Flid og Omhyggelighed, og derfor af særlig Vigtighed for vor ældre Kirkehistorie. Det var i den Tid et uvant Studium, og denne Syslen med Fortidens Efterladenskaber synes ogsaa først at have vakt hos Cypræus Tanken om at vende tilbage til den gamle, oprindelige Kirke. Under denne sin indre Uro faldt han i en svær Sygdom, og søgte Løsning for sin Tvivl hos den katholske Præst i Frederiksstad, Jansen. For at gjenvinde sin Helbred gjorde han med Superintendent Jacob Fabricius's Minde en Reise i Udlandet, men fra denne vendte han aldrig siden tilbage. Han opholdt sig en kort Tid i Hamborg, gik derfra til Amsterdam, hvor han fornemmelig pleiede Omgang med Forstanderen for den romerskkatholske Menighed Dr. Leonhard Marinus, efter hvis Raad han drog til Kölln. Her afsvor han Lutherdommen for at vende tilbage til den romerske Kirke, og udgav Aaret efter (1634) sit kirkehistoriske Værk, hvori han vilde vise „den ene, hellige, katholske og apostoliske Kirkes Tilstand, Oprindelse, Udbredelse og Forandring i Kongeriget Danmark og de tilgrændsende Hertugdømmer“.**) Men Cypræus stod ene i

*) Poul Cypræus haandskrevne Samlinger til Slesvigs Kirkehistorie, forøgede med Adolph Cypræus's Bidrag, findes paa Kgl. Bib l Sle. Kgl. Sml. fol. 1047—49.

**) Jvf. Joh. Möller, Cimbria litterata. I. S. 119—20.

sin Tid saavel med sin Interesse for Kirkens Fortid som med sin Forkjærlighed for Romanismen, og derfor synes det ogsaa som Regjeringens Frygt fra denne Side efterhaanden aftog. Katholiker fik Tilladelse til at bosætte sig i Kjøbenhavn rimeligviis ved den franske Gesandts Mægling, ja der blev endog skjænket dem en Pengesum til Indretteelsen af deres Gudstjeneste;*) ligesom det strænge Forbud mod at besøge Königsberg og de preussiske Stæder atter blev ophævet ved Kongebrev af 22 Mai 1632, da Jesuiter Collegiet i Brunsberg, som man tidligere havde frygtet, ikke mere existerede.**)

Hvad den indre Forvaltning angaaer, da var Kongens Iver for Forbedringen af det lærde Skolevæsen endnu usvækket, om ogsaa den Pengeforlegenhed, hvori han efter Krigen hyppig befandt sig, hindrede ham i fuldstændig at gjennemføre sine Planer. Med Oprettelsen af Gymnasier i hvert Stift for at bøde paa den mangelfulde Skoleundervüsning, vilde det ingen ret Fremgang have, og derfor tænkte man at kunne naae det samme Maal ved at give Universitetet flere Lærere. „Eftersom vi naadigst erfare, — skrev Kongen d. 10 Setbr 1630 — Ungdommen fast ringe at være grundet i Guds saliggjørende Ords Kundskab saa og ellers i *lingvæ latinæ fundamentis*, da have vi udi Jesu Navn for godt anseet, endnu twende Professorer udi vort Universitet at forordne; den ene skal være Professor Theologiæ og til Rede forklare *locos communes sacros* engang hvert Aar; den anden skal være Professor *eloqventiæ*“; sluttelig bestemmes Lønnen for enhver af disse af Roskilde Kapitels Gods.***) Grundig Kundskab i Christendommen og i det latinske Sprog var efter Christian IV's

---

*) Fallesen, Theologisk Maanedsskrift. 1804. I. S. 3.

**) Brevet findes i Consistoriets Archiv.

***) Nyerup, Kjøbenhavns Universitets Historie S. 76.

Tanke de to Bestanddele, hvoraf al lærd Dannelse fremgik; for sin egen Person var han en saa stor Ynder af Latinen, at han lod Professorerne skifteviis holde en latinsk Prædiken paa Slottet hver Onsdag.*) Men dog var han ikke uden Frygt for, at disse tvende Factorer kunde komme i Splid med hinanden, at nemlig den altfor store Fortrolighed med de latinske Classikere kunde bibringe Ungdommen hedenske Forestillinger, men i saa Fald maatte Classikerne vige, da Forfremmelsen i Guds sande Frygt dog var det sidste Endemaal for al Dannelse. Denne Betragtning ledede Kongen, da han i et Brev til Resen og alle Bisslopperne af 6 Decbr 1630 bød dem agte paa, at „de hedenske Afguders Navne, som her udi Skolerne hidtil meget haver været brugt, afskaffes"; hvilken Paamindelse i „den store Reces" af 1643 gjentages saaledes: „at Ungdommen lærer at skye de hedenske Afguders Navne, som findes i mange Bøger, der ellers endnu ere i Brug, i Særdeleshed udi Poesie og andet sligt, hvorudi de hedenske Afguders Navne ofte indføres, i den Sted Gud alene og hans hellige Navn burde at bruges"**) Ifølge det nysnævnte Brev blev altsaa de theologiske Professorers Tal forøget, og da Caspar Bartholin døde 1629, var der Plads for tvende nye. Bartholins Virksomhed som Theolog blev altsaa kun kort; men han har dog i adskillige smaa opbyggelige Tractater, efterladt sig et Vidnesbyrd om den; i tvende af disse, „Underviisning om Herrens Nadver" 1627 og „Underviisning om begge Christi Naturers personlige Forening" 1631, havde han nærmest de calvinistiske Vildfarelser for Øie, og søgte at oplyse Menigmand om den ægte lu-

*) Christian IV's Breve ved Molbech I. S. 395.

**) Rietz, Skånska Skolväsendets Historia. S. 100 fgd. Rosenvinge, Samling af gle. danske Love IV. S. 353.

thyerske Betragtningsmaade. Hans Efterfølger blev Niels Pedersen, der fornemmelig havde sysselsat sig med Studiet af Hebraisk, og Hans Brochmand, en Broder til den berømte Jesper Brochmand, erholdt det nys oprettede fjerde Professorat, men begges Virksomhed blev kun af kort Varighed og af mindre Betydning.

Biskop Resen var imidlertid beskjæftiget med en ny Udgave af den danske Bibel, som det havde viist sig man trængte til, og allerede d. 7 Juni 1629 havde Kongen ladet Professorerne forespørge, hvilken af de ældre Oversættelser man helst skulde lægge til Grund.*) Den nye Bibeloversættelse udkom først 1633, og det viste sig da, at man havde givet den ældre Fortrinet for den nyere, af Resen selv besørgede, hvorom han i Fortalen til Udgaven af 1633 yttrer sig saaledes: „Vor allern. Konge er ogsaa besynderlig at love, som ikke aleneste A. 1607 lod udgaae den lille danske Bibel, da igjennemseet med Flid, efter den græske og hebraiske Text, det bedste muligt var, og eftersom den paa andre adskillige Tungemaal var bedst udsat.**) Men nu da der fattedes Exemplarer baade af den store og den lille, har Hs. M. naadigst anordnet og befalet, den danske Bibelversion, som i hans Faders Tid paa Tryk var udgangen, paany at lade publicere og af Theologerne her i Universitet flitteligt at gjennemsees, dog derudinden aldeles intet at forandre, uden hvor Hovedmeningen til den christelige Lærdoms Forfremmelse det udkrævede, hvilket og nu ved Guds Naade er efterkommet“.

*) Pont. Ann. III. S. 792.

**) Naar Resen her siger, at han ved sin Bibeloversættelse fra 1607 har fulgt fremmede og da vel nærmest tydske Mynstere, saa kan hertil bemærkes, hvad en løs Seddel i Pakken Gle. Kgl. Sml. 4. 1446 oplyser om, at han fornemmelig har fulgt „den herbornske Bibel“ ved Joh. Pistator.

Det siges altsaa her udtrykkelig, at denne Udgave var et kun lidet forandret Optryk af Frederik II's Bibel fra 1589, der atter sluttede sig til Christian III's, og usandsynligt er det ikke, at de Forandringer, der her paa en noget forblommet Maade omtales som nødvendige, gik ud paa at bortviske de calvinistiske Stænk, man havde meent at finde netop i hiin Udgave.

Til samme Tid udgav Brochmand sit bekjendte dogmatiske Hovedværk under følgende vidtløftige Titel: „*Universæ Theologiæ Systema, in quo omnes ac singuli Religionis christianæ articuli ita pertractantur, ut primo vera sententia afferatur et asseratur; secundo controversiæ priscæ et recentes expediantur; tertio præcipui conscientiæ casus e verbo divino decidantur. Hafniæ* 1633 to Dele i Qvart. Dette Brochmands lærde Værk nød overordentlig Anseelse i hele den lutherske Christenhed, og det Udtog, Forfatteren selv besørgede deraf: *Epitome Systematis Theologiæ* 1649, var i over eet Aarhundrede den almindeligt brugte dogmatiske Haandbog ved alle akademiske Forelæsninger og Disputationer. Sammenligner man den med Hemmingsens dogmatiske Haandbøger, hans *Enchiridion Theologicum* og *Syntagma institutionum Christ.* saa er Forskjellen med Hensyn til Formen kjendelig nok, om denne end ligesaameget har sin Grund i Tidens hele Forskjellighed, som i Forfatternes. Medens man hos Hemmingsen møder en større bibelsk Simpelhed i Udviklingen, der er en Følge af at han laae Reformationstiden saameget nærmere, saa bevæger Brochmand sig bestandig i den senere Tids skolastiske Skolesprog, der havde udviklet sig igjennem en vedholdende Polemik mod de forskjelligste Indsigelser. Men alt hvad der udmærker det syttende Aarhundredes Theologie, den utrættelige Nøiagtighed i at udvikle hver enkelt Læresætning og forfølge den i alle dens Consequenser, den dialektiske Sikkerhed

i at fremstille og afvise de forskjellige Indvendinger, vil man finde samlet i Brochmands System. Det er den strængt Lutherske Theologie, han vil udvikle, men dog vilde man forgjæves vente dette angivet i Værkets Anlæg, da han egentlig slet ikke berører dette sit Forhold til de kirkelige Symboler. Naar der i Livet mødte afvigende Meninger holdt man sig gjerne ved Bedømmelsen af disse til Symbolerne, for at undgaae de tvivlsomme Undersøgelser om Skriftens rette Fortolkning; i Skolen derimod holdt man sig helst til den hellige Skrift, for at undgaae de tvivlsomme Undersøgelser om Symbolernes kirkelige Berettigelse. Derfor er Læren om den hellige Skrift og dens Inspiration alene Systemets thetiske Forudsætning, der afhandles i Indledningen; og denne Aandens Indgivelse af den hellige Skrift opfattes saa omfattende og ubetinget, at endog Tilsætningen af Vocaler og Accenter i det gamle Testamente betragtes som indbefattet derunder, altid støttet til det indirekte Beviis, der afviser alle historiske og kritiske Indvendinger, at, dersom ikke alt var indgivet, var Aandens Tale tvivlsom og dunkel, og da det ikke kan være Tilfældet, maa jeg antage Skriften heelt og fuldstændig som den foreligger. — Som Værkets Titel angiver, er der ved hver enkelt Læresætning en Tredeling i Behandlingen; først fremsættes den rette Mening gjennem Theser og Antitheser; dernæst gjendrives de forskjellige hæretiske Partiers Indsigelser ligefra Papister og Calvinister indtil de ældste Hæresier, saa at dette Afsnit altsaa optager det dogmehistoriske Stof, og er behandlet med en Fuldstændighed og Nøiagtighed, der viser, at den polemiske Iver dog altid bevarede Interessen for een Side af Kirkens Historie; det tredie Afsnit, der har til Overskrift „*casus conscientiæ*," er af meget forskjelligartet Indhold, da man her snart finder Gjendrivelse af Fornuftens Indvendinger mod de bibelske Sætninger, snart en Anviis-

ning til disses praktiske Anvendelse. — Uagtet al den Berømmelse, som i de følgende Tider er bleven Brochmands System rigelig tildeelt, manglede det dog heller ikke paa Indsigelser mod enkelte Punkter,*) og mærkeligt er det, at mellem disse netop nævnes hans Udvikling af Læren om de to Naturers Forening i Frelserens Person eller det i det Foregaaende saa meget omtalte Dogme *de communicatione idiomatum*, da dette maaskee kunde give et yderligere Bidrag til den rette Opfattelse af de Resenske Controverser. Man seer nemlig heraf, at Brochmand ogsaa, hvad der tidligere er bemærket om Resen, holdt med de tybingske Theologer i dette Stykke, saavel med de ældre, Brentz og Andreæ, som med de yngre, uden at indlade sig paa Concordieformlens noget modificerede Fremstilling, eller, for at bruge et bekjendt Skoleudtryk, at de holdt med Kryptikerne imod Kenotikerne. Men denne Eiendommelighed var ikke Gjenstand for nogen senere Drøftelse, og kan derfor her kun i Forbigaaende bemærkes.

Kort efter Udgivelsen af dette Værk fortsatte Brochmand atter efter Kongelig Befaling Rækken af sine polemiske Skrifter mod de Romersk-Katholske, og det netop paa en Tid, da en ny Vending i den tydske Krig, paany kunde vække Frygten fra denne Side. Anledningen hertil var et Skrift *speculum veritatis*, som en frafalden Lutheraner, Hertug Christian Vilhelm, Administrator i Magdeborg, havde udgivet, hvilket Brochmand besvarede 1634 med *Λυχνος λογου προφητικου*. Han søger her at gjendrive de Indvendinger mod Lutherdommen, der havde bevæget Fyrsten til Frafald, og naar han som den første nævner, at den romerske Kirke har Kirkefædrene paa sin Side, da forelægger Brochmand sig de twende Spørgsmaal: om en Samstemning med Kirkens Fædre ubetinget kan kræves?

*) Jfr. Zwergius, Sjæll. Klerefie S. 181.

og dernæst: om en saadan findes i høiere Grad i den romerske end i den lutherske Kirke? og besvarer begge benægtende. Derpaa imødegaaer han de andre jesuitiske Paastande, at ikkun den romerske Kirke kan siges at have Skriften, da Lutheranerne og andre Sekter bestandig maa strides om de enkelte Bøgers Autoritet; at den romerske Kirke alene kan sige: *extra ecclesiam nulla salus*; at den alene er i Besiddelse af den rette Ordination som er nødvendig for alle præstelige Functioner o. s. fr. Brochmands lærde og skarpsindige Indlæg, i Sagen forblev ikke uden Svar, og dette foranledigede ham atter til, adskillige Aar derefter, at udgive *Confutatio Apologiæ speculi Brandenburgensis* 1648 i tre Tomer i Qvart; et Værk altsaa, der bugner under den Tids trettende Vidtløftighed i alle theologiske Forhandlinger.

Vende vi os fra den lærde Verden og dens Controverser til at betragte den stille præstelige Virksomhed i Menigheden, da er der i hine Aar neppe nogen dansk Præst, der i Iver og Nidkjærhed for sit Kald kan lignes med Bisskoppen i Ribe Jens Dinesen Jersin. Den indre Gjæring, hvori hans Gemyt befandt sig, ansporede bestandig hans Virksomhed, og ved sine Skrifter søgte han at bidrage sit til Almuens christelige Oplysning. Med sin Tractat „*Vera via vitæ* ɔ: En rigtig Vei, som fører til et evigt Liv“, der udkom 1633, vilde han saa simpelt og eenfoldigt som muligt vise Folk, hvad der hørte til levende Christendom, at det ikke er nok blot at tælles med mellem den christne Kirkes Medlemmer, men at det kommer an paa hjertelig at slutte sig til den og derved tilegne sig dens Goder; og denne lille Bog, der udkom i mangfoldige senere Oplag, er atter og atter bleven læst, i flere end hundrede Aar. I sit Skrift: „Tractat om Mirakler, Tegn og Aabenbaringer“ 1632, dadler han Folks forfængelige

Higen efter Varsler af enhver Art; da man dengang var utrættelig i at udfinde saadanne enten i Kometer eller andre selv ganske ubetydelige Tildragelser, som sysselsatte de Snakkelystnes tomme Nysgjerrighed, var en saadan Formaning netop af en Mand som Jersin vistnok paa sit rette Sted. I sit Sind følte han sig bestandig bevæget af indre Anfægtelser, hvorpaa der fortælles følgende Exempel. Engang da han kjørte paa Visitats, blev han saa overvældet, at han blottet for al Trøst maatte bede sin Kudsk om at sige ham et beroligende Ord, hvortil denne svarede: „Kjære Herre, saaledes elskede Gud Verden, at hver den, som troer paa ham, ikke skal fortabes, men have det evige Liv"; og da dette Ord qvægede hans trætte Sjæl, raadede han siden efter Andre, naar de følte sig saaledes beklemte, ikke at foragte selv de Enfoldigstes Trøst. Hans heftige Sind og Iver i at udføre sit Kalds Pligter fremskyndede hans Død. I Sommeren 1634 var han paa Visitats i Medolden, og kom her i Trætte med en Mand af Sognet, der gik saavidt, at Manden gav Bispen en Ørefigen. Jersin havde mange Fjender, især mellem de adelige Herremænd, og disse fremstillede Sagen ved Hove paa deres Maade til Bispens Skade. Syg og afkræftet som han dengang allerede var, besluttede han sig til, for selv at tale sin Sag hos Kongen, at reise til Kjøbenhavn; men han kom ikke længer end til Nyborg. Her tog Sygdommen saaledes overhaand, at han maatte holde Sengen, og faa Dage efter døde han, medens de Omkringstaaende efter hans Begjæring sang Psalmen: „O Herre! frels mig og døm min Sag Mod den ugudelig Skare!"*) — Ved sin Død efterlod han sig i Haandskrift endnu een Tractat: „Troens Kamp og Seier", som efter Enkens Anordning „den salige Mands

*) Pont. Ann. III. S. 161—63.

besynderlige og udvalgte Ven“ Jesper Brochmand gjennemsaae og befordrede til Trykken 1635. Disse Jersins trende nævnte Smaaskrifter, der senere bleve oversatte baade paa Tydsk og paa Svensk, udgjorde Almuens meest yndede Læsning til Opbyggelse, og bevarede igjennem mange Tider Jersins Navn i friskt Minde.

I Odense havde den tidligere omtalte slesvigske Sværmer, Hartvig Lohman, taget sit Ophold, og søgte herfra at udbrede sine sværmeriske Grundsætninger over hele Fyen, uden at han dog vandt synderlig Fremgang. Han levede her som Læge og nød stor Anseelse for sine Cure, hvoraf man altsaa seer, at han fulgte sin Ven Tettings Exempel, der ogsaa befattede sig med Studiet af Naturens Hemmeligheder, hvilket, som allerede ovenfor bemærket, var temmelig almindeligt hos den Tids veigelianske Sværmere. Efterat han var bleven forviist fra de holsten-gottorpske Lande, havde han i forskjellige tydske Smaaskrifter givet sin Harme Luft mod Præsterne i Slesvig, Flensborg og Husum, hvem han ikke uden Grund tilskrev Skylden for sin Forviisning. Man seer tillige af disse, at han nu fuldstændig havde fattet og tilegnet sig de veigelianske Lærdomme, som ogsaa snart maatte paadrage ham Ansvar i hans nye Opholdssted. Vel yttrede denne hans Afvigelse sig i Livet kun ved en stille, strængt religiøs Levemaade, saaledes som senere Pietismen; men i hiin mere dogmatiserende Tid, udviklede ogsaa Sværmeriet langt skarpere end senere sin eiendommelige Læremaade. Afvigelsen træder tydeligst frem i Betragtningen af Frelserens Person, da Veigelianerne nægtede hans sande Menneskelighed, og lærte, at hans Legeme var af en himmelsk Oprindelse, idet de støttede sig til Skriftens Ord 1 Cor. 15, 47 „den anden Adam er fra Himmelen“. Den Ringeagt mod det Legemlige,

der yttrer sig deri, kommer igjen paa ethvert Punkt i deres religiøse Betragtning; det er indvortes, den Christne skal søge Oplærelsen, der er ham givet med Aandens indre Salvelse; det er indvortes, han skal høre Guds Ord i Henrykkelsens Time, og for at komme til denne indre Hørelse „skal han vende Sind og Sandser fra alle Creaturer, fornægte, glemme, hade og lade sig selv". Derved kom de paa qvækersk Viis til at ringeagte Herrens Indstiftelser, da de kun søgte en reent indvortes, aandelig Nydelse, ligesom ogsaa til at ringeagte den beskikkede Præstestand, i hvilken de overalt fandt deres Anklagere og Dommere. Af lignende Lærdomme vare Lohman's Feideskrifter overfyldte*), saa at det efter de daværende Forhold snarere er at undre over, han kunde henleve flere Aar her i Landet uanfægtet, end at der omsider blev reist en Anklage imod ham. Muligviis kan dette være blevet foranlediget ved den i Odense ansatte Læge Dr. Henrik Coster's Skinsyge, hvilket Lohman selv formodede, men dog bliver denne Mand slet ikke nævnet under Sagens Forhandling, medens man af denne seer, at Undersøgelsen skete efter Kongelig Befaling, ikke saameget paa Grund af hans i Odense udviste Forhold, der synes at have været upaaklageligt, som for at nøde ham til at tilbagekalde de Lærdomme, han i hine Skrifter havde vedkjendt sig. Den Ret, der skulde fælde Kjendelsen i hans Sag, bestod af Bispoppen Hans Mikkelsen; Byens tre Sog-

*) Wahrhafftiger Bericht aus was Ursachen Hartwig Lohman und Nikolaus Tetting genannt Kuntze, sowohl auch andre mehr von den Priestern allhier zu Husum, Flensburg und am andern Orten im Lande hin und wieder auf den Predigtstuhlen ausgeketzert, gelästert und verdammet werden. 1624, — Antwort auf Herrn Friederich usw. auf seiner fürstlichen Gnaden am 29 Sept. 1624 zu Husum publicirtes Verweisungs Mandat. Hartwig Lohman exulis 1624 o. fl.

nepræster: Jakob Sperling ved St. Knuds-, Ludvig Mikkelsen ved Frue- og Henrik Mikkelsen ved St. Hans-Kirke; samt twende af Gymnasiets Professorer: Svend Mikkelsen, Professor i Logik og Metaphysik, Christen Hansen Lund, i Physik og Mathematik. Til denne Ret indgav Lohman paa Forlangende sin Bekjendelse, men denne var affattet i saa almindelige Udtryk, at „enhver Sekterer, Papist, Calvinianer, Gjendøber, Photinianer, Veigelianer let vilde give den Bifald og underskrive den.“ I Modsætning hertil opsatte Consistoriet selv en Bekjendelse, der bestod af en Række af Theses uddragne af Lohmans egne Skrifter, der ledsagedes af en Række Antitheses, som Consistoriet selv havde affattet „efter Guds Ords Regel, efter Kirkeordinantsen og den Augsb. Conf.“ Men denne Bekjendelse vægrede Lohman sig ved at underskrive, og efterat han gjentagne Gange havde forlangt Udsættelse, afgave samtlige Consistoriales den Kjendelse, at han ikke kunde taales i Byen saafremt han vægrede sig ved at tilbagekalde sine Vildfarelser. Imidlertid havde den Anklagede gjennem Leensmanden, Henning Walkendorph, henvendt sig umiddelbart til Kongen, og derved vandt han vel nogen Opsættelse, men ikke nogen væsentlig Forandring i Dommen. Han maatte nemlig nu møde for Landets øverste geistlige Ret, der dannedes ved slige Sager, og som bestod af Universitetets Rector, de theologiske Professorer, samt trende Bisper, Resen, Hans Mikkelsen og Mads Jensen Middelfart. Sognepræsten ved St. Hans Kirke i Odense, Henrik Mikkelsen mødte som Actor, og Forhandlingerne varede fra den 17de til 27de April 1635. Der blev ikke affordret Lohman nogen ny Bekjendelse, men kun krævet, at han skulde underskrive de 25 Artikler for de Fremmede, hvilket han ogsaa beqvemmede sig til. Hans Gjenkaldelse af de tidligere Vild-

farelser blev oplæst fra Prædikestolene i Odense, og dermed faldt den Sag hen *).

Slesvig var altid Hjemstavnen for veigelianske eller pietistiske Sværmerier, som i de øvrige danske Provindser ikke ret kunde fæste Rod. Men var dette en Virkning af den tydske Indflydelse, saa medførte denne ogsaa, at den forkjættrende Iver hos de ansatte Præster var langt stærkere, der bragte dem til altid at have et skarpt Øie med enhver aandelig Bevægelse. Johan Schrøder, Provst og Slotspræst i Haderslev, der en Tidlang tillige havde været Sognepræst ved den derværende Fruekirke, beskyldte sin Efterfølger i dette sidste Embede, Peter Sinknecht for i sine Prædikener at foredrage Lærdomme, der stred mod de 25 Artikler for Fremmede, hvormed han meente at sigte ham for veigeliansk Sværmeri. Vistnok robede Sinknecht i sin hele præstelige Virksomhed en usædvanlig Iver og Varme, men hvad der forekastedes ham, var dog af den Art, at det vel kunde fortjene en mildere Bedømmelse. Naar han saaledes i Modsætning til den anordnede Sabbatshvile priste de Christnes daglige indre Sjæle-Sabbath, naar han advarede mod at forstaae Legemernes Opstandelse altfor kraft, naar han yttrede, at Præsterne gjerne kunde undvære Læsning i hedenske Bøger, da var det Sætninger, som kun forkjættrende Iver eller personlig Krænkelse ubetinget kunde stemple som Hæresier. At personlig Krænkelse har været en mægtig Drivefjeder i denne Sag, seer man navnlig af den Anke, at Sinknecht ved at anføre Matth. 23, 8: »Lader Eder ikke kalde Mestere« havde haanet de akademiske Grader, da Schrøder nemlig var Magister, Sinknecht derimod ikke. Efterat Anklagen var kommen for

*) Pont. Ann. III. S. 810—24. Bloch, Fyens Geistlighed I. S. 96—98.

Kongen blev han indstevnet for en Synode i Rendsborg, hvor Kongens Statholder i Holsten, Christian Pentz, førte Forsædet; men Sagen kom ikke til videre Forhandling, da Sinknecht frivillig nedlagde sit Embede, for saaledes at afbryde den Trætte, hvori han var kommen med sine Embedsbrødre i Byen. Kort efter erholdt Provst Schrøder ogsaa sin Afsked, uvist af hvad Grund, men rimeligviis fordi man frygtede, hans Trættekjærhed skulde volde flere Bryderier*). Imidlertid var man ikke heldigere med Valget af hans Eftermand, som var den nylig nævnte Henrik Mikkelsen, tidligere Præst i Odense. Det var af de meget sjældne Tilfælde, at en dansk Præst erholdt Ansættelse i Slesvig, da man næsten bestandig ansatte her Tydskere saavel i de overordnede som underordnede Embeder. Han begyndte at afskaffe det tydske Sprog ved Gudstjenesten i Haderslev og at udføre alle kirkelige Handlinger paa Dansk, hvilket rimeligviis var den første Anledning til, at han kom paa en spændt Fod med Egnens øvrige Geistlighed. Da han nu dertil allerede i Odense havde viist sig som en trættekjær Mand og snart fik mange Bryderier i sit nye Embede, var det ikke vanskeligt at finde Klagepunkter imod ham, der kunde bevirke hans Afsked**).

Den Mængde af tydske Theologer og Præster, der altid mere og mere oversvømmede Slesvig, havde nærmest til Følge, at Folkesproget i denne Landsdeel overalt blev trængt tilbage, og saavel det Plattydske som det Danske maatte navnlig i dette Aarhundredes første Halvdeel vige for den høitydske Dialect. Men ogsaa i andre Henseender kom man til at mærke, at der var kommen tydske Theologer til Slesvig, selv i de andre Dele af Riget, navnlig dengang den bekjendte

*) Pont. Ann. III. S. 830—33. Rhode, Haderslev Amts Beskrivelse S. 160—63.

**) Rhode, Haderslev Amts Beskr. S. 164 fgd.

Stephan Klotz blev indkaldt for at overtage General-Superintendenturet i den kongelige Andeel. Men da denne hans Udnævnelse stod i Forbindelse med en Forandring i Slesvigs hele kirkelige Bestyrelse, bliver det nødvendigt først lidt nøiere at oplyse disse Forhold. — Slesvigs politiske Sønderlemmelse medførte mange Misligheder i alle Grene af Forvaltningen og ikke mindst i de kirkelige Sager. De fire Provstier eller Superintendenturer, hvori det samlede Stift havde opløst sig efter Reformationen, vare siden undergaaede mange Forandringer. Til den gottorpske Andeel hørte nu Provstierne: Slesvig, Aabenraa, Tønder med Lygumkloster, Eiderstedt og Femern; Nordstrand med de omliggende Smaaøer, der alle havde lidt betydeligt ved den frygtelige Oversvømmelse 1634, havde ligesom Husum sit eget Consistorium; til den kongelige Andeel, Provstierne: Flensborg med Ruhekloster, i hvis Sted Glyksborg blev bygget, og Haderslev; Als og Ærø hørte siden 1571 i geistlig Henseende til Fyens Bispestol, og de torningleenske Kirker vedbleve, efterat de i en Række af Aar havde været Gjenstand for Tvist, at henhøre til Ribe. Men alle de Kirker, der laae paa adelige Godser, dengang 15 i Tallet, vare unddragne Provsternes Tilsyn, og derfor kunde den slesvigske Adel endnu vilkaarligere end den danske her omtrent skalte og valte efter Behag*). Endvidere var det en Følge af Slesvigs Deling, at Domcapitlet, der tidligere var bestemt til at være Stiftets geistlige Domstol og det endog i en mere omfattende Betydning end i de øvrige danske Stifter, ganske mistede al Andeel i Kirkestyrelsen, hvorpaa vi ogsaa nylig have seet et Exempel, da de haderslevske Præsters Trætte ikke skulde afgjøres af Capitlet men af Synoden i Rendsborg, der heller ikke udgjorde noget stadigt Møde,

*) Falck, Statsbürgerliches Magazin VII. S. 386—91.

men rimeligviis blev sammenkaldt i det Øiemed. Slesvig manglede dengang saavel et geistligt Overtilsyn som en geistlig Overret. For at afhjælpe disse Uregelmæssigheder udkom Forordn. af 9 April 1636 i begge Landsherrers Navn. „Vi have besluttet os til at indføre en saadan christelig Anordning og høist nødvendig Inspection paa den Maade, som bliver observeret i hele det romerske Rige og andre den augsborgske Confession hengivne Kongeriger, og vil derfor Enhver af os beskikke een i Lære og Liv christelig qvalificeret General-Superintendent, som aarlig, eftersom Regjeringen skifter, skal varetage General-Visitationen i alle Prælaters og Ridderskabs Kirker i disse Fyrstendømmer.... Fremdeles for at Abusus bedre kunne straffes og afskaffes ville vi anordne et General-Consistorium i Lighed med den øverste verdslige Domstol, hvis Direktion tilkommer den efter Skifte regjerende Landsherre, og som skal bestaae af Lands-Kantsleren samt adelige, lærde og geistlige Raader foruden General-Superintendenterne og Provsterne. Dette Consistorium skal dømme saavel i alle geistlige Sager som i Ægteskabssager". Endelig bestemmer Forordningen om de Adeliges Kaldsret og om deres Forvaltning af Kirkernes Eiendomme; hvad det første Punkt angaaer, da bliver denne indskrænket til, at Patronen maa præsentere tre Candidater, mellem hvilke Menigheden kan vælge, dersom han ikke vil foretrække at overlade Præsentationen til General-Superintendenten; men følgelig blev Menighedens Valgret her bestemtere hævdet end i de andre danske Stifter. Derimod blev Patronernes Ret til at forvalte Kirkernes Gods anerkjendt, og kun i det Tilfælde, at denne Ret blev misbrugt, skulde General-Superintendenten blande sig i Sagen*). — Hvad denne Forordning paabød, traadte

*) Pont. Ann. III. S. 837–41.

strax i Kraft. Hertugen udnævnte for sin Deel den gamle Jacob Fabricius til General-Superintendent; Kongen derimod indkaldte en lærd tydsk Theolog, den bekjendte Stephan Klotz, der skulde tage sit Ophold i Flensborg, og faa Aar efter (1639) tillige blev Provst i denne By, da hans Forgjænger i Embedet Johan Reinholdt blev forflyttet til Provstiet i Haderslev, som blev ledigt ved Henrik Mikkelsens Afsættelse. Klotz's Iver for Udbredelsen af Hoitydsk som Kirke- og Skolesprog er ofte omtalt, og Frugten af disse Bestræbelser, der iøvrigt blev fremmet af Tidens hele Retning, viser sig maaskee tydeligst af følgende Bemærkning. Aaret før hans Ankomst (1635) udgav Poul Walther, Præst ved Frue Kirke i Flensborg paa Plattydsk „*Manuale ecclesiasticum* edder Kerken-Handbökeschen", der indeholdt: plattydske Psalmer, Perikope-Rækken, den lille Catechismus, Uddrag af Kirkeeordinantsen samt liturgiske Forskrifter *); netop tredive Aar derefter blev den samme kirkelige Haandbog ved Adam Olearius i Slesvig udgivet paa Hoitydsk, hvilket viser at den sproglige Forandring ved Gudstjenesten imidlertid var foregaaet. Denne Kirkebog var nemlig hverken i den ene eller den anden Udgave en af Regjeringen autoriseret, men derimod en Samling af hvad der var i Brug, og kan altsaa her passende tjene som Vidnesbyrd. Dog var det ikke Plattydsken alene, der maatte vige; overalt i Flensborg-Provsti blev Hoitydsk indført selv i de danske Sogne, hvor dette Sprog hidtil alene var talt og forstaaet **). Saalidt forstode de Mænd, der paa den Tid vilde gjælde for Luthers troeste Disciple, hans Følelse for det Folkelige og for Menigmands Tarv. Klotz satte nemlig sin Ære i at gjælde for ægte orthodox Lutheraner,

*) Møller, Cimbria litterata. I. S. 709.

**) Allen, Om Sprog og Folkeeiendommelighed i Slesvig. 1850 S. 38 og 39.

og han var det ogsaa i den Forstand, hvori man dengang opfattede Ordet. Han havde modtaget sin Dannelse i den Tid, da Religionskrigene fordoblede den polemiske Iver mellem de forskjellige Confessioner, og vundet sin Navnkundighed ved glimrende akademiske Disputationer; denne hans tydske Stridbarhed vakte ogsaa strax efter hans Ankomst hertil en theologisk Polemik i Danmark, der i sin Tid blev fulgt med megen Opmærksomhed, om den end ikke har havt nogen blivende Betydning.

Efterat Holger Rosenkrands havde opgivet sit Sæde i Rigens Raad, tilbragte han sin Tid meest paa Rosenholm, ganske sysselsat med theologiske Studier som en Slags fri aandelig Tilsynsmand for hele den danske Kirke. Dog synes det, som om den overspændte Religiøsitet, der bragte ham til at gjøre hiint Skridt, har havt til Følge, at man med en vis Ængstelighed bevogtede hele hans Færd og Virksomhed. I et Brev af 12 Juli 1632 advarede hans mangeaarige Ven, Cantsleren Christen Friis, ham mod at betræde Forfatterbanen; „det er at befrygte, saafremt det ringeste er *contra receptas ecclesiarum nostrarum sententias*, at naar det yppedes og kom herud, kanskee *episcopus noster* og *facultas* den mindste Part vilde samtykke med Dig; jeg giver Dig da at betænke, hvad *turbas publicas* og *privatas* det vilde causere“. Anledningen til denne Advarsel var, at der blev trykt i Tydskland paa den Tid et Skrift, som man antog Rosenkrands var Forfatter til. Bogen udkom og vakte endeel Opsigt i Kjøbenhavn, men da dens Titel ingensteds angives, er det vanskeligt at efterspore den. For at fralægge sig Forfatterskabet skrev Rosenkrands d. 17 Decb. s. A. til det theologiske Faculitet, maaskee som Svar paa en til ham stilet Forespørgsel, og afgav i dette Brev den Erklæring angaaende den omtalte Bog, at den vel indeholdt adskillige opbyggelige

Foredrag, som han fra Tid til anden havde holdt for sine Venner og Huusfinde, men disse vare trykte uden hans Vidende og Villie og ikke i en saadan Form, at han vilde anerkjende dem*). Disse Yttringer indeholde tillige et Vink om Rosenkrands's literære Virksomhed, der var af en ganske egen Art; ved en anden Leilighed, i et Brev til Cantsleren, yttrer han sig saaledes desangaaende: „Jeg har i fast over tyve Aar meddeelt mange fromme Guds Børn mine forskjellige Skrifter, som nu ere i deres Hænder i mange Riger og Lande, og hvoraf en Part allerede er paa andre Sprog udsatte; for kort siden har jeg til Holland udsendt adskillige Tractater, der ved Trykken at publicere“. Enkelte saadanne Tractater findes endnu i Haandskrift, saaledes en udførlig „Forklaring over Catechismus“**), hvori Forfatteren udvikler det hele christelige Lærebegreb; men da de fleste andre efter hans eget Udsagn ere udkomne anonymt i Udlandet, vil det nu være vanskeligt at finde dem. Dette fortjener dog af den Grund Opmærksomhed, da der ellers er et paafaldende Misforhold mellem den overordentlige Anseelse, hvori Rosenkrands stod i den hele lærde Verden paa sin Tid, og de høist ubetydelige Smaaskrifter, der sædvanlig anføres under hans Navn. Grunden til at han heller ad privat Vei søgte at udbrede sine Skrifter eller foretrak at lade dem trykke i Udlandet, var udentvivl den, at han vilde undgaae Theologernes Censur, saa meget mere som han vidste, at man bevogtede hans literære Virksomhed med ængstelig Opmærksomhed. Det var hans Hensigt at reformere hvad han kaldte den skolastiske Orthodoxi ved at rette enkelte Overdrivelser, som han meente

*) Disse tvende Breve findes i Hdskt. paa Kgl. Bibl. Gle Kgl. Sml. 4. 1468 og 1471. Jfr. Pont. Ann. III. S. 803.

**) Kgl. Bibl. Thott'ske Sml. 4. 216.

at forefinde i den, og dette meente han bedst at naae ved paa denne Maade at omgaae Theologernes kritiske Gjennemsyn. I det nylig omtalte Brev til Kantsleren, hvori han netop besvarer en Paamindelse om ikke at lade noget trykke uden Censur, skriver han: „Skulle Theologi her i Riget endelig ville rette og dømme mine Bøger og Skrifter mere end andre udenlandske, da kunde det muligt hænde sig, at de noget udi samme vilde cassere og skjænde, som jeg formedelst Guds egen Munds Ord og Aand er forsikkret at være Sandhed, som og Gud selv haver velsignet mig i mit Hjerte. Jeg vil da lade Cantsleren selv og hver retskaffen Guds Tjener dømme, om jeg ikke var en aabenbar Guds Fornægtere, der skammelig traadte Guds Naade og Kald under Fødder".*)

Hvad nu denne hans Reformation af den skolastiske Orthodoxi angaaer, da meente Rosenkrands ikke at staae ene her i Landet med denne Stræben, men paastod hos Jens Dinesen Jersin navnlig i dennes Skrift: „Den sande Vei til det evige Liv", at finde de samme Lærdomme foredragne. Det Særegne i hans Læremaade sees maaskee lettest ved at fæste Opmærksomheden paa den Levemaade, han selv førte og anbefalede sine Venner. Det var en regelbunden, klosterlig Tugt, han anbefalede, med stadige Kirkegang, stadige Morgen- og Aftenbønner i Hjemmet, flittige Almisser, regelmæssige Bods- og Fastedage, og disse Gjerninger priste han saaledes, at han kun vilde tilkjende den Christennavnet, der levede paa en saadan Viis. Ikkun den, meente han, kalder Skriften retfærdig eller en ret Christen, der efter i Troen at have annammet Syndsforladelsen, af et oprigtigt Hjerte om end i al Skrøbelighed vandrer efter Herrens Anordninger; ikke som om

*) Dette Brev af 28 Dec. 1637 findes i Samlingen, Gle Kgl. Sml. fol. 131.

Mennesket ved at øve dem erhvervede sig nogen Fortjeneste, men ved at øve dem i Troens Lydighed, tilegnede han sig Christi Fortjeneste og var ved den retfærdig i sin Gjerning. Selv forklarer han sig simplest og tydeligst om den Værd, han tillægger Gjerningen paa følgende Maade: „Naar et Guds Barn af Præsten har erholdt Forsikkring om sine Synders Forladelse, saa at han fuldkommen er i Naade og Venskab med sin Gud, og han derpaa fremstiller sig for Guds Ansigt at erholde den hellige Nadver — da er det min Tro og Bekjendelse, at saadan Gjerning, alligevel nogen menneskelig Skrøbelighed medfølger, dømmes for Guds Aasyn som efter hans Ord for vor Herres Skyld ret og retfærdig at være. Ligesaa naar Nogen, som ved Jesum Christum er i fuldkommen Naade og Venskab med Gud, med muligst Flid og Andagt læser Guds hellige Ord, eller han efter Guds Bud indtræder i den hellige Ægtestand, eller han fremstiller sine Børn til at fødes paany i det hellige Vandbad, eller han af et oprigtigt Hjerte øver nogen Barmhjertigheds Gjerning mod sin trængende Næste; om ogsaa adskillige syndige Forseelser medfølge og vedhænge, saa blive disse skjulte af Christi Fortjeneste, og selve Gjerningerne, som formedelst Guds hellige Aand ere gjorte i Gud, blive for Guds Ansigt optagne som rette og retfærdige at være.“ Derpaa lægger Rosenkrands bestandig Vægten, at det er ved at øves i Troens Lydighed, Gjerningerne erholde deres Værd, og han kom derved til at lære en Dobbelthed i Retfærdiggjørelsen, saaledes at denne først bestod i Syndsforladelse, der annammedes ved Troen, men dertil maatte komme en Gjerningernes Retfærdiggjørelse, idet Gud antog vore i Troen øvede om end fra vor Side svage og ufuldkomne Gjerninger for retfærdige og rene for Christi Skyld. Han kom derved i Udtrykkene til at nærme sig den romersk-katholske Læremaade, der ogsaa taler

om en dobbelt Retfærdiggjørelse; men han afviser bestandig denne Paralel, der af Modstanderne idelig paaberaabtes, da han taler om en tilregnet og ikke som Papisterne om en tilegnet Retfærdighed, en *justitia imputata* og ikke en *justitia infusa*. Saa vanskeligt det end er, med fornøden dialektisk Skarphed at opfatte det Eiendommelige i Rosenkrands's Læremaade, lige saa let er det i Almindelighed at angive Hensigten dermed; men naar man vil charakterisere denne som en pietistisk Tendens, saa maa man ikke oversee hans Forskjel fra den senere Pietisme, at det nemlig ikke er ved nogen Afsondring, men ved en aandelig og hjertelig Tilslutten til den kirkelige Gudstjeneste og det hele Menighedsliv, han vil fremme den christelige Fromhed.

Naar Rosenkrands altsaa vil bekjæmpe den skolastiske Orthodori, saa forstaaer han derved alene den gjængse Skoleterminologi, saaledes som denne ved de symbolske Bøger havde fastsat sig, og paa ingen Maade den egentlig lutherske Lærdom. Men derved fik han ogsaa den hele theologiske Skole til sine Modstandere, og efterat først Striden var vakt, vedblev han altid dristigere at udtale sig paa sin Maade, hvorfor ogsaa Skolens Modstand altid blev hæftigere og hæftigere. Hvad der først fremkaldte Striden var i og for sig en Ubetydelighed, saa at det synes som om Modstanderne kun havde ventet paa Leiligheden, da den lærde Ridder under sit eget Navn lod en Bog trykke, hvortil han end ikke selv var Forfatter. Tilfældigviis var han nemlig kommen i Besiddelse af et Haandskrift, der indeholdt opbyggelige Betragtninger, som den i Reformationstiden bekjendte Hertug Albert af Preussen havde nedskrevet. Han besluttede at lade dem trykke paa sin egen Bekostning i Aarhuus 1636, under Navn af „Fürstenspiegel“, og ledsagede dem med en udførlig Fortale, hvori han gjorde Rede for Skriftets Indhold. Her var det, han kortelig fremsatte sin Lærdom

om Retfærdiggjørelsen, vel ikke som sin men som en i Preussen gjældende Lære; at nemlig et syndigt Menneske alene ved Troen paa Christi fyldestgjørende Fortjeneste bliver retfærdigt for Gud, samt at han dernæst, eengang retfærdiggjort, kommer til at øve Gjerninger, der for den samme Christi Fortjenestes Skyld agtes og kjendes for retfærdige. Det var Stephan Klotz i Flensborg, som derover først hævede sin Stemme mod Rosenkrands og beskyldte ham for at hylde Papisters, Socinianers og Arminianers Vildfarelse om Gjerningernes Retfærdighed *); men neppe var Angrebet skeet, førend han fik den hele theologiske Skole imod sig. Paa Grund af Klotz's Indsigelser henvendte Kongen sig gjennem sin Hofpræst Winstrup, en Søn af den ældre sjællandske Biskop af samme Navn, til det theologiske Facultet for at afæske det en Erklæring. Dette bestod dengang af Bisköp Hans Poulsen Resen og dennes Søn Hans Hansen Resen, af Jesper Brochmand og dennes Broder Hans Brochmand; Jesper Brochmand var dengang tilfældigviis fraværende, men de øvrige afgave den forlangte Erklæring d. 18 Juli 1637 **), hvori de vel misbilligede Rosenkrands's Læremaade, uden dog at give Klotz Medhold, da de indrømmede, at Rosenkrands ikke vilde gjøre fælles Sag med de af ham nævnte Vranglærere, om han end synes tilbøielig til at tillægge Menneskets Gjerninger en vis Fortjenstlighed. Brochmand føiede hertil kort efter (d. 21 Oct. s. A.) sin egen Erklæring ***) i et vidtløftigt Brev til Broderen, der som han selv siger er skrevet temmelig forvirret, da han idet Hele synes tilbøielig til at dømme mildere om de omtvistede Yttringer, men erklærer dog til Slut-

*) Dette Klotz's første Angreb er kun bekjendt af de senere Indlæg i Sagen.

**) Pont. Ann. IV. S. 281—88.

***) Zwergius, Sjæll. Clerefi S. 188—200.

ningen Klotz's Kjendelse for ορθοδοξωθαθην; iøvrigt formanede han sine Colleger til at slutte sig til Hofpræst Winstrup, og igjennem Kantsleren at fremskynde Sagens endelige Afgjørelse, at den ikke skal forstyrre Kirkens Fred.

Hvor skarpe end Klagerne lød, blev der dog ikke indledet nogen retslig Undersøgelse mod Rosenkrands, hvad enten det nu var fordi Kongen og hans Raadgivere ikke ansaae Trætten for at have den Vigtighed, som Theologerne vilde tillægge den, eller fordi hans adelige Stand sikkrede ham mod at indstævnes for en kirkelig Domstol. Kongen indskrænkede sig til at affordre den lærde Ridder en bestemt Bekjendelse, som han heller ikke tøvede længe med at fremlægge, og dette var Begyndelsen til Stridens andet Afsnit, der ligesaa lidt som det første ledede til noget Resultat. I denne sin Bekjendelse, der blev trykt under den Titel *Veritas viæ vitæ æternæ* 1637 *) giver Rosenkrands i al Korthed en Fremstilling af sin dogmatiske Anskuelse; idet han begynder med Skabelsen og Syndefaldet, udvikler han Forsoningens Virkning og Betydning. Denne Apologie blev af Kongen atter forelagt de samme theologiske Modstandere, Winstrup, Klotz og det theologiske Facultet, der ogsaa hver for sig afgave deres Betænkning. Af disse var Winstrups's den mildeste; skjøndt han vel fandt Rosenkrands's Udtryk mindre passende, lod han det dog henstaae uafgjort, om man kunde tillægge ham nogen hæretisk Mening **); Klotz gjentog omtrent sine tidligere Beskyldninger ***); Professorerne forekastede ham, at han heelt igjennem betjente sig

*) Worm o. Fl. nævner denne Bog mellem Rosenkrands's trykte Skrifter; paa Kgl. Bibl. findes den kun i Hdskt. Gle Kgl. Sml. 4. 1469.

**) P. Winstrup, Scrutinium confessonis etc. Ny Kgl Sml. fol. 28.

***) Clotz contra Rosenkrands. Ny Kgl. Sml. fol. 31.

af Udtryk, der ikke vare hjemlede hverken i Skriften eller i de vedtagne Bekjendelsesskrifter, og gjentog sluttelig deres Hovedanke: „Enten tage vi mærkelig feil, eller denne Bekjendelse søger, ved forunderlige Kunster at kalde os bort fra Guds Naade, Christi Fyldestgjørelse og tilregnede Retfærdighed; og derimod at føre os til en Retfærdighed, der ved Christi Fortjeneste hænger ved os, til vor egen Hellighed til den naturlige Fordærvelses fuldkomne Udrensning alt i dette Liv“.*) Disse Beskyldninger hengik ikke ubesvarede, og Polemiken mellem de theologiske Skolemænd og den lærde Ridder fortsatte sig med altid voxende Heftighed indtil dennes Død.

Hvor strængt man end bedømte Rosenkrands's Læremaade, saa er det dog umiskjendeligt, at vi nærmest i denne have Theorien til den hele statskirkelige Praxis, der ved at kræve af Alle en nøiagtig Jagttagelse af de kirkelige Anordninger, ved at vogte over den sædelige Tugt, i det Hele ved at lade det christelige Livs Fordringer fremtræde i Lovens Form, altid kommer til at tillægge Gjerningen en særegen, en retfærdiggjørende Betydning. Om denne Tone i Kirkestyrelsen blive vi atter mindede ved tvende Kongebreve, der i Form af Forordninger holde Bods- og Straffetaler for Præster og Skoler. „Vider — skriver Kongen fra Glückstadt d. 15 Mai 1638 — at vi overveie denne Tids og Guds evangeliske Menigheds bedrøvelige Tilstand, og noksom betænke, at den tillades saaledes af den Allerhøieste som en velfortjent Syndestraf, fornemmelig fordi en stor Deel af Geistligheden, som med deres Forbøn skulde søge at møde og afstille den gode Guds retfærdige Vrede, bruge deres Embede som en verdslig Handel, hvoraf de skulde leve, og ikke Dag og Nat sukke og søge efter

---

*) Denne Bedømmelse uden Angivelse af Navn eller Aar, findes Gle Kgl. Saml. 4. 1469. Jfr. Ny Kgl. Saml. fol 33 (defect.)

at forfremme Guds Ære, og med deres gudelige Exempel, sagtmodige Omgjængelse, Besøgelse i Husene, hellige Levnet og trøstefulde Formaning deres Tilhørere at forbedre, og drage udaf denne Verdens Sikkerhed til sand Omvendelse og Aandens Enighed i Guds Frygt og en christelig Kjærlighed; menende naar de i Kirkerne deres ordinaire Prædikener holde og ellers sig ikke udi noget forsee, som man kan tale dem til for efter Ordinantsen, Lov og Ret, at de da sikkerlig have fyldestgjort deres Embede." Derfor paalægges det Provsterne under Embeds Fortabelse at tilholde Præsterne at føre et anstændigt Levnet; at de ikke forfalde til Drik, at de ikke brænde Brændeviin i deres Huse, at de ikke ligge paa Knæ og drikke Skaaler, at de ikke dandse med Glas i Haand o. desl. — Formaningen til Skolerne er ligesaa alvorlig, men dog angaaer den mindre Ungdommens sædelige Liv som hele Læremaaden, hvorom Kongen allerede tidligere havde udtalt sig, da han forbød Brugen af de hedenske Gudenavne. "Eftersom det befindes, — hedder det i et Brev af 1 Oct. s. A. — at Skoleungdommen ganske forsømmelig underviises i Guds Ords Frygt, idet at fast derfor holdes, at det fornemste man udi Skolerne drive skal er Sprogene, men Gudfrygtighed agtes som en Bisag; derfor ere de siden kolde og lade i deres Bestillinger, naar de komme til Kald, og søge mere deres eget Brød end Tilhørernes Salighed. Derfor skal Gudsfrygt og Børnelærdommen stadig øves og drives i Skolerne til Ungdommens Forfremmelse; Skolebørnenes Stolestader i Kirkerne skulle saa anordnes, at de kunne høre og see Præsten, og efter Gudstjenesten skulle de med Sagtmodighed, uden Slag eller Trusel overhøres i det, de have lært af Prædiken".*)

Imidlertid døde Sjællands virksomme og nidkjære Bi-

*) Pont. Ann. III. S. 277—78. Jf. Kall'ske Saml. 4. 472.

skop, den gamle Hans Poulsen Resen d. 14 Sept. 1638 i sit 78de Aar. Er det end i de Aar, da han som Professor ved Universitetet bekjæmpede Calvinismen, at hans Virksomhed og Indflydelse er kjendeligst, saa viste han dog ogsaa som Bisskop den samme Hengivenhed for Luther og den lutherske Theologie, om end denne nu yttrede sig i en mere praktisk Retning, hvorom ogsaa hans mangfoldige Smaaskrifter fra den Tid bære Vidnesbyrd. Disse ere af en dobbelt Art enten katechetiske Anviisninger eller Bededagstexter, foranledigede ved de hyppig anordnede Bededage. Hvad de katechetiske angaaer, da indskrænke disse sig til Oversættelser af forskjellige af Luthers Smaaskrifter i den Retning, ledsagede med anbefalende Fortaler, og stadfæste saaledes det Ord, der siges at have været hans Mundheld: „Forglemmer jeg Dig, min kjære Luther, og din lille Catechismus, da blive min høire Haand forglemt!“ Dog formaaede han heller ikke, saalidt som den Tids Theologer i det Hele, at tilegne sig Luthers folkelige Tone, og ingen af hans senere Skrifter vidne om, at han havde lært bedre end i sine tidligere Aar at udtrykke sig let og flydende paa Modersmaalet. Blandt sine Forgjængere paa Bispestolen var det fornemmelig Peder Plades Navn, han omtalte med Ærefrygt og Kjærlighed, og søgte ved Udgivelsen af flere af dennes Smaaskrifter at opfriske hans Minde. Udentvivl ledebes han i denne sin Dom af den samme orthodoxe Iver, saa at han forbigik de mellemliggende, fordi han ansaae dem for mere eller mindre besmittede ved calvinistiske Vildfarelser. Han ønskede forend sin Død at hvile i Graven ved Peder Plades Side; dette Ønske blev ogsaa opfyldt, og Præsten ved Frue Kirke hædrede hans Minde ved i sin Liigprædiken at sammenstille hans Virksomhed i Menigheden med „Jojadæ hellige Tjeneste“ *).

*) Zwergius, Sjæl Cler. S. 149—56.

Den ved Resens Død ledigblevne Bispestol, fortæller en senere Beretning, at Holger Rosenkrands attraaede og med megen Iver søgte hos Kongen, men han vilde have den med samme Myndighed som Herre-Bisperne i den katholske Tid eller som de engelske Biskopper *). Endskjøndt intet samtidigt Vidne beretter om dette paafaldende Skridt af den gamle Ridder, saa er det i og for sig rimeligt nok, at Rosenkrands kunde føle sig kaldet til at forestaae et saadant Embede. Men paa den anden Side er det ligesaa rimeligt, at Kongen aldrig vilde gaae ind paa en saadan Begjæring, der vilde medføre en væsentlig Forandring i de kirkelige Forhold, uden at det af den Grund er nødvendigt at antage, at Kongen nærede nogen Uvillie mod Rosenkrands enten for hans Udtrædelse af Rigsraadet eller for hans theologiske Feide. Den Mand, hvem ikke blot Kongen udkaarede til Resen's Eftermand, men hvem ogsaa den sjællandske Geistlighed hædrede ved eenstemmigt Valg, var Jesper Brochmand. De nærmere Omstændigheder ved dette Valg ere ofte omtalte. Strax efter Resen's Død lod Kongen ved sin Cantsler Brochmand underrette om, at han havde tiltænkt ham Sjællands Bispestol, men denne vægrede sig ved at modtage Tilbudet og udbad sig som en konselig Naade at Valget maatte foregaae efter Ordinantsen. Man kunde deri see en maskeret Ytring af Misfornøielse over at Kongen ofte paa egen Haand beskikkede Biskopper uden at respectere Provsternes Valgret, hvilket vi nylig saae et Exempel paa ved Jersins Udnævnelse; men dog var det udentvivl langt fra Brochmands Tanke. Han var for eenfoldig i sin Christendom til i den Forstand at staae paa Geistlighedens Rettigheder ligeoverfor Landsherren; men han erkjendte fuldelig det store Ansvar for Gud og Menigheden, som det nye

*) Jens Bircherods Dagbøger, ved Molbech, S. 120.

Embede paalagde ham, og vilde derfor først forsikkre sig om, at han ikke havde tilsneget sig det, men at et Guds Kald var udgaaet til ham. Derfor gik Kongen ogsaa ind paa hans Begjæring, og lod Provsterne samles til Valg i Roskilde, men da deres Stemmer ogsaa alle kaarede Brochmand, bød Kongen ham d. 19 Jan. 1639 uden videre Undskyldning at paatage sig Embedet, hvorpaa han blev ordineret af Peder Winstrup, den tidligere omtalte Hofpræst, der kort iforveien (1638) ved Mads Jensen Medelfart's Død var bleven Bisskop i Skaane. Netop medens Sagen forhandledes havde Brochmand den Sorg at miste sin eneste Søn, en haabefuld ung Mand, der paa en Udenlandsreise beredte sig til at modtage et Professorat i Hjemmet; da nu Bispestolen blev ham paanødt, skal han med sin fromme Hustru have gjort det Løfte at anvende det nye Embedes Indkomster til gudeligt Brug, saasom Gud havde velsignet dem, og givet dem desforuden hvad de behøvede*).

I det Foregaaende have vi kun havt Leilighed til at omtale Brochmand som lærd Theolog; derfor maa det her, da han som Bisskop førtes ind paa en mere praktisk Bane, ikke lades uomtalt, at han allerede tidligere havde godtgjort sin Evne og sit Kald til en folkelig Virksomhed. Under Navn af „Sabbathens Helliggjørelse d. e. Forklaring over alle Søndages Evangelier og Epistler“ udkom 1636 Brochmands berømte Postil, der senere er trykt i mangfoldige Oplag. Prædikenerne ere, hvad allerede Titelen angiver, Forklaringer af Dagens Text saavel Evangelie- som Epistelrækken, og allerede dette giver dem et væsentligt Fortrin, da derved Bibelordet i dets Simpelhed og Reenhed kommer til at træde langt klarere frem end i

*) Zwergius, Sjæll. Cler. S. 178 fyd. og 217.

Prædikener, der dreie sig om et bestemt Thema, der udvikles gjennem behørige Afdelinger og Underafdelinger. Dette Fortrin er saameget mere at paaskjønne paa en Tid, da Skoletheologien altid mere og mere udmagredes og udstykkedes i Definitioner og Distinctioner i det Uendelige, medens Prædikenerne sædvanlig afgave et tro Gjenbillede hertil, saaledes at de skarpe Definitioner med behørig Afviisning af alle hæretiske Indsigelser, ogsaa i dem kom til at udgjøre Hovedsagen. Hermed staaer ogsaa et andet væsentligt Fortrin i nøie Sammenhæng, og det er i sproglig Henseende. Medens alt hvad der paa den Tid blev skrevet paa Dansk, ligefra de kongelige Forordninger til de opbyggelige Smaaskrifter, saaledes indvævedes i langtrukne latinske eller tydske Perioder og indsprængtes med en Mængde fremmede Ord, saa at det næsten blev uforstaaeligt, er Sproget derimod i disse Prædikener jævnt og simpelt, ligesom Udviklingen af de christelige Lærdomme er klar og opbyggelig. Har man end ikke uden Føie anket over en altfor stor Bredde og Vidtløftighed, over Mængden og Vilkaarligheden i Benyttelsen af de her ofte sammenhobede Bibelsteder, saa er det Feil, som dengang ikke føltes, og de føles neppe endnu af den Læsekreds, for hvilken Bogen egentlig er bestemt. Derfor har ogsaa den christelige Almue holdt fast ved Brochmands Postil endnu længe efter hans dogmatiske System var lagt paa Hylden i den lærde Skole, og den kan med Føie ansees for at have været i den danske Menighed hvad Luthers egen Huuspostil var og er i hans Hjemstavn.

Hvad Brochmands bispelige Virksomhed angaaer, da fortsatte han ganske den Bane, Resen havde betraadt, saa at der her ingen Forskjel er kjendelig. Paa Landemoderne formanede han idelig Præsterne til alvorlig Iver i deres Kald og til at undgaae al Overdaadighed i deres Levemaade saavel

i Klæder som i Mad og Drikke. Ved et Kongebrev af 29 Jan. 1639 formanedes Præsterne til nøie at iagttage de anordnede Bededage, og blev tillige ved samme Leilighed en ny Kirketjeneste paabuden, der senere bestandig har vedligeholdt sig, nemlig alle Onsdagene i Fasten. „Paa det at den gemene Mand noget bedre maatte øves og vænnes til Gudsfrygt, da skal det saaledes anordnes, at Landsbypræsterne Fasten igjennem en Onsdag hver Uge af de sex Uger som for Dimmelugen kommer, skulle samle deres Tilhørere i Kirkerne, og da staaende paa Kirkegulvet give dem med faa Ord en kort Formaning" *). Dette foranledigede Brochmand til at skrive en „Gudelig Underviisning om vor Herres og Frelsers Jesu Christi Pine og Død", der udkom i Trykken 1641; han havde sammenskrevet den for at tjene til Anviisning for Landsbypræsterne ved Fastetjenesten, ligesom Bisperne altid pleiede at gjøre, naar Bededage anordnedes eller anden fra det sædvanlige afvigende Kirketjeneste.

Hvad Psalmesangen i Kirkerne angaaer, da havde allerede Resen søgt at fremme og hjælpe paa den, deels ved at rette de gamle Toner og selv lempe nye, da han var en stor Ynder af Musik, deels ved selv at digte nye Psalmer. Af disse er især hans Psalme om Dommens Dag: „Det er forvist paa Tide snart" bekjendt, og vidner om, at han idetmindste i enkelte Øieblikke forstod at udtrykke sig varmt og fyndigt. Ogsaa i denne Henseende fulgte Brochmand Resen's Vei, og stod ligesom denne i nøie Forbindelse med Præsten i Slangerup, Søren Poulsen Gullænder, der alt fra sin Barndom havde sysselsat sig med Psalmesangens Forbedring. Han var som Navnet tyder paa fra Gulland, og allerede medens han gik i Skole, kom han til at tænke over den

*) Hdskt. paa Kg. Bibl. Kall'ske Sml. 4. 472.

rette Rimekunst, da hans Fader tit sang tydske Psalmer, og paastod at de vare bedre gjorte end vore egne. I sine Studenter Aar opholdt han sig i nogen Tid i Tydskland, hvorved han kom til at sande sin Faders Ord; men da han som Mand traadte i Embedsvirksomhed, først som Rector i Vordingborg, siden som Præst i Slangerup søgte han at anvende sine Erfaringer til Forbedring af den danske Rimekunst, hvilke Bestræbelser bragte ham i nærmere Bekjendtskab med Stiftets Biskopper *). Nogen Forandring i Kirkesangen skete der ogsaa i Brochmands Tid, da der paa Efteraars-Landemodet (1640) bekjendtgjordes, at de latinske Hymner, som Skolebørnene pleiede daglig at synge i Kirkerne, for Fremtiden skulde ombyttes med danske Sange, som Menigmand kunde forstaae og opbygges ved**). Men Brochmand havde tænkt at gjøre noget mere; han sendte Søren Poulsen et Exemplar af Psalmebogen, hvori han havde sat et Kryds ved hver Psalme, som efter hans Mening burde forandres, og Præsten var villig til at paatage sig Arbeidet, men det blev henliggende uden at komme i Brug. De mange nye Psalmer, der vare fremkomne siden Hans Thomesens autoriserede Psalmebog, bleve derfor dog ikke glemte eller upaaagtede; de driftige Boghandlere i Kjøbenhavn Joachim Moltken, Chr. Cassuben o. a. foranstaltede altid større og større Samlinger, og ved disse bleve mangfoldige nye Psalmer baade bekjendte i Menighederne og sungne i Kirkerne.

Kongens Plan med Skolernes Forbedring ved Oprettelsen af Gymnasier eller Stiftsskoler, vilde heller ikke have nogen Fremgang som ovenfor omtalt; men da den stadig sysselsatte Regjeringen maa vi her endnu engang komme

*) S. Poulsen G. Prosodia danica, eller den danske Riim-Konst. 1671. Fortalen.

**) Pont. Ann. III. S. 320. Jfr. Kall'ske Saml. 4. 489.

tilbage til den. Ikkun i Lund og i Odense vare disse Stiftelser fuldstændig traadt i Virksomhed; i Roskilde var der gjort en Begyndelse, ved Ansættelse af tvende Professorer foruden Lectoren i Theologie, der nu ogsaa her blev Professor ved Gymnasiet; men i de jydske Capitel-Stæder, Ribe, Viborg og Aarhuus, var derimod intet skeet, endskjøndt de gjentagne Fundatser for disse Skoler (af 25 Octbr. 1636, af 7 (17) Mai 1639) betragter dem som allerede bestaaende. Ved den sidste af disse blev der ogsaa givet særskilt Instrux om deres Oprettelse, men allerede det følgende Aar, den 13 Sept. 1640 blev der givet kongelig Befaling, ikke videre at fortfare med Indretningen*), rimeligviis fordi man under Regjeringens stadige Pengeforlegenhed havde andensteds Brug for de Canonikater ved Capitlerne, af hvis Indkomster Professorerne skulde lønnes.

En af de Mænd, der havde taget virksomst Deel i alt hvad der angik Kirkestyrelsen, døde Aaret efter Resen, nemlig Kantsleren Christen Friis til Kragerup; han var en meget virksom Mand, ja man forekaster ham endog, at han var altfor virksom; havde man tidligere været altfor langsom og betænkelig ved at foretage Forandringer i de gamle Love uden først at spørge Rigsraadet, saa var han altid paa rede Haand med nye Forordninger. Tilsidst kom han saaledes i Vane dermed, at han ved ethvert usædvanligt Tilfælde altid havde en Forordning færdig. Da Kongen mærkede det, vilde han vænne ham af med det, og spurgte ham derfor hver Morgen, naar han kom op paa Slottet: hvilken Forordning han havde drømt om den Nat? Derfor tilbød Kantsleren, at han vilde foranstalte en Samling af

*) Ursin, Stiftstaden Viborg S. 208. Hübertz, Aktstykker til Staden Aarhuus II. S. 77 og 81.

alle i denne Konges Tid udgangne Kongebreve, hvilket Tilbud Kongen med Glæde tog imod. Han begyndte ogsaa paa Arbeidet, men døde inden det blev færdigt, og maatte overlade Fuldførelsen til sin Eftermand. Saaledes fremkom „Christian IV's store Reces af 1643“, hvis første Deel „Om Geistligheden og hvad dertil hører“ omfatter den kirkelige Lovgivning, og er af stor Vigtighed, da den næsten Ord til andet er gaaet over i „Danske Lov“. Hans Eftermand, Holger Rosenkrands's Svigersøn, Christen Thomesen Sehested, der længe havde arbeidet i Cancelliet, var ogsaa en brav og arbeidsom Mand; men da han savnede dygtige Medhjælpere, klages der dog over stor Uorden i Bestyrelsen i hans Tid*).

Netop som den gamle Kantsler døde, vaagnede den Trætte paany, hvori Rosenkrands var indviklet med den theologiske Skole om de gode Gjerningers, eller bestemtere det kirkelige Livs saliggjørende Betydning. Han havde kort forinden indgivet til Kongen en udførlig Apologie i to Dele, der skulde afvise alle de yttrede Betænkeligheder, og synes at have havt til Følge, at der fra Regjeringens-Side intet videre blev foretaget i Sagen**). Men til samme Tid havde han skrevet et privat Brev til Cantsleren, der indeholdt adskillige mindre vel overveiede Yttringer, og da dette Brev, uvist hvordan, blev bekjendt i en videre Kreds, vakte det Stormen paany. Han havde her, for at gjøre denne nærmere bekjendt med sin Lærdom, udtalt sig paa følgende Maade: „Det kan ethvert Guds Barn slaae sin Lid til, at, eftersom det ikke er en løs Rørelse, vor Herres Jesu Fortjeneste arbeider i ham, men Gud arbeider baade at ville og

*) Suhm, Ny Samlinger I. S. 9. 14.

**) Selve det Exemplar af denne Apologie, der blev overrakt Kongen, findes Gle Kgl. Sml. fol. 125—26.

at fuldkomme: saa regnes det da altsammen for Guds Ansigt og Dom, og enhver bør altsaa at regne det lige efter Guds Regning og Dom, ligesaa høit som de Vunder og Saar og den dyre Fortjeneste regnes for Guds Aasyn, formedelst hvilken alene et Guds Barn er alt det, han er, lever alt det han lever, og haver Kraft til alt det han formaaer. Her skal han dog have saadan en Skat i skrøbelige Leerkar, paa det at den overvættes Skat og Kraft skal være Guds og ikke vor, og vi derfor forarbeide vor Salighed med Frygt og Bævelse, efterdi det er Gud selv, der udretter i os baade det at ville og at fuldkomme" *). Disse Yttringer vilde Rosenkrands rigtignok ikke ganske vedkjende sig, og undskyldte dem med, at de vare nedskrevne i stor Hast, „medens den salig Mands Tjener meget ilede med Gjensvar"; men om de end kunde misforstaaes, saa gjenkjender man dog let i dem Forfatterens sædvanlige Tankegang, naar der kun føies til, at „Guds Børns trolydige Gjerninger ikke have deres Værdighed af sig selv eller af deres egen Ufuldkommenhed, men af Jesu Christi Fortjeneste og Retfærdigheds Tilregnelse, der er deres Skjul og Dække for Guds Dom". Denne Forklaring tilføier Rosenkrands selv i sit Forsvarsskrift: „Tro og Bekjendelse om alle Guds Børns trolydige Gjerningers Lignelse imod vor Herres Jesu Christi Vunder, Saar og dyre Fortjeneste" **). Indledningen til denne Bekjendelse røber den bevægede Stemning, hvori Forfatteren skrev. „Eftersom jeg nu for alle udraabes, at jeg skulde være i den gudsbespottelige Mening, at Guds Børns Gjerninger skulde agtes ligesaa høit

*) Hndskt paa Kg. Bibl. Gle Kgl. Sml. 4. 1468.

**) Denne Bekjendelse findes fuldstændig hos Pont. (Ann. III. S. 290—94); men Tidsfølgen er der noget forvirret, da Pont. har forverlet de tvende Cantslere, og ikke lagt Mærke til, at Christen Friis's nylige Død omtales i Skriftet.

som Jesu Christi Vunder, Saar og dyre Fortjeneste; saa vil jeg hermed kræve Gud til Vidne, at saadan ugudelig Mening er aldrig kommen i min Hu og Tanke, saasandt jeg vil have en naadig og barmhjertig Gud i Liv og Død, her og evindelig". Men selv med den formildende Forklaring, hine Sætninger havde erholdt, vilde Professorerne ikke lade dem gjælde, og forfattede et skarpt Modskrift imod dem, som dog ikke mere findes, og kjendes kun af Rosenkrands sidste Indlæg i Sagen, der har følgende vidtløftige Titel: „Min enfoldige grundige og høist nødige Erklæring og Undskyldning, imod hvis nogle af de kjøbenhavnske Theologer og Høilærde til min christelige „Tro og Bekjendelse osv.", bagde for Hs. Kgl. M. belakke skjende og skjemme, saa ogsaa for alle over det ganske Kongerige og andre omliggende Riger og Lande, udi allerfarligste Mistanke og Vanrøgte at beføre, have angivet og udspredt. 1642." *) Medens Striden tidligere blev ført paa Latin for Kongen og de Lærde, saa kom den nu ud mellem Alle, om end ingen af de verlede Feideskrifter nogensinde bleve trykte; hiin Erklæring blev Rosenkrands's sidste Indlæg i Sagen, fordi hans Død kort efter afbrød dens videre Fortsættelse.

Under et Ophold i Kjøbenhavn blev den lærde Ridder pludselig syg, og kaldte da en af sine ældste Venner, Mag. Ole Vind, dengang Sognepræst ved Frue Kirke, til sig paa sin Sotteseng, og denne har i sin Liigprædiken over ham givet os en smuk Skildring af hans sidste Øieblikke. Strax da Præsten kom, begyndte den Syge at tale om sin nær foreslaaende Død. „Vort Liv er skjult med Christo i Gud, — sagde han, — men dog allerede aabenbaret, og skal endnu mere aaben-

*) Hdskt paa Kg. Bibl. Gle Kgl. Sml. 4. 1470. Ny Kgl. Sml. fol. 30 o. fl. St.

bares; thi uanseet at det var svagt Værk med os, saa var dog Guds Kraft mægtigst i vor Svaghed". Da Præsten opmuntrede ham til at holde hardt ved i Bønnen som Jacob gjorde, da han stred med Gud, svarede den Gamle: „Jeg har stridt en god Strid, beholdt Troen og en god Samvittighed; nu finder jeg, at han holder hardt; jeg slipper ham ikke, for han holder altid Tro og Love, om vi end svigte." Da Vind foreholdt ham Ezechiels Ord, at Gud vil ingen Synders Død, svarede den Døende: „Ja! end ikke deres, som dø!" Derpaa nød han Sacramentet i sine Kjæres Kreds, tog Afsked med dem alle og døde med det Suk: „Kom, Jesu, kom i Naade og Barmhjertighed!" (d. 28 Oct. 1642). Med Hensyn til hans theologiske Retning giver Vind ham det Vidnesbyrd: „Han havde altid den største Vederstyggelighed for al kjættersk Lærdom, med hvad Navn den nævnes kan, og aldrig bekjendt sig til anden end den uforfalskede augb. Conf., ihvad og en Part Lærde for nogen kort Tid siden ham for Meninger, som han aldrig vedkjendte sig, har uforskyldt og vrangelig villet tilskrive og tillægge"; desuden udtaler han sig med megen Varme om den Hensovedes fromme Vandel og christelige Gavmildhed mod Skoler og de Fattige.

Den klosterlige Tugt, som Rosenkrands stræbte at indføre især paa de jydske Herregaarde, vedligeholdt sig længe. Saavel hans Svigersøn Cantsleren Christen Sehested som hans Sønner, især Gunde og Jørgen Rosenkrands, fulgte trolig hans Spor, og syslede ligesom han gjerne med fromme, theologiske Betragtninger. Om end den Feide, der havde reist sig mellem ham og den theololgiske Skole, ganske faldt hen ved hans Død, saa sporedes dog endnu Eftervirkningerne deraf, idetmindste stod den Anklage, der blev reist mod Præsten i Sevel i Ribe Stift, Jørgen Friis, ikke uden Sammenhæng dermed.

Jørgen Larsen Friis var en i sin Egn bekjendt dygtig Præst, der var vel anseet af Alle, ogsaa af sin Herremand en Hr. Gyldenstjerne til Stubbergaard. Denne samtalede ofte med ham, og da Friis, der ganske billigede Professorernes Forkastelse af Rosenkrands's Lærdomme, engang ved en saadan Leilighed aabent udtalte sine Indvendinger mod dennes Skrifter, saa gav dette den første Anledning til Uenighed mellem Præsten og den herskabelige Familie. Kort efter døde Gyldenstjerne, og hans Enke, Christine Juul, tog sit Ophold paa Stubbergaard, hvorved der var hyppigere Leilighed til Sammenstød. Denne Frue deelte ganske sin afdøde Ægteherres Ærbødighed for Rosenkrands, og hendes Levemaade havde ganske det klosterlige Præg med regelbundne Fromhedsøvelser, daglige Bibeltimer, bestemte Fastedage o. s. v.*) Dette foranledigede Præsten til i sine Prædikener at ivre imod det pharisæiske Væsen, der vilde forringe Christi Fortjeneste, og dette mishagede Fruen meget, uden at hun dog yttrede sig derom. Engang viste hun Præsten en af sine Andagtsbøger, „Aandeligt Rustkammer" af Bent Thorsen (1623), og bad ham sige sin Mening om denne. Dette var Friis strax villig til, og benyttede tillige Leiligheden til at udtale sig om de fromme Gjerningers Værd og Betydning, men tog sig ikke iagt for, at han derved lastede en Bog, der havde gjennemgaaet den sædvanlige Censur. Han fandt nemlig, at, skjøndt Forfatteren udtalte sig varmt og opbyggeligt om vor Retfærdiggjørelse alene ved Christi Fortjeneste, saa lagde han dog saa megen Vægt paa Fortrydelsen af de begangne Synder, som om det var den, der erhvervede os Syndernes Forladelse. Det var dette Forhold mellem vor Fortrydelse over begangne Synder, og den i Troen og Daaben givne Syndsforladelse,

*) Til denne Fru Kristentse Juel er Jersins Skrift „Troens Kamp og Seier" tilegnet.

der bestandig sysselsatte ham, og da han meente, at Folk vare tilbøielige til at tillægge Angeren og Boden for stor Betydning, talte han ofte om, at hvad en Christen trænger til er kun et fornyet Tilsagn om den i Daaben givne Naade, og det saa stærkt, som om han ansaae Anger og Bod for uvæsentlige, naar kun Troen var der. — Bisskop Burchard i Ribe, Jersins Eftermand, blev underrettet om, at man havde Præsten i Sevel mistænkt for Vranglærdom, og affordrede ham derfor en bestemt Erklæring. I denne forklarer han sig angaaende det omtvistede Punkt paa følgende Maade: „Poenitents er inderlig fornøden, thi er der ikke Hjertens Anger og Ruelse, da er det ikkun Hykleri med Troen ....; men herforuden troer jeg, at i den Time eller Øieblik, da Mennesker af Hjertet bekjende deres Synder og bede om Syndsforladelse, er Gud strax tilrede med sin Naade.“ Den adelige Frues Misfornøielse med hans Lærdomme, lod ham ingen Ro; hun lod ham indstævne for Landemodet, men Bisskop Burchard var imidlertid død, og Erik Monrad indtog hans Plads for i Forening med tvende Stiftsbefalingsmænd at fælde Dom i Sagen. Dens Udfald var, at „Hr. Jørgen Friis ikke kunde herefter i denne Menighed frugtbarlig og til Opbyggelse prædike, for de store Forargelsers Skyld, som baade givne og tagne vare; først burde han offentlig og alvorlig afbede dem, og siden derfra skilles, med mindre høie Øvrighed vil ham benaade.“ Jørgen Friis var som det stod til at vente ikke tilfreds med denne Dom, og henvendte sig i et Brev til det theologiske Facultet for at faae Sagen appelleret. „Herpaa har jeg arbeidet — skrev han i dette Brev — at efterdi Djævelen meest lægger sig efter den Artikel om Retfærdiggjørelsen at krænke, den da reen og eenfoldig i mine Tilhøreres Hjerter maatte annammes og bevares, og Christus beholde Æren; saa haver jeg da til Poenitens, Beden og Fasten fornamet,

men herhos advaret, at man for den phariseiske Mening sig nøie skulde tage vare". Dette sit Ønske fik han forsaavidt opfyldt som der i Sept. 1643 blev sammenkaldt et Møde af Bisperne og de theologiske Professorer for at afgjøre om Landemodets Dom var grundet eller ikke. Af de indkaldte mødte kun tre: Hans Mikkelsen fra Fyen, Anders Ringkjøbing fra Aalborg, Frants Rosenberg fra Viborg, foruden Brochmand og de theologiske Professorer: Hans Hansen Resen, Mads Poulsen Skandorph og Laurids Mortensen Skavenius. For denne Ret bleve Klagerne mod Jørgen Friis fremsatte og besvarede, hvorved han udtalte sin Lærdom reent og uforbeholdent i saa stærke Udtryk som nogensinde. Maaskee havde han ventet at finde Medhold hos de Mænd, der nylig saa stærkt havde misbilliget Rosenkrands' Læremaade; men i saa Fald skulde han snart see sig bittert skuffet, Retten gav i alle Punkter Klagerne Medhold, at Friis's Lærdom forledede til en farlig, kjødelig Tryghed. Unægteligt er det, at mange af hans Udsagn faldt „meget haarde", men ligesaa unægteligt, at Dommen faldt endnu haardere. Landemodets Kjendelse blev ikke blot bekræftet, men endog betydelig skjærpet, da Friis for stedse blev erklæret uværdig til at beklæde et Læreembede, og desuden blev det paalagt ham at tilbagekalde sine gruelige Vildfarelser, dersom han vilde have Ophold i Kongens Riger og Lande. Da den ulykkelige Mand imidlertid vægrede sig standhaftig ved at afgive den forlangte Gjenkaldelse, blev han uden videre ved Pindsetid det følgende Aar sat paa Bremerholm, fordømt til offentligt Arbeide. Dog formildedes hans Skjæbne atter; efter eet Aars Forløb blev han paa Kongens Forbøn atter frigiven, og gik kort efter til Rostock for at lade sin Lærdom prøve af det derværende Facultet. Her erholdt han følgende Vidnesbyrd: „Vi have over tre Timer collegialiter holdt et Colloqvium med ham, gjennemgaaet alle

capita accusationis, og forklarede han sig derover saaledes, at vi paa hans Ord og Forklaringer holde ham for en god, from, reen evangelisk-luthersk Præst. Derfor ansøge vi ærbødigst alle fromme Herrer, at de ville med deres Beforbring atter opreise denne Nedbøiede til Guds Ære og hans Families Trøst." *) Neppe lader sig heller ved Betragtning af Sagen, den Formodning tilbageholde, at Klagerindens adelige Stand jo har havt Indflydelse paa dens Gang; thi kunde end Friis have fortjent en alvorlig Paamindelse, saa blev han dog aldrig overbeviist om nogen Vranglærdom, der kunde retfærdiggjøre de kjøbenhavnske Theologers Dom. Længe varede det heller ikke, førend den dybt krænkede Mand i Sverrig atter fandt Ansættelse og Underhold, som Fædrelandet nægtede ham.**)

Den ulykkelige svenske Krig, der i Christian IV's Alderdoms Dage atter rev Danmark hen i Trediveaarskrigens Hvirvel, fornyede Mindet om den tydske Krigs Ødelæggelser; men, da den var af en reent politisk Charakteer, vakte den ikke noget kirkeligt Røre. Biskop Brochmand forfattede: „Tvende Kirke-Skole- og Huus-Bønner i denne farlige, forgelige og besværlige Krigstid" ***); og lod udgaae en „Formaning til Geistligheden i Sjællands Stift" ledsaget af en ny i den Anledning forordnet Kirkebøn, som Bispen i Fyen Hans Mikkelsen havde forfattet, der nedbad Himlens Straf over Fredens Forstyrrere. Et Beviis paa, at der dog ogsaa i disse Aar blev formanet alvorligt til Bod- og Omvendelse,

*) Acten der Frau Christinen Juel wider den Prediger Georg Friis (Thottske Sml. fol. 99). Beretningen er opsat af Jørgen Friis's Broder Mathies Friis, og ledsaget med mange Aktstykker og Dokumenter, der fuldstændiggjøre Pont's Fremstilling: Ann. IV. S. 335—53.

**) Reuterdahl, theologisk Qvartalskrift, 1839 S. 141.

***) Den Danske Psalmedigtning I. S. 322—24.

ler den bekjendte Prædiken, som Rosenkrands's Ven, Mester Ole Vind holdt i Frue Kirke. Den Djærvhed, hvormed han lastede de Synder, der gik i Svang ved Kongens Gaard, krænkede Hofmændene og disse klagede over Præsten for Kongen; denne lod ham kalde til sig, og Vind maatte da for ham gjentage den Prædiken, han havde holdt i Kirken. Da den forrige Hofpræst, Jacob Madsen, blev Bisskop i Aarhuus, tiltænkte Kongen Vind dennes Plads og lod ham derfor kalde. Men Vind undskyldte sig for at modtage den kongelige Naadesbeviisning af tre Grunde; han kjendte ikke Hofmands-Noder, han bar Kalot, og han talte Sandhed; men Kongen svarede hertil, at det første kom det ikke an paa, hvad det andet angik, kunde han gjerne tage tre Kalotter, og hvad det tredie at det netop var en saadan Mand, han søgte. Vind forblev imidlertid kun kort i denne Stilling, da han døde Aaret efter 1646, just som han skulde være Doctor i Theologien.*) Han har efterladt sig tvende Liigprædikener over Holger Rosenkrands, og dennes Datter Mette Rosenkrands, der var gift med Kantsleren Christen Thomesen Sehested; men i disse mærker man ikke til Manden „med den skarpe Tunge“; tvertimod her taler han mildt og kjærligt saavel om sin fordums Lærer og Velgjører som om hans nylig hensovede Datter.

I den gamle Konges sidste stormfulde Aar udkom der hyppig Kongebreve, der angik kirkelige Sager**); i disse udtaler sig den samme Stræben, som havde besjælet Kongen under hans hele Regjering, nemlig at vække en alvorlig Gudsfrygt i Menighederne, uden at dog denne Iver formaaede at holde Folk vaagne i aandelig Henseende. Det lyder derfor som en tragicomisk Ironi, naar han nu paa sine gamle Dage

*) Zwergius, Sjæll. Cleresie S. 590—92.

**) Mellem disse ogsaa et mod den stiltiende Uddelelse af Nadveren, af 2 Mai 1646 (Danske Magazin III. S. 128.)

gjentagne Gange maa befale, at „der skal tilforordnes Folk, som kan gaae om i Kirkerne med lange Kjæppe til at slaae dem paa Hovedet med, som sove under Prædiken„*); da det naturligviis snart maatte vise sig, at kunde Prædikanterne ikke længer holde Folk vaagne, saa kunde Kjæppene det endnu mindre.

Til samme Tid lod Kongen en ny Udgave af den danske Bibel foranstalte, der udkom 1647 i Octav besørget af Hans Svane, der 1646 var bleven theologisk Professor. Dog havde han saagodtsom ingen Deel i Arbeidet. Det var af Bibeloversættelsen fra 1607, der denne Gang foranstaltedes et nyt Oplag; men de Forandringer, der her vare foretagne i Texten, Tilføielsen af Parallelsteder, oplysende Randglosser og Indledninger, alt dette hidrører neppe fra Svane, skjøndt Udgaven sædvanlig kom til at bære hans Navn. I Liigtalen over Resen siges det nemlig om denne: „han har siden paany fra Begyndelsen til Enden igjennemseet denne Bibel (fra 1607) og corrigeret, hvad der endnu kunde være forseet, hvilken saaledes ligger færdig til Trykken.„ Allerede dette lader formode, at det væsentlig er Resens Arbeide, der her er benyttet, og denne Formodning bestyrkes ved et samtidigt Vidne, et Brev fra *Dr.* Vandal**), saa at Svanes Andeel i denne Bibeloversættelse indskrænkede sig til at forestaae Udgivelsen og besørge Correkturen, hvilket sidste, som det senere viste sig, ikke var gjort med synderlig Nøiagtighed. Denne Svanes eller som den ogsaa kaldes Christian IV's Bibel udkom iøvrigt i fire Dele.

I den kongelige Andeel af Slesvig og Holsten virkede Stephan Klotz med Iver for at ordne Kirkeforfatningen,

*) Forordning af 22 April 1645. Pont. Ann. IV. S. 374. Hndskt paa Kgl. Bibl. Kallske Sml. 4. 472.

**) J. Møller, Svanes Levnet; i Historisk Kalender 1 S. 295.

nærmest efter tydsk Mynster. En Følge heraf var det, at Slesvig i kirkelig Henseende altid blev knyttet engere til Holsten, hvilket passede godt med Klotz's fortydskende Bestræbelser, uden at dog selve Kirkeforfatningen dermed fjærnede sig betydeligt fra den i de øvrige danske Provindser herskende. Især efterat Hertug Frederik, den eventuelle Thronfølger, som Stadtholder havde taget sit Ophold i Flensborg, erholdt Klotz i ham en kraftig Talsmand hos Kongen til at gjennemføre sine Planer. I Sommeren 1646 holdt General-Superintendenten et Provstemøde i Rendsborg, hvor som det synes kun holsteenske Provster vare tilstede, og hvormed han vilde fornye de gamle rendsborgske Synoder, der nu i over hundrede Aar ikke havde været holdte. Det var Klotz's Plan, at for Fremtiden alle Provster skulde møde fra begge Hertugdømmerne, at Møderne skulde holdes aarlig, og udgjøre det øverste kirkelige Collegium, der besad saavel den lovgivende som dømmende Myndighed, naturligviis altid under Forbehold af Landsherrens Approbation. Nærmest maatte altsaa Synoden sammenstilles med Landemoderne i de andre danske Stifter, men dog var den væsentlig forskjellig fra disse derved, at dens Beslutninger sædvanlig erholdt kongelig Confirmation. Dette var ogsaa Tilfældet med den første Synodes, og da dens Beslutninger bekræftedes af Kongen i Oct. 1646, var ogsaa derved selve Synodalforfatningen bekræftet, som disse indeholdt. Paafaldende er det, at der indrømmedes Synoden en dømmende Myndighed, hvilken rigtignok ogsaa Landemoderne besad, da man netop for ti Aar siden i det Øiemed havde dannet et Consistorium; men at man var saa rask til at gjøre Forandringer, lovede heller ikke den nye Synodal-Indretning nogen stadig Bestaaen, som den heller ikke fik. Det varede fire Aar, førend der atter blev holdt et saadant Møde, og dermed standsede de i lang Tid, indtil en Mand, der ganske

deelte Klotz's Iver, optog Tanken paany.*) Hvad selve Beslutningerne paa det første og vigtigste Møde angaaer, saa indeholdt de deels Bestemmelser, der vare fremkaldte ved det Særegne i de slesvigske Forhold, deels saadanne, der vare af en mere almindelig Charakteer og heelt igjennem minde om de Bestemmelser, der for de øvrige danske Stifter vare tagne paa Bispemødet i Kjøbenhavn 1629. Formaalet for disse var nemlig ved en strængere Tugt og et skarpere Tilsyn at fremme alvorlig Sædelighed og christelig Oplysning saavel blandt Præsterne som blandt Almuen. I det Øiemed skulde der i hvert Provsti beskikkes underordnede Tilsynsmænd omtrent som Herredsprovster for at observere Præsternes *studia* og *mores*; og da Drikfældighed hørte mellem de almindelige Laster, blev det fornemmeligt paalagt dem at paasee, at Præsterne ikke besøgte Kroer, eller i ordentlige Selskaber ikke bleve siddende til sidste Mand. Med Hensyn til Almuens christelige Oplysning, erkjendte Synoden, at Skoler paa Landet vare høist nødvendige saaledes som de allerede vare indrettede i Flensborg-Amt, derfor maatte man finde paa en Udvei til at lønne Lærerne, for at Folk ligesom kunde tvinges til at sende deres Børn i Skole. De Unge maatte ikke stedes til Herrens Bord, førend de havde deres Catechismus inde, og derpaa ligesom vare blevne confirmerede eller indviede. Heller ikke maatte Folk blive ægteviede, førend de havde aflagt en lignende Prøve, da de ellers ikke kunde foregaae deres Børn med et christeligt Exempel. For at vaage over Sædeligheden, bleve i hvert Sogn Censores eller Sogneraad beskikkede, der skulde gaae Præsten tilhaande med Formaninger og Advarsler.**) — Det var Indholdet af Synodens Beslutninger med

*) Burchardi, Ueber die Synoden in Schleswig und Holstein. Oldenburg 1837. S. 27.

**) Pont. Ann. IV. S. 381—84.

Hensyn til den kirkelige Tugt, men om de virkelig i Livet bleve gjennemførte, maa henstaae uafgjort, da selve Synodal-Møderne, der dog skulde samle alle de enkelte Sognes og Provstiers Bestræbelser, ikke bleve, som ovenfor bemærket, regelmæssig afholdte.

Som særskilt for Slesvig kunne vi derimod betragte alt hvad der i Synodens Bestemmelser angik Klagen over, at mangfoldige Secter, Mennoniter, Gjendøbere, David-Georgianere o. A. snege sig ind i Landet, fornemmelig i Marsk-egnene. Især skildres den sidste Sect som meget farlig, da den efter sit Valgsprog: *jura, perjura, secretum prodere noli* ikke tog i Betænkning at paatage sig et hvilketsomhelst falskt Skin. For at forebygge alle Tvistigheder om Læren for Fremtiden befalede en anden Forordning af 14 Aug. 1647, der er udstedt af Hertug Frederik i Kongens Navn, at alle vordende Præster skulde aflægge Eed paa Concordiebogen. „Vi ville alvorligt have Provsterne paalagt allevegne i disse Fyrstendømmer, ikke at stede nogen *Candidatus ministerii* til et Præsteembede, førend han har præsteret og aflagt *juramentum religionis* paa den augsborgske Confession, de schmalkaldiske Artikler, og især deleshed paa Concordieformlen; dernæst *juramentum fidelitatis*, som Skik er." *) Paa denne Maade vilde man altsaa sikkre sig Præsternes Rettroenhed, men Klotz opnaaede derved tillige at fremme sin Yndlings-plan, at ordne de slesvigske Kirker som i hans Fædreland, uden at man dog kan sige, at de ved denne Foranstaltning sondredes mere fra den danske Kirke i det Hele, da ogsaa her Frederik II's skarpe Forbud mod denne Concordiebog for længesiden stiltiende var taget tilbage.

Den gamle Konge Christian IV, der snart i 60 Aar

*) Pont. Ann. IV. S, 386.

havde baaret Scepteret, døde mæt af Dage paa sit Slot, Rosenborg d. 28 Febr. 1648. Hans Skriftefader, Hofpræst Laurids Jacobsen Hindsholm, var hos ham ved hans Sotteseng, og formanede ham i en latinsk Tale til at fortrøste sig til Guds Naade i Christo, hvortil den Døende svarede: „Tvivl ikke derpaa“ eller „Jeg tør ikke tvivle.“ — Ved opmærksomt at følge hans Styrelse af Kirken og Skolen bliver man idelig mindet om hans bekjendte Valgsprog: „Gudsfrygt er Rigets Styrke“, der kort og fyndigt udtaler den ledende Tanke i alle hans Anordninger. Hvor fromt og christeligt end denne Sætning lyder, saa er dens Mening dog nærmest, at Gudsfrygts Fremme er Regentens første Pligt, da det er ved den, han forskaffer sig lydige og dygtige Borgere, med andre Ord, den udtaler mere en politisk Grundsætning end personlig Religiøsitet. I denne Forstand er det ogsaa Christian IV's Regjering praktisk fortolker Sætningen, men netop fordi Religionens Haandhævelse blev Regentens Pligt, derfor lægger Religiøsiteten sig stærkest for Dagen i Lovgivningen, og den hele statskirkelige Organisation blev saa fuldstændig gjennemført som ingensinde. Nu behøver man kun at tænke paa Stokkene i Kirkerne til at holde Folk vaagne, paa Gabestokkene udenfor Kirkedørene, med den fjernere Udsigt til Bremerholm eller til Landsforviisning for at tugte de Gjenstridige, og man vil let kunne see den hele Bygning i dens Karrikatur. Men derved maa det dog ikke glemmes, at den Dygtighed, Christian IV's Regjering udfoldede i alle Retninger, møder os ogsaa her; at en udmærket theologisk Skole stod ham trolig bi ved alle hans Foranstaltninger og stræbte efter Evne at rodfæste i Hjerterne den Gudsfrygt, som Kongen erkjendte var Rigets Styrke.

Paa den anden Side er det umiskjendeligt, at jo frommere og christeligere Lovene blive desto mere mattes og svækkes

det christelige Liv i Menighederne, og de evindelige Trætter om Rangen, der bleve førte i Christian IV's sidste Tid, saavel mellem Præsterne som mellem Kirkegjængerne om Stolestaderne, er et sørgeligt Varsel om aandelig Tomhed. Den religiøse Gjæring i Gemytterne, der havde fremkaldt Trediveaarskrigen og som den atter vakte og nærede i sine første Aar, havde for længe siden udkjæmpet sig, førend den langvarige og ødelæggende Krig var bragt til Ende. Man havde under Striden glemt hvad der fra først af stredes om, hvilket saavel den franske Indblanding som Torstensons Angreb paa Danmark noksom beviste, og hvad der voldte Vanskelighed ved den endelige Afgjørelse var ikke Ordningen af de forskjellige Confessioners, men de forskjellige Staters indbyrdes Forhold, ligesom det der ophidsede Folkene var ikke religiøse Spørgsmaal, men Brydning og Trætte mellem de forskjellige Stænder. Dette var ogsaa Tilfældet hertillands, og i samme Grad som ulykkelige Krige svækkede Regjeringen, i samme Grad voxte saavel Utilfredsheden mod den regjerende Stand som Modet til at udtale sin Utilfredshed. Hvad der fornemmelig vakte Geistlighedens Misnøie, er i det Foregaaende oftere omtalt. Adelens Indflydelse paa kirkelige Sagers Behandling var under Christian IV's Regjering bestandig tiltaget, og dermed Bispers og Præsters Afhængighed af Leensmænd og Herremænd; Adelens Tiendefrihed havde idelig været Gjenstand for Klage og dog vidste den ikke blot at værne om denne anmassede Rettighed men endog at udvide den. Mange Steder havde den efterhaanden tilvendt sig Kirkernes Tiende og øvrige Indkomster, rigtignok imod at afholde de nødvendige Udgifter. Patronatsretten, der tidligere kun havde bestaaet i Ret til at kalde Præst, kom nu til at involvere en Eiendomsret over Kirken, hvorfor Recessen af 1643 betragter det som identisk „at have *jura patronatus*“

eller „at være forlenet med Kirkernes Indkomme“*) — Dog var det den studerende Ungdom, der lydeligst yttrede denne Misfornøielse, og der fortælles flere Exempler derpaa fra den sidste ulykkelige svenske Krig. En Student Fred. Osvald havde i et Brev til sine Slægtninge i Hjemmet omtalt som et almindeligt Rygte, at „vor danske Adel studerede ikkun derpaa, at de kunde faa Magten og drive Kongen af Landet, saa ville de være deres egne Herrer som de udi Sverrige item de hollandske Herrer“; men for disse Yttringer maatte han haardt undgjælde, da hans Breve bleve fremlagte i Retten, og han straffet „ikke alene med Relegation, men endog med *perpetua exclusione cum ignominia.*“**) Ved samme Tid fremkom Rigens Kantsler for Konsistoriet med Klager over, „hvorledes Studenterne skulle sig ufinligen mod Adelstand forholde med usømmelige Ord og Ledernavne (det bekjendte „Haremænd“ for „Herremænd“), med Raaben af Vinduerne efter Adelen paa Gaden og med Stene at slaae efter Adelen; hvorledes Studenter, som ligge udi Borgernes Huse med deres Ord og onde Exempel skulle være Aarsag og Anledere til adskillig Spot, som af Borgerstanden mod Adelstanden øves.“ Bispen og Professorerne afviste Klagerne som ubeføiede da det først bestemt maatte bevises, hvo der havde gjort sig skyldig i slige Forseelser.***) Sagen blev heller ikke forfulgt videre, men afgiver dog et utvetydeligt Vidnesbyrd om den mellem Ungdommen herskende Stemning.

Under saadanne Forhold var Biskop Brochmand's Stilling overordentlig vanskelig. Adelens Misbrug af Patronatsretten, naar den enten ligefrem solgte Kaldet eller dog

*) Sml. C. T. Engelstoft. Om Patronatet. Theol. Tidsskt VI. 2. S. 71—82.

**) Ny danske Magazin. IV. S. 209—15.

***) Nyerup, Kjøbenhavns Universitets Historie S. 106.

søgte at tilvende sig ulovlige Fordele, maatte det nærmest være Bispernes Hverv at paatale, og Brochmand paadrog sig derved mange Ubehageligheder. Der fortælles, at en adelig Herremand, som af den Grund var bleven vred paa ham, gav engang sin Tjener Befaling, da han mødte Bispoppen paa Gaden, at følge ham hjem med Grovheder og Skjældsord. Tjeneren skammede sig ved at udføre dette Hverv men gjorde det dog, og Brochmand taalte det med den største Rolighed. Da de endelig skiltes, bad Brochmand ham hilse sin Herre, og gav ham en Specie for hans Uleilighed.*) — Af betænkeligere Følger for ham, var derimod den Trætte, hvori han med alle de theologiske Professorere netop ved den gamle Konges Død blev indviklet med det mægtigste Adelsparti, nemlig med Corfitz Ulfeld og alle Christine Munks Børn. Sammenhængen i denne Sag er ikke rigtig klar, kun saameget seer man, at den var foranlediget ved en Betænkning, hvori Theologerne havde holdt med Kongen imod Fru Kirstine og hendes Børn, men uden at man kjender de Bevæggrunde, der ledede dem til dette Skridt. Dog havde Brochmand i denne Sag mægtige Venner; Kantsleren Christen Sehested fik et Forlig bragt tilveie, der rigtignok var meget ydmygende for Theologerne, da de maatte bede om Tilgivelse for hvad de i hiin Betænkning „af Misforstand og Ubetænksomhed havde skrevet“ **); men end ikke dermed var den stolte Ulfeld tilfredsstillet, og længe varede det ikke, førend hans Vrede under Dina Vinhofvers bekjendte Proces fik ny Næring. Vel var denne Strid mere af en reent personlig Charakteer; det var Ulfeld, der forfulgte den gamle Bisp med et uforsonligt Had; men desuagtet har den udentvivl ikke

*) Treschow, Jubellærere. S. 75. 76.

**) Paus, Corfitz Ulfelds Levnet I. S. 172 fgd.

lidet bidraget til hos Brochmands Venner at nære Hadet mod den Stand, hvis mægtigste Talsmand Ulfeld var.

Kort førend sin Død havde den gamle Konge sammenkaldt Rigens Stænder; „Rigens Raad, Ridderskab og Adel saa mange sig fri og frelse kjendes, Bisper samt Capitler og det ganske Clereси, desligeste Kjøbmænd og Borgerskabet“, til det forestaaende Kongevalg. „Eftersom — hedder det i Brevet — menige Indbyggere, som saadan Handling vedkommer, ikke kan for Landets Storhed beqvemmelig dertil forskrives, som vi ellers gjerne havde seet, da bede vi, at I Eders fuldmægtig Udskud med nøiagtig Fuldmagt lader møde i Kjøbenhavn d. 17 April.“ *) Biskopperne mødte tilligemed enkelte Provster fra hvert Stift som Geistlighedens fuldmægtige Udskud, og Valget foregik, efterat den gamle Konge imidlertid var død, paa den berammede Dag. I det Valgbrev af 17 April 1648, hvori Bisperne som „samtlige menige Provsters og Præsters Fuldmægtige“ kaarede Hertug Frederik, havde de til Erklæring om deres Valg føiet adskillige Begjeringer. Saaledes androge de paa, at „Kongen vilde holde over den rette rene Guds Ords Lærdom befattet i den Augb. Conf. A. 1530, og alt afværge, som kan give Anledning til falsk Lærdom“; samt at „Standen og dens Friheder herefter maatte blive uforkrænkede.“ Og til disse almindelige Begjæringer vare der føiet tre specielle: 1) at der for de Præstekald, som findes for ringe, maatte tænkes paa Middel, hvorledes de kunde til Nødtørft forsørges efter Ordinantsen; 2) at der maatte findes Middel, hvorledes fattige og nødtørftige Præsteenker kunde blive underholdte; 3) at den Contribution, som aarlig fordres af Præsterne, maatte forlindres, naar disse Riger ved Guds Hjælp bliver sat i bedre Stand, og Præsterne forhjælpes til

*) Aktstykker udg. af Fyens literære Selskab I. S. 12—13 Jfr. Hdskt paa Kg. Bibl. Kallske Saml. 4. 489.

at nyde den Immunitet, som Ordinantsen dem tilholder.«*) Hvad det sidste Punkt angaaer, da blev der ikke taget videre Hensyn til det; Rigets vorende Nød gjorde bestandig nye Paalæg nødvendige, og om end nu, da Geistligheden optraadte som særskilt Rigsstand, den Form sædvanlig blev iagttaget, at den selv vedtog Skatten, saa blev dog Byrden desuagtet altid mere trykkende. Ved det andet Punkt blev Tanken om geistlige Enkekasser først bragt paa Omtale, men for Øieblikket vare Forholdene ikke saaledes, at der kunde gjøres noget for dens Iværksættelse.

I den Haandfæstning, Frederik III ved Valget maatte underskrive, mærker man ogsaa nok Spor af Geistlighedens Valgbrev, naar der til det, hvori Kongen lover at haandhæve den sande Religion, blev føiet det Forbud: „ikke at tilstede, at nogen, som sig her i Rigerne at bygge og bo nedsætte, maa have Frihed til anden Religions Exercitium at bruge, end den som nu brugelig er« hvorved altsaa al Tanke om Religionsfrihed blev forbudt i Rigets Grundlov. Iøvrigt vare de faa Sætninger, der angik Kirker og Skoler gjentagne uforandrede. Ogsaa Capitlerne skulde fremdeles holdes ved Magt, men naar der tilføies, at Prælaturer og Kannikedømmer ikke maatte forlenes til andre end de, »som enten udi Cleresiet, Staten eller Militien Riget nogen god og nyttig Tjeneste kunde gjøre«,**) da var der dermed ligefrem sagt, at disse Stiftelser ganske havde mistet deres kirkelige Characteer, og bleve anvendte iflæng til Embedsmænds Lønning eller som en kongelig Gunstbeviisning.

Hvad Geistlighedens økonomiske Stilling angaaer, da havde Standen i det Hele viist ingen Grund til Klage. Især

*) Hndskt paa Kg. Bibl. Thottske Sml. 4. 1634.

**) Aktstykker udg. af Fyens Stifts lit. Selskab II. S. 81. 90.

vare Bispernes Indtægter meget betydelige, hvorved de bleve satte istand til at skjænke betydelige Gaver til Skoler og de Fattige, og dog efterlade sig anseelig Formue. Hans Mikkelsen i Fyen efterlod sig saaledes ved sin Død (1651) 30,000 Rdl. foruden en Mængde Sølv, og dog havde han i sit Liv altid viist en rundhaandet Velgjørenhed mod Trængende. Foruden Embedets Indkomster havde Bisperne ikke sjælden et eller andet Canonikat i Forlening; saaledes havde Brochmand eet i Lund og eet i Roskilde*); og dertil vare de hyppige og vidtløftige Liigprædikener over afdøde adelige Herrer eller Fruer en ganske betydelig Indtægt saavel for dem som for de meest anseete Geistlige, da Betalingen for en saadan Liigprædiken var en Sølvkande paa 100 Lod med 100 Specier i foruden Sportler i Mad og Drikke**). Dette gjælder vel nærmest Bisperne og de fornemmere Geistlige, men dog kunde Præsterne i Almindelighed vist heller ikke klage, hvorfor ogsaa Kongen lod dem vide, da de paany fremkom med Begjæringer, „at Præsteskabet hertillands var saa rigelig forsynet med Indkomster som i noget andet protestantisk Land“, og mindede dem tillige om, „at der for nogle Aar siden i hans høisalig Hr. Faders Tid var forskaffet de trængende Præster en mærkelig Forbedring i deres Indtægter, efter Bispernes afgivne Erklæringer“. Desuagtet anordnede Kongen i det samme Brev, der indeholder hine Ytringer, af 7 Dec. 1648, en ny Undersøgelse, for at blive forskaanet i Fremtiden for det daglige Overhæng, med Tilføiende, at „hvis dette ikke hjælper, blive vi nødte til at træffe den Anordning, at naar Nogen for Fremtiden søger et Præstekald, maa han iforveien erklære, om han vil tage til Takke med dets Indkomster“ ***).

*) Zwergius Sjæll. Kler. S. 178—79.

**) Bloch, Fyens Geistlighed, I. S. 101.

***) Pont. Ann. IV S. 343 fgd.

Den anstillede Undersøgelse havde til Følge, at ikke faa af de mindre Kald erholdt Forøgelse enten ved Tillæg af Kongetienden, hvilket tidligere var den almindelige Maade, eller af Kirketienden, hvilket allerede Christian IV havde begyndt, og hvorved Præsterne dog tillige maatte paatage sig den Forpligtelse, der paahvilede denne Tiende, nemlig at vedligeholde Bygningen. Stundum bleve Jorde, der forhen havde hørt til Kirkerne, nu lagte til Præsterne; saaledes at det ogsaa denne Gang var af det ældre Kirkegods denne Forøgelse tilveiebragtes *).

Mere end Præsterne kunde Rectorerne ved de latinske Skoler have Grund til at klage i økonomisk Henseende; næsten i enhver lille Kjøbsted fandtes der en latinsk Skole, men hvorledes Lærernes Stilling var ved disse Smaaskoler, derom giver en af Datidens meest ansete Skolemænd, Hans Mikkelsen Ravn, Rector i Slagelse, følgende Skildring: „Duelige, raske og flittige Mestere kan vi hos os ikke godt faae... De som længe har gaaet og slæbt i Skolerne, have lige god Tak derfor. De forfremmes ikke til høiere Embeder som i forrige Tider, da de bleve Lectores og Professores etc. En Skolemand, som er *emeritus*, kan nu omstunder neppe faae et Landsbypræstekald, men maa ofte overlade de fede Kald til en raa Student, som nylig er sluppen fra Skoleriset... Lærernes Myndighed og Fyrrighed maa tabe sig, naar de maa staa tilbage for enhver Landsbypræst, hvortil Bisperne selv ved deres Opførsel give Anledning. Hvad kan mere nedslaae Sindet og qvæle Iveren end allevegne at behandles som Pedeller?“ **) — Hans Ravn blev selv gammel ved Skolen, førend han slap ind i et Landsbypræstekald, saa at

*) Pont Ann. IV S. 409.
**) Nyerup, De latinske Skolers Historie. S. 113—231.

han i dette Stykke kunde tale af Erfaring; men iøvrigt viser denne Betænkning, som han sendte til Bisskop Brochmand, at han var en Mand, der havde Øie for Skolevæsnets dybere Brøst, naar han klager over det Mekaniske i den hele Læremaade, der ligesom var beregnet paa at nedkue det naturlige Aandsliv hos den opvorende Slægt.

Frederik III var selv en meget lærd Herre, og til sit 38te Aar, da der, saalænge hans ældre Broder levede, ingen Udsigt var for ham til at faae Kronen, havde han bestandig sysselsat sig med lærde Studier. Ligesom sin Fader besad han en stor Færdighed i at tale Latin, men han manglede dennes sunde naturlige Blik for Lærdommens praktiske Anvendelighed, og derfor blev det meest den sammenhobede Kundskabsmasse, han forstod at skatte og søgte at fremelske. Dog træffer denne Dadel ikke Kongen alene men hans hele Samtid. Hvad der ovenfor blev sagt om det religiøse Liv, at det fordunkledes mere og mere som Spændingen og Rivningen mellem de forskjellige Kirkepartier ikke længer holdt det vaagent, det samme gjælder i fuldeste Maal om Tidens Videnskabelighed især paa Theologiens Enemærker. Det er altid et Beviis paa, at den kirkelige Videnskab er kommen paa Afveie, naar den opgiver Skriftfortolkningen for at sysle med de dogmatiske Resultater, og det var netop nu Tilfældet saa at selv naar der exegetiseredes, glemte man Bibelens Ord over Fortolkningerne og tabte sig i lingvistiske eller dogmatiske Digressioner, hvorved man søgte sin Ære i at sammenhobe en Masse af de forskjelligste Meninger til hver enkelt Sted. Unægteligt er det, at Brochmand allerede havde ledet ind paa denne farlige Afvei. Sammenligner man hans literære Virksomhed med det forrige Aarhundredes berømteste Theologs, da er det charakteristisk, at istedenfor Hemmingsens exegetiske Arbeider over den største Deel af N. T., træder hos Broch-

mand Rækken af hans dogmatisk-polemiske Skrifter; medens han kun har udgivet eet eneste exegetisk Arbeide, en Fortolkning af Jakobs Brev (1641)*). Han har tilegnet den til Præsterne i sit Stift for at lære dem at forlige Jakobs Læremaade med Pauli, de fromme Gjerninger med den levende Tro, og den udkom netop under Feiden med Rosenkrands, maaskee for at forebygge Misforstaaelser af hans Indsigelse mod dennes Lære. Hos Brochmand var til alle Tider den umiddelbar religiøse Interesse saa levende, at han i sine lærde Værker ikke blot vilde prunke med sin Lærdom, men fornemmelig tilsigtede Andres Oplysning, og derved vandt han ogsaa lettere Styrke til at beherske sit Stof. Som denne Interesse svækkedes, traadte den lærde Forfængelighed ret frem, og det var som kappedes man kun om at kunne overbyde hinanden i Massen af brogede Citater. For en saadan Videnskabelighed maatte Studiet af de jødiske Rabbiners Skrifter med Hensyn til det gamle Test. indeholde uudtømmelige Miner, hvilke ogsaa flittigt bleve benyttede, ligesom i det Hele de orientalske Sprog vedblev at være Tidens Ynglingsstudium. Det tilregnedes Hans Svane som Fortjeneste først at have gjort sine Landsmænd bekjendt med den Rabbinske Literatur, og han benyttede selv disse Kilder saaledes, at han kunde tilbringe 11 Aar med Forelæsninger over Propheten Daniel, som han senere udgav i to tykke Folio-Bind**). Hvad man beundrede paa den høie Skole som den rette lærde Videnskabelighed, søgte man naturligviis i de mindre Skoler at lægge en god Grundvold til, ved at overlæsse Børnenes Hukommelse med en Masse forskjelligartet Stof. Det er i

*) Først længe efter Forfatterens Død udkom hans Commentarius in epist. ad Hebræos. 1706.

**) Jfr. Jens Møller, Svanes Levnet i Historisk Kalender I, S. 291—93.

denne Henseende Hans Navn røber et sundere Blik, naar han misbilliger denne mekaniske Ramselæsning i Skolerne, som dog snarere tiltog end aftog efter hans Tid. »At *præcepta artium* læres udenad — skriver han i den nylig nævnte Betænkning — det er saare godt, og det kan Ingen have noget imod; men at lære hele Autores eller hele Bøger i Autores udenad, det erklærer jeg for unyttigt og umueligt; unyttigt fordi det glemmes saa sage det er lært, og tjener kun til at bebyrde Hukommelsen paa Dømmekraftens Bekostning, umueligt er det ogsaa for mange Disciple.... Jeg har havt Disciple, som nu ere anseete Mænd, der ikke engang har kunnet lære at opramse Catechismus udenad; men derfor burde de dog ikke have været forviste fra Skolen, ligesaa lidt som Lærerne derfor burde høre ilde«.

Ved en lille theologisk Feide, der førtes i disse Aar, blive vi bekjendte med nogle af den Tids yngre Videnskabsmænd. En ung Mathematiker Vilhelm Lange udgav under sin Udenlandsreise en Bog, som han kaldte »*De annis Christi*« trykt i Leyden 1649 i to Dele. Den første Deel indeholder historisk-mathematiske Undersøgelser om de forskjellige Folkeslags Tidsregning; i den anden Deel beskjæftiger han sig med Chronologien i Jesu Liv, hvorved han følger Johannes-Evangeliet, og kommer derved til flere fra den gjængse Mening afvigende Resultater, blandt andre til det, at Herrens Korsfæstelsesdag var en Torsdag og ikke en Fredag. Udentvivl var det disse Afvigelser, der gjorde Consistoriet betænkeligt ved at antage ham det følgende Aar til Professor i Mathematik ved Universitetet, hvortil han var udnævnt; men da Lange uden Vægring underskrev den affordrede Forpligtelse paa den augsborgske Confession, faldt hine Betænkeligheder bort*). Des-

*) Pont. Ann. IV. S. 407.

uagtet forbleve Lange's dristige Paastande ikke uimodsagte. En ung Theolog, Johan Vandal, som dengang befandt sig paa sin Udenlandsreise og som kort efter sin Hjemkomst blev theologisk Professor, lod i Leipzig trykke en *„Diatribe de feria passionis et triduo mortis Christi adv. Vilhelm Lange“* 1651; han søgte heri, med flittig Benyttelse af de orientalske Oversættelser af N. T. samt af Rabbinernes Skrifter, at gjendrive Lange's i den hele lærde Verden forkastede Meninger. Men dennes Paastande havde ogsaa udenfor de Lærdes Kreds vakt Opmærksomhed, og derfor forsøgte en Præst i Roskilde, Enevold Nielsen Randulph i et særskilt Skrift at oplyse Folk om Sagens Sammenhæng. „En ganske unødig og unyttig Controvers er moveret — skriver han i Fortalen til sit „Beviis for at Christus er piint og korsfæstet ikke en Torsdag men en Fredag“ (1651) — hvorover mange enfoldige Folk skulle være bleven i deres Sind ikke lidet perturberet og forvirret; thi, enddog at denne Tvist egentlig ikke angaaer nogen Hoved-Artikel i vor christelige Tro, saa vil dog menige Almue det ikke saaledes forstaa, og veed ikke heller saadan Underskeed at gjøre“. Lange fandt sig ikke beføiet til at komme med noget Gjensvar, ligesom han senere bestandig vogtede sig for at komme ind paa det theologiske Gebeet.

Sjællands Biskop, den ærværdige Biskop Brochmand nærmede sig sin Opløsnings Stund. Corfitz Ulfelds og hans Venners Had voldte ham i hans sidste Leveaar mange Krænkelser, men han fandt Opreisning i sin Konges Agtelse og udmærkede Gunst, der ikke sjælden besøgte Bispen i hans Hjem og underholdt sig i flere Timer med ham. Brochmand var selv barnløs, men han var bestandig omgivet af yngre Mænd saavel adelige som borgerlige, hvis Dannelse og Underviisning han havde Tilsyn med. Mellem disse var ogsaa

Viintapper-Sønnen Peder Schumacher, en Slægtning af Brochmand, som havde taget ham i sit Huus, efterat han havde mistet sin Fader, og her var Kongen først bleven opmærksom paa den unge Mands udmærkede Gaver, der siden under Navn af Griffenfeld kom til at spille en glimrende Rolle i Fædrelandets Historie. — Brochmands Helsot fængslede ham næsten et halvt Aar til Sygeleiet; i den Tid nød han tvende Gange Herrens Nadver med freidig Tro, og sysselsatte sig bestandig med gudelige Betragtninger. Henimod Paaske 1652. forværredes Sygdommen; en Dag laae han stille og hensunken, og da man spurgte, om han ikke vilde tale, svarede han: „Jeg holder et helligt og hemmeligt Samqvem med min Gud og Frelser; jeg taler med ham, jeg faaer Svar af ham og har jeg faaet dette Svar, at jeg først skal igjennemdrage med ham en bedrøvelig Langfredag, men derpaa skal følge en ærefuld Paaske, som jeg forvisses om at skulle holde med ham i hans Rige". Under de hæftigste Smerter hentæredes hans Legems Kræfter, men hans Hjerte var fuldt af Trøst og Haab; han tog under Taarer kjærlig Afsked fra sin trofaste Hustru og sine nære Frænder, og hengav sig atter til stille Betragtninger. Paaskesøndag viste sig alle Tegn paa den nærforestaaende Død; kort før sit Endeligt tillukkede han selv sine Øine, signede sig med Korsets Tegn, og sukkede: „kom ja kom snart Herre Jesu!" hvorpaa han, som det var ham bebudet, henslumrede blidt og roligt Paaske-Mandag om Morgenen*). — Saaledes indgik den Mand til den evige Hvile, der var den ypperste og varmeste Talsmand for sin Tids Christelighed; og med al hans skarpe dogmatiske Ubøielighed, med al hans statskirkelige

*) En Skildring af Brochmands Levnet og fornemmelig af hans sidste Øieblikke, blev føiet som Indledning til de senere Udgaver af hans Postil.

Haardhed maa ogsaa den kommende Tid nævne hans Navn med Ærbødighed og Høiagtelse. Det blev ved hans Død almindelig erkjendt, at Fædrelandet i ham mistede sin navnkundigste Videnskabsmand, sin dybsindigste Theolog, sin nidkjæreste Bisp; Stiftets Provster og Præster henbare hans Kiste til hans Hvilested i Frue Kirke, og Høiskolen afholdt en Sørgefest for at hædre hans Minde. — Erik Torm, Provst ved Fruekirke, holdt Ligtalen over den Hensovede, og han vilde siden lade den trykke; men Brochmands Brodersønner gjorde Indsigelse herimod uvist af hvad Grund, hvorfor Trykningen standsede før Værket var færdigt. Desuagtet udkom dog enkelte af de ufuldførte Exemplarer, men ingen af dem ere bevarede til vor Tid *).

Efter Brochmands Død hvilede der en forunderlig Skjæbne over Bispevalget, indtil det traf den Mand, der syntes udseet til det. Først blev der anordnet Valg efter Ordinantsen, og det traf den ældste theologiske Professor, Hans Hansen Resen; men inden eet Aar var omme, laae han allerede i Graven. Nu tiltog Kongen sig, som tidligere var sædvanligt, Kaldsretten, og tilbød Bispoppen i Aarhuus, Jakob Madsen, den ledige Bispestol; men han afslog det paa Grund af Svagelighed, hvorpaa der atter blev anordnet Valg. Det faldt denne Gang paa Laurids Mortensen Skavenius, den ældste theologiske Professor efter Resen's Død; men han beklædte det kun i to Aar, da han døde i Roeskilde, hvorhen han var reist for at overvære Landemodet. Endelig blev (1655) den Mand beskikket, som ret egentlig var Frederik III's Bisp, Hans Hansen Svane eller Svaningius, som nu ogsaa stod for Tour, da han var ældste Professor efter sine tvende Formænds Afgang. Denne Mand

*) Treschow, Jubellærere. S. 69—70.

er bleven meget forskjellig bedømt; medens samtidige Forfattere sædvanlig ere meget ødsle med Lovtaler over ham, saa lærer man ham at kjende fra en anden Side ved at tage Hensyn til de haandskrevne Efterretninger, der ere komne til os fra hiin Tid. Unægteligt er det, at han var mere Statsmand end Bisskop, men netop en saadan Mand passede til de Tiders Forhold. Da Geistligheden havde begyndt som en særskilt Rigsstand at tage saa virksom Deel i de borgerlige Conflikter, var netop Svane en Mand, der egnede sig til at gaae i Spidsen. Selv i hans lærde Værker var Politiken det, der interesserede ham meest, og i Fortalen til sin lærde Commentar til Daniel anpriser han Bibelens Studium som en god Veiledning i Statsstyrelsen ligesaa fuldt som Plato's og Aristoteles' Skrifter. Han var en klog og smidig Hofmand, der forstod fuldkommen at vinde sin Konges Gunst; men han besad ogsaa Gaver til at lede Folkestemningen, og vidste at gribe det gunstige Øieblik til at gjøre sine Anskuelser gjældende. Derfor vandt han en saa stor Indflydelse paa Fædrelandets politiske Forhold som ingen anden Bisskop, men her, hvor vi sysselsætte os med den kirkelige Udvikling, bliver Svane kun af underordnet Betydning.

Under den almindelige Ligegyldighed for de kirkelige Spørgsmaal antog Eftervirkningen af den tidligere religiøse Iver tildeels en separatistisk Charakteer. Som en saadan Eftervirkning kunne vi nemlig betragte det Røre, Niels Svendsen Kronike — eller som han paa Latin skrev sig Chronichius eller Chronius, — vakte først i Christiania senere i Kjøbenhavn. Skjøndt Niels Svendsen i disse Aar tiltrak sig en ikke ringe Opmærksomhed, er hans Livsforhold dog temmelig ubekjendte. Han var gift med Marie Jersin, en Datter af den i det Foregaaende ofte nævnte Bisskop i Ribe, og dette lader formode, at han i sine tidligere Aar har staaet

i Forbindelse med denne Mand, hos hvem den religiøse Iver havde antaget en stærkt pietistisk Farve. Svendsen blev Lektor i Christiania 1639, altsaa ved den Tid da Skolen i denne By skulde omdannes til Gymnasium, hvilket lader formode, at han besad en meer end almindelig theologisk Dannelse. Saasnart han var kommen til Byen, yttrede sig strax hans fanatiske Iver. Der strømmede altid en stor Mængde til Kirke, naar han prædikede, og Byens Præster bevogtede ham med mistænkelige Blik, da de troede sig fornærmede, naar han talte om „Satans Apostle, sladdrende Papagøier, Hunde, som lade sig Munden stoppe ved et Stykke Kjød“ osv., Udtryk, hvormed han i Almindelighed revsede Statskirkens Præster. Det varede heller ikke længe, førend der blev indgivet Klager over ham, at han ikke passede sit Lektorat men befattede sig med Prædikeembedet, som han ikke var kaldet til. Provsten i Christiania, Troels Nielsen, var hans ivrigste Modstander. Desuagtet beholdt han dog i tolv Aar sit Embede, og i denne Tid finde vi ham hyppig paa Reiser, maaskee for at besøge ligesindede Venner. Under et saadant Ophold i Kjøbenhavn blev Sagen mellem ham og Christiania-Præsteskab foretaget for Universitets-Consistoriet; men den kunde ikke her finde sin Afgjørelse. Derfor blev der d. 21 Sept. 1651 i Christiania nedsat en overordentlig Ret, bestaaende af Statholderen i Norge, og Biskoppen i Stavanger, Thomas Cortsen. For denne Ret skulde Biskoppen i Aggershuus, Stockfleth, som beskikket Actor anklage saavel Niels Svendsen som dennes Modstandere især Stiftsprovst Troels Nielsen; men da Dommen gik Svendsen imod, og han mistede Lektoratet, tog han for Fremtiden (1653) sit Ophold i Kjøbenhavn*).

*) Acter og Documenter i Niels Svendsen Chronichs Proces 1650—51. Kg. Bibl. Thott'ſk Sml. 4. 336 - 37.

Imidlertid havde Svendsen ogsaa ved Skrifter søgt at virke til Opvækkelse, og disse fandt, saavel dengang som fornemmelig et halvhundrede Aar senere i det pietistiske Røre, flittige Læsere. Hans „Aandelige Julebetænkninger“, der udkom i Christiania 1644, er en udvidet Omarbeidelse af en Juleprædiken, som han lod trykke deels for sine Tilhøreres Skyld deels efter Øvrighedens Forlangende, for at de Høilærde i Kjøbenhavn kunde sige deres Mening om den, og Bagvaskerne derved bringes til Taushed, der vilde hindre Guds Ords Fremgang ved at betvivle hans Lærdoms Reenhed. Svendsen's vigtigste Skrift er „Troens Erindring og Prøvelse“, trykt i Christiania 1652, der minder om hans Svigerfader, Jersins opbyggelige Tractater, men røber dog en stærkere secterisk Retning ved den Maade, hvorpaa han vrager „den historiske Tro“ som koldt og dødt Mundsveir, i Modsætning til den rette levende Tro, der beviser sig i Kjærligheds-Gjerninger. I Tilskriften til Læseren gjør Svendsen saaledes rede for sin Bogs Hensigt: „Der hører langt mere til den sande retsindige christne Tro, end som den største Part af os sig selv monne indbilde; den kan ikke fuldkommen bevises af vor egen Munds og Ords Bekjendelse eller vor egen Berømmelse, ei heller af nogen vores egen opdigtet, udvortes og ilde funderet Kirkegjerning; men den sande retsindige christne Tro udkræver en saadan Bekjendelse, som Guds Hellige Aand selv formedelst Guds eget saliggjørende Ord forarbeider i Hjertet . . . For at Du, christne Læser, i denne kan rodfæstes, skalt du ikke lade det blive dig for langt eller kjedsommeligt at læse denne liden Bog en og anden Gang igjennem, ... omendskjøndt Du af nogle Verdens kjødelige og uaandelige Børn skulde blive foragtet, forhaanet, bespottet og kaldet en Skinhellig Pharisæer, en Huusprophet, en Winkel-Prædiker eller noget saadant.“ — Hans Hustru, Marie Jersin, stod ham trolig bi,

i al hans Arbeide; hun oversatte fra Hollandsk et spansk Opbyggelsesskrift, betitlet „Sjælens Skat" der udkom i Kjøbenhavn 1653. De alvorlige Formaninger til Bod og Omvendelse ere her indflettede i Lignelser, og hele Skriftet udgjør een sammenhængende Fortælling om hvorledes „Begjæreren" ɔ: den menneskelige Sjæl efter forskjellige Hændelser ledes til den fuldkomne Kjærlighed og Salighed; — en Form for Opbyggelsesbøger, der andenstedѕ var meget almindelig, men aldrig blev det hertillands.

Niels Svendsen fandt i Kjøbenhavn mange ligesindede Venner, og selv mellem Præsterne var der nogle, der bedømte hans Stræben anderledes, end den var bleven bedømt i Christiania. Universitetets Præst først ved Regenskirken siden ved Trinitatis, Jens Justesen, var en alvorlig stræng Mand, der saavel i sit Levnet som i sin Prædikemaade stak besynderlig af mod Tidens sædvanlige Tone. Han sluttede sig først nøie til Kronike og meente i ham at have fundet en ligesindet Ven; men da han lærte hans sære Meninger nøiere at kjende, skilte han sig fra ham og blev siden en af hans ivrigste Modstandere. Niels Kronike holdt stadig i sit Huus gudelige Forsamlinger, der rigtignok havde Navn af theologiske Forelæsninger, men hvor dog Opbyggelsen og Udbredelsen af hans sværmeriske Meninger var Hovedsagen. Derved drog han flere Studenter til sig, mellem hvilke tvende Brødre, Esaias og Johan Fleischer nævnes som de ivrigste. Selv afholdt han sig ganske fra Nadveren og havde altsaa dermed aabenbart skilt sig fra Statskirken; saalænge han var i Christiania havde han været nødt til det, da ingen Præst vilde tage ham til Alters; da han kom til Kjøbenhavn, meldte han sig vel til Altergang, men fik til Svar, at han først maatte staae aabenbar Skrifte for sin tidligere Forsømmelighed, og det vilde han ikke. Heller ikke forlangte han just udtrykkelig en saadan

Affondring af sine Venner, men ved deres forblindede Iver udelukkede de sig selv. Esaias Fleischer havde med sine Forældre meldt sig til Altergang hos Præsten ved Hellig Geist Kirke; men forinden sendte han denne i et Brev følgende Formaninger: „Under min Selvprøvelse har jeg anseet disse Landes og besynderlig denne Byes (eftersom den skulde være andre til Eftersyn) store Synders Affkyelighed og Vederstyggelighed, og det mere formedelst dem som lære, end dem som læres, derfor er jeg (ikke ved min egen Villie men ved den Hellig Aands sande Bekræftelse) bleven saaledes ueens med min Samvittighed, at jeg vel vilde komme til Kirke hos Eder, men hverken tage Absolution eller Sacrament af Eder, uden saa er, at jeg først fornemmer, om I vil lade alle Eders Gjerninger og Eders ganske Villie (saavidt muerligt er) være til Guds Ære.... Eftersom jeg nu seer, at det babyloniske Væsen og Forstyrrelsen er stor over os, og Guds Aand raaber til sit Folk, at det nu skal gaae ud fra Babylon, da staaer det fast, at dersom I ikke indgaae den hellig Aands Stykker, da være det langt fra, at jeg skulde annamme Absolution af Eder, meget mindre Sacrament." — Lignende Formaninger erholdt til samme Tid flere andre Præster fra deres Skriftebørn, og derved blev man først opmærksom paa den sværmeriske Bevægelse; rigtignok vilde Niels Kronike fralægge sig al Delagtighed i disse Skrivelser, som hans yngre Venner paa egen Haand havde ladet udgaae, men dog var det ham, der havde angivet Tonen. Opraabet til at udsondre sig fra Babels Forstyrrelse, udgjorde det stadige Thema i hans Prædikener, ligesom og at Præsternes Verdslighed og Havesyge var den egentlige Grund til Almuens Vanart og Ugudelighed. Selv opstillede han i ni Punkter de Fordringer, han gjorde til Præsterne, og disse gik deels ud paa Alvor og Gudsfrygt under Udøvelsen af deres Kalds Pligter, deels

paa Omhyggelighed og Strænghed i at haandhæve Kirketugten.*) Dersom alle deres Formaninger og Paamindelser bleve frugtesløse, da var hans Raad til Præsterne som til hans Venner, at udsondre sig fra Babel for at undgaae de Straffedomme, der ufeilbarlig vilde overgaae Land og Rige.

Denne Iver imod den beskikkede Geistlighed var altsaa det Væsentligste i Niels Svendsens og hans Venners særsindede Sværmeri, og det var ham ikke om at gjøre at foredrage nogen afvigende Lærdom, uden forsaavidt han i denne sin Iver lededes til det. Naar han saaledes brød Staven over hele det bestaaende Kirkesamfund, saa maatte han ogsaa vrage Herrens Indstiftelser som de forvaltedes i dette; da han dertil ikke sjelden talte imod Theologernes sædvanlige Benyttelse af Bibelen og priste i Modsætning dertil Aandens indre Oplysning, hvorved man først lærte at forstaae Bibelen, saa er det intet Under, at Samtiden ansaae ham og hans Venner for hildet i Kvækernes Vildfarelser, skjøndt han neppe har staaet i nogen ydre Forbindelse med dette Parti. Dersom det gjaldt om at faae et bestemt Partinavn for ham, kunde man med ligesaa stor Føie henregne ham til Veigelianerne, da han ogsaa deelte den kjætterske Lærdom, man sædvanlig forekastede dem. I en Apologi, som Krønike senere affattede i Kjøbenhavn 1658**), fortæller han selv, at han, da han blev indkaldt for Consistoriet, frivillig tilstod, der var eet Punkt hvori han ikke stemmede med den almindelige Kirkelære; han kunde nemlig ikke finde, det var Skriftens Mening, at vor Frelser var en Skabning som en af os, skabt af den samme forgjængelige Jord. Der har tidligere været Leilighed til at gjøre opmærksom paa, hvorledes denne Fornægtelse af Christi sande menneskelige Na-

*) Hndskt paa Kg. Bibl. Gle Kgl. Sml. 4. 1478.

**) Hndskt paa Kgl. Bibl. Gle Sml. 8. 3410.

tur stod i nøie Sammenhæng med Sværmernes sædvanlige Ringeagt mod alt det Legemlige, og Niels Svendsen var sig denne Sammenhæng meget vel bevidst, saa at han med denne Tilstaaelse vedkjendte sig fuldstændig Veigelianernes Sværmeri, og det var dertil, den geistlige Ret støttede sin Fordømmelsesdom.

Længe varede det nemlig heller ikke, førend Niels Krønike ogsaa i Kjøbenhavn maatte blive draget til Ansvar for sit Forhold. I Febr. 1655 blev han indkaldt for Consistoriet og maatte her gjøre rede for sin Lærdom, men man indskrænkede sig dengang til at give ham venskabelige Paamindelser. Dog var det ikke at vente, at Krønike vilde agte derpaa; derfor blev Sagen snart optaget paany, og Hofpræst Johan Didriksen Bartskjær fremtraadte efter kongelig Ordre som Actor imod ham. Det var ikke for sine Skrifter, Niels Svensen blev draget til Ansvar, men for sit hele Forhold i Kjøbenhavn og for Yttringer, han ved forskjellige Leiligheder havde udladt sig med. Didriksens Klage, der blev fremlagt i Consistoriet d. 19 Juni, var derfor ledsaget af skriftlige Vidnesbyrd fra Præster og Studenter om deres private Samtaler med den Anklagede. Disse omtalte alle de haarde Yttringer, han ofte havde gjentaget om Præsternes Lunkenhed og verdslige Sind; men hvad der fældede ham, var deels det, at han havde afholdt sig saalænge fra Nadveren til Trods for gjentagne Paamindelser, deels at han vægrede sig ved, ubetinget at underskrive den augsb. Conf. Efterat Svendsen havde indgivet sit Forsvar, faldt Dommen d. 11 Juli, saaledes lydende: „Eftersom Mag. Niels Svendsen har afholdt sig længe fra den hellige Nadver, hvorved han har forsyndet sig mod den kgl. Ordinants og Reces, og desuden ved sine Vildfarelser afviger fra den augb. Conf., maa han ifølge Recessen S. 37 og Frederik II's 25 Artikler forlade disse Riger og Lande;

dog bliver det underdanigst henstillet til den høie Øvrighed, om han efter Recessen S. 69 endnu ellers skal belægges med exemplarisk Straf.« Niels Svendsen kom til at føle den haarde Dom i hele dens Strænghed, da han blev indespærret paa Dragsholms Slot, ikke langt fra Holbek, dømt til livsvarigt Fængsel. *)

Desuden erholdt Præstestanden Opreisning for de mange Smædeord, den havde maatte døie af den Fængslede og hans Venner, ved et mærkeligt Kongebrev af 24 Nov. der havde til Hensigt at værne om Standens Ære. Det hedder nemlig deri: »Det hellige Præsteembede er indstiftet af Gud selv med himmelsk Myndighed paa Jorden, derfor kunne de, som betjene det, ikke uden stor Gudsforagt, forbigaaes og foragtes, og hvad menneskelig Skrøbelighed der kunde findes hos Personerne, var ikke den Gud ubekjendt, som betroede disse Mennesker sit Kald. Derfor ville vi have alle og enhver, især delesshed al Over- og Under-Øvrighed, alvorlig befalet, at Enhver paa sit Sted tilhjælper det hellige Præsteembede, og holder det i saadan Agt og Værdighed, som Gud vil have sin Orden og Tjeneste æret og holdt, saa at man i alting gjør sig mere Tanke om Embedets Høihed end om menneskelig Dygtighed og Skikkelighed.« — Denne Æreserklæring var tillige ledsaget af en alvorlig Formaning, naar det fremdeles hedder: »Herhos skal og alle de, som det hellige Præsteembede betjene, alvorlig være advarede og paamindede, at de ikke selv med deres Liv og Levnet vanære deres Embede eller bringe det i Foragt, men altid forholde sig saaledes som deres Kalds Værdighed udkræver.« — Som Anledning til denne Erklæring omtaler Brevet selv „nogle hemmelige og

*) Pont. Ann. IV. S. 423—43 Jfr. Ny. Bibl. Gle. Kgl. Saml. 4. 1477.

skadelige Samqvem, som søge at bringe det hellige Præsteembede i Foragt, og at forlede eenfoldige Folk fra vore Kirker og den deri vedtagne Gudstjeneste", hvormed neppe kan sigtes til andet end de Forsamlinger, Niels Svendsen og hans Venner afholdt. Idet disse forbydes, forbydes tillige al særlig Samqvem til anden Religions-Øvelse; ikkun de fremmede Ministre eller Gesandter var det tilladt for dem selv og deres Huussinder at holde Huusandagt; men det blev strængelig forbudet Tilhængerne af vor Religion under hvilketsomhelst Paaskud at lade sig finde paa Steder, hvor en fremmed Religion blev øvet.

De separatistiske Forsamlinger fortsatte sig altsaa endnu i nogen Tid i Smug, efterat Krønike var domfældt, men længe varede det neppe. Esaias Fleischer, der havde været en af hans ivrigste Venner, blev atter forligt med Statskirken, efterat han i en Revers til Universitetet havde gjenkaldt sine sværmeriske Griller, og siden ved at staae offentlig Skrifte udsonet sig med Menigheden. Efterat han derpaa havde tilbragt en Række af Aar i Udlandet, blev han 1665 Præst ved Helliggeistkirke, og i denne hans Virksomhed mærker man intet til hans Ungdoms Sværmerier. Under den svenske Krig og endnu nogle Aar efter denne nævnes en anden Student Caspar Kønichen som ivrig Tilhænger af de veigelianske Anskuelser, men han blev forviist fra Riget og tyede da til Holland. I dette Land, der altid var Tilflugtstedet for religiøse Sværmere, kom ogsaa Niels Svendsen til at ende sine Dage. Da nemlig Svenskerne under Krigen havde besat Sjælland, aabnede de hans Fængsel paa Dragsholm; han opholdt sig 1658 i Kjøbenhavn, men reiste derpaa med sin Hustru til Holland, hvor han døde i Amsterdam.

Naar vi i dette veigelianske eller kvækerske Røre see en Eftervirkning af de tidligere Aars religiøse Ider, maa det

tillige bemærkes, at denne ogsaa har efterladt sig Spor i en sundere Retning. Der udkom nemlig i disse Aar en Mængde Opbyggelsesskrifter paa Modersmaalet forfattede af Mænd, der alle havde staaet i et nærmere Forhold til Holger Rosenkrands og derfor kunne ansees som Frugter af hans theologiske Skole. To af hans Sønner Gunde og Jørgen Rosenkrands skrev endeel gudelige Tractater, hvoraf enkelte bleve oversatte paa Tydsk og paa Svensk; Kantsleren Christian Thomesen og hans Frue Mette Rosenkrands digtede en Mængde Psalmer, der dog mere vidne om deres fromme Sind end om nogen digterisk Gave. Mellem den Tids folkelige Forfattere maa ogsaa en nordslesvigsk Præst, den lærde og flittige Peder Vandal i Maugstrup og Jægerup nævnes. Han udgav „sit danske Fædreland til Ære og Tjeneste" en Oversættelse samt en forklarende Omskrivning af næsten alle det N. T's Bøger, bearbeidet efter Grundsproget og den syriske Version. I sit Liv var han en Særling, og der fortælles om ham, at han i sin Have byggede sig et Huus paa fire Etager, i den nederste var hans Sovekammer, i den anden han Bogsamling, i den tredie hans Naturalie-Cabinet, og i den fjerde hans astronomiske Observatorium; her boede han bestandig uden at bekymre sig det mindste om sine Huussager, men han var en flittig Mand og arbeidede i mange Aar paa sin Paraphrase. Først udkom den til første Corinthier, trykt i Kjøbenhavn 1648, dernæst den til Epheser-Brevet, trykt i Slesvig 1650, forsynet med Klotz's Paaskrift, at „da Folk, der kunde Dansk, havde givet Bogen deres Bifald, kunde dens Trykning tilstedes." Siden fulgte efterhaanden de øvrige nytestamentlige Bøger, indtil han døde under den svenske Krig, efterat have døiet meget ved det fjendtlige Overfald.*) Den betydeligste

*) Worm, Lexicon over lærde Mænd II. S. 546—49.

af alle her nævnte Forfattere, var Villads Nielsen, Præst i Udbyneder og Kastbjerg, Aarhuus Stift, og Provst i Gierlev Herred. Hans udførlige Forklaringer af Catechismens Parter i sex særskilte Bøger hørte tilligemed Jersins til de meest afholdte danske Opbyggelsesskrifter i dette Aarhundrede. Hans „Dyde- og Lyde-Bog ɔ: Forklaring over de 10 Guds Bud", der udkom i Aarhuus 1651, var den første i denne Række, og derpaa fulgte „Kjærligheds Maaltid ɔ: Forklaring over Alterens Sacramente", ligeledes trykt i Aarhuus første Gang 1656 og siden i mange Oplag. Men nu hengik der omtrent tyve Aar forend de øvrige fire bleve trykte. Krigens Ødelæggelse forstyrrede de rolige Sysler, og rimeligviis standsede da Trykkeriet i Aarhuus, saa at Villads Nielsen først i sine sidste Leveaar fik udgivet dem i Kjøbenhavn: „Himmeriges Barnemoder ɔ: Forklaring over Daaben" 1671; „Nøglen til Guds Hjerte ɔ: Forklaring over Herrens Bøn" 1674; „Troens Bestandighed og Tommelfinger ɔ: Forklaring over Troens Artikler" 1678; og endelig „Catechismi Postbud ɔ: Forklaring over Huustavlen" 1679.

Rosenkrands's Indflydelse var naturligviis kjendeligst paa de adelige Familier, og den Mængde af danske eller tydske Bønnebøger og Psalmesamlinger, der ere efterladte os fra den Tid, vidner om deres fromme Øvelser. Men naar man tillige erindrer at det var de samme Adelsmænd, der i disse Aars verdslige Historie spillede en saa maadelig Rolle, da paatrænger sig den Betragtning, at det gik den danske Adelstand som det ofte gaaer verdsligsindede Folk, at de, naar Livskraften svækkes med Aarene, gribe til Bønnebøgerne for at forslaae de ledige Timer. De Mænd derimod, der vare dannede i Brochmands Skole, havde vel ikke arvet hans christelige Iver, men kom dog til at gribe livskraftigt ind i Fædrelandets fremtidige Udvikling, hvorpaa vi see det klareste

Beviis i Præstestandens Holdning saavel under den ødelæggende Krig som under Omvæltningen i de borgerlige Forhold.

Hvor skarpt end Svendsen nylig havde angrebet de danske Præster, saa fortjene de dog den Ros, at det var hos dem Troskab mod Konge og Fædreland først vakte Glimt af Mod og Uforsagthed under det paafølgende ulykkelige Krigsaar, da Carl Gustavs mageløse Tog over de frosne Bælter forfærdede og lammede det hele Danske Folk. Dengang den svenske Hær overvældede og udplyndrede Frederiksodde, stod Præsten Peder Dorsch for Alteret; man forlangte af ham, at han skulde bede for den svenske Konge, men han svarede: „Jeg har kun een Gud at bede til, og een Konge at bede for“; man truede ham med Præstegaardens Brand, men det skræmmede ham ikke, selv da man udførte Trudselen; „hvad min Gud vil, det skee, sagde han, Hans Villie er den bedste.“ Lignende Træk berettes fra flere Steder,*) og var end denne Modstand magtesløs, saa varslede den dog om, hvad der rørte sig i det Skjulte, og som snart skulde træde aabenlyst frem, om end først da Ydmygelsernes Skaal fast var udtømt til Bunden.

Anderledes forholdt det sig rigtignok i Skaane og de tilgrændsende Provindser. Kort efter Krigens Begyndelse sluttede Skaanes, Blekings og Smaalands Almuer med deres Præster i Spidsen en Bondefred efter gammel Skik,**) og denne tvetydige Holdning indtog de hele Tiden. Da disse Provindser bleve afstaaede til Sverrig, var Præsten i Malmø, Niels Sørensen, strax tilrede med et latinsk, pralende Æredigt til Carl Gustav for at indsmigre sig hos den nye Konge.***)

*) Fr. Hammerich, Christiern II. i Sverrig og Carl X. Gustav i Danmark. 1847. Side 142. 146. 149.

**) Smstds S. 143.

***) Pont. Ann. IV. Side 458.

Da der strax efter twistedes om Øen Hveen hørte til Sjælland eller til Skaane, skal Bispoppen Peder Winstrup have opsøgt Documenter af Stiftsarchivet for at godtgjøre den sidste Paastand til Gunst for Sverrig. Ligeledes skal han først have givet Carl det Raad at oprette et Universitet i Lund, eller vel rettere at ombanne Byens Gymnasium til et Universitet, for at ikke de skaanske Studenter ved at gaae til Kjøbenhavn skulde bestyrkes i den gamle Kjærlighed til Danmark*) — en Plan, der dog først senere under Carl XI. kom til Udførelse.

Den for Danmark saa ydmygende Fred i Roskilde har ikke blot i den Henseende kirkehistorisk Betydning, at Riget derved blev skilt fra en Provinds, der igjennem hele Middelalderen i kirkelig Henseende havde været det ypperste Stift, saa at dets Historie ikke mere henhører under den danske Kirkes; men ogsaa ved den Overeenskomst, der her blev truffen med Hertugen i Holsten Gottorp. Denne angik nemlig foruden de politiske Forhold ogsaa det forrige Kirkegods i denne Landsdeel, og blev det da her bestemt, at de Besiddelser, der forhen havde hørt under Bispestolen, Amtet Svabsted, der længe havde været et Tvistens Æble mellem de regjerende Fyrster, blev ganske overladt Hertugen; medens de Besiddelser, der hidtil havde ligget til Domkapitlet blev ligelig deelt mellem begge. Saaledes blev Capitlet i Slesvig det første i Danmark, der blev endelig opløst; vel beholdt de daværende Kanniker deres Indkomster til deres Død, men som Besidderne afgik, bleve de inddragne og anvendte til andre Øiemed.**)

---

*) Zwergius. Sjællands Cleresi S. 569.

**) Michelsen u. Asmussen, Archiv für Staats- und Kirchengeschichte. 2 Th. S. 483.

Selv medens man underhandlede om Freden med den overmodige Fiende et Par Miil udenfor Kjøbenhavns Porte, havde Kongen dog intet Øieblik ladet Modet falde, og aldrig opgivet Haabet om at han i Kjøbenhavns Borgerstand skulde finde en Støtte for sin vaklende Throne. Hans Haab var heller ikke forgjæves; Studentere og Borgere kappedes om at give det Tilsagn at forsvare sig til det Yderste. Dengang bleve disse Kræfter ikke benyttede; men snart blev der Leilighed til at indløse det givne Løfte. Carl Gustavs Herskesyge kunde ikke mættes uden ved Danmarks Erobring; og da han atter med sin seiervante Hær nærmede sig Kjøbenhavn, fornyede Byens Borgere med lige Beredvillighed det tidligere Tilsagn. Studenterne væbnede sig, 600 Mand i Tallet, deelte i to Compagnier, der anførtes af Kield Lange og Mogens Krag. Syv af Bisp Svanes Søstersønner, alle theologiske Kandidater, vilde reise bort; „Hvad? vil I hjem, Karle? sagde Bispen til dem, her er Andet at tage vare; den sidste danske By maa forsvares, saalænge der er nogen ærlig dansk Mand ilive“, og de bleve i Kjøbenhavn.*) Alle vare rede til Byens Forsvar, men først samledes de til Kirkerne, hvor Præsterne formanede den talløse Forsamling til alvorlig Bøn og Bod for at afvende Guds truende Vrede. Nøden havde vakt de slumrende Kræfter i Folkets Bryst, og Hærskarernes Gud hørte de Betrængtes Bønner. Medens Alle vare ved Arbeidet, færdedes Præsterne paa Voldene tilligemed deres uforfærdede Bisp for ved kraftig Tiltale at styrke de Nedbøiede. Dog nævnes der een Student, der blev anklaget og overbeviist om Forræderi; en anden, Jesper Baltasar Könichen, var saaledes hildet i de qvækeriske Anskuelser, Niels Svendsen havde prædiket, at han opfordrede Borgerne

*) Fr. Hammerich, Christiern II osv. S. 173.

til at nedlægge Vaabnene for ikke at besmitte sig med Fiendeblod; men hans Røst forstummede i den almindelige Ridskjærhed.*) Under Jubelen ved Efterretningen om den hollandske Flaades Seier i Øresundet, der dermed havde banet sig en blodig Vei til de Betrængtes Undsætning, samledes man atter i Kirkerne for at istemme Takkepsalmer; men dog kunde Professorerne og Præsterne, selv ikke i disse stærkt bevægede Dage, fornægte den strænge orthodoxe Iver, der er Tiden eiendommelig. De calvinistiske Hollændere forlangte det nederste Auditorium i Universitetet til Gudstjeneste, men Professorerne svarede: „at *heterodoxi* ei *sine scandalo* kunde prædike, hvor *orthodoxi* holdt *sacra academica*", og Hollænderne maatte nøies med Raadstuen til Kirke.**) Mellem de Kjæmpende yttrede sig dog stundum ogsaa det vilde Krigersind, der ret med Lyst bevæger sig i Kampens Bulder uden at ændse noget evigt Liv hiinsides Graven, et Sindelag, der under Trediveaarskrigens Ødelæggelser havde fundet saa rigelig Næring. Der fortælles om Gyldenløve, en naturlig Søn af Christian IV, og en af de Beleiredes dygtigste Førere, at, da han laa paa sin Sotteseng, skræmmede han med vilde Trudsler alle Kongens Hofpræster fra sig og talte kun om Kamp og Slag. Da kom Studenternes Præst, den alvorlige og strænge Jens Justesen til ham, uden at ændse den Syges høie Stand, talte han til ham om Dommen, der kommer efter Døden, og som haardt vil ramme alle dem, der fremture i deres Synder. Til alles Forbauselse lod den Døende siden Justesen atter kalde, og skiltes fra Verden som en angrende Synder.***) Gyldenløve var død, førend det afgjørende Slag, men der var ingen Mangel paa dygtige Fø-

*) Zwergius, Sjæll. Clerisi S. 264.
**) J. Bircherods Dagbøger, ved Molbech S. 17.
***) Pont. Ann. IV. Side 625.

rere og de Kjæmpendes Mod var ubetvingeligere end nogensinde. Natten mellem den 10 og 11. Februar stredes paa Kjøbenhavns Volde den uforglemmelige Kamp, da Carl Gustavs i den tydske og i den polske Krig øvede og seiervante Soldater maatte vige for nylig væbnede Borgere og Studenter, der kjæmpede for Fædreland og Arne. Den 11. Februar var derfor i meer end eet Aarhundrede en Festdag i den danske Kirke, indstiftet til Taksigelse for den vundne Seier, der blev Fædrelandets Frelse.*) Til Belønning for udviist Mod meddeelte Kongen de enkelte Stænder Privilegier og Gunstbeviisninger; mellem disse var ogsaa Fundationen af Sjællands Stifts geistlige Enkekasse af 28 Juli d. A., hvorved Kongen altsaa viste, at han huskede Standens tidligere Begjæring, skjøndt denne Foranstaltning først senere kunde træde i Kraft.

Udenfor Kjøbenhavn var Landet for største Delen i Fjendevold. Præsten i Birkerød, faa Mile fra Byen, Henrik Gerner, har, som Medvider i Turens, Rostgaards og Ole Steenvinkels Plan at overrumple og gjenvinde Kronborg, vundet et udødeligt Navn, men han kjøbte det ved svare Piinsler. Han blev lagt paa Pinebænken til Blodet sprang ham ud af Neglene, uden at man dog afpressede ham nogen Bekjendelse om sine Medskyldige, og blev tilsidst benaadet af Carl Gustav. Overalt hvor Svenskerne havde Magten opførte de sig i det Hele som temmelig milde Herrer; der blev holdt stræng Mandstugt, og alt gik saameget som mueligt sin vante Gang, da det var Carl om at gjøre at vinde Befolkningen. Hans Hofpræst *Dr.* Zacharias Klinge varetog de bispelige Forretninger for Sjællands Stift, og overalt hvor der var ledige geistlige Embeder, eller hvor man havde fortrængt de retmæssige Præster, bleve nye beskikkede, der ikke sjelden med

*) Reskr. af 9 Jan. 1661.

Soldater maatte paatvinges Menighederne. Derved opstod efter Fredens Slutning stor Forvirring, da mange af de beskikkede vare ukyndige og uduelige Folk, eller dog saadanne, om hvis rette Ordination man havde Grund til at tvivle. Endnu værre gik det i de Provindser, hvor de Allieredes Hjælpehær trængte frem. Brandenborgerne og især Polakkerne huserede frygteligt, og Beretninger om de gruelige Voldshandlinger, de udøvede, fortælles endnu i flere Egne som Folkesagn. Bønderne i Sarild, Aarhuus Stift, sammenskjøde efter Freden et Legat til deres Sognekirke, for at der aarlig i den skulde holdes en Fest til Tak for Befrielsen fra Polakkernes Udsjugelser*). Efterhaanden som Svenskerne tabte Magten, som Almuen overalt begyndte at reise sig til Kamp mod Undertrykkerne, tiltog Forvirringen, og Tilstanden var som man kunde vente sig i et Land, hvor al borgerlig Retsorden er ophørt.

I det Slesvigske reiste der sig midt under Krigens Tummel ogsaa en kirkelig Bevægelse af en ganske lignende Art, som den, Niels Svendsen fremkaldte i Kjøbenhavn. Frederik Brekling, Præst i Handeved i Nærheden af Flensborg, der var Ophavsmand til denne, havde i sin Ungdom studeret paa de tydske Universiteter, og var der kommen i Berøring med religiøse Sværmerpartier, som dengang under forskjellige Navne yttrede sig allevegne. Han kom tilbage til sit Fædreland dengang det var hjemsøgt af fjendtlige Tropper, og traf i Flensborg Hovedsognet forladt af sin Sjælesørger, da Klotz havde været mellem de første, der var flygtet ved Svenskernes Fremrykning. Brekling overtog nu i denne Tid hans Forretninger, og da Klotz efter Freden i Roskilde vendte tilbage, formaaede han Brekling til at gaae som Feltpræst til Armeen, endskjøndt det var ham meget imod. Derfor kunde han ikke holde det længe ud i denne Stilling;

*) Pont. Ann. IV. S. 461.

overalt mødte ham kun Egennytte og Rovbegjerlighed; Officerene, klagede han, tilbageholdt Soldaterne deres Lønning, og derfor vare disse nagtet alle hans Formaninger nødte til at leve af Selvtægt og Ran. Især vendte hans Vrede sig mod Klotz, som han beskyldte for at være Medaarsag til Krigen. Da Kongen nemlig 1656 raadslog i Odense med Rigets Stænder, om man skulde begynde Krigen, var Klotz tilstede og holdt der en Prædiken over 1 Kong. 22, hvori han opmuntrede til den; lad os drage ud, sagde han, vi ville tilbagevinde Ramoth i Gilead (Halland, Bremen o. a.). Kjed af Feltlivet, gik han til sin Fader, der var Præst i Handeved, og blev, da denne var en gammel Mand, indsat i hans Sted i August 1659. Men heller ikke her kunde han længe holde sig rolig. De Ulykker, der med Krigen brød ind over Folk og Rige, ansaae han som Himlens Straf over Geistlighedens Gridsthed og Usædelighed. Den korte Fredstid benyttede Klotz til en Visitats, hvor han med Strænghed udpiinte af Bønderne alle Afgifter til Kirkerne, for at han selv kunde nyde sine rige Indkomster. Saaledes havde Præsterne ogsaa kun Tanke for at leve godt; de spurgte kun efter deres Indtægter uden at bekymre sig om Sjælesorgen, og det selv i disse Aar, hvor det arme Folk var plaget nok af Krigens Tryk. Disse sine Tanker om Præsteskabet udviklede Brekling i et særskilt Skrift, som han indsendte til Consistoriet i Flensborg; men her lod man det henligge uden at gjøre videre ved det. Da det atter kom Forfatteren til Hænde, lod han det trykke i Amsterdam 1660 under Navn af *Speculum seu lapis lydius Pastorum*, der var forsynet med en Tilskrift til Kongen. Nu kunde Klotz ikke tie længere, og han indstævnede ham da for Consistoriet som Bagvasker af den geistlige Stand, medens han lod enkelte Stykker af den udkomne Bog i Afskrift circulere mellem Præsterne.

Der blev holdt to Forhør, hvori man forlangte, at Brekling skulde navngive de Enkelte hvem hans Beskyldninger sigtede til, og da han vægrede sig herved, blev han i Marts d. A. dømt fra Embedet og overgivet til den verdslige Øvrighed. Dog havde han selv mellem Præsterne flere Venner, og de tilbød at gaae i Borgen for ham, naar det maatte tilstedes ham at forfølge sin Sag i Kjøbenhavn, men denne hans Begjæring blev afslaaet, og da man truede med at føre ham som livsvarig Fange til Rendsborg, benyttede han Leiligheden og flygtede. Han tyede til Holland, hvor han et Par Aar efter blev Præst i Zwoll og tilbragte her Resten af sine Dage. Alt hvad der angaaer Sagens Forhandling imod ham har han fra sit Stade udførligt fortalt i sit Skrift: „*Veritatis Triumphus pro veris contra Pseudo-Apostolos, Evangelicos et Lutheranos, et eorum antesignanum Stephanum Klotzium* von Fried. Breckling, weiland Pastore zu Handevitt, nun aber verfolgten Zeugen Jesu“ *).

Dog disse sværmeriske Røster bleve kun lidet paaagtede paa en Tid, der var saa udelukkende beskjæftiget med at bringe Orden i de forviklede borgerlige Forhold. Til den Rigsdag, der i dette Øiemed blev udskreven til Kjøbenhavn den 8 Sept., blev tilligemed Rigens Raad og Adelen, ogsaa denne Gang Geistligheden og Borgerstanden indbudne. Kongen skrev d. 5. Aug. til alle Bisperne, „at I rette Eders Leilighed efter til fornævnte Tid og Sted at møde tilstede, som og at I tilholde menige Præster og Provster i Eders Stift, at være betænkt paa, nogle af deres Fuldmægtige af Provsterne i det ringeste Tal skee kan, for at det kan skee dem til mindste Bekostning muelig er, ufeilbarligen at fremskikke“. Hans Svane mødte her ikke blot for Sjælland men ogsaa

*) Joh. Møllers Cimbria litterata III. S. 72—89.

for Aarhuus, da dette Stifts Bisskop Jacob Madsen dengang laae paa sit Yderste; fremdeles mødte Laurids Jakobsen Hindsholm for Fyen, Anders Andersen for Aalborg, Johan Didriksen Bartskjær for Viborg og Peder Kragelund for Ribe. Det anordnede Valg af Præsternes Fuldmægtige var i Roskilde ikke ganske falden ud til Svanes Tilfredshed, da mellem disse ogsaa var Provst Erik Oluffsen Torm ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, hvem Svane søgte at fjærne og derfor overdrog at møde paa Bisskoppens Vegne ved Dionysi Landemode i Roskilde. I hans Sted anbefalede Svane Christen Madsen i Kjøge og Peder Villadsen Slange i Slagelse, der ogsaa begge bleve valgte, og i denne sidste erholdt han sin virksomste og dueligste Medhjælper. Fremdeles mødte to eller tre Provster fra de andre Stifter; Afsendinge fra Capitlerne i Roskilde, Aarhuus og Viborg, hvor dog Bispen ogsaa havde Capitlets Stemme, samt fra Universitetet; dog vare ikke alle tilstede ved Mødets Begyndelse, og da der ingen bestemt Plan var for Repræsentationsmaaden, angives saavel de Mødendes Antal som deres Navne noget forskjelligt i de forskjellige Optegnelser. — Selve Forhandlingerne paa denne for Danmarks Fremtid saa mærkelige Rigsdag ere ikke af kirkehistorisk Interesse, omendskjøndt den geistlige Stands Fuldmægtige og navnlig Svane og Peder Villadsen hørte til dens virksomste Medlemmer. Som bekjendt begyndte man med at drøfte et Forslag om Consumtions-Afgiften, „at noget lideligt maatte gives og bevilges af alle Varer, som Enhver bruger og fortærer“, og sluttede med, at tilintetgjøre Kongens Haandfæstning og overdrage ham arveligt Regimente, fordi Fædrelandet under den truende Fare næst Guds Hjælp skyldte hans Mod og Uforsagthed sin Redning *).

*) J. Møller, Svanes Levnet. Historisk Calender I. S. 233—73.

Vel søgte Adelen at splitte den geistlige Stands Sammenhold ved at udsprede det Rygte, at naar Adelen mistede Lenene, skulde Præsterne ogsaa miste Tienden; men Svane blev itide underrettet om disse Rygter og overdrog Peder Villadsen at berolige Præsterne desangaaende, hvilket ogsaa lykkedes. Styrkede ved Standens Enighed fortsatte dens Fuldmægtige den eengang betraadte Bane; Kongens særdeles Bevaagenhed beskjærmede dem, Svanes beregnende Klogskab og kraftige Veltalenhed vidste at overvinde enhver Hindring. Ved Rigsdagens Slutning var det neppe klart for ret mange, hvori den foregaaende Forandring egentlig bestod. „Min Morfader, som var tilstede derved — fortæller Jens Bircherod*) — fortalte ofte for sine Venner, hvorledes den ene af *Fionensibus nostris* spurgte den anden paa Slotspladsen ad: hvad monne denne vor Sammenkomst betyde? Da kom Hr. Hannibal Sehested løbende hen til dem, og hvidskede ham disse Ord halvhøit i Øret: „Det betyder, at vil du ikke saa skal du". Velbemeldte min Morfader kunde da ikke forstaae hvad Mandens Mening hermed skulde være; men de efterfølgende Tiders Forfarenhed lærer nok omsider baade hannem og hans Descendenter at forstaae det".

Endskjøndt Enevoldsmagtens Indførelse neppe kan siges at betegne et Stadium i den aandelige Udvikling, saa var den dog for hele Riget af en saa gjennemgribende Betydning, at den ogsaa i kirkelig Henseende gav Folks Tanker og Forhaabninger en anden Retning. Det længe gjærende Misnøie med den adelige Stand var under Krigen voret til Had og Foragt, og man saae ingen anden Løsning paa Forviklingen

*) Jens Bircherod's Dagbøger ved Molbech. S. 60.

end at stille Kongen frit over Partierne for at han kunde stifte og dele dem imellem. Vel faldt der paa selve Rigsdagen enkelte Yttringer, der røbede Ønsket om at alle Stænder maatte faa ligelig Deel i Rigets Styrelse, ligesom der i de anførte Ord af J. Bircherod hemmelig ankes over, at „vi, der skal have vort Brød og Bopæl i dette Rige, maa aldrig vente saadanne Møder flere, i hvilke Stændernes Vota skulle faae noget at sige“. Men denne Betragtning var ikke den gjængse; det var ikke almindelige Rigsdage efter en anden Valglov man begjærede, men derimod, at ogsaa de andre Stænder maatte faa Deel i den hele administrative Forvaltning, der hidtil udelukkende havde været overdraget Adelsmænd. Dette var ogsaa Tilfældet i kirkelig Henseende, og det ikke blot den overordnede Forvaltning, men selv i de mere underordnede Forhold var Bispernes Myndighed altid mere bleven trængt tilbage af Leensmænd og Herremænd, der just ikke øvede det lemfældigste Tilsyn med Kirker og Skoler. Hvorledes Adelstanden havde vidst at benytte disse Forhold til sin private Fordeel ved at tilegne sig det værgeløse Kirkegods, hvorledes Herremændene ofte tillod sig at behandle Præsterne, har der i det Foregaaende flere Gange været Leilighed til at omtale, saa at man ikke kan undre sig over, Ønsket var almindeligt at frigjøre sig for denne Tvang. Det var idetmindste ad denne Vei den geistlige Stands virksomste Talsmand vilde høste Frugterne af den vundne Seier.

Hans Svane blev, til Tak for den under Rigsdagen udviste Iver og personlige Hengivenhed for det kongelige Huus, overvældet af Gunstbeviisninger; han blev Medlem af Statscollegiet, af Høiesteret, og erholdt dertil Navn af Erkebiskop. Der kan neppe være nogen Tvivl om, at der med dette Navn var tilsigtet noget mere end en tom Titel, men alt hvad der angik Ordningen af den indre Forvaltning skulde

først modtage en bestemt Form, og derfor var det heller neppe Regjeringen klart, hvorledes Erkebispens fremtidige Stilling skulde blive. Svanes Tanke derved er derimod tydelig nok, at han nemlig tænkte at samle Kirke- og Skolevæsnet under sin Overbestyrelse, og han kunde saameget mere vente at sætte denne Plan igjennem som Cancelliet efter Christen Thomesen Sehesteds Død (1656) under Krigen havde befundet sig i en Opløsnings-Tilstand. Han indgav til Kongen et detailleret Forslag om Oprettelsen af et saadant *Collegium consistoriale*, i hvilket Erkebispen skulde præsidere; det skulde være det øverste geistlige Regjeringscollegium, og derfor „deliberere om alt det, som kan komme til Guds Æres Forfremmelse, Akademiers, Kirkers, Skolers og Hospitalers Befordring; Gudsfrygtigheds Øvelse, samt forargelige og grove Synders Afskaffelse. I Særdeleshed skal det have god og flittig Indseende med, at ikke nogen vrang Lærdom eller nogen forargelig Skisma sig i disse Riger indsniger, hvorved Evangeliets Sandhed og den christne Forsamlings Enighed kunde forhindres“. Fremdeles skulde dette Collegium efter Svane's Forslag være en geistlig Høiesteret, og modtage alle Sager til endelig Afgjørelse, der vare behandlede i Universitets-Consistoriet, i Capitlerne og paa Landemoderne; „desligeste hvis Tvistigheder, som indfalder belangende Præste- og Degnekald, samt *jus patronatus* og deslige Sager, hvori hidtil Commissioner have været tagne“. Endvidere skulde Collegiet have Tilsynet med Kirkegodset for at forebygge den Vilkaarlighed hvormed man tidligere havde behandlet det. „I hvert Stift skal en Stiftsskriver forordnes, som aarlig til Philip-Jakobi enhver Kirkes Regnskab i Provstens og Præstens Nærværelse hos Bispen skal gjøre og Gjenpart af samme Regnskab til dette Collegium fremskikke, at derom kan forfares om Kirkernes Beholdning og Beskaffen-

hed samt hvorledes med Indkommen og Udgiften omgaaes" *). Forslaget opstiller i det Hele 16 Punkter, hvis væsentlige Indhold er angivet i de trende her anførte, og det behøver vel neppe at tilføies, at „flittig Indseende med Bogtrykkerne" ogsaa var mellem disse, da Censuren altid havde været Bisperne og Professorerne paalagt, og altsaa hørt med under Geistlighedens Forum. Den ledende Tanke i det hele Forslag er ogsaa simpel nok, nemlig at udelukke Adelige fra al Indblanding i Bestyrelsen af de geistlige Sager, ikke at tale om, hvormeget det kunde smigre Svanes Forfængelighed, saaledes som Erkebiskop at styre den danske Kirke og Skole. Men Planens Udførelse mødte mange Hindringer, og, skjøndt flere af dens enkelte Forslag senere komme igjen under andre Skikkelser, blev den dog aldrig fuldstændig gjennemført.

Hvad man nærmest ventede af den nye Enevoldskonge var, at alle Stænder erholdt Forsikkring om deres Rettigheder og Privilegier, for at gjøre en Ende paa den gjensidige Misnøie, og disse bekjendtgjordes ved Rescript af 24 Juni 1661. Den ledende Tanke i disse Privilegier for Geistlighedens Vedkommende er den samme som den, der gaaer igjennem Svanes Forslag, nemlig at sikkre Geistlighedens Selvstændighed, men saaledes at der her er Talen om de mere underordnede Forhold. Dog opnaaede Geistligheden heller ikke her fuldstændigt sine Ønsker. Adelens Patronatsret blev vel noget indskrænket, men den vedblev dog, om den end erholdt en anden Retsgrund. Det hedder nemlig i Adelens Privilegier § 5: „*Jura patronatus*, hvilken Adelen sig fra Arildstid med Rette forhvervet, og hidindtil ukært og upaaanket nydt haver, skal endnu fremdeles være dem undt og tilladt ...."

*) Dette Svanes Forslag er utrykt, men er mig i Udtog velvillig meddeelt af Hr. Prof. Dr. Engelstoft.

dermed bortfaldt altsaa Patronatsretten overalt, hvor den var omtvistet, og det har neppe været faa Steder. Tilsvarende hertil hedder det i Geistlighedens Privilegier § 3: *Jus Patronatus* til nogen Kirke skal efter denne Dag Ingen tilstedes uden dem, som Kongen dertil naadigst priviligeret haver eller i Fremtiden priviligerendes vorder.“ Dermed fik Retten en anden Grund at støtte sig til, nemlig et kongeligt Privilegium og ikke nogen twivlsom historisk Undersøgelse, som tidligere var nok til at begrunde et Krav. Iøvrigt maa det her ogsaa foreløbig bemærkes, at Kapitlernes Patronatsret, der tidligere blev udøvet af den, der var forlenet med et Præbende, herefter maatte bortfalde, da disse ingensinde erholdt noget saadant Privilegium. — Den samme Stræben efter at indskrænke Adelens Overgreb finde vi ogsaa i § 1: „hvad Kongen herefter hos Geistligheden vil have udrettet, skal ved Bisperne og ikke ved Leensmændene eller deres Fuldmægtige forrettes“ — en Bestemmelse, der altsaa atter hævdede Bispemyndigheden, og satte en Grændse for de adelige Leensmænds Indblanding i geistlige Sager; i nær Sammenhæng hermed staaer § 12, der bestemmer, at Provsten og to af Herredets Præster skal forestaae Stiftet efter en afdød Præst, hvormed altsaa de Geistliges Sterboer unddroges Leensmændenes Fogeder; endvidere § 2, der bestemmer, at der for Fremtiden skal svares fuld Tiende af Bondergaarde, der nedbrydes og lægges ind under adelige Sædegaarde, medens det lades uafgjort, om denne Bestemmelse skal have tilbagevirkende Kraft. Fremdeles kunne vi hertil regne § 9, forsaavidt den vil forebygge al Vilkaarlighed i Behandlingen af Kirkernes Eiendomme. Den byder nemlig, at „Kirkerne skulle herefter selv nyde deres Anpart Tiende, og naar den vorder ledig, skal den bortfæstes til den, som meest vil give, dog saaledes at Sognemændene vorde nærmest til den, om

de vilde give saa meget som nogen anden". Derhos blev Tilsynet med dette Gods, skiøndt det ikke nævnes i Privilegierne, ganske unddraget Leensmændene, og, saaledes som Svane i sin Plan havde foreslaaet, bleve for hvert Stift Stiftsskrivere beskikkede; men naar Svane endvidere foreslog, at disse skulde aflægge Regnskab for Consistorial-Collegiet, da blev dette forandret saaledes, at en vis Johannes Plum blev udnævnt til Commissarius over Kirkerne i Danmark, til hvem Stiftsskriverne skulde afgive deres Indberetning. Hvorvidt denne Forandring virkelig bidrog til at bringe Orden i det gamle Virvar, vil der senere blive Leilighed til at omtale; her bemærkes det kun som en yderligere Indskrænkning i Leensmændenes Myndighed.

Foruden de nævnte indeholdt Privilegierne adskillige andre Bestemmelser, der senere leilighedsviis ville blive omtalte, og som alle sigtede til at fremme Standens Interesse. Derfor, dengang dette Rescript først blev bekiendtgiort paa Landemodet i Roskilde, indledede Erkebispen disse Standens Privilegier med et kort Foredrag, hvori han formanede til at vise sin Tak i Lydighed mod den naadige Arvekonge. Efterat have forelæst dem, indsvøbte han dem i rødt Taft, bandt et hvidt Baand om og sagde: „dette Baand bandt Hendes dronningelige Majestæt selv om disse Privilegier med det Ord, at det skulde være Samdrægtigheds og Enigheds Baand."*) Vel havde de forsamlede Provster vistnok i det Hele al Grund til at være tilfredse saavel med Kongens Naade som med Svanes Iver for at benytte den til Standens Fordeel, men dog yttrede der sig en eller anden lille Betænkelighed. Saaledes meente man, det vilde være vanskeligt uden Fogedens Hiælp at forestaae Skiftet i Præsternes Stervboer; men Svane var ikke

*) Zwergius, Sjæll. Clerefie S. 273.

vant til at høre Modsigelser, hvorfor han fortrædelig udbrød, at dette Privilegium skulde blive saasnart kasseret som det var erhvervet, og Forsamlingen havde Møie med atter at stille ham tilfreds.*)

Et andet Punkt i Privilegierne blev for Øieblikket slet ikke videre omtalt, skjøndt det senere vakte megen Misfornøielse, da det i Virkeligheden blev en fuldkommen vilkaarlig Skattebyrde, der dermed paalagdes Præstestanden, om det end havde Form af et Privilegium. § 4 lyder nemlig saaledes: „Af synderlig Naade bevilges og tillades hermed, at enhver Præst maa tilforhandle sig sin Præstegaards-Bygning, ... og skal hans Successor i Kaldet betale hans Arvinger samme Bygning og dens Forbedringer efter Vurdering." Naar denne Bevilling og Tilladelse nævnes som et Privilegium, da forudsætter dette, at Præstegaardenes Vedligeholdelse og Istandsættelse tidligere havde voldet Beboerne mange Bryderier, rimeligviis fordi Tilsynet havde paaligget dem, der vare Geistlighedens beskikkede Værger, nemlig Leensmænd og Herremænd; men i Virkeligheden blev det et besværligt Paalæg, da Kongen senere efter Erkebispens Raad forklarede Bevillingen saaledes, at alle Landets Præster eengang for alle skulde betale 100 Daler for deres Gaarde mod at erholde Erstatning af deres Eftermænd. Grunden hertil var denne, at Kongen under Krigen havde brugt 50000 Rdl. af de Fattiges Midler i Kjøbenhavn, som han ikke saae nogen Udvei til at betale; men Erkebispen, der gjerne for enhver Priis vilde sætte sig fast i Kongens Gunst, gav ham da det Raad, at benytte Privilegiet paa den omtalte Maade, hvilket ogsaa blev taget til Følge.**) Ved et aabent Brev af 18 Marts 1662 blev nemlig den indkomne

*) Sjæll. Synodal-Forhandlinger. Hndskt Kg. Bibl. Kall'ske Sml. 4. 489

**) Zwergius, Sjæll. Cleresie S. 281.

Sum overladt til Kjøbenhavns Fattigvæsen, „paa det at al Tryglери for Dørene paany kan blive afskaffet, fattige Skolebørn igjen med nødtørftig Underholdning kan blive forsynet, Spindeværket igjen optages, og andre tjenlige Manufacturer igjen oprettes.“ For at opkræve disse Penge reiste Affendinge af Fattigdirektionen omkring i Landet og lode ved Stiftsskriverne alle Præstegaarde taxere for en vis Sum, som Præsterne enten strax maatte betale, eller indtil videre svare Renter af.*) Det varede dog henved halvhundrede Aar, førend denne Sag blev bragt i Rigtighed, og det skete ikke uden gjentagne kongelige Befalinger og idelige Klager fra Præsternes Side, som dog altid bleve afviste.

En anden Vilkaarlighed, Præstestanden til samme Tid havde maattet erfare, medførte vel ikke noget Pengetab, men var dog af den Art, at den ligesom var beregnet paa at sætte Standens ubetingede Hengivenhed for det suveræne Arvehuus paa Prøve. Ved et Kongebrev af 24 April 1661 blev det nemlig paalagt Præsterne hver i sit Sogn at forestaae Opkrævningen af Consumtions-Afgiften, der var bleven vedtaget paa Rigsdagen. Vel var det kun foreløbig og med Tiden skulde Sagen ordnes paa en anden Maade, men dermed var dog en Vei betraadt, som senere kun altfor meget er fulgt, at bruge Præsterne i reent verdslige Sager, hvilket tidligere aldrig havde været Tilfældet. „Eftersom vi ikke paatvivler, — skriver Kongen til Erkebispen i det nævnte Brev**) — at de udi den geistlige Stand sig deres Embeds Pligt og Skyldighed

*) Jfr. Hndskt paa Kg. Bibl. Kall'ske Sml. 4. 489. Synodal Forhandlinger i dette Aar.

**) Zwergius, Sjæll. Clerefie S. 274—79. Her tales kun om Sjællands Stift; men af Hyberts, Aktstykker til Aarhuus II S. 154. seer man, at det ogsaa gjaldt Aarhuus og Ribe, og følgelig uden tvivl hele Riget.

jo stedse erindrer, saa vi os paa deres Troskab desbedre kan forsikkre .... saa bede vi Eder og naadigst ville, at I Præsterne udi Sjællands Stift, som boer udi de Sogne, hvor Vand-Vind- og Heste-Møller findes, dertil disponerer, at de paa nogen kort Tid Consumtionens Forvaltning samt Græsgangs-Penges Oppebørsel enhver udi sine Sogne sig paatager." Erkebispen opmuntrede paa det kraftigste sit Stifts Præster til Lydighed mod den kongelige Anordning, og ledsagede den med en Formaningsskrivelse; "Hs. Majestæt tvivlede ikke paa, at de jo villig vilde paatage sig denne lille Byrde, skjøndt den var noget fremmed for deres Kald, deels for derved yderligere at forbinde sig den høie Øvrighed, deels for at stoppe Munden paa dem, der ere Standen mindre gunstige, ved et saadant Mønster paa Lydighed." Dette skulde kun gjælde til en Tid, og efterhaanden blev denne Skatte-Opkrævning ordnet paa en anden Maade, saa at det eneste, der i lang Tid blev tilbage deraf, var de Mandtalslister, som Præsterne skulde indgive to Gange om Aaret, saalænge Folke- og Familieskatten endnu blev ydet.

I alt hvad der hidtil har været omtalt som Gjenstand for Forhandling efter Enevoldsmagtens Indførelse, er der intet, der tyder paa, at en Forandring i den statskirkelige Styrelse var paatænkt. Det var den geistlige Stands Interesser og nærmest dens materielle Interesser, der var Gjenstand for Regjeringens Opmærksomhed, og selv naar man gik videre, naar der ved Reskr. af 15 Juli 1661 anordnedes en Revision af den hele ældre kirkelige Lovgivning, Recessen, Ordinantsen og de 21 Riber Artikler, da skete dette for at forandre hvad der i den kirkelige som i den borgerlige Lovgivning kunde findes stridende mod Kongens Suverænitet og Arverettighed, altsaa for at fremme det kongelige Arvehuus's Interesse og ikke fra noget kirkeligt Synspunkt. Erkebiskoppens Forslag

om Oprettelsen af et Consistorial-Collegium synes ganske at være blevet lagt til Side, da han selv ved Reskr. 13 Nov. s. A. fik Sæde i den Commission, som skulde give Betænkning om Cancelliets Istandsættelse, og skjøndt der hengik nogle Aar forend dette Collegium ret blev sat istand, saa skete det dog, dengang Peter Schumacher fik Sæde i det, og erholdt da som tidligere alle Kirke- og Skolesager. Naar desuagtet Svane vedblev at føre Titel af Præsident i Consistoriet, saa blev det i Virkeligheden kun ligesom hans Navn af Erkebiskop en tom Titel, eller tydede paa at han var Præsident i Universitets-Consistoriet, som dog aldrig var og heller ikke blev noget Regjerings-Collegium. Skjøndt saaledes Geistligheden ikke opnaaede sit Ønske om et særskilt kirkeligt Collegium, saa viste Arvekongen sig dog beredvillig til at høre dens Stemme ved kirkelige Sagers Afgjørelse, hvorfor han i det nysnævnte Brev forlangte at høre de meest erfarne Provsters Mening i hvert Stift angaaende Revisionen af Lovgivningen. Naar det derfor ofte er sagt, at de ældre Bispemøder som en Art National-Concilier forsvinde under Enevoldskongerne, saa beroer dette væsentlig paa en Miskjendelse af disse ældre Bispemøders Charakteer, og den hele Forskjel bliver derfor kun den, at Enevoldskongerne mindre holdt sig til Bisperne, der ligesom udgjorde det geistlige Aristokrati, men enten som i dette Tilfælde ogsaa vilde høre den ringere Geistlighed, eller efter eget Godtbefindende forlangte de Mænds Betænkning i den geistlige Stand, som Kongen havde meest Tillid til uden at spørge om hvad Embede de beklædte. De fra alle Rigets Stifter indkrævede Betænkninger skulde afgives til Erkebispen, og det er et af de faa Træk, der synes at tyde paa, at der var tiltænkt Erkebispen en overordnet Stilling over hele den danske Clerus, men som alle bleve uden Betydning, da Op-

givelsen af Consistorial-Collegiet ogsaa var en Opgivelse af den erkebispelige Myndighed.

At disse Betænkninger virkelig ere indkomne fra Rigets forskjellige Stifter, er en rimelig Formodning, men besynderligt nok er det, at ikkun een af dem endnu forefindes, nemlig den, der indsendtes fra Ribe Stift, fra Bisp Peder Kragelund og otte Provster.*) Det er derfor til denne man maa holde sig, for at lære Geistlighedens Ønsker og Forhaabninger at kjende. At man skulde attraa nogen Formildelse i den statskirkelige Tvang, var ikke at vente, tvertimod gjentages her Geistlighedens tidligere i Valgbrevet udtalte Begjæring, at det strænge Forbud mod Papister, Jesuiter og Munke maatte udstrækkes til alle Dissenterende, saa at Ingen taaltes, der afveg fra den augsborgske Bekjendelse. Iøvrigt holder Betænkningen sig til, saaledes som den kongelige Ordre lød, at gjennemgaae de enkelte Punkter i Recessen og Ordinantsen. Til Recessen 1—1—20 bemærkes der: „hvorledes der for Fremtiden skal forholdes med Udvælgelsen til Præste-Embedet, henstilles til Kgl. M., hvem dette Regale tilkommer. Skal Valg endnu finde Sted, saa beder man, at det maa blive paalagt de syv Valgmænd i hver Menighed at overlægge Sagen alvorligere end hidtil med Provsten, eftersom de næsten alene raadføre sig med Enken, og spørge, om hun vil være tilfreds med Candidaten, hvilket medfører paa mange Steder Uorden.“ Angaaende Ordinantsens Bestemmelser for Provstevalget bedes der, at „Bispen maatte have noget at sige derved, samt at de vælgende Præster bleve tilholdte, ikke blot at tage Hensyn til Alderen men ogsaa til Dueligheden.“ Endelig henstilles det til Hs. Majestæt om Bispevalget fremdeles skal vedblive.

*) Fuldstændig findes den i Hndskt paa Kg. Bibl. Ny Kgl. Sml. 4. 1147. Kall'ske Sml. 4. 475. I Udtog hos Pont. Ann IV. S. 470—74.

Fremdeles begjæres der, at Forbudet mod Adelens Huus-Præster paa ny maatte indskjærpes, at der maatte paalægges dem en vis aarlig Afgift til Vederlag for Tienden osv. Til Slutning var der til Betænkningen føiet nogle Forespørgsler, mellem hvilke ogsaa denne: om en Præst, naar en Verdslig vilde sagsøge ham for Gjæld, ikke skulde sagsøges for Provste- og Bisperetten, for at Clerus ikke skulde drages ind under de verdslige Domstole; hvormed der altsaa tilsigtedes en Udvidelse af de geistlige Domstoles Bemyndigelse, og dermed af den geistlige Stands Ukrænkelighed, men denne Forespørgsel er i den senere Lovgivning besvaret benægtende.

Enkelte af de Begjæringer, der her fremsattes vare tildeels allerede opfyldte ved Privilegierne. Naar en Præst af Uagtsomhed uddeelte Vinen førend Brødet i Nadveren, da var Fortabelse af Embedet efter den ældre Lovgivning hans Straf (Rec. 1—1—27); men denne Straf ønskede den Riber Geistlighed formildet til en Pengebøde, hvilket allerede var tilsagt i Privilegierne, hvor det hedder § 6: „Eftersom Præsterne i Recessen, endskjøndt Forseelsen er heelt ringe, trues med haarde Straffe, da ville vi efter Circumstantiernes Beskaffenhed og enhvers forrige Levnet og Skikkelighed mitigere og forlindre." Ligeledes naar fattige Præsteenkers Understøttelse anbefaledes Kongens Omsorg, da bestemmer Privilegiernes § 7, at alle Bøder, som Præster idømtes, skulde tilfalde Enkerne. For Sjællands Stift blev der gjort noget mere, da der en Enkekasse blev oprettet, hvortil Kongen skjænkede 1500 Rdl. som han havde lovet under Beleiringen, og Erkebispen desuden 500 Rdl. Den erholdt sin Fundats d. 24 Sept. 1662, saaledes at de Enker skulde nyde 20 slette Daler aarlig, hvis Mænd havde indbetalt 50 sl. Daler i Kassen. Denne Foranstaltning efterlignedes ogsaa i de andre Stifter, men dog kun i mindre Foreninger og først under Frederik IV erholdt

hvert Stift sin egen kongelig funderede Enkekasse. Det var at vente, at Hensynet til Enkens Forsørgelse, der hidtil næsten havde været det afgjørende ved et Præstekalds Besættelse, nu maatte tabe sin Betydning, men dog varede det længe inden dette skete. I selve Fundatsen fra 1662 hedder det § 14: „Dersom nogen Enke efter sin salige Husbondes dødelige Afgang for vigtige Aarsagers Skyld ikke skulde forblive i Kaldet" .... hvilket viser, at man endnu holdt paa den sædvanlige Praxis som det normale, hvorfra der kun „for vigtige Aarsagers Skyld" kunde skee Afvigelser.

Hvad der fremfor alt laae Præsterne paa Hjerte, eller hvad der idetmindste ved enhver given Leilighed laae dem paa Tungen, var den Begjæring, at Uniformiteten i kirkelig Henseende strængt maatte overholdes, og ingen fremmede Religionspartier tilstedes Adgang til Riget. Muligviis kan ogsaa Kongens personlige Tilbøielighed have forøget Frygten i den Henseende. Hans bekjendte Interesse for den Tids Videnskabelighed samlede endeel literære Lykkeriddere ved hans Hof, hvoraf enkelte forstode til en Tid ganske at vinde hans Gunst. Den mærkeligste mellem disse var en polsk Adelsmand Stanislaus Lubienitsky, en af Socinianernes bekjendteste Præster, der maatte forlade sit Fædreland, da Freden til Oliva udelukkede Unitarierne fra den almindelige Religionsfrihed i Polen. Han ankom til Kjøbenhavn i Nov. 1660, og den udbredte Forbindelse, hvori han stod med alle den Tids lærde Mænd, vakte først Kongens Opmærksomhed for ham. Han erholdt en lille Ansættelse ved Hoffet, og Kongen underholdt sig ofte med ham angaaende theologiske Materier; da han nu dertil søgte at udbrede sine Meninger mellem Folk i Byen, begyndte Theologer og Præster at blive ængstelige ved dette Forhold. Kongen lod foranstalte en Disputation angaaende de socinianske Lærdomme mellem ham og sin Hofpræst Erik Grawe,

der fik den tydske Præst ved Petri Kirke, Daniel Pfeiff, til sin Medhjælper. Samtalen kom især til at dreie sig om Christi Guddom, som Socinianerne benægtede, og for at godtgjøre den, beraabte Grawe sig paa Ordspr. 30, 4: Hvad er hans Navn? og hvad er hans Søns Navn? Lubienitsky svarede hertil, at Stedet var meget usikkert, og at det derfor var udeladt i den sidste danske Bibel. Nu blev der efterseet, og det forholdt sig rigtigt, at Ordene ikke fandtes der; Kongen forhørte sig nærmere om Sagen, og det viste sig da, at Svane, som havde besørget den sidste Udgave fra 1647, af Skjødesløshed havde glemt disse Ord, hvorover Kongen blev meget fortrydelig. Længe kunde imidlertid Lubienitsky ikke holde sig i Byen, hans Begjæring om fri Religionsøvelse for sine Troesfæller mødte altfor mange Hindringer, og skjøndt Kongen altid viste ham særdeles Opmærksomhed, maatte han dog atter reise med uforrettet Sag. Han gik til Frederiksstad, hvor Øvrigheden tog med Velvillie imod ham og gjerne vilde indrømme ham og hans Venner Ophold i Byen; men saasnart den holsteen-gottorpske Hertug fik det at vide, befalede han øieblikkelig, tilskyndet af sin Hofpræst Superintendent Johan Reinboth, at alle Socinianer ufortøvet skulde rømme hans Lande. *)

Saalænge den Grundsætning kun blev opretholdt, at alle dissenterende Partier holdtes udenfor Rigets Grændser, var Geistligheden i det Hele vist tilfreds med den indtraadte Regjeringsforandring. Standen havde allerede opnaaet flere af sine Ønsker, og den havde Haab om altid at kunne erholde mere, naar Regjeringen fortsatte den Bane, den nu var slaaet ind paa. Rigtignok blev selv en af Kongens Hofpræster Ma-

*) Pont. Ann. IV. S. 482—86. Bayles Wörterbuch von Joh. Christ. Gottsched III. S. 197—200.

thias Foss beskyldt for at have behandlet Statssager paa Prædikestolen, hvormed der udentvivl maa være meent, at han havde yttret Utilfredshed med Enevoldsmagten; men denne Beskyldning viste sig fuldkommen ugrundet. Foss afgav skriftlig den ydmygeligste Erklæring, hvori han forsikkrede: „Jeg skulde holde mig for Jordens uværdigste Byrde, om jeg vidste nogen Undersaat i Rigerne at drage et underdanigere og bedre Hjerte mod Eders kgl. Majestæt og det kgl. Arvehuus's Velstand end jeg drager; Gud er mit Vidne, jeg lyver ikke“ — dermed faldt Sagen hen, og han forblev uanfægtet i Kongens Naade*). — Større Opmærksomhed kunde det synes at fortjene, naar Corfitz Ulfeld i sin Landflygtighed forsikkrede, at navnlig den hele geistlige Stand deelte hans Uvillie mod Arveregjeringen og Enevoldsmagten. Denne Beskyldning fremkaldte tvende Erklæringer, fra Universitetets Professorer og fra Sjællands Stifts Præster, hvori de paany forsikkrede om deres uskrømtede og ubetingede Hengivenhed for Kongens Huus, og mindede tillige om Ulfelds gamle Had til de theologiske Professorer og den geistlige Stand, for at gjøre det sandsynligt, at han af den Grund var fremkommen med hine Beskyldninger.**) Rigtignok var det Svane, hvis Mening i den Henseende er vel bekjendt, der fik disse Erklæringer istand, og hans Navn staaer øverst paa dem begge; men heller ikke i Historien kan man tillægge Ulfelds Ord nogen Vægt, da han dengang var i en saadan Stilling, at han ved lignende Beskyldninger maatte see at tildække sin egen Brøde, og derfor ikke kan gjælde for noget uhildet Vidne.

Havde Sjællands Biskop været den virksomste Befordrer af Kongens Enevoldsmagt, saa var det den ældste theologiske

*) Pont. Ann. IV. S. 491—93.
**) Pont. Ann. IV. S. 497—504.

Professor, der leverede det første videnskabelige Forsvar for denne Regjeringsform. Johan Vandals udførlige og lærde Værk *Juris Regii ἀνυπευθύνου et solutissimi Libri VI*, hvoraf den første Bog udkom 1663 og som sluttedes ni Aar derefter 1672, fortjener en ganske særlig Opmærksomhed, ikke blot som Beviis paa dets Forfatters omfattende Lærdom, men som Vidnesbyrd om Tidens politiske og statskirkelige Betragtningsmaade. Efterat han nemlig først har hævdet Kongemagten som en guddommelig Naadegave, der ikke beroer paa Folkets Valg men paa Salvelsen, og godtgjort dette ved Citater saavel af den hellige Skrift som af hedenske Statsmænd og Digtere, gaaer han over til som den første af Majestætens Rettigheder at udvikle hans kirkelige Myndighed. (*Inter jura majestatis primum est, quod circa religionem et sacra versatur Libr. IV. Cap. II*). Han opfatter altsaa denne som en Majestæteret; Kongen har som Konge Ret til at udøve denne Myndighed; men paa den anden Side indskrænker han den til en Styrelse af Kirkens ydre Anliggender og til en Forvaltning af Kirkens Eiendomme, idet han støtter sig til Keiser Constantins bekjendte Udsagn. Den indre aandelige Myndighed udøves af Præstestanden, og med Hensyn hertil paaligger det Kongen at sammenkalde Synoder af geistlige Mænd, naar fornødent gjøres, føre Forsædet paa disse, samt bekræfte og haandhæve deres Bestemmelser. Grundtanken er altsaa her væsentlig den samme som i Brochmands System, ja som i hele den protestantiske Kirkeret; men Virkeligheden svarede aldrig ganske til Systemet, da Synoderne aldrig besad og heller ikke kom til at besidde den Myndighed, man theoretisk tillagde dem. Vigtigere er det med Hensyn til de praktiske Følger, naar Vandal hævder Kaldsret til alle geistlige Embeder som Majestætens Ret, hvis Udøvelse vel kan overdrages til Andre, men Kongen staaer

dog til Ansvar for Maaden, hvorpaa den udøves, og maa altsaa have Tilsyn dermed. Dermed vilde han dog ikke benægte Menighedens Ret til at have en Stemme med ved Valget, men man seer ikke ret, hvorledes han tænker sig dette Forhold nøiere bestemt, da han fortrinsviis dvæler ved at godtgjøre Landsherrens Rettigheder i Modsætning til de papistiske Paastande. — Fremdeles hører det til Kongens kirkelige Myndighed at bestyre Kirkegodset, men med Hensyn hertil, lægger Vandal megen Vægt paa, at han ved Anvendelsen af Kirkernes Indkomster og Capitlernes Godser er bunden til den oprindelige Bestemmelse saaledes at det anvendes til gudeligt Brug. Derfor omtaler han med megen Berømmelse et Kongebrev fra Frederik II's Tid, der udtrykkelig giver Tilsagn om Kirkegodsets Ukrænkelighed til evige Tider, uden at omtale hvorledes dette Løfte senere var overholdt. Det er den geistlige Stands Fordring og Krav, Vandal dermed udtaler, maaskee i det Haab under Enevoldskongen at forskaffe denne Fordring den faktiske Anerkjendelse, hvilket som tidligere bemærket ogsaa tildeels var opnaaet, forsaavidt Kirkernes Tiende og Indkomster havde faaet en særegen Administration. — Hvad der giver den kirkeretlige Deel i Vandals Værk (*Lib. IV. Cap.* 2—6) forøget Interesse, er det, at han leilighedsviis oplyser adskillige Punkter i de ældre kirkelige Tilstande ogsaa fra Pavedømmets Tider, hvis praktiske Anvendelighed for Datiden Geistligheden paastod, da Ordinantsen jo tilsikkrede Præsterne de Rettigheder, de havde havt i Bispernes Tid.

Det første Grundlag for Ordningen af Rigets fremtidige Forfatning blev givet i Kongeloven, underskreven den 14 Nov. 1665, men først senere offentliggjort, og mellem dens faa Bestemmelser indtager den om Religionens Haandhævelse den første Plads, omtrent paa samme Maade som tidligere i

Haandfæstningerne, men i endnu stærkere Udtryk. Den første § lyder nemlig saaledes: „Den bedste Begyndelse til alting er at begynde med Gud. Det første derfor, som vi for alting ville udi denne Kongelov alvorligen have befalet, er: at vore Efterkommere, Børn og Børnebørn i tusinde Led paa Fædrene og Mødrene, Enevolds-Arve-Konger over Danmark og Norge, ære, tjene og dyrke den ene rette og sande Gud paa den Maade og Maneer, som han sig i det hellige og salige Ord aabenbaret haver, og vores christelige Tro og Bekjendelse klarligen derom formelder efter den Form og Maade, som den reent og uforfalsket er bleven foresat og fremstillet i den augsb. Conf. Aar 1530, og ved samme rene og uforfalskede Tro holde Landsens Indbyggere, og den vældelig haandhæve og beskjærme i disse Lande og Riger mod alle Kjættere, Sværmere og Gudsbespottere". Endvidere bestemmer Kongeloven i § 6 Kongens kirkelige Myndighed paa følgende Maade: „Skal og Kongen ene have høieste Magt over al Cleresiet fra den Høieste til den Laveste; at beskikke og anordne al Kirke- og Gudstjeneste; Møder, Sammenkomster og Forsamlinger om Religions Sager, naar han det raadelig eragter, byde og forbyde; og i Almindelighed, kortelig at sige, skal Kongen ene have Magt at bruge alle Regalier og *jura majestatis* hvad Navn de og have kunne". Her er altsaa ikke udtrykkeligt sagt noget om Kongens Ret til at beskikke geistlige Embedsmænd, medmindre man vil indbefatte den under de *jura majestatis*, hvormed §'en „kortelig at sige" slutter. Vel hedder det tidligere § 4: „Skal og Kongen ene have Magt og Myndighed at isætte og afsætte alle Betjente, høie og lave"; men dermed kan neppe være tænkt paa Geistligheden, deels fordi denne senere særskilt bliver nævnet, deels fordi §'en slutter med: „at alle Embeder og Bestillinger, i hvad Myndighed de end have i Kongens Enevoldsmagt, saa-

som af en Kilde, have deres første Oprindelse". Dette vilde man nemlig neppe sige om Præsteembedet, da man ogsaa dengang erkjendte, at dette havde sin første Oprindelse ikke i Kongens Enevoldsmagt men i en guddommelig Indstiftelse.

Uagtet der saaledes i Loven intet var fastsat derom, saa var dog det alligevel den mærkeligste Forandring i de kirkelige Forhold, der foregik ved Enevoldsmagten, at en kongelig Beskikkelse lidt efter lidt fortrængte Menighedernes Valgret. Ved Besættelsen af Bispe-Embeder havde Kongerne allerede tidligere, især i Sjællands Stift, paa egen Haand undladt det i Ordinantsen anordnede Valg, saa at det ikke kunde være paafaldende, om det nu under Enevoldskongerne faldt ganske bort, hvilket udentvivl ogsaa strax skete. En anden Udvidelse af den kongelige Beskikkelse er i det Foregaaende omtalt, nemlig ved Indskrænkning af Patronatsretten; hvor mange Sogne, der paa denne Maade unddroges de adelige Herremænds Patronat, findes intetsteds angivet, men udentvivl har Tallet paa dem været større, der tidligere havde henhørt under Domcapitlernes Præbender. Af en nøiagtig Fortegnelse fra denne Tid over Roskilde-Capitels Prælaturer, Canonikater og Vikariater seer man, at Capitlet havde havt Kaldsret til sytten Kirker i Sjælland, mellem hvilke endog flere Kjøbstedkirker; saaledes kaldte Domprovsten til St. Mikkels Kirke i Slagelse, en af Canniferne til Holbek og Meerløse*). Derimod beholdt Universitetet Kaldsret til sine Sogne, omtrent 10 i Tallet, uden at man veed nøiere at angive, naar det erholdt Fornyelse paa dette sit Privilegium. Overhovedet maatte den Grundsætning, der var udtalt med Hensyn til Patronatet, at dette kun skulde gjælde som kongeligt Privile-

*) Suhm, Samlinger til Danmarkshistorie I. Hefte 3. S. 106 – 35.

gium, ogsaa kunne anvendes i langt videre Udstrækning, saaledes at Kaldsretten overalt blev et kongeligt Regale. Man seer ogsaa af den Riber Geistligheds Betænkning, at dette var den almindelige Mening, men desuagtet skeete det ikke paa eengang, og Menighederne vedbleve endnu skjøndt under mange Indskrænkninger at udøve deres Valgret. Een Maade at indskrænke den paa, var, naar Kongen udnævnte tre til et ledigt Kald og overlod da Menigheden paa sædvanlig Viis at vælge mellem disse trende*); en anden, naar han meddeelte dem, han ønskede befordrede, Exspectansebreve enten almindelige eller specielle, lydende paa et bestemt Kald. Denne Form blev efterhaanden den almindelige, og det var en Selvfølge, at naar Nogen meldte sig i rette Tid forsynet med et saadant Brev til et ledigt Embede, saa fandt der slet ingen Valg Sted. Der var saaledes i disse Aar ingen fast Form for geistlige Embeders Besættelse, og man seer af Reskr. af 25 Jan. 1666, at Capitlerne endnu af og til som tidligere udøvede Kaldsret. Men dette blev bestemt forbudt ved det nævnte Reskript: „Ingen, som med geistligt Gods er benaadet enten *pro persona* eller *pro officio*, ei heller *tutores* for Domkirkerne maa tilegne sig *jus patronatus* saalidt som Birkerettighed, men begge Rettigheder forbeholdes Kongen“.

Disse gamle geistlige Stiftelser nærmede sig saaledes mere og mere deres fuldkomne Opløsning, endskjøndt det er vanskeligt nok nøie at forfølge Sporene i denne Proces. Kaldsretten havde de mistet og tillige Tilsynet med Kirkens Regnskaber, som tidligere synes at have udgjort en væsentlig

---

*) I Sjæll. Tegnelser for disse Aar mellem 1660—70 (Justitsministeriets Archiv) findes mange Exempler herpaa; saaledes et Brev fra 22 Mai 1663 angaaende Sorø.

Deel af deres Forretninger. Man seer saaledes af den Riber Geistligheds ofte omtalte Betænkning, at de fire Prælater i det derværende Capitel havde Tilsynet med næsten alle Kirker i Stiftet, deres Tiender og Jorde, og at det kun var ganske enkelte, der havde henhørt under den kongelige Leensmand paa Koldinghuus. Men efterat der var ansat Stiftsskrivere i hvert Stift og en Commissarius for Kirkerne i hele Riget, mistede Capitlernes Prælater, de saakaldte Regnskabsprovster, al Andeel deri, om de endog en Tid beholdt deres Indtægter af Kirkerne*). Den samme Betænkning havde ogsaa yttret det Ønske: at „ledige Præbender herefter ikke maatte tillægges andre end velmeriterede Kirke- og Skolebetjente i deres høie Alderdom, ligesom ogsaa disse Stiftelser fra Begyndelsen af kun vare bestemte for denne Stand“; hvilket Ønske Vandal i sit lærde Værk søgte at vise var et retmæssigt Krav. Men dette Krav var nu temmelig forældet, da lige siden Reformationen de meest indbringende Præbender vare forlenede til Adelsmænd som en personlig Gunstbeviisning. Vel skete der i denne Henseende en Forandring men ikke efter Geistlighedens Ønske, idet disse Præbender efterhaanden som de bleve ledige, bleve inddragne under Kronen og anvendte til andre Statsøiemed, for saaledes at hjælpe paa Regjeringens bestandige Pengetrang. Derved kom Capitlerne i Virkeligheden kun til at bestaae af de Embedsmænd, der *pro officio* vare dets Medlemmer, fordi et eller flere Canonikater vare lagte til deres Lønning; det var Tilfældet med Stiftets Biskop, og Provst, den theologiske Lector eller Professor, Skolens Rector, samt en eller flere af Byens Sognepræster; og det var derfor disse Mænd, der udøvede Capitlernes Funktioner, at dømme i Ægteskabssager, og at eftersee Domkirkens Regnskaber. Som

*) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech. S. 317.

eet Skridt videre til disse Corporationers Opløsning i deres gamle Form, fortjener det at bemærkes, at, ved Reskr. af 3 April 1667, „alle Residentserne, ligesom de vacerer, Penge og Jordskyld hos Capitlerne, forsaavidt de ikke ere perpetuerede til Præsters, Hospitalers, Skolers, Kirkers eller anden nødvendig Brug, blive forundte den forrige Generalfiskal Søren Kornerup.“ Det angives ikke nærmere, hvad Hensigten var med denne besynderlige Gave af en Mængde gamle forfaldne Huse, spredte omkring i alle Landets Stiftsstæder; men saameget fremgaaer deraf, at Regjeringen slet ikke ønskede andre „residerende„ Kanniker end dem, der paa anden Maade vare forsynede med Embedsboliger.

De ødelæggende Krigsaar, da Landet var i Fjendevold, havde bragt megen Forvirring saavel i offentlige Stiftelser som i Privates Indkomster, og der indkom hyppig Begjæringer om Erstatning for lidte Tab. Bispoppen i Ribe ansøgte af den Grund om at erholde Cathedraticum eller en aarlig Afgift af alle Stiftets Kirker*), og det synes som om denne Indtægt for Bispestolene fra den Tid af blev almindelig. Ogsaa Skolerne havde lidt meget og navnlig lede de af Christian IV stiftede nye Underviisningsanstalter et føleligt Knæk. Sorø Akademi havde saaledes under Krigen mistet alle sine Indtægter, og Hovmesteren Jørgen Rosenkrands havde i de Aar ganske maattet underholde det af sine egne Midler; desuagtet meente dog han, at det nok med Tiden vilde komme paa Fode og hjælpe sig uden fremmed Tilskud, men dets Opløsning var besluttet af mange forskjelligartede Grunde, mellem hvilke udentvivl ogsaa var den, at en saadan, alene for Adelige indrettet, Skole ikke kunde stemme med den i hine Aar her-

*) Pont. Ann. IV. S. 473.

skende Tænkemaade.*) Dertil kom, at Interessen for videnskabelig Dannelse var betydelig i Aftagende, saa at det ikke er at undre over, man andensteds kunde finde Brug for Akademiets Midler ligesom for Kapitlernes Præbender.

Det gavnligste Mindesmærke, som Kongens personlige Interesse for boglige Sysler har efterladt sig, og som i Grunden var det bedste man kunne vente af hiin Tids utrættelige Samlerflid, er Grundlæggelsen af Kjøbenhavns Bibliotheker. Kort førend Krigen (1656) havde Universitets-Bibliotheket faaet sit Lokale over den nybyggede Trinitatis Kirke, og om end dette ikke kan siges at være grundlagt i Frederik III's Tid, saa blev det dog først ved Jesper Brochmands Testamente saaledes forsynet med Bøger og Pengemidler, at det kunde vinde nogen Betydning. Efter Krigen anvendte Kongen megen Flid paa at forøge sit eget, det store kongelige Bibliothek, som tidligere kun var til Spot for udenlandske Lærde, der sagde at det ikke gjemte andet end Støv og Smuds, især medens den berømte Peder Schumacher kom til at forestaae dets Bestyrelse (1663—70). Betydelige Bogsamlinger af tvende lærde Adelsmænd, Rigshovmesteren Joachim Gersdorf, og den lærde Laurids Ulfeld til Harridslevgaard, samt af den juridiske Professor Peter Skavenius, bleve erhvervede, den første som en Gave, de tvende andre ved Kjøb, og dermed var der gjort en Begyndelse, som senere kunde fortsættes. Der blev heller intet sparet paa at forskaffe Bibliotheket et passende Lokale og man begyndte dengang paa Opførelsen af den rummelige, storartede Bygning, hvor det endnu bevares.**) Det smigrede Kongens literære Forfængelighed

*) Tauber, Sorø Akademies Forfatning 1623—65. S. 53. 56.

**) Werlauf, Efterretninger om det kongelige Bibliothek. S. 20 26.

at kunne fremvise sit Bibliothek for de udenlandske Lærde, der hyppig besøgte hans Hof, og selv tilbragte han der ofte flere Timer under Samtaler med sin lærde Bibliothkar; men ellers var Benyttelsen af de literære Skatte, det indeholdt, meget indskrænket, og blev kun tilstaaet enkelte Begunstigede.

Denne Kongens Interesse for at samle sjeldne Bøger og Haandskrifter har fornemmelig i een Henseende et ubetinget Krav paa Efterslægtens skjønsomme Erkjendtlighed; og det er ved den Opmærksomhed, han skjænkede den islandske Oldtidsliteratur, og ved den Iver, han viste for at berige sit Bibliothek med dens Skatte. Den navnkundige Læge Oluf Worm var mellem de første, der ved sine *Monumenta Danica* 1643 og andre historiske Undersøgelser godtgjorde, hvor nødvendigt det var at kjende den Literatur for at oplyse vor ældre Historie; og Kongen fulgte dette Vink. Den lærde Islænder, Brynjulf Svensen, Biskop i Skalholt, begyndte med, efter kongelig Bemyndigelse, at samle og opkjøbe gamle islandske Haandskrifter; senere blev Thormod Torfesen formelig bestikket til *antiqvarius Regius* med det Hverv at reise omkring i Landet „for at bekomme, enten for Betaling eller paa andre Maader hvis Antiqviteter, Rariteter og Curiositeter paa Island kunde opspørges, som han til Kongen igjen skulde levere." Dermed kom ikke blot Bibliotheket i Besiddelse af overordentlig vigtige Haandskrifter, men den literære Samlerflids Opmærksomhed var derved bleven henvendt paa disse Efterladenskaber fra den nordiske Fortid. Hvad Brynjulf Svendsen og Thormod Torfesen efter Frederik III's Tilskyndelse havde begyndt, fortsatte Arne Magnussen, og det er fornemmelig disse Mænd, vi har at takke for den Rigdom paa islandske Haandskrifter, vore Bibliotheker gjemme.*) Der blev ogsaa begyndt paa

*) Werlauf, Efterretninger om de kgl. Bibl. S. 28. 29.

at lade enkelte af disse udgaae paa Prent, men dog var det kun en svag Begyndelse, da Interessen for disse Bøger endnu kun var ringe. Den juridiske Professor Peter Resen, en Sønnesøn af Hans Poulsen Resen, var den, der af Interesse for Fædrelandets Historie først prøvede disse Forsøg; han udgav saaledes den saakaldte yngre Edda, Snorro's Edda, paa Islandsk, Latin og Dansk 1665, samt enkelte Sange af den ældre, Sæmund Frodes Edda: „*Philosophia antiqvissima, dicta* Voluspa“ 1665; *Ethica Odini, vocata* Havamaal“ 1665; hvilke Arbeider han senere fortsatte ved Udgivelsen af islandske Lovbøger. Imidlertid var der ikke mange paa den Tid, der som Peter Resen havde om ogsaa kun en svag Ahnelse om den Rigdom, hiin Literatur indeholdt; det var allerede store Ting, naar den lærde Samlerflid midt i det latinske Aarhundrede, ledet af en dunkel Drift, mere og mere opdyngede Haandskrifter, som den maatte overlade en kommende Tid at benytte.

Tidens egen Videnskabelighed har foruden Johan Vandals Værk om Kongemagten ikke synderlig at opvise. Universitetets dygtigste Orientalist Christian Nold, Professor i Theologien, havde det Uheld at tiltrække sig Kongens Unaade, der havde til Følge, at han blev afsat fra sit Embede. Han havde nemlig besørget en revideret Udgave af den i Skolerne brugelige Logik (*Logica recognita* 1666) og for at oplyse de deri fremsatte Regler havde han som Exempel paa probable Sætninger ɔ: saadanne, som af mange antages for sande uden dog at være utvivlsomme, anført dette: *eligi qvam nasci meliores principes* ɔ: Fyrster maa heller vælges end fødes; som Exempel paa Vrangslutninger ɔ: saadanne, hvor man af et enkelt tilfældigt Faktum danner en almindelig Regel, havde han anført dette: *Ehud occidit Eglonem Regem , ergo subditis licet tollere magistratum.*

Rold havde i længere Tid levet i Uenighed med sin Colleger fornemmelig Johan Vandal, og disse indgave til Kongen en skarp og bitter Bedømmelse af hans Bog. Man fandt iovrigt i denne ogsaa theologiske Vildfarelser, naar han som Exempel paa almindelig antagne Sandheder anførte, at Solen stod stille og Jorden bevægede sig, hvilket var lige imod den hellige Skrift, hvoraf man altsaa seer, at den copernikanske Verdensbetragtning dengang endnu ikke hertillands gjaldt for en almindelig antaget Sandhed. Paa Grund af disse Klagepunkter, som Rold forgjæves søgte at forsvare sig imod*), blev han pludselig uden Lov og Dom removeret fra sit Embede ved et kongeligt Brev af 5 Mai 1667, der tillige beskikkede Nordmanden Mauritz Køning til hans Eftermand. Ja Dagen efter udkom der endog i den Anledning en ny Indskjærpelse af den gamle Censur-Forordning, at Ingen maatte lade Bøger eller Tractater trykke, førend de i Universitetet af Decanus eller en anden Professor, hvis Fag Indholdet angik, vare reviderede og til Trykken approberede.**)

Den nysnævnte Mauritz Köning, der kom i Rolds Sted, havde som Tilhænger af den cartesianske Philosophie kort iforveien vakt megen Opsigt ved sine philosophiske Forelæsninger. Det glædede den lærde Konge, at han ogsaa paa sin Høiskole havde faaet en Repræsentant for hine Aars Mode-Philosophie, og overvældede derfor den unge Nordmand med sin kongelige Gunst. Neppe var han bleven theologisk Professor, før han Aaret efter af Kongen blev udnævnt til Doctor i Theologien samt til Biskop i Aalborg; men han nød ikke længe godt deraf, da han allerede døde 1672 ikkun 35 Aar***). Hans Skrifter ere for faa og for ubetydelige til at man af dem kan kjende

*) Pont. Ann IV. S. 515—36.

**) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 113. 14.

***) Pont. Ann. IV. S. 197.

det philosophiske Talent og den eiendommelige Retning, som han skyldte sin Forfremmelse. — Koning var den første, der af Kongen blev udnævnt til Doctor, eller blev, som det hed, ***Doctor bullatus****), men senere blev dette især i Christian V's Tid meget almindeligt, saa at det syntes som om man ogsaa paa de akademiske Værdigheder vilde anvende, hvad Kongeloven sagde om alle Embeder, „at alle i Kongens Enevoldsmagt saasom af en Kilde havde deres første Oprindelse.“

Med Hensyn til Besættelsen af geistlige Embeder da vedblev den Forvirring, som forhen er omtalt, og det kunde ikke være andet, saalænge Bisp og Leensmand i hvert Stift kunde afgjøre alting ved Besættelsen af et ledigt Kald, uden at den øverste Regjering erholdt den ringeste Kundskab derom. Men da Peder Schumacher 1667 kom ind i Cancelliet som Over-Kammer-Secretær, vidste han strax at bringe Orden i Sagerne, og derved at hæve saavel Collegiets som sin egen Myndighed. Om den tidligere Forvirring faaer man en tydelig Forestilling ved den Klage, der motiverede Reskr. af 1 Juni 1667, nemlig „at ofte naar nogen med Præstekald af Kongen er benaadet, forinden hans Ankomst dertil en Anden allerede i Kaldet er indsat, hvorfor da enten Kongens Brev maa tabe sin Respekt, eller den Anden med Bemod maa vige“. For at forebygge dette blev det i samme Reskript paalagt Bisperne, strax at indmelde det til Cancelliet, saasnart et Valg var foregaaet i et ledigt Kald, og opsætte Ordinationen, til der var kommen kongelig Resolution; samt at indmelde, naar Nogen var bleven befordret efter et kongeligt Expectancebrev, for at man kunde holde Control med, hvem der endnu havde Expectancen. Ligesaa nødvendig som en

*) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 117.

saadan Indmeldelse var, naar Regjeringen vilde befatte sig med at besætte Embederne, ligesaa vist er det, at Valgretten dermed faktisk blev ophævet. Naar nemlig Bisshoppen ikke maatte ordinere nogen af Menigheden valgt Candidat, førend Kongen havde givet sin Resolution, saa var det en Selvfølge, at han altid maatte vige for den, hvem Kongen havde givet Brev, og da nu disse Breve vare udgivne i en saadan Mængde, at der altid var Nogen, der meldte sig til et ledigt Kald, saa maatte naturligviis Valget tabe al Betydning. Dog var der endnu noget i selve disse Breves Form, der kunde afstedkomme Forvirring; nogle lode nemlig paa et bestemt Kald, andre vare almindelige, og maatte altsaa gjælde ved enhver indtrædende Vacance, men dette gav hyppig Leilighed til Sammenstød. Derfor blev det ved Restr. af 28 Octb. 1669 paalagt alle dem, der vare i Besiddelse af almindelige Exspectancebreve, at indsende dem til Cancelliet for at erholde dem ombyttede med specielle, og dermed havde Bestikkelsen af geistlige Embedsmænd erholdt den Form, som den i lang Tid beholdt. Det var altsaa gjennem Cancelliet alle slige Breve udfærdigedes, men der var den Forskjel fra en senere Tid, at de udfærdigedes før og ikke efter indtraadt Vacance, hvilket naturligviis aabnede Døren for mangfoldige Misbrug. Naar der da kort efter Kongens Død ved Restr. af 20 Mai 1670 bestemtes, at Præsterne herefter skulde indsende Embedseden i Cancelliet og ikke tage Collats af Amtmanden, da var det en ligefrem Følge af de tidligere Foranstaltninger, men tillige disses Afslutning, da Bestikkelsen dermed fuldstændig unddroges Stiftsøvrigheden, for alene at afgjøres af Regjeringen.

Erkebisskop Hans Svane oplevede ikke Gjennemførelsen af denne Forandring, der neppe stemmede med hans Planer, da han døde (1668), to Aar før sin kongelige Herre, meget

pludselig, efterat han Dagen før endnu havde siddet i Høiesteret. Han havde i fuldt Maal nydt al den Glæde og Lykke, som kongelig Huld og Naade kan skjænke, men afholdt og agtet af sin Samtid var han ikke. Han var en kraftig Charakteer, der uden at ændse Hindringer og Farer søgte sit Maal; men en saadan Mand kan ved sin Ubøielighed let støde andre, især da Lykken havde forøget hans Selvtillid og hans Misunderes Tal. Den berømmende Smiger, der i levende Live omgav den mægtige Mand, kom ogsaa til at lyde ved hans Grav; dog synes det at røbe en oprigtigere Anerkjendelse af Svanes Fortjeneste, naar der blev sjunget:

Saa fløi Svanen hen til Dvale
Udi den dødsorte Sø,
Der at drukne al den Qvale
Som han bar paa vores Ø;
Tiden kommer, han opdukker
Fri og frels af al sin Nød,
Naar den store Gud oplukker
Graven, og gi'r Liv af Død.
Des imellem skal hans Ære
Ufortært af Tidsens Tand
Svinge sig paa Svane-Fjære
Til det gyldne Stjerne-Land,
Hvor det Svane-Tegn, som pryder
Dette synlig Himmel-Huus
Af hans Æres-Glands udbryder
Til et større Æres-Lius *).

Men ved Siden af de prunkende Æresvers, hviskede ogsaa andre Stemmer. „Jeg maatte nok tænke, — udbrød Prof. Bircherod i Odense ved Efterretningen om hans Død — at Manden ikke skulde leve længe; thi den sidste Gang jeg for

*) J. Faber, En ypperste Præst's levende Contrafei ved Svanes Liigbegjængelse. 1676. S. 363.

fem Uger siden besøgte ham i Kjøbenhavn, var han saa ydmyg, fryndtlig og beleven som jeg aldrig havde seet ham før"*).

Kort før Svane døde General-Superintendenten, den ofte omtalte Stephan Klotz, der ogsaa i en høi Grad var i Besiddelse af sin Konges Gunst. Man har meent, at han skulde have været udseet til at være Svanes Efterfølger i den erkebispelige Værdighed, men det beroer aabenbar paa en Feiltagelse, da Klotz døde to Maaneder førend Svane, rigtignok paa en Reise til Kjøbenhavn, men hans Bestemmelse med denne Reise var at blive tydsk Hofprædikant, hvortil Kongen havde kaldet ham**). — Derimod var der nok Andre, der kunde gjøre sig Tanke om at træde i Svane's Sted. Den forrige Hovmester i Sorø, Jørgen Rosenkrands, indgav sin Ansøgning derom til Kongen, og da den Kløft, der skilte Adelige fra Geistlige, nu langt fra var saa brat som dengang hans Fader attraaede Sjællands Bispestol efter Resens Død, var det ikke saa ganske usandsynligt, at han kunde opnaae det, især da han nu ikke behøvede at forlange nogen høiere Værdighed eller nogen anden Stilling end den Svane allerede havde indtaget***). Imidlertid kunde Regjeringen neppe, især efter at Cancelliet ved Schumacher atter havde vundet Indflydelse og Betydning, tænke paa at fortsætte den erkebispelige Værdighed, uden som en tom Ærestitel. Ligesom den administrative Forvaltning efterhaanden var bleven ordnet, saaledes nærmede sig Revisionen af den hele ældre Lovgivning, som var overgivet en Commission, hvis virksomste Medlem Rasmus Vinding var, ogsaa sin Afslut-

*) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech. S. 119—20.
**) Zwergius, Sjæll. Clerest. S. 294 fgg.
***) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 120.

ning. Det maatte nu altsaa tydeligt vise sig, hvorledes den fremtidige Enevoldsregjering vilde gestalte sig, og der var ingensteds Plads for et Consistorial-Collegium eller for en særegen kirkelig Overbestyrelse. Skulde altsaa Sjællands Biskop for Fremtiden kun indtage den samme Stilling som tidligere, saa laae det nær, at besætte Embedet paa samme Maade som tidligere, da gjerne den ældste theologiske Professor var udseet til det. Iøvrigt giver det ikke den bedste Forestilling om den Maade, hvorpaa Regjeringen for Fremtiden vilde besætte geistlige Embeder, naar der skrives desangaaende i et samtidigt Brev fra Kjøbenhavn: „Dr. Johan Vandal løber dog nok af med Sjællands Bispestol, ihvorvel at det stod haardt, og hvis hans Hustru ikke havde gjort sig des mere Møie paa hans Vegne derfor, og med Foræringer besøgt Gabel, Erik Krag og Andre, havde han vel aldrig erlanget det; men for *titulo Archiepiscopi* vil man nok sige ham fri“ *). Som Brevskriveren formodede indtraf det virkeligt, men dersom Vandal naaede sit Maal ad de Snigveie, der her ere antydede, saa maa det dog bemærkes, at Peder Schumacher neppe har havt nogen Deel deri, da han altid skal have næret et hemmeligt Had til Johan Vandal **), og derfor neppe vilde have befordret ham til Sjællands Bispestol.

Aaret før sin Død tænkte Kongen paa at foranstalte en ny Dansk Bibeloversættelse efter en vidtløftig Plan. „Eftersom vi ere naadigst tilsinds — skrev han til Bisperne den 29 Jan. 1669 ***) — at lade en dansk Bibel paany til Trykken forfærdige, saaledes at Versionen rigtig og akkurat efter *fontes* og dog paa god Dansk vorder forfattet med *notis marginalibus* og hvis heller til saadant berømmeligt Værks

*) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 120.

**) J. Bircherods Dagbøger S. 121.

***) Sjæll. Tegn. Justitsministeriets Archiv.

Fuldkommenhed behøves. Saasom til sligt vidtløftigt Arbeide mangens Hjælp fornøden gjøres, er vores Villie og Befaling, at Du en rigtig Fortegnelse og Designation med det allerførste i vort Cancelli indskikker, hvem udi Stiftet, Præster, Skolebetjente eller andre lærde Personer, kunde findes dygtige og beqvemme til noget herudi tilbørligen at præstere, om saa skete, at bemeldte Værk mellem dem skulde deles, at det dissnarere til Endelighed kunde befordres". Ligesom sin Fader og Farfader vilde altsaa Frederik III slutte sit Liv med denne Fromhedsgjerning, men saaledes, ligesom ad administrativ Vei at bringe en Bibeloversættelse istand, kunde vanskeligt have nogen Fremgang. Da Bisskoppen i Odense, Niels Bang, meddelte Præsterne Kongens Befaling, svarede En: "den Bibel kommer aldrig ud", en Anden: *"parturiunt montes"*; en Tredie: „den vil ligne den trojanske Krig, fordi Somme mene, den varede i ti Aar, Andre og det med Rette, at den aldrig har været til" *).

Frederik III døde den 9 Febr. 1670. Ville vi her forsøge at angive det Eiendommelige ved hans Styrelse af Kirken og Skolen, saa er det vanskeligere end nogensinde, og det af den Grund at den egentlig mangler al Eiendommelighed. Frederik III's Regjering deler sig i det Hele i tre skarpt begrændsede Afsnit, saaledes at de ti første Aar fortsætte og afslutte den foregaaende Udvikling, de ti sidste forberede, hvad der under Christian V naaede sin Modenhed, men i de mellemliggende Aar samler da ogsaa Frederik III's regjerende Virksomhed sig med en saadan Styrke, at den paatrykker hele den følgende Tid sit eiendommelige Præg. Men da i hine Aar Ordningen af de borgerlige Forhold udelukkende optog alles Tanker, saa maatte alt hvad der angik det Kirkelige blive en

*) I Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 122.

Bisag, der leilighedsviis blev taget med. Mangel paa Eiendommelighed i Kirkestyrelsen har derfor sin dybere Grund i Mangel paa levende aandelig Interesse, og under den almindelige Tørke bliver det kun Kirkens meest materielle Side, eller den geistlige Stands private Interesser, der sysselsatte Kongen og hans Raadgivere.

En af Christian V's første Regjeringshandlinger var den at stadfæste hine Geistlighedens Privilegier, og desuden blev ved denne Stadfæstelse af 15 Dec. 1670 fem nye Punkter tilføiet omtrent i samme Retning som de tidligere. De skulde sikkre Standens Interesse ikke blot ligeoverfor Herremændene, men ogsaa mod Menigmand, og i den Henseende er det mærkeligt, at § 5 i disse Tillægs-Artikler maa indskjærpe Menighedens Forpligtelse til at betale Præsten Høitidsoffer. „Eftersom før os andrages, — hedder det nemlig i denne — at det Offer, som tilkommer Præsterne, dem nu noget skal formindskes paa mange Steder, ja snarere overalt, saa at endog befindes, at mange i Menighederne ganske entholde sig fra deres ordinære Offer at erlægge, Præsterne til stor Skade paa deres Indkomst og Underholdning, saa ville Vi hermed anordne, at alle, som lade sig betjene med Skriftemaal og Sacrament, skulle de tre Høitider om Aaret deres Offer fremstille efter Enhvers Evne og Vilkaar, og ville vi have befalet, at Øvrighederne herover tilbørligen skulle holde og straffe, de Modvillige og Forsømmelige som vedbør." *) Denne Bestemmelse synes nemlig at røbe en Uvillie mod Præsterne fra Almuens Side, hvilket ogsaa bekræftes ved et samtidigt Synodal-Monitum. Ved Privilegierne for 1661 § 12 var det nemlig blevet Præsterne tilladt at tage Betaling for Liigprædikener, hvilket tidligere var forbudt; men nu indskjærper

*) Pont Ann. IV S. 516.

det nævnte Monitum ikke at forlange mere end hvad Enhver godvillig vilde give, med Tilføiende, at, „Præsterne maatte tro, de havde desuden Uvenner nok.“*) Denne Forsikkring af Bispoppen viser de sørgelige Følger af Geistlighedens Fremtræden som Corporation, og den finder i de nærmest paafølgende Tider kun altfor meget sin Bekræftigelse.

Ogsaa fremkom paany ved Christian V's Regjeringstiltrædelse et Forslag om en særskilt kirkelig Overbestyrelse, men denne Gang i en anden Form end Svane havde forebragt det, saaledes nemlig at den omfattede hele den evangelisk-lutherske Kirke. Det var altsaa en storartet Plan, hvorved man tænkte for bestandig at gjøre en Ende paa alle religiøse Tvistigheder mellem den uforandrede augb. Conf.'s Bekjendere, og allerede denne Forslagets Hensigt lader formode, at det ikke var fremkommet her i Landet, hvor man i lang Tid ikke havde været forulæmpet af theologiske Kontroverser, og hvor man desuden ad andre Veie allerede havde opnaaet det tilsigtede Maal, at qvæle enhver Indvending mod den orthodore Lære. Men paa den anden Side er det ligesaa rimeligt, at heller ikke Geistligheden hertillands kunde andet end ønske en saadan Plans Fremme, der samlede den hele evangelisk-lutherske Kirke til en Heelhed ligeoverfor Pavedømmet under en theologisk Overbestyrelse. Planen var iøvrigt dengang allerede ikke nogen Nyhed. Forslaget tilskrev selv en Superintendent Nicolaus Hunnius i Lybek Æren for at have givet Ideen i et lille Skrift, som udkom 1632, men det fik først Betydning, da en tydsk Fyrste, Hertug Ernst af Sachsen Gotha, med Tilnavnet „den Fromme“, besluttede at arbeide paa dets Iværksættelse. Det var hans Kantsler Vilhelm Verporten, der tilligemed twende Theologer bragte det til Kjøbenhavn, og af Høflighed

*) Pont. Ann. IV S. 561.

mod den fyrstelige Proponent kunde man ikke ligefrem afvise det. Et Collegium af ti eller tolv Theologer med ligesaamange Adjunkter skulde for at forhindre nye og skadelige Vildfarelser ...

dømme have Tilsynet med alle evangelisk-lutherske Kirker, Skoler og Universiteter, samt udøve Censuren over alle theologiske Skrifter; men iøvrigt ikke krænke Landsherrens Rettigheder i de enkelte Landskirker. Der blev nedsat en Commission, for i Forening med de gotha'ske Theologer at tage Forslaget under Overveielse, bestaaende af tvende Bisskopper, Johan Vandal og Niels Bang i Fyen, det theologiske Facultet og Hofpræsten Hans Leth. Commissionen afgav sin Betænkning den 12 Juli 1670, der indeholdt en udførlig Udvikling af Planen, for at godtgjøre et saadant Collegiums Nødvendighed, samt en nøiagtig Angivelse af dets Sammensætning og Virksomhed, og sluttede med: „Vi kunne med god Samvittighed intet andet derom dømme eller referere end at vi jo eragte denne fyrstelige Proposition og det Værk, som derved søges, at være meget ønskelig for Guds Æres Befordring, synderlig nyttig og tjenlig for hans rette Kirke; hvorfor Vi ei kunne efterlade, dets Befordring til Eders kgl M.'s høie Naade i al Underdanighed flittigst at recommandere.“ Denne Anbefaling vilde udentvivl ikke blot Commissionen, men den hele Geistlighed underskrive; men paa den anden Side er det ligesaa utvivlsomt, at Regjeringen aldrig for Alvor kunde gaae ind paa en saadan tydsk Flyvegrille, der atter vilde opføre en St. Peters Stol, støttet til Ideen og omstraalet af dens Glands, og ikke som den romerske af en gammel Traditions forklarende Glorie. Selv om Regjeringsmændene ikke af kirkelige Grunde havde Betænkeligheder ved et saadant protestantisk Pavedom, saa maatte det politiske Hensyn, at Bestyrelsen af Landskirken dermed blev underlagt et udenlandsk Collegium, være nok til at stemme

dem imod det. Desuden kom Forslaget nu for sildе, og passede ikke mere til den herskende Tænkemaade; den Begeistring for kirkelig Eenshed og Eensformighed, hvoraf det var fremgaaet og som det forudsatte hos alle, bevaredes egentlig endnu kun hos den geistlige Stand, der var opdragen i denne Tankegang; medens de Mænd, der ad andre Veie havde modtaget deres Dannelse, snarere følte sig trykkede af den herskende Tvang end at de skulde arbeide paa at befæste den. Erholdt derfor end de Affendte ikke noget bestemt Afslag, saa erholdt de dog et undvigende Svar, og man kunde trøstig stole paa, at Forslaget nok vilde falde hen af sig selv, uden at kunne overvinde de Hindringer, der stillede sig i Veien for dets Udførelse.*)

Det er nemlig en Jagttagelse, som man nu mod Aarhundredets Slutning ofte faaer Leilighed at gjøre, at der havde udviklet sig en fra den theologiske forskjellig Dannelse, en Dannelse, som Theologerne gjerne kaldte atheistisk, og som kunde kaldes den juridiske, forsaavidt den fornemmelig mellem Tidens Statsmænd fandt sine Reræsentanter. At Christian V for sin Person ikke havde arvet sin Faders Interesse for lærd Videnskabelighed, er ofte bemærket, men det gjælder ogsaa hans i Statsstyrelsen høit betroede Mænd. Var end den første mellem disse, Peder Schumacher, Greve af Griffenfeld for sin Person vel forfaren i boglige Kunster, saa var dog hans Dannelse overveiende juridisk-politisk, og uden nogen varm Følelse for Religionen betragtede han den i sin Velmagts Dage kun fra et politisk Synspunkt. Den lærde theologiske Videnskabelighed havde vel endnu i Johan Vandal en dygtig Repræsentant, men dog gjælder det om ham som om

*) Pont. Ann. IV. S. 549—60. Jfr. Dänische Bibliothek II. Pag. 254—78.

alle hans Collegaer, at om de end havde samlet det behørige Fond af Lærdom, saa besad dog ingen af dem nogen fremragende Dygtighed, hvorved de kunde skaffe sig Anerkiendelse. Der var heller ikke i Christian V's første Tid Mangel paa anseete Geistlige, mellem hvilke især berømmes Hans Sørensen Leth og Mikkel Henriksen Tistorph. Hans Leth havde været Præst i Ringe i Fyen, og havde der lidt meget under den svenske Krig, men da Frederik III havde hørt ham berømme for overordentlige Talegaver, kaldte han ham til sin Hofpræst og Skriftefader. Han besad i høi Grad saavel denne Konges som Christian V's Gunst, og han var saa afholdt som Prædikant, at naar han prædikede, var „Gangen til Kirken saaledes proppet med Folk, at man ikke kunde trænge sig igiennem." Dog blev han endnu overgaaet af Præsten ved Nikolai, Mikkel Henriksen, en Søn af den i det Foregaaende nævnte Henrik Mikkelsen i Haderslev, og alle ere enige i, at nævne ham som „den kosteligste Prædikant" paa den Tid. Men den theologiske Dannelse formaaede ikke mere at beherske den almindelige Udvikling, tværtimod blev den geistlige Stand jo ivrigere den stræbte at tilegne sig den hele skolastiske Videnskabelighed, altid mere fremmed for de andre Stænder, og fordybede sig i sin egen skarpt afsluttede Tænkeviis. Naar saaledes en Præst i Odense „ved Anledning af de adskillige Tungemaal, med hvilke Apostlerne talte, recenserede vidtløftigen de Lærdes Meninger om, hvad Tungemaal vi skulle bruge i det evige Liv," da er det kun eet Exempel mellem mange, der viser hvorledes Tidens Theologie gienlød paa Prædikestolene.*) Det kunde derfor heller ikke være andet, at Standen maatte komme til at føle sin isolerede Stilling, om den end beskjærmedes for en Tid af den nedarvede Ærefrygt; især da den

*) Smlgn. J Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 159. 152. 134.

i de juridiske Regjeringsmænd, der nu træde i Adelens Sted, havde mægtige Modstandere.

I materiel Henseende — for at begynde med det, der i det Foregaaende meest har beskjæftiget os — kunde Geistligheden dog neppe med Grund anke over Indskrænkning i sine nylig vundne Friheder, saalænge Griffenfeld stod for Styret, om den end senere kunde det med desto større Føie. Tillod end Griffenfeld sig selv endeel Vilkaarlighed i Behandlingen af de kirkelige Sager, saa vidste han dog at sætte en Grændse for Andres Havesyge og at holde alt i sømmelig Orden. Ved Reskr. af 23 Aug. 1672 blev „Stiftsbefalingsmanden og Superintendenten alene beskikkede til at være Kirkernes Forsvar, saavidt Leensmanden efter Recessen pleiede at vedkomme, samt til at sætte Kapitelstaxten for hvert Stift saaledes at Kapitelskjøbet ikke blev høiere end Landkjøbet." Dermed maatte altsaa den i Frederik III's Tid beskikkede Kirke-Kommissarius for hele Riget blive overflødig, men det var dog udentvivl netop i Geistlighedens Interesse, at Biskoppen nævnedes ved Siden af Stiftsamtmanden som Kirkernes Forsvar, om end dette fremkaldte senere flere Misligheder, da Stiftsamtmanden gjerne vilde anmasse sig at være den ene raadende. — Rigtignok var Standen ikke tilfreds med at Capitlernes Opløsning fremskyndedes mere og mere, da den gjerne endnu vilde gjøre den gamle Betragtningsmaade af disse Stiftelser gjældende; men det var af de Ønsker, som ogsaa tidligere vare blevne uopfyldte. Saaledes kan Viborg-Capitel betragtes som fuldkommen opløst, naar Reskr. 20 Nov. 1672 nævner dem af Byens geistlige Embedsmænd, der for Fremtiden skulde dømme i Ægteskabssager, og altsaa overtage den sidste af Capitlets Functioner. Vel fremkom Roskilde-Capitel endnu ved samme Tid med Begjæring om Confirmation paa sine Statuter og Privilegier, og der blev i den

Anledning nedsat en Commission for at eftersee „hvad derudi kunde befindes, som vor Suverænitet og Arveregjæring kunde komme til Præjudits“ *), men en saadan Confirmation er neppe paafulgt, da ved Reskr. 21 Juni 1681 Stiftets Ægteskabssager henlagdes til Universitetets Consistorium. Hvortil man anvendte mange af de ledige Præbender, derom indeholder følgende Stropher af den bekjendte Satiriker Jakob Worms Smædevers en vistnok fuldkommen paalidelig Oplysning:

Hvor mangt et Provesti, hvor mangt et Kannikdømme,
Hvor mangt Kapitel maa til Ryttergods henrømme.
Du Djævels Procurør, Professor i Uret,
Du Skalkheds Doktor har svigagtig voldet det.
Guds Klæder plyndrer du, og Kjortel hans afdrager,
Om den saa kastes Lod som Stridsmand det behager,
Det som til Alterbog og Bibel fordum laae,
Til Sabel og Pistol, til Rytterhest maa gaae. **)

Den Mand, hvem Skylden her tilskrives, er General-Procurør, Professor *Dr. juris* Peter Skavenius, og er end Bedømmelsen af hans Færd aabenbar uretfærdig, Tonen i det Hele saa bitter som nogensinde i Worms Satirer, saa udtale disse Stropher dog, hvad mange Præster tænkte ved at see det, Fortidens Fromhed havde samlet, saaledes anvendt.

Klarere viser sig den juridisk-politiske Betragtningsmaade, naar Talen er om, hvad der udgjør Grundvolden for det borgerlige Samfundsliv, eller hvorvidt Eenshed i Religionen er nødvendig til en Stats Bestaaen og Velvære. Dette sidste var Theologernes ufravigelige Paastand, medens Statsmændenes

*) Kongebrev af 11 Marts 1673 i Sjæll. Tegn. Justitsministeriets Archiv.

**) Jacob Worms Levnet i Odin Wolf's Journal for Politik 1812 II. S. 5.

materialistiske Betragtning syndigt og uforbeholdent er udtalt i et Kongebrev*) med disse Ord: „Det fornemste og fast eneste Fundament til et Riges timelige Flor og Velstand bestaaer i Mængden af Mennesker, og det kan ikke med god Raison nægtes, at Religionens frie Øvelser jo er et kraftigt Middel til sligt at tilveiebringe.“ Her bliver altsaa Religionsfrihed netop sat som Betingelse for det borgerlige Samfunds Velvære, saa at Modsætningen til den theologiske Betragtning ikke kan være skarpere, og Brydningen mellem disse tvende yttrer sig bestandig gjennem hele Christian V's Regjering. Naar saaledes et Reskr. af 14 Dec. 1670 tilstedede Jøder af portugisisk Nation frit at drive Næring i Landet, hvorved dog kun et ældre Kongebrev bekræftedes; naar et andet af 26 Sept. 1671 efter den franske Gesandt Terlons formaaende Begjæring tilstedede Opførelsen af en katholsk Kirke i Kjøbenhavn**), da var det vistnok i og for sig kun Smaating, men røbede dog Regjeringens større Frisindethed i religiøs Henseende. Af større Betydning var det, da det nylig oprettede Commercecollegium, for efter sin Bestemmelse at fremme Commerciens Flor, indgav til Kongen et Forslag om fri Religionsøvelse her i Landet saavel for Christne af alle Confessioner som for Jøder, og flere Medlemmer af Statsraadet gav i denne Sag Collegiet Medhold. Et saadant Forslag afgiver et mærkeligt Vidnesbyrd om Tidens politiske Synsmaade; men om det end viser hvorledes Statsmændene havde forandret deres Tanker, saa skulde det snart vise sig, at den geistlige Stand endnu ubrødelig holdt ved Christian IV's Valgsprog, at Gudsfrygt er Rigets Fundament, da Sjællands Biskop Johan Vandal

*) Reskript af 19 April 1684. Sjæll. Tegn., Justitsministeriets Archiv.

**) Rothe, Christian V's Reskripter S. 124.

fandt sig beføiet til uden Opfordring at fremkomme med en alvorlig Protest derimod. Denne sin Remonstration af 16 Aug. 1672*) indleder Biskoppen paa følgenne Maade: „Jeg beder underdanigst for Guds Æres og Christi Kirkes Skyld, at Ed. M. udi sædvanlig Naade og Mildhed vil optage og ansee denne min velmeente Erklæring, som mit anbetroede Embede og en retfindig Omhyggelighed for Guds sande Dyrkelses stedsevarende Conservation i disse Riger og Lande, samt Ed. M.'s og det ganske kgl. Huus's bestandige Securitet og Velstand af mig fordrer og udkræver.“ For at godtgjøre det Forkastelige i den foreslaaede Religionsfrihed, støtter han sig fornemmelig til den Grundsætning, at den sande Religions Opretholdelse er Landsherrens første Pligt. „En christelig Konges og Potentats Pligt imod Gud sin Overherre udkræver, at han intet i sine Riger og Lande, hvilke tilhøre Gud selv som den allerhøieste Konge, tillader, hvorved Guds Kirke med Tiden kunde lide nogen Skade og Afbræk, ... thi som christen Konge bør han være Guds Kirkes Fosterfader efter Herrens Anordning hos Es. 49, og som *custos utriusque tabulæ* er han af Gud selv tilskikket at holde særdeles over hans rette Dyrkelse“. Uagtet nu denne Grund, naar Religionens Haandhævelse saaledes opfattes som Kongens ubetingede Pligt, maatte synes tilstrækkelig, saa undlader Vandal dog ikke at gjøre andre Hensyn gjældende ved Siden deraf, og det saadanne som han maatte vente vilde finde lettest Indgang. Han fremhævede de i politisk Henseende betænkelige Principer, som Jesuiter og Calvinister havde fremsat, Principer, der maatte gjøre deres Tilhængere farlige for den suve-

*) Denne Vandals Remonstration er, forunderligt nok, slet ikke tidligere bleven paaagtet, skjøndt den findes paa Kg. Bibl. i mange Afskrifter. Gle Kgl. Sml 4. 1481 og 1482. Ny Kgl Sml. 4. 1149. A.

ræne Kongemagt, og henviste saaledes til de senere Tiders politiske Erfaring, til Frankrigs og Englands Exempel, hvor religiøs Uenighed havde ledet til blodige Borgerkrige; naar man desuagtet vilde gaae ind paa Forslaget, fandt han det endda meest tilraadeligt, at der indrømmedes den jødiske Synagoge nogen Frihed, „eftersom vi næst Guds Hjælp formode, at de Jøder, som iblandt os at bo tilladt vorder, med Tiden snarere kunde omvendes til vor christelige Religion". Til Slutningen kommer Vandal atter tilbage til sit Hovedargument; naar man anbefaler Forslaget derved, at Religionsfrihed vilde fremme Indbyggernes Mængde i Riget og Commerciernes Flor, da gjorde han opmærksom paa, den reent materialistiske Anskuelse, der ligger til Grund herfor, og „svarer hertil, at Ingen bør sætte en timelig og en jordisk Fordeel for et himmelsk og evigt Gode". I det Hele er Biskoppen ikke bange for at sige sin Mening reentud og at stemple sine Modstandere med de stærkeste Navne, naar han mod Slutningen af sin Remonstration skriver: „Det er derfor høilig at ønske, at Eders M. vil efterfølge Eders glorværdige Forfædres christelige Tanker og berømmelige Exempel, og ei for meget herudi høre en Deel, som var at ønske, at de kun vare halve, men maaskee ere hele Atheister, som dømme saa ringe om Gud og hans Ord".

Det var Kongens høit betroede Mænd og mellem disse udentvivl Griffenfeld, som Vandal omtalte paa denne Maade, men han opnaaede dog tildeels sit Øiemed, forsaavidt Commercecollegiets Forslag ikke nød videre Fremme. Men derimod kunde han ikke forhindre at Regjeringen jo i Praxis fulgte de deri udtalte Anskuelser, og saalænge Griffenfeld stod for Styret var Antallet af fremmede Religions-Bekjendere, der kom til Kjøbenhavn, ikke ringe, især Catholiker. Derved kom ogsaa en navnkundig dansk Apostat, Niels Steno, tilbage

til sit Fødeland, og erholdt her sin Virksomhed anviist som Docent i Anatomien, med Tilladelse til at dyrke Gud i Stilhed efter sin Overbeviisning. Denne Mand, en udmærket Discipel af den berømte Læge Thomas Bartholin, havde under et Ophold i Italien for nogle Aar siden (1668 eller 69) fornægtet den Lærdom, hvori han var opfødt, ja endog ved en gjentaget Daab, som rigtignok blev holdt hemmelig, ladet sig optage i den romerske Kirkes Skjød. Hvad der strax havde tiltalt ham ved Catholicismen, var Præsters og Munkes regelbundne Fromhedsøvelser, som han fandt ganske anderledes end den protestantiske Iver i Hjemmet havde skildret dem, og ved at finde der, hvad han ansaae for det rette christelige Liv, var han strax bleven gunstigere stemt for dens Lærdomme. Da han kom til Italien, blev han ved Samtaler med fromme Nonner og jesuitiske Præster bragt til paany at overveie Tvistepunkterne mellem begge Samfund, og kom snart til den Erkjendelse, at ikkun den romerske, apostoliske Kirke kunde give sine Tilhængere utvivlsom Vished om de aabenbarede Lærdommes Sandhed.*) Den Navnkundighed, han som Anatom og Geognost havde vundet i hele Europa, gjorde hans Frafald særdeles mærkeligt, og det bliver det endmere derved, at Steno er een af de faa danske Apostater, der af Iver for det Samfund, hvortil han sluttede sig, vilde offre dets Udbredelse alle sine Kræfter. Dog synes det som om han i de faa Aar, han opholdt sig i Hjemmet, udelukkende har sysselsat sig med sine videnskabelige Studier, og han maatte det vel ogsaa, da naturligviis fornemmelig Præster og Theologer vogtede hvert af hans Skridt med mistænksomme Blik. — Desto ivrigere var en jesuitisk Pater Henrik Kirker, som til Trods for de strænge

*) J Møller, Efterretninger om Niels Steno. Theol. Bibl. XX. S. 240–59.

Forbud opholdt sig her i Kjøbenhavn som Præst for den katholske Menighed, og som søgte at benytte sig af Forholdene til den katholske Kirkes Udbredelse. Der udkom et lille anonymt Skrift: „Nordstern, Führer zur Seligkeit", som Titelen antyder bestemt til Veiledning for Nordboerne; det udkom saa hemmeligt som muligt, uden Angivelse af Sted eller Aar, men senere vedkjendte Henrik Kirker sig Forfatterskabet*), og dette lader formode, at han ogsaa i Livet har virket til det samme Maal, uden at man mærker til at Regjeringen lagde ham Hindringer i Veien.

Griffenfelds diplomatiske Betragtning af al Religion viser sig ogsaa ved en theologisk Conferents i Kolding, om end Sammenhængen i denne Sag er fuldkommen ubekjendt, saa at det er vanskeligt at see hvad hans Mening dermed har været. Dengang nemlig Kongen med sit hele Hof havde begivet sig til Kolding for at mynstre Armeen, der snart skulde rykke i Marken, blev der forelagt fire Theologer adskillige Spørgsmaal til Besvarelse. De tvende af disse vare uden tvivl fulgte med Hoffet, nemlig Hans Leth og Christen Lodberg, der skjøndt Domprovst i Roskilde havde fulgt Kongens Broder Prinds Jørgen paa hans Reiser og bestandig var vel seet ved Hove; de tvende andre vare sydske Bisper, Erik Grave i Aarhuus og Mathias Foss i Aalborg, der begge forhen havde været Hofpræster og derfor rimeligviis nu mødte i Kolding for at hilse paa det kongelige Herskab. Dog hvad enten deres Møde i denne By var tilfældigt eller der specielt i dette Øiemed var gaaet Bud efter dem, saa blev der nu, da de vare samlede, forelagt dem følgende trende Spørgsmaal: „1) Om det er muligt uden SalighedS Spilde at bekjende den romerskkatholske Religion? 2) Hvad Enormiteter i den romerske

*) Worm, Lexicon over lærde Mænd I. S. 528.

Religion sig monne befinde, som ei kan tillade, at et Guds Barn, oplyst i den rene og saliggjørende Kundskab, ikke kan gjøre en offentlig Bekjendelse af den? 3) Om da aldeles ingen Moderation i dette Fald kan bruges?" — Den Maade, hvorpaa disse Spørgsmaal her ere fremsatte, tilstede neppe nogen anden Formodning, end at der var paatænkt en Forbindelse mellem en af det kongelige Huus og en Katholik, der gjorde det nødvendig, at hiin maatte „gjøre en offentlig Bekjendelse" af Katholicismen; men en saadan Overgang paa Skrømt fra eet Kirkesamfund til et andet, ledet af politiske Hensyn, kan naturligviis kun forsvares af Diplomater, og da Spørgsmaaet her uden videre Omsvøb blev forelagt Theologer, er det ikke vanskeligt at slutte sig til hvad Svaret maatte blive. Til det første Spørgsmaal svaredes der: „at et Guds Barn, som ved Guds Naade og Aandens kraftige Beviisning er i sit Hjerte og i sin Samvittighed overvunden og fuldkommen forsikkret om den Religions Reenhed og Sandhed, som han hidtil har bekjendt, kan aldeles ikke uden sin Saligheds Spilde aftræde fra den". Paa Spørgsmaalet om hvilke Enormiteter, der fandtes i den romerske Religion, var Svaret: „Efterdi den romerske Kirke holder vor Kirke for Kjætterst, saa kjendes jo deraf, vor Kirke at være skilt fra den romerske *in fundamento fidei*; vel foregives der, at vi begge har det samme hellige og salige Guds Ord; . . . men det er derhos at betænke, at om end de romerske Lærere i nogle Artikler beholde lige Ord lydende med os, saa er dog deres Mening med os ikke lige". Paa det tredie Spørgsmaal om der ikke i noget Fald kunde bruges Moderation, svaredes der endelig: „at eftersom Differensen rører vor Troes Fundament og Grundvold, saa kan et Guds Barn, oplyst i den rene salige Guds Kundskab, aldrig halte paa begge

Been". *) Om denne Erklæring eller andre Grunde have hindret Griffenfeld i at forfølge sin Plan videre, lader sig ikke afgjøre, da den hele Forhandling ikke kjendes fra andre Sider end af selve Erklæringen.

Ogsaa i Kjøbenhavn søgte Theologerne omhyggelig at modarbeide enhver Bevægelse af de Romersk-Katholske. Niels Steno blev indviklet i en literær Feide, der rigtignok blev ført privat, og først offentliggjort flere Aar efterat han havde forladt sit Fædreland. Johan Brunsmand, dengang Rector i Herlufsholm, udgav 1673 paa Dansk „Franz Spira's Historie" hvori han efter forskjellige Kilder skildrede denne bekjendte venetianske Retslærde fra det sextende Aarhundrede, der efterat han først var bleven Lutheraner siden for Inqvisitionen fornægtede sin Overbeviisning, og hvis Navn derfor gjennem de følgende Tider blev nævnet med en særegen Gru som en Mand, der havde med sin Meeneed begaaet en Synd mod den Hellig-Aand. Steno erholdt Bogen tilsendt fra Forfatteren, og troede deri at see en Hentydning til sit eget Frafald. Han svarede Brunsmand kort efter Modtagelsen i et vidtløftigt Brev, og paastod, at Historien var aldeles urigtigt fortalt, da de Sætninger, hvoraf man vilde godtgjøre at Spira havde været Lutheraner, netop vare ægte katholske. Derved kom han ind paa sit Yndlingsthema, at de protestantiske Theologer og navnlig Brunsmand slet ikke kjendte eller aldeles misforstod de romersk-katholske Lærdomme, hvilket han vilde godtgjøre ved at sammenstille hvad Brunsmand her havde sagt med Tridentiner-Conciliets Udsagn. Brunsmand blev ham ikke Svar skyldig og gjennemgik da meget vidtløftig

*) Denne Erklæring af de fire Theologer findes paa Kg. Bibl. i mange Afskrifter; saal. Gl. Kgl Sml 4. 1484, men er her urigtig henført til 1679, da den blev afgiven d 26 Mai 1674.

Controverspunkterne i Læren om Forholdet mellem Troen og Gjerninger, hvorved han beviste, at Stenos Iver var større end hans Indsigt i den theologiske Dialektik. Hermed standsedes Striden *), da Steno kort efter reiste, men den var kun en lille Begyndelse til den bestandige Polemik, som Steno hele sit følgende Liv førte med protestantiske Theologer. Ogsaa bragte Biskop Vandal eet af Controverspunkterne mod de Romersk-Katholske paa Bane i en akademisk Disputation: ***De antistitum Ecclesiæ evangelicæ orthodoxæ legitima vocatione et ordinatione*** 1675, nærmest stilet imod Jesuiten Henrik Kirkers Bog. Denne havde nemlig paastaaet, at intet kirkeligt Samfund udenfor det romerske, havde rigtige Præster, eftersom de, der bare Navnet, ikke havde modtaget den rette Kaldelse, da de vare beskikkede af den verdslige Øvrighed; heller ikke den rette Ordination, da de vare viede af Mænd, der selv manglede den kirkelige Bemyndigelse. Vandal svarede hertil, hvad Kaldsretten angaaer, at denne hørte med til Kongens Majestætsrettigheder, og da Kongen her i Landet ved Enevoldsmagtens Indførelse havde gjenvundet alle sine Rettigheder, var det fuldkommen i sin Orden, at han kaldede Kirkens Tjenere. Med Hensyn til Ordinationen da indrømmede han Haandspaalæggelsens store Betydning som en apostolisk Skik; men gjorde tillige opmærksom paa, at denne altid blev iagttaget i de danske Kirker; og naar man paastod en Forskjæl mellem Bispe- og Præsteordinationen, samt for den førstes Retmæssighed krævede ***successio personalis***, saa holdt Vandal sig til, at Skriften ikke kjendte denne Forskjæl mellem Biskop og Præst, samt at det ogsaa for den romerske Stol

*) Joh. Brunsmand, **Epistolæ duæ adversariæ Nic. Stenonii et Joh Brunsmanni. 8. 1680.**

var meget vanskeligt at godtgjøre den uafbrudte Følgerække, hvad man kunde see af Cæsar Baronius's Annaler.

Strax efter Griffenfelds Fald lykkedes det Theologerne paa andre Maader at sætte en Grændse for de jesuitiske Bestræbelser, der efter Forbudet at dømme synes at have været temmeligt betydelige. Der klages saaledes over, at „Vi ugjerne fornemme, hvorledes Tid efter anden hemmelige og skadelige Samqvem af adskillige fremmede Religioner skal lade sig finde, og derved dem, som ikke bedre forstaae, efterhaanden fra vore Kirker og den derudi brugelige Gudstjeneste at forlede og forføre“; fremdeles: „at endeel skal findes, som holde Skole, underviise og opdrage Børnene i fremmede Religioner“. Paa Grund heraf gjentog Forordn. af 6 April 1676 det tidligere strænge Forbud, „at ingen særlig Samqvem i vore Riger og Lande til nogen Religions-Øvelse maa tilstedes og holdes videre end af fremmede Herrers Gesandter“ *). Vel siges det ikke udtrykkelig, at hine Forførere, der forledede de Enfoldige og de Unge, vare Munke og Jesuiter, men det er dog den rimeligste Formodning. Steno havde imidlertid allerede forladt Byen; Henrik Kirker rimeligviis ogsaa, og den jesuitiske Mission maatte atter holde sig udenfor Rigets Grændser.

Griffenfelds Vælde havde kun været af kort Varighed, uden at de reformatoriske Planer, han havde udkastet, bleve gjennemførte. Mellem de Beskyldninger, der bleve fremførte imod ham, var ogsaa den, at han havde beriget sig selv ved at tage Skjænk og Gaver for Bortgivelsen af Embeder. Det er ovenfor bemærket, at Griffenfeld strax fra sin Indtrædelse i Cancelliet med Kraft havde arbeidet paa at Beskikkelsen til alle geistlige Embeder med Undtagelse af Patronatskaldene bleve underlagt dette Collegium. Igjennem mange Tider

*) Qvart-Udgaven af kgl. Forordninger.

var der ført Klager over Misbrug af Menighedernes Valgret, og neppe er Forandringen skeet, førend Klagerne begyndte igjen over Misbrug ved den kongelige Beskikkelse. Neppe kan heller Griffenfeld frikjendes for denne Sigtelse, og uden tvivl har dette været een Grund mere til, at Geistligheden i det Hele var utilfreds med hans Styrelse. Hofpræsten Hans Leth skal derfor meget have ønsket Oprettelsen af et *Seminarium candidatorum*, efter hvis Forslag Embeder skulde besættes; men Griffenfeld afviste det med den spydige Bemærkning, at Leth selv vilde være Patriark og ene raade for Præstekaldene*). Hvad der kan siges til hans Undskyldning, er, at hverken var han den eneste, Beskyldningen ramte, og heller ikke blev det efter hans Afgang i mindste Maade bedre, men snarere langt værre. „I Almindelighed Præstekald angaaende — skriver Griffenfeld i sit Forsvarsskrift**) — har det været min Maneer, at de, som af mig ere blevne recommendeerte, har jeg enten selv hørt, og efter Profects og Dygtigheds Maade hos Hs. M. befordret; eller ogsaa efter deres fremviste Testimonier, Bispernes og fornemme Personers Recommendationer, tidt ogsaa efter Sognepræsters Anmodning, som Kapellaner begjært haver, promoveret". At Griffenfeld saaledes jævnlig selv hørte de Candidater prædike, han vilde befordre, beviser de Antegnelser, man fandt efter ham i hans Kirkestol; han giver i disse en kort og fyndig Dom over Prædikantens Lærdom og Talegaver, om han skal ansættes i en Kjøbstad eller paa Landet; stundum ogsaa, at han ikke skal ansættes, førend han har gjort bedre Fremgang i sine Studier***). Men dette udelukker ikke, at han jo nok kunde

*) Zwergius, Sjæll. Clerefie S. 662.

**) Odin Wolf, Griffenfelds Levnet S. 349.

***) En Prøve af disse Antegnelser meddeles, Pont. Ann. IV. S. 584 fgd.

have modtaget Bestikkelser. Dengang under Forhøret det Spørgsmaal blev forelagt ham „om der ikke var aabenbart *crimen Simoniæ* i det Geistlige?“ svarede han: „med Kjøb og Salg havde han ikke havt at gjøre, men Regalering havde han ikke forsmaaet men modtaget“ *). Strax efter Storkantslerens Fængsling udtalte derfor Kongen i et Reskr. af 20 Marts 1676 **), sin Beklagelse over, at „hidtil stor Misbrug skal være skeet med Skjænks og Gavers Annammelse til vore kjære tro Undersaatters største Besvær“. For at forekomme dette „ere vi høilig foraasagede at forbyde og afskaffe al Skjænk og Gave til Rettens Forkrænkelse eller Bestillinger at erlange; saaledes at hvo, som understaaer sig at tilbyde noget, skal have forbrudt dobbelt saa meget som Gaven kan være værd, og den, som modtager det Tilbudne, skal uden Naade have forbrudt Ære, Liv og Gods“. — Brevet udtalte altsaa en svar Anke mod den fangne Mand, og det endog førend Retten havde erkjendt Beskyldningen for grundet; men desværre gaaer det med dette som med saamange af Christian V's Breve at de afgive et sikkrere Vidnesbyrd om den tidligere Misbrug end de borge for den paaankede Misbrugs fremtidige Ophør.

Mellem de Mænd, der skyldte Griffenfelds Gunst deres Ophøielse, er den bekjendteste Sjællands nye Biskop Hans Bagger, der efter Johan Vandals Død (1675) ikkun 29 Aar gammel blev forfremmet til denne Værdighed. Han var en Skaaning af Fødsel og blev Student ved Lunds Gymnasium, hvor hans Fader var theologisk Professor; men Familieforbindelser førte ham over til Kjøbenhavn, og han erholdt her ved sin Slægtning, Biskop Vandals, Hjælp et betydeligt Reisestipendium, der satte ham istand til at besøge de sachsiske

*) Wolf, Griffenfelds Levnet S. 331.
**) Smstds S. 320.

Universiteter, Wittenberg og Leipzig, endnu Hovedsæderne for den lærde lutherske Orthodoxi. Da det nye carolinske Universitet blev oprettet i Lund (1668), formaaede hans Fader ham til at vende hjem for at han der kunde faae en Ansættelse, hvilket ogsaa lykkedes; men neppe var det opnaaet, før han atter begav sig paa Reise nemlig til England, for i Oxford og Cambridge at høre de berømteste Sproggranskere. Som han kom tilbage fra denne Reise, og havde opholdt sig nogle Maaneder i Lund, blev han af Christian V i April 1674 kaldet til Kjøbenhavn som Stiftsprovst og Præst ved Frue Kirke. Hvad der har bevæget Kongen til at kalde den ganske unge Mand, som desuden var i svensk Tjeneste, til et saa anseeligt Embede, angives ikke nøiere; men Grunden kan neppe være nogen anden, end at Bagger maa have forstaaet under sit Ophold i Kjøbenhavn at vinde Griffenfelds Gunst. Et halvt Aar efter ægtede han dennes Søster, sin Formands Enke, Margrethe Schumacher, og som den altformaaende Ministers Svoger er det let forklarligt, at han i en saa ung Alder ved Vandals Død kunde blive hans Eftermand *). Den overordentlige Forekommenhed, han mødte hos alle dem han paa sin Bane kom i Berøring med, lader formode, at han i sit Væsen maa have havt noget ualmindeligt tiltrækkende og vindende. Ualmindelig begavet var han ikke; i Lærdom stod han ikke blot tilbage for sin Formand Johan Vandal, men der var vist mange Præster, som i den Henseende godt kunde maale sig med ham; heller ikke nævnes han nogensinde som Prædikant med særdeles Berømmelse. I smigrende Underdanighed mod Enevoldskongen fulgte han Strømmen, uden dog at opgive sin egen Værdighed, og han forstod at bevare dennes Gunst selv efterat hans mægtige Frænde var styrtet fra sin

*) Zwergius, Sjæll. Cler. S. 308—14.

svimlende Høide. Ogsaa af Stiftets Præster vidste han snart at gjøre sig afholdt, saa at de glemte Misundelsen over den uventede Lykke, han havde gjort, og han besad Dygtighed nok til at forskaffe sig Agtelse i sin Embedsførelse.

En langt betydeligere Personlighed end Bagger var Fyens unge Bisp, Thomas Kingo, der imod Alles Forventning fra Præst i Slangerup ved Kongens personlige Gunst (1677) blev udnævnt ved Niels Bangs Død til den ledige Bispestol. I denne saa slappe, og i det Hele saa aandløse Tid rager Kingo frem som en overordentlig Characteer, der med Kraft og Selvstændighed udviklede sin aandelige Eiendommelighed. Vel var han langt fra saa almindelig afholdt som Bagger, tvertimod mødte han overalt Modstand og var idelig indviklet i Processer; men han streed ikke blot for sine private Interesser, ogsaa for at fremme sit Livs bedste Gjerning havde han en vedholdende Modstand at bekjæmpe. Som Prædikant nævnes Kingo med stor Berømmelse, men fornemmelig var det dog ved sin Digtergave han vandt den almindelige Opmærksomhed. Den første Part af hans aandelige Sjunge-Chor, der udkom 1674, indeholdt hans Morgen- og Aftensange tilligemed de syv Poenitensepsalmer, og skjøndt selv de ubetydeligste Producter paa den Tid altid vare ledsagede af de meest smigrende Lovtaler, mærker man dog nok paa den Maade, denne Førstegrøde af Kingo's Psalmesang blev modtaget, at Samtiden vidste at skatte den, baade Høie og Lave. Kongen havde givet ham et Beviis herpaa ved at kalde ham til Fyens Bispestol, dog ikke blot herved, men han vedblev bestandig at være Kingo særdeles bevaagen. Denne undlod heller ikke at benytte sin Digtergave til at offre Smigerens Røgelse for Kongen og de Mægtige, hvilket naturligviis har bidraget til at sætte ham fastere i Hoffets Gunst. Deelte han end i denne som i andre Henseender

Tidens Skjødesynder, saa er dog Kingos danske Hjerte og christelige Sange den glædeligste Sæd, der spirer under Sneedækket i denne aandelige Vintertid.

Hvad den administrative Forvaltning af de kirkelige Sager angaaer efter Griffenfelds Fald, saa blev det som ovenfor bemærket snarere langt værre end bedre. Landet var indviklet i en vidtudseende Krig, der altid gjorde nye Paalæg nødvendige, Hoffets Ødselhed var vanskelig at tilfredsstille, og egennyttige Embedsmænd benyttede sig af Kongens Sorgløshed til deres egen Berigelse. Præstekaldene vedbleve at være til Fals, og mange uværdige Personer kom paa den Maade ind i geistlige Embeder; dertil begyndte Kongen at bortgive Patronatsretten iflæng for Gunst eller Gave, Kirkebygningerne forfaldt rundt omkring i Landet, da deres Pengebeholdning enten blev brugt af Regjeringen til andre Øiemed, eller listet tilside af svigagtige Embedsmænd. Stiftsskrivernes Embeder, som vare oprettede i Frederik III's Tid ophørte atter (Reskr. af 19 Febr. 1677 for Fyen), og Regjeringen foretrak at sælge Kirkerne, hvilket naturligviis bidrog til at forøge Forvirringen, da Kjøberne enten ligefrem derved erholdt Kaldsretten eller dog vidste at tilvende sig den. Det er derfor naturligt, at den geistlige Stand ikke kunde være tilfreds med en saadan Forvaltning, der saalidet svarede til de Forventninger, denne Stand fremfor nogen anden havde knyttet til Enevoldsmagten, og at derfor Ønsket om at erholde en særlig kirkelig Overbestyrelse atter vaagnede paany. Der blev indgivet til Regjeringen et Forslag desangaaende, hvis Forfatter nævnes *Dr.* J. Bircherod, men da der dengang var twende *Doctores theologiæ* af dette Navn, nemlig Jens Bircherod (den Ældre) og Jacob Bircherod begge theologiske Professorer, den ene ved Universitetet, den anden ved Gymnasiet i Odense, bliver det twivlsomt, hvilken af disse det har været.

Dette Bircherods Memoriale udvikler under trende Rubriker et geistligt Collegiums store Fornødenhed, dets Brug og Nytte, samt dets Maade og Skik, og indleder Forslaget paa følgende Maade: „Gud haver selv gjort Skjel mellem sin Kirkes Sager og andre verdslige Sager, og vil have god Orden og Skik holden i dem begge, saa at ligesom de verdslige Sager betjenes ved visse Personer, som dertil af den høieste Øvrighed forordnes efter Enhvers Capacitet og Dygtighed særdeles, saa skulle og Kirkens Sager især betragtes og betjenes ved dem, som dertil særdeles ved Guds Naade findes dygtige og beqvemme .... Vel har de forrige Konger brugt Universitetets Theologer med Bispoppen af Sjælland som deres geistlige Raad udi adskillige Samvittighedssager; men det bliver herefter neppelig holdt .... Sandelig her i disse Riger forefalde vel saa mangfoldige geistlige og Kirke-Sager, som et saadant Collegium nok kunde udkræve, thi monne der være nogen christen Nation, hvor 1) Sabbatens Helligholdelse mindre iagt er tagen? 2) hvor det er gaaet slettere til med deres Kald og Bestikkelse, som tjene Gud? 3) hvor Guds Huse og Kirkerne ere i en ringere og besværlige Tilstand end her i disse Riger? .... Efter disse Motiver er det vel ogsaa at betænke, at, saasom alle andre Stænder og Ordener her i Riget ere derved encouragerede og fornøiede, at en stor Deel af dem nu virkelig employeres og bruges til Hs. Kgl. M.'s Tjeneste; at da den geistlige Orden ei alene fra saadan Naade maatte excluderes; eftersom den ei saa ilde haver meriteret af Hs. M. og det kgl. Huus, at den alene skulde sættes tilbage, medens den nok saa vel som nogen anden Stand haver beviist sin Troskab, Iver og Velvillighed“. I disse sidste Ord udtaler sig Fortrydelse over Standens skuffede Forventninger, men dog var det ikke

den alene, det havde indgivet Forslaget, hvad Forfatteren ogsaa til Slutning forsikrer, at han ikke ledededes af personlig Forfængelighed men af oprigtig Iver for Menighedernes Bedste. Derpaa angives nøiere de Punkter, der tænktes underlagt Collegiets Styrelse, af hvilke følgende tjene til at oplyse Tidens Forhold: „Af dette Collegio kunde Hs. M. præsenteres og foruden al Interesse og Passion recommanderes de lærdeste og skikkeligste Personer, som efter foregaaende Examen og fremviste *testimonia* til Præstekald dygtigst eragtes kunde, og som udi Skolebestillinger eller i anden Tjeneste havde fremfor andre ubekjendte meriteret Forfremmelse, somme til Kjøbstedkald somme til Landsbykald, eftersom de vare qvalificerede til; saaledes kunde Hs. M. herefter som hidindtil bruge sin Ret til at kalde Præster, og det kunde dog gaae bedre til dermed. — Den øverste Inspection og Direktion over Kirkerne i begge Riger kunde høre dette Collegium til, hvorved Kirkerne kunde bringes udi en bedre Stand end de nu ere, og reddes fra den nu øiensynlig overhængende, og ofte allerund. remonstrerede Ruin og Ødelæggelse, naar deres Bedste med større Flid og Iver blev søgt, og deres Indtægter og Udgifter med bedre Samvittighed og Forsynlighed bleve menagerede. — De besværligste Ægteskabssager kunde og her paakjendes, fornemmelig efterdi Capitlerne her i Rigerne overalt nu ikke ere i den Stand, at de herefter som hidindtil i slige Sager kunde dømme.“ — Forslagets Forfatter tænkte sig dette Collegium bestaaende af Rigets samtlige sex danske og fire norske Biskopper, Kongens Skriftefader, Universitetets tre theologiske Professorer, nogle Jurister samt Stiftsprovsten i Kjøbenhavn. Disse Medlemmer skulde skifteviis efter en bestemt Orden aarlig holde eet Møde, hvor alle Kirke- og Skolesager bleve afhandlede, og derpaa forebragte Kongen, hvor-

for dette Collegium og dets *membra* ogsaa skulde have Rang og Sæde mellem andre kongelige Collegier *).

Endskjøndt Regjeringen i disse Krigsaar var alt for beskjæftiget til at gaae alvorligt ind paa Sagen, vilde den dog ikke ganske lade den falde, da det, der handledes om, saa at sige var hele Geistlighedens Ønske. Der blev ifølge Kongebrev af 13 Mai 1677 **) beskikket en Commission for at gjennemgaae og prøve *Dr.* Bircherods Forslag, bestaaende af Sjællands Biskop Hans Bagger, Hofpræst Hans Leth og de theologiske Professorer: Christian Nold, der ligesaa pludselig som han 1667 var bleven afsat atter var bleven gjenindsat 1676, den ældre Jens Bircherod og Christopher Sletter. Commissionen satte sig strax i Forbindelse med de forskjellige Stifters Biskopper, meddeelte dem i Udtog Bircherods Memoriale, og udbad sig deres Svar paa følgende Spørgsmaal: 1) „hvorledes samme Forslag i hvert Stift muekligt kunde iværksættes; 2) hvorledes *abusus circa vocationem ad ministerium eccles.* bedst kunde forekommes; 3) hvorledes Latinskolerne kunde fremhjælpes og navnlig Borneskoler paa Landet oprettes; 4) hvad der ellers kunde behøves til Kirke- og Skoletjeneres bedre Fremkomst?" ***) Det var Spørgsmaal, som Geistligheden ret *con amore* kunde drøfte, og Bagger undlod ikke at bringe dem frem paa Roskilde-Landemode, idet han forlangte en Betænkning over: „hvilke Midler man ansaae for tjenlige og tilstrækkelige til Kirkesagernes Forbedring, hvorved

*) Forslaget findes i Pakken Gle Kgl. Sml. fol. 123, uden Angivelse af Navn eller Aar. Et saadant Forslag indgivet af Dr. J. Bircherod omtales flere Steder, og jeg har derfor antaget ham som Forfatter til det; men muelighvis hidrører det fra en anden, og er da fremkaldt ved Bircherods.

**) Sjæll. Tegn. Justitsministeriets Archiv.

***) Brevet findes i Pakken Gle Kgl. Sml. fol. 123.

det af Bircherod indgivne Forslag blev lagt til Grund" *). Udentvivl fulgte de andre Bisper den samme Fremgangsmaade, men høist sandsynlig er det da gaaet her som ved mange andre lignende Leiligheder, naar man ret grundig vilde drøfte en Sag ved at høre Alles Mening, at det oprindelige Forslag er druknet i Betænkningernes chaotiske Maese. Vist er det, at Forhandlingernes videre Gang er ubekjendt, men muligviis bærer Regjeringens Ligegyldighed ved Sagen Skylden for, at den ikke kom til noget Resultat.

Derimod indløb der i Breve adskillige Betænkninger fra forskjellige Sider, af hvilke en er ganske mærkelig. Tonen i dette Brev forraader den gamle Landsbypræst, der ærgrer sig over de nye franske Moder, der fra Hoffet smittede alle Samfundsklasser; men alt hvad han siger er grebet ud af Livet og giver derved adskillige Oplysninger, rigtignok kun lidet glædelige, om den almindelige sædelige Tilstand paa den Tid. Brevet er stilet til Hans Leth, „efterdi Kongens Sjæl er Eders Excellence betroet, kan derfor bedst med Eders høitfornuftige og hjertetræffende Formaninger virkes noget i denne Sag“. Angaaende Kaldsretten hedder det her: „Søger at befri Kongens Sjæl fra den Byrde, at ikke mere af Hs. M.'s naadigste Villie alene (*exclusis cæteris ordinibus ecclesiæ*) alle Menigheder skal forsynes med Prædikanter; det er udentvivl et optænkt Middel af hine Kirkekræmmere til deres Berigelse, at alle Præstekald saaledes skulde gaae igjennem deres Hænder, og føder af sig mange skadelige *absurda* .... Saasnart en Præstemand ved Døden afgaaer, have disse Kirkekræmmere deres Kreaturer bosiddende i Landet allevegne, og ved dennem negotieres dette Værk; bringes saa strax tilveie et Kaldsbrev fra Hove for den Person, som kan

*) Pont. Ann. IV. S. 589.

være derom mange Aar tilforn med dem forenet". — At der ved disse Kirkekræmmere sigtes til de rige Herremænd, der afkjøbte Regjeringen Kirkerne og dermed tillige søgte at bringe Kaldsretten til sig, er vist overflødigt at bemærke; men Brevskriverens Klage angaaer ikke blot de verdslige Herrer og deres Styrelse af Kirkesager; den gjælder ligesaafuldt Præsterne selv. „Vi have nu hørt med allerhøieste Bestyrtelse, — skriver den Gamle videre — hvorledes en herlig, hoilærd Mand haver søgt at erhverve sig den høieste Øvrigheds Naade og Gunst ved en ny Mode at prædike nemlig paa Riim, og man fornemmer med Veemodighed, at der lader sig finde saadanne Prædikantere, der beflitte sig paa at prædike paa Moden, ikke som Christus og Apostlene have prædiket men *superba obscuritate et ascetica eloquentia.* Dette haver saaledes taget Overhaand, at en stor Deel af vore *Candidati theologiæ* bringer indet antet tilbage fra deres Tid og Midler henfat paa Akademiet end store Pakketer af saadanne sammenrappede Prædikener paa Moden, og dermed formener sig at være overflødig vel forsynet de største Menigheder at forestaae" *). Denne og flere lignende Klager — som f. Ex. „at Folk ikke vilde gaae til Alters de almindelige Kirkedage, da det var fornemmere at gaae for sig selv paa egne Dage, at man ved Indgaaelsen af Ægteskaber forsømte Trolovelse og Tillysning og helst vilde vies hjemme osv." — ere ganske charakteristiske for Tiden, men dog var det mere kun den Enkelte, der fremførte dem. Derimod synes Alle enige i at anke over Udøvelsen af Kaldsretten og enige i at ønske Menighedernes Stemme atter maatte blive hørt; men Regjeringen fandt sig ikke beføiet til, som ovenfor bemærket, at reflektere videre herpaa eller at forandre den hidtidige Fremgangsmaade.

*) Brevet findes i Pakken Gle Kgl. Saml. fol. 123, uden Angivelse af Navn eller Aar.

Imidlertid havde den romersk-katholske Kirke ikke opgivet den nordiske Mission, men den var nødt til at holde sig udenfor Rigets Grændser, og dens Virksomhed var i det Hele saa ubetydelig, at den neppe var nogen Omtale værd. Henrik Kirkers svage Forsøg paa at udrette noget for Missionen i Kjøbenhavn, fandt ingenlunde hans høie Foresattes Bifald, da han var gaaet altfor aabenlyst tilværks. Kardinal Albani, der senere blev bekjendt som Pave under Navn af Clemens XI, henvendte sig endog i den Anledning til Biskop Bagger, af Frygt for at de romerske Catholiker, der opholdt sig i Landet, derved endog skulde blive yderligere indskrænkede; ved den Brevverling, som derved opstod, vandt Bagger Cardinalens Agtelse, saa at han senere som Pave omtalte ham med smigrende Berømmelse*). Den romerske Curies Hensigt med den nordiske Mission var mere at udtale et Princip end egentlig at vente noget Resultat, og den fortjener derfor kun en Smule Opmærksomhed for Niels Stenos Skyld, der med sværmerisk Iver viede den sine sidste Leveaars udeelte Virksomhed. Efterat have forladt sit Fædreland, modtog han i Florents 1675 den præstelige Vielse, og tog et Aar efter sit Ophold i Hanover som *episcopus in partibus* og apostolisk Commissær for de nordiske Lande. Især var det ved Skrifter han vilde gjøre sin Indflydelse gjældende, og derfor blev hans Kamp for Missionen en literær Polemik med de protestantiske Theologer. I et af disse, *Scrutinium Reformatorum*, (Florents 1677) søgte han at godtgjøre den Sætning, at enhver Reformation af Lærdommen var ubetinget uchristelig og forkastelig, medens en Reformation af Sæderne til alle Tider var nødvendig, og derfor vare kun de Mænd, der virkede i den Retning, af Gud

*) Zwergius, Sjæll. Cler. S. 338 flgd.

bestikkede Reformatorer. Dette vilde han godtgjøre ved at vise hen til Frugterne af de forskjellige Reformatorers Virksomhed; medens Mænd som Francesko *de* Paula, Ignatius Loyola, Frants Xaver i Indien, Frants af Sales i Frankrig o. fl. havde bragt mange til ikke blot at holde Guds Lov, men til at følge de evangeliske Raad; saa havde Lærdommens Reformatorer som Luther, Zwingli, Calvin o. a. kun fremkaldt Adsplittelse og Forvirring. Et saadant aabent Angreb paa Reformationen i sin Heelhed, der viser hvor fuldstændigt Steno havde tilegnet sig sine jesuitiske Læremesteres Tankegang, fremkaldte naturligviis Indsigelse fra mange Sider, ved hvilken Leilighed ogsaa den theologiske Professor Chr. Nold optraadte som hans Modstander i sine *Disputationes contra N. Stenonis Scrutinium*, 1678—79. Imod Steno's fundamentale Paastand gjorde Nold her den Indvending, at Christus selv var optraadt som *reformator doctrinæ* nemlig af Pharisæernes falske Lærdomme, og hans guddommelige Kald vilde Steno dog heller ikke drage i *Tvivl*; og naar denne fremdeles meente af Frugterne at kunde fælde en sikker Dom, saa kom det først an paa, nøiere at prøve disse, om denne Lovens Opfyldelse, denne Jagttagelse af Faste o. a. ikke beroede paa en Skuffelse, et Selvbedrag, og dermed lededes man atter ind paa det gamle Tvistepunkt om Forholdet mellem Tro og gode Gjerninger. Med lignende Controverser var Steno uafladelig sysselsat, uden at disse naturligviis kunde lede til noget Resultat. Mere direkte virkedes der til Missionens Fremme, naar der paa forskjellige Steder navnlig i Paris, blev holdt stadige Controversprædikener til de nordiske Kjætteres Omvendelse; men om end derved en eller anden kunde lade sig bedaare, saa vare disse derved for bestandig udelukkede fra Fædrelandet, og deres Frafald bleve derfor uden Betydning. Under Krigen kom der mellem de

hvervede Tropper endeel Catholiker ind i Landet, der stundum havde deres Præster med*), og man mærker nok at disse paa enkelte Steder kunde volde Statskirkens Præster Bryderier; men Folk af Soldatesken vare neppe synderlig ivrige i Troen, saa at man behøvede at frygte for deres Proselytmageri.

Saasnart Krigen var endt, og Regjeringen kunde henvende mere Opmærksomhed paa den indre Forvaltning, da yttrede sig ogsaa strax Ønsket om at formilde den statskirkelige Tvang. Denne Gang kom Anmodningen fra de reformeerte Flygtninger, der ved det nantiske Edikts Ophævelse i Frankrig vare blevne huusvilde, og maatte søge sig en anden Hjemstavn. De havde ved Hoffet en varm Talsmand i Dronningen, Charlotte Amalie, der selv opdragen i den reformeerte Bekjendelse, anvendte al sin Indflydelse hos sin kongelige Ægteherre for at fremme deres Sag. Anmodningen gik kun ud paa, at Kongen vilde indrømme de Landflygtige fri Religionsøvelse paa enkelte Steder i Riget; men forend han tog nogen Bestemmelse vilde han høre Theologernes Mening, og sendte derfor Ansøgningen med et Brev af 4 Sept. 1680 til adskillige Biskopper, nemlig Hans Bagger i Kjøbenhavn, Søren Glud i Viborg, Erik Grave i Aarhuus, samt Hans Rosing i Christiania, hvilke ogsaa alle efter Forlangende afgave deres Erklæring**). Af disse er hidtil kun een bleven trykt og det langt senere, nemlig Hans Baggers***); den er udførligere end de andre og affattet i et mere zirligt Sprog, men iøvrigt er Tankegangen væsentlig eens i dem alle. Alle gaae de nemlig ud fra den Betragtning, at, ligesom Israels fromme Konger i den gamle Pagt roses, fordi de haandhævede Jehovas

*) Fallesen, Theologisk Maanedsskrift 1804. I. S. 5.

**) Disse fire Erklæringer findes paa Kg. Bibl. Thott'ske Sml. 4. 1589.

***) Fallesen, Theol. Maanedsskrift 1808 II. S. 289—351.

Dyrkelse reen og ubesmittet, saaledes tør heller ikke nu en luthersk Konge for verdslig Fordeels Skyld tilstede vrange Lærdomme Indgang, der vilde forføre og adsplitte et i den sande Lærdoms Bekjendelse hidtil enigt Folk. Bagger indlader sig ogsaa paa en udførlig Fremstilling af de dogmatiske Controverser mellem begge Kirkepartier, hvorved han søger at vise „1) hvor grovelig de Reformeerte fare vild i deres Lære om Christo, da de opløse den personlige Forening, som er mellem Gud og Mand; 2) at de ei mindre løbe an paa vor Lærdoms Grundvold, fordi de nægte, at Christus er død for alle Mennesker; 3) at de gjøre Vold paa Troens Fundament, som er Guds Ord og de høiværdige Sacramenter". Med denne Udvikling mener han tilfulde at have godtgjort det Urimelige i deres Forlangende, og vedbliver: „Efterdi det nu er aabenbart, hvor langt disse Reformeerte ere borte fra Gud og os, baade fra hans og vor Lærdom, saa mærker Ed. Kgl. M. vel deraf, hvor farlig deres Begjæring mon være. Ubillig er den baade for Gud og Hs. M. Hvad større Ubillighed kan der vel være til, end at begjære det, som Gud har forbudet? Thi det er jo ubilligt at lyde Nogen meer end Gud, Act. 4; og er der da kun een Gud, een Brud, den christne Kirke, een Tro og een sand Religion; sandelig saa vil Gud ei tilstede mere end eet Tempel blandt sit Folk, eet Tabernakel, eet Alter, een Ark; thi hvad Samqvem er der mellem Lyset og Mørket, Christus og Belial?" — Imidlertid havde de Reformeerte i deres Andragende netop undladt alle dogmatiske Undersøgelser, og kun holdt sig til det politiske Synspunkt, at deres Religions Bekjendere altid havde viist sig som ustadelige og nyttige Borgere. Dette Hensyn kunde derfor Bisperne og navnlig Hans Bagger heller ikke ganske forbigaae; men fra denne Side kunde de ligesaa lidt give Begjæringen Medhold, da de paastod, at Calvinismen forsvarede, hvad

man nu vilde kalde revolutionære Anskuelser, der vilde blive farlige for den absolute Kongemagt. „Som de ei undsee sig — skriver Bagger — at falde Gud ind i sin Høihed, og dømme de himmelske og guddommelige Ting efter deres blinde og daarlige Fornuft, saa tage de sig langt større Myndighed i de Sager, som angaae Politiet og den verdslige Øvrighed; saa jeg finder liden Forskjæl mellem Papister og de Reformeerte i dette Fald andet end hvad Magt hine give Paven over alle Konger, det samme give disse Folket og Undersaatterne over deres egen Konge". — De afgivne Betænkninger forbleve ikke uden Virkning, og de Reformeerte maatte endnu vente i flere Aar, førend de ved et kongeligt Magtsprog erholdt deres Ønske opfyldt.

Medens Theologer og Præster saaledes af yderste Formue bestræbte sig for at holde al fremmed Lærdom borte fra Landet, vare de blinde for, eller saae dog kun halvt den moralske Slappelse, der yttrede sig i alle Forhold. For Penge var alting tilfals, Embeder, Ære og Værdighed, og dog var alt hvad der kom frem paa Prent opfyldt af de meest smigrende Lovtaler til de Mægtiges Priis. Præsten ved Helliggeist, Esaias Fleischer, der tidligere er omtalt som en Ven af Niels Svendsen Krønike, havde ved Taksigelsesfesten for Freden i Lund paa en usømmelig Maade yttret sin Misfornøielse med denne Fredstractat, der saalidet svarede til Folks Forventning, og blev derfor suspenderet fra sit Embede: „der sprang siden gode Penge for ham til dem, der talte hans Sag i Lave" *) og saaledes gik det ved mange Leiligheder. Vel blev der i Krogene hviskel nok om dette Uvæsen og de Mægtiges Feil gjennemheglet i anonyme Smædevers, en Literatur, der i hine Aar var særdeles frugtbar; men en saadan

*) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech. S. 201.

underfundig Moraliseren manglede naturligviis al moralsk Kraft og Kjærne. Det viste sig, at en Præst i Viborg Mag. Jakob Worm, en Stedsøn af Biskop Kingo, havde været meget virksom i den Retning; han var en Mand, der besad ualmindelige Evner, og hans efterladte Vers fortjene i Literærhistorien særdeles Opmærksomhed; men desuagtet kan man ikke føle synderlig Medlidenhed for ham, da han for sine Smædeskrifter blev dømt fra Embede, ja endog fra Livet, (1681) og blev kun paa Kingo's Forbøn benaadet, hvorpaa han gik til Trankebar, og blev, besynderligt nok, den første Missionær, der udgik fra Danmark*). Maa det end siges til hans Roes, at hans bedste Digt „Lykkens Ubestandighed" er en Lovtale over Griffenfeld, skreven dengang mangfoldige Penne vare i Bevægelse for at sværte den faldne Mand, saa bære dog hans fleste Satirer ganske Paskvillens Character, og en saadan Moraliseren giver kun eet Træk mere til Skildringen af Tidens slappe Usædelighed.

Dersom Forordninger kunde raade Bod paa Onder af en saadan Art, saa maatte det nu have hjulpet, da det følgende Aarti af Christian den V's Regjering vare overordentligt frugtbart paa nye Love eller nye Forslag til Love i kirkelige Sager. Det første af disse angaaer netop det forargeligste Uvæsen, nemlig Salget af geistlige Embeder, og tjener idetmindste til Oplysning om i hvilket Omfang det blev drevet. „Saasom vi meget ugjerne have fornummet, — skrev Kongen til hvert Stifts Biskop den 16 Juli 1681 — hvorledes at en Deel af dem, som *jura patronatus* haver, dermed paa en heel forargelig Maade skal omgaaes, idet de ei skal undsee sig for, Kaldene for Penge saagodtsom paa offentlig Auction til den meestbydende at sælge, da, som vi saadant, om den

*) Jacob Worms Levnet i Odin Wolfs Journal for Politik 1812.

Skyldige kan udfindes, ingenlunde vil lade ustraffet hengaae, er vores Villie og Befaling, at Du i twende Provsters Overværelse lader for Dig fordre alle de Præster, som siden vor Regjerings Indtrædelse af nogen Proprietario kan være kaldet, og dem paa vore Vegne alvorligen tilholder, at de, saa kjær dem vor Naade er, for Eder aflægger deres høieste Saligheds Eed, om de enten selv, deres Forældre, Slægt eller Venner have udgivet Obligation, Penge eller Penges Værd til Patronerne«. Der skulde altsaa i hvert Stift anstilles en skarp Inqvisition, men af Iver for at komme efter Sandheden var man nærved at friste Folk til, selv om de vare uden Skyld at erklære sig for skyldige, naar det fremdeles hedder: »Paa det de, som sligt kunde have udgivet, ei skulle frygte for, deres Kald derover at forbryde, haver Du dem, som saadant godvillig vedstaae, paa vores Vegne at forsikkre, at dem ei alene skal være tilgivet og efterladt, hvis Forseelse de i saadan Maade kan have begangen, men dem endog desforuden igjengives, hvis de i saa Maade kan have udgivet«. Kun i det Tilfælde, at Nogen senere blev overbeviist om at have fordulgt Sandheden, blev der truet med stræng Straf, ellers skulde Enhvers Udsagn fuldkommen forties og ikke komme Nogen til Skade paa gode Navn og Rygte*) — Den anordnede Undersøgelse blev ogsaa anstillet. I Ribe havde Biskop Lodberg mange Præster mistænkt, men det var kun faa, der vilde tilstaae Forseelsen. Pastor Kragelund i Engberg tilstod saaledes, at, da han forlangte Kaldsbrevet af Herremandens Forvalter, »kunde det ei erlanges paa andre Manerer, end ham af mig Spot at undsky maatte tilsiges 400 Daler, hvoraf endeel strax blev betalt, endeel siden klareret

*) Sjæll. Tegn. Justitsministeriets Archiv. Jfr. Rothe, Udtog og Samlinger af Reskripter III. S. 289—91.

og Obligationen hjemløst"; Christopher Lihme til Fjaltring erklærede, at Baron Reuz havde tareret Kaldet til 300 Daler, men han fik det dog for 200, hvorfor han udstedte og siden indfriede en Obligation *). Resultatet af Undersøgelsen er iøvrigt ubekjendt; men det er sandsynligt nok, hvad der fortælles fra en senere Tid **), at Kongen ved denne Leilighed fik mere at vide end han enten ventede eller ønskede, og at formaaende Folk ved Hove derfor fik udvirket, at Undersøgelsen atter blev stillet i Bero. Vist er det, at dette Uvæsen bestandig var i Tiltagende, uden at Regjeringen gjorde noget alvorligt for at forebygge det; dog falder Skylden herfor ikke blot paa Regjeringsmænd og Herremænd men ligesaameget paa den Tids Præster, der indlod sig paa en saadan Handel. Man kan derfor ikke undre sig over, at de endog selv paa egen Haand søgte at fortsætte den. Det var nemlig ganske almindeligt, at en gammel Præst for gode Ord og Betaling blev bevæget til at „oplade" ɔ: afstaae sit Kald til en yngre Mand, og et Exempel paa, hvordan det kunde gaae til ved en saadan Opladelse, afgiver følgende lille Curiosum. To Præster havde været i Veerst, Ribe Stift, med en Student for at bevæge Stedets Præst Hr. Søren til at oplade Kaldet for denne. Da Hr. Søren undskyldte sig med, at han først maatte tale med Biskop og Provst, tog den ene af de ankomne Præster først en Slump Penge og lagde paa den ene Ende af Bordet med de Ord: „der staaer Bispen"; satte saa en Flaske Brændeviin paa den anden Ende, med de Ord: „der staaer Provsten; lad os nu først tale med Provsten, saa skal vi nok siden see at komme tilrette med Bispen" ***).

*) Hist. statist. Maanedstidende for Ribe ved P. Adler. S. 13.
**) Usfing, Kirkeforfatningen i de danske Stater III. 1. S. 85 fgd.
***) Hist. stat. Maanedstidende for Ribe. S. 13.

En anden Anordning, der ligeledes tegnede til at skulle begynde en gjennemgribende Reform, men som dog i Virkeligheden kun førte til et meget ubetydeligt Resultat, var den Commission, der blev nedsat for at undersøge det lærde Skolevæsens Tilstand. At man følte dette kunde trænge til nogen Forandring, viste sig allerede ved Forhandlingerne om Bircherods Forslag, og den samme Anke, som dengang blev berørt, gjentages ogsaa nu som Motiv, nemlig at „en stor Deel unyttige latinske Skoler findes her i Riget i de mindre Kjøbstæder, som ikke kunne naae de foresatte *metas* og dog ere aflagte med store og anseelige Beneficiis, hvorved de rette store Skoler forringes og Landet opfyldes med mange unyttige Ingeniis". Angaaende Anvendelsen, der for Fremtiden skulde gjøres af disse unyttige Skolers Capitaler, hedder det i Reskr. af 2 Dec. 1682 „at i deres Sted visse danske Skoler bestiftes og indrettes, hvor Ungdommen i deres Catechismo og Børnelærdom, samt Regnen, Skriven, Bogholderi og Søfarten kan undervises". Men foruden dette nævner Reskriptet ogsaa et andet Formaal, nemlig Oprettelsen af et kongeligt Akademi i Kjøbenhavn „med alle fornødne og tjenlige Exercitiis samt adskillige fremmede Sprog, hvorpaa en stor Deel udenlands bortsættes og Manges Midler i saa Maade af Landet uddrages" *). Desto værre blev kun dette sidste langt om længe det tarvelige Resultat af Commissionens Forhandlinger; men til Iværksættelsen af det første Punkt i Planen mærker man aldeles Intet — ikkun en Navigationsskole paa Møen omtales senere som oprettet i Christian V's Tid, og maaskee har det staaet i Sammenhæng dermed. — Heller ikke blev der foretaget nogen Reduction af de smaa Latinskoler, hvilket fornemmelig tilskrives Hofpræsten *Dr.* Hans Leth, der selv var Med-

*) Rothe, Christian V's Reskripter. S. 406—410.

lem af Commissionen. Der fortælles, at da Folk ved Hove havde foreslaaet Kongen, at ophæve Frederiksborgs Skole, da der for dens Capital kunde holdes et heelt Compagni Ryttere, gjorde Leth Kongen opmærksom paa de mange berømmelige Mænd, der vare udgaaede fra denne Skole, og nævnede mellem disse Biskop Kingo, hvortil Kongen skal have svaret: er der kommen saadanne Mænd derfra, hvorledes tør vi saa ruinere den. Med Hensyn til de andre Smaaskoler beraabte Leth sig paa sit eget Exempel; han havde besøgt den lille Skole i Greenaa, og havde dog opnaaet den Værdighed, han nu beklædte, hvilket bevægede Kongen til at opgive Planen *). Dersom denne Fortælling er rigtig i sine Enkeltheder, maatte man formode, at Regjeringsmændene nærmest havde til Hensigt ved Reductionen at anvende den vundne Capital til Ryttergods, ligesom man allerede havde anvendt Capitlerne; men maaskee var det kun Geistlighedens Mening om dem, som da har gjort denne end mere uvillig til at gaae ind paa Planen. Især udtaler Reskriptet en haard Dom over Gymnasierne, at „de ere i en saa slet Tilstand, at de Disciple, som derfra dimitteres, altid ere grovere end de, som kommer fra Skolerne". Dette gjaldt især Roskilde Gymnasium, som var sin fuldstændige Opløsning nær, da der kun var een Professor tilbage, der forestod baade det theologiske og det philosophiske Fag; ved hans Død (1688) bleve hans Forretninger overdragne til Skolens Rector og Conrector, hvormed altsaa dets sidste Spor forsvandt **). Gymnasiet i Odense havde fra først af været bedre funderet end noget af de andre; men ogsaa paa dets Opløsning blev der arbeidet fra mange Sider, og Gymnasiets Professorer maatte søge Hjælp hos alle for-

*) Zwergius, Sjæll. Clerest. S. 661.

**) Nyerup, De latinske Skolers Historie. S. 110

maaende Svogre og Venner for at forebygge dets Undergang, hvilket ogsaa lykkedes, saa at „alting blev *in statu quo* som der gemeenligen pleier at staae i Fredstractater“*)

Af langt mindre Betydning end de twende nylig omtalte Forsøg er den Bestemmelse, som Reskr. af 23 Nov. 1682. giver for Stiftsbefalingsmandens geistlige Myndighed i Forhold til Bispoppen. Anledningen hertil var en Trætte, hvori Fyens myndige Bisskop Kingo var bleven indviklet med den derværende Stiftsamtmand, og for at stifte denne blev der nedsat en Commission, bestaaende af tre Jurister og tre Theologer under Rigsmarskalk Corbitz's Forsæde, der tillige skulde afgive sin Betænkning om Forholdets fremtidige Ordning. Det var en praktisk Anvendelse af § 1. i Geistlighedens Privilegier, der her maatte blive Talen om, og det Tilsagn, der deri var givet Standen, blev ogsaa opretholdt. Stiftamtmandens Myndighed indskrænkedes til en blot Control med Kirkers og Hospitalers Regnskaber, uden at han havde noget at gjøre med selve Bestyrelsen; og med Hensyn til Landemoderne, da skulde han være tilstede, saalænge de geistlige Retssager forhandledes, for at paasee at alt gik ordentlig til og for selv at afgive sin Stemme; men ellers maatte han ikke blande sig i hvad Bisskoppen havde at forhandle med Provster og Præster**). Det var ikke blot Kingo men ogsaa andre Bisper som Henrik Bornemann i Aalborg, der saaledes nøie vogtede over, at den bispelige Myndighed blev bevaret ukrænket, saa at det tidligere Forhold fra Christian IV's Tid ikke meer vendte tilbage.

Imidlertid sysselsatte man sig med den endelig Redaction

*) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech. S. 249. 50.

**) Pont. Ann. IV. S. 615 fgd. Jfr. Reskr. af 20 Juni 1681 i Sjæll. Tegn. (Justitsminist. Archiv.)

af den længe paatænkte Lovbog for hele Riget, et Arbeide, der havde været saa godt som færdigt i Frederik III's Tid, men som havde ligget hen under Krigen og først efter dennes Slutning blev optaget igjen. Gjennemsynet af den Deel, der angik den kirkelige Lovgivning, var tidligere blevet overdraget Johan Vandal; men da Sagen atter blev optaget paany, overdroges det til en Commission bestaaende af Hans Bagger, Hans Leth og Christ. Rolb. Det kunde synes, som om en aandelig og moralsk saa slap Tid som Slutningen af det syttende Aarhundrede kun lidet egnede sig til at udføre et saadant Arbeide som at udarbeide en fuldstændig ny Lovbog; men ved nærmere Overveielse turde det vise sig, at ingen Tid var gunstigere for det. Om ogsaa Folk havde forskjellige Anskuelser om et eller andet, saa var Tiden i det Hele for characteerløs til at udtale nogen kraftig Indsigelse, og man fandt sig villig i alt hvad der blev anordnet, eller havde i det høieste kun Mod til at hviske i Krogene om sin Misfornøielse. Paa den anden Side med Hensyn til Udarbeidelsen af Lovbogen, da kom det ikke an paa at gjennemføre noget nyt Princip i Forvaltningen, men kun paa at samle og ordne efter en bestemt Plan hvad der tidligere havde ligget som en chaotisk Masse, og det var netop et Arbeide, der passede sig for hiin Tids systematiserende Samlerflid.

Kort for denne Lovbog fremkom blev der tillige lagt Plan til Udførelsen af trende i kirkelig Henseende vigtige Arbeider, nemlig et nyt Ritual, en ny Psalmebog og en ny Bibeloversættelse. Det første af disse blev ved kgl. Reskr. af 9 Sept. 1682 overdraget Hans Bagger, Hans Leth, Thomas Kingo og Henrik Bornemann, dengang endnu Stiftsprovst i Kjøbenhavn*), og dette Arbeide var det letteste at fuldbringe, da

*) Zwergius, Sjæll. Clerese S. 814.

det ved Ritualet ligesom ved den hele Lovbog kun gjaldt at samle de gamle Kirkeskikke i en beqvemmere Orden, og det var kun i mindre væsentlige Enkeltheder, der kunde være Tale om Endringer. — Vanskeligere var det allerede at faae en ny Psalmebog istand, da det her ikke blot kom an paa at ordne og rette det Gamle men ogsaa at medoptage Nyt, navnlig Kingos Psalmer. Det var ham, hvem dette Arbeide blev overdraget, og ved Reskr. af 27 Marts 1683 blev det ham paalagt, „at Du, det snarest muligt er, est betænkt paa en ret Psalmebog af de gamle sædvanlige og bedste Kirkesange og Psalmer at sammeskrive og indrette, saa og dem med endeel af Dine egne forbedre, paa det vi engang kunde have Valg udi vore Kirker paa gode og gudelige Psalmer til Guds Ære og hans Menigheds Opbyggelse“ *). Imidlertid gik dette Arbeide ikke saa rask fra Haanden som man først synes at have tænkt sig det, og det blev først efter mange Vanskeligheder fuldført ad en anden Vei end den i Reskriptet anviste. — Med Hensyn til den nye Bibeloversættelse, da var det just ikke nogen ny Plan, da den allerede var udkastet i Frederik III's sidste Leveaar, men den blev nu atter optaget. Hvad man tilsigtede derved var deels „at Meningen klarlig udsættes“, deels „at den danske Idiotismus iagttages“; af hvilke Sætninger den første indeholdt en Anke over den gjængse, Christian III's Bibel, den anden over Christian IV's eller den resenske Oversættelse, at nemlig hiin ikke nøiagtigt gjengav Textens Mening, og at denne ikke iagttog det danske Sprogs Eiendommelighed. Ved et Kongebrev af 19 Juni 1683 **) blev det overdraget Hans Bagger og de theologiske Professorer, Nold og Jens Bircherod at besørge denne Oversættelse,

*) Dansk Kirketidende I. S. 796.
**) Sjæll. Tegn. Justitsmin. Archiv.

og disse henvendte sig atter til forskjellige Lærde omkring i Landet for at erholde Understøttelse *). Men dette Værk kom aldrig istand; der blev trykt forskjellige Prøver paa, hvorledes man vilde gjøre det, og af disse enkelte Blade seer man, at der fra Udstyrelsens Side var lagt an paa at give en Pragtudgave med vidtløftige forklarende Anmærkninger. Rold, der ved sin *Concordantia particulorum V. T.* (1679) havde erhvervet sig et betydeligt Navn som Orientalist, skulde være Hovedmanden, men han døde 1683, og da den ældre Jens Bircherod fulgte ham tre Aar efter i Graven, blev denne Oversættelse fuldkommen opgivet **).

Christian V's Danske Lov udkom d. 23 Juni 1683, hvoraf Anden Bog „Om Religion og Geistlighed" afhandler alt hvad der hører til Geistlighedens Pligter og Rettigheder, Skolers og Hospitalers Indretning, samt Forvaltningen af Kirkernes Eiendomme. Den er samlet deels af Christian III's Ordinants, deels af Christian IV's Reces, men dog fornemmelig af denne sidste, da den med Forbigaaelse af det Rituelle, der heller ikke her blev medoptaget, gjennemgaaer næsten alle Ordinantsens kirkeretlige Bestemmelser, forsaavidt de havde erholdt særegne Modifikationer i Christian IV's Tid, og hvad der dengang var anordnet, beholdt i Almindelighed ogsaa fremdeles sin Gyldighed. Den væsenligste Forandring, der imidlertid var foregaaet, angik Kaldsretten, og derom indeholder Loven (2—3—2 og 3) følgende Bestemmelser: „Naar noget Kald ledigt vorder, da skal Provsten strax sig derhen begive og af Prædikestolen med Menigheden gjøre flittig Bøn til Gud, at han Kirken med en god Præst og Tjener vil forsyne ... Derefter kalder den, som Rettighed dertil haver, saadan en Person som han agter beqvem, og lader ham høre af Menigheden i

*) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 226. 27.

**) Cataloget til Hjelmstjernes Bogsamling I S. 3.

Provstens Nærværelse, saafremt Tiden og Stedet det i nogen Maade tilsteder. Og hvis Menigheden da imod ham haver noget billigen at sige, maa de det paa behørige Steder andrage, og deres Beviislighed derpaa tillige at lade følge". Her blev der altsaa i Loven dog indrømmet Menigheden nogen Ret til at afgive sin Stemme, men det paa en saadan Maade, at den vanskelig kunde vinde nogen Betydning. Hvad enten derfor denne Ret maa betragtes som formelig ophævet ved senere Reskripter (af 20 Mai og 1 Juli 1690*), eller ikke, saa er det vist, der ikke findes Spor til, at den nogensinde har været faktisk anvendt. — Ikkun Provstevalget vedblev fremdeles paa den tidligere Maade, saaledes at „Præsterne i hvert Herred — D. L. 2—16—2 maatte med deres Superintendent udvælge sig en Provst blandt sig selv, hvilken de agte duelig dertil enten han boer i Kjøbstæderne eller paa Landsbyen". Dog gjorde Provster i Stiftsstæderne, hvor der havde været Capitel herfra en Undtagelse, da disse Stiftsprovster, der tillige vare Sognepræster ved Stiftets Hovedkirke, beskikkedes umiddelbart af Kongen. — Saaledes erholdt den allerede factisk indtraadte Forandring, her i Danske Lov sin bestemte Form.

Om end selve Loven ikke forandrede det Bestaaende, saa foregik der dog samtidig med den og i de følgende Aar en ikke uvæsentlig Forandring i de kirkelige Forhold, og det en saadan, der saavidt man kan skjønne vakte almindelig Misbilligelse hos den geistlige Stand. En samtidig jydsk Præst skriver nemlig i sin Dagbog ved Aaret 1684: „Landsdommer Peder Lerche haver i dette Aar kjøbt af Kongen *jus patronatus* til fire Kirker i Rinds og Gislum Herreder i Jylland; og det var det første, at Kirkerne bleve saaledes bortsolgte, men

*) Rosenvinge, Den danske Kirkeret. S. 90.

siden blev det mere gemeent". Fremdeles bemærker samme Mand ved Aaret 1686: „I dette Aar ere Kirkerne bortsolgte, til hvem der vilde kjøbe. Maren Christens-Datter, sal. Hr. Niels Gulbagers Enke til Øls, kjøbte Øls, Hørby og Daastrup Kirker; og var hun af privat Stand den første, det mig vitterligt er, der sig saadant Gods tilforhandlet haver". Endelig ved Aaret 1687 hedder det: „Placater publiceredes, at hvem der vilde kjøbe *jura patronatus* af hvad Stand de endog vare, skulde melde sig paa Amtstuen".*) Foruden denne formelige Handel med Patronatsretten, der altsaa blev dreven i sin videste Udstrækning, afhændede Kongen den ogsaa paa andre Maader. Saaledes erholdt Cancellieraad Scholler ved Reskr. af 6 Mai 1684 *jus patronatus* til fire Kirker „i Henseende til det store Forlag og Bekostning, Flid og Omhu han havde anvendt paa Danske Lovs Trykning" og lignende Benaadninger skete ofte. Vel forekommer der nok fra en tidligere Tid enkelte saadanne Exempler, især fra Christian IV's sidste Aar; men dog var det først under Christian V, at Regjeringen til Trods for al Sømmelighed og Belanstændighed formelig falbød Kirkerne, og Patronatsretten blev derved overalt i Landet saa almindelig som den aldrig tidligere havde været. Der er bleven sagt til Undskyldning for denne Fremgangsmaade, at Tilsynet med Kirkernes Indkomster ligesiden Reformationen bestandig havde været meget mangelfuldt, saa at Enhver omtrent kunde raade dermed som han lystede; heller ikke hører man fra de senere Tider saa stærke Klager over Kirkebygningernes Forfald som netop fra disse Aar**); men des-

*) Mads Farstrups og Laurids Axelsens Dagbøger, ved Imm. Becher. Aalborg 1813. S. 95. 99. 100.

**) Jfr. Zwergius, Sjæll. Cler. S. 746, hvor Talen er om Salget af de norske Kirker, som skete under Frederik IV., altsaa vel omtrent da man var færdig med at sælge de danske.

nagtet bliver det lige vist, at disse Mangler kunde have været afhjulpne paa en anden baade gavnligere og sømmeligere Maade, dersom ikke Hovedøiemedet for Regjeringen kun var at skaffe Penge. Med Salget af Præstegaardene havde Enevoldskongerne gjort Begyndelsen; Capitlernes Præbender vare dernæst forbrugte; Reductionen af de smaa Latinskoler havde viist sig uhensigtsmæssig, „formedelst der ikke er bleven befunden saa store Intrader ved de smaa Skoler, som man formodede"*); nu maatte Kirkerne og deres Rente gjøres frugtbringende. Hvad der i høi Grad forøger det Forargelige ved denne Handel, var, at Kaldsretten dermed tillige blev bortsolgt; vel kunde denne kun faktisk udøves, naar Kjøberen var en Rangsperson, men da det sædvanlig var Herremændene, der meldte sig som Libhabere til de Kirker, der laae paa deres Godser, var det en Selvfølge, at denne Rettighed sædvanlig gik med i Kjøbet. Derved kunde det endog skee, at Reformeerte og Katholiker tilkjøbte sig Kaldsret, hvorfor et Reskr. af 6 Juli 1695 maatte bestemme, at saadanne Herremænd kun maatte have *jus proponendi* til deres Kirker, hvilket Reskript var foranlediget ved, at en Major Lüttichau, der var Katholik, havde tilkjøbt sig twende Gaarde i Jylland, hvorved han var bleven Eier af fire Kirker.**) Med hvilken ubunden Vilkaarlighed Herremændene i disse Aar kunde udøve denne Ret, seer man ogsaa af et senere Forbud; naar nemlig Reskr. 1 Juli 1690 paalægger de Præster, som kaldes af Proprietærer at søge kongelig Confirmation, saa seer man deraf, at de tidligere har undladt at gjøre det, og altsaa vare ligefrem bestikkede af Herremanden. Naar man nu sammenholder denne Bortøsken af den private Kaldsret med de bittre Anker over

*) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 222.
**) Rothe, Udtog og Samling af Reskripter I. S. 233.

dennes Udøvelse, som Reskr. af 16 Juli 1681 uforbeholdent udtaler, saa faaer man ikke de bedste Tanker om den Tids Styrelse af Kirken; og det eneste, der her kunde anføres til Undskyldning, er, at alle de Misbrug, hiint Brev anker over med Hensyn til de private Kald, ogsaa gik i Svang ved de kongelige; men det er en Undskyldning, som Christian V's Regjering neppe vil tage til Indtægt.

Var den geistlige Stand utilfreds med Anvendelsen af Kirkegodset og med de mange skadelige Følger, denne medførte, saa var den det ikke mindre med den Redebonhed, hvormed Regjeringen tilstedede Udlændinger Adgang og Ophold i Riget. Vel havde Theologerne hidtil med Held modsat sig enhver Bestræbelse for at skaffe et fremmed Religions Bekjendere lovlige Rettigheder i Riget; men den modsatte Anskuelses Talsmænd vare ogsaa vedholdende, og uden at trættes ved de feilslagne Forsøg, lykkedes det dem dog tilsidst at bevæge Kongen til at nedslaae alle Indvendinger ved et kongeligt Magtsprog. „Som Gud haver givet os — hedder det i et Brev af 19 April 1684 — den Magt, at vi efter eget Tykke kan ordinere og befale alt hvis vi eragte christeligt og billigt at være, og vi klarlig kan see for Øine, at Vi ved disse Conjuncturer og Tiders Tilstand, da de Reformeerte paa en Deel Steder lider stor Forfølgning, ei lidet kunde profitere, have vi for godt befundet, at tage de Reformeerte, som sig i vore Riger og Lande nedsætte ville, under vores kgl. Protection, og forunde dem alene og ingen af nogen anden Religion paa visse Vilkaar Frihed i deres Gudfrygtigheds Øvelse“.*) Brevet er stilet til sex Herrer, der i Forening nærmere skulde tage under Overveielse, paa hvilken Maade disse Friheder kunde indrømmes dem; og mellem disse sex vare tre Theo-

*) Sjæll. Tegn. Justitsminist. Archiv.

loger, Hans Bagger, Hans Leth og Thomas Kingo, og tre Jurister, Rasmus Vinding, Peder Skavenius og Cosmus Bornemann. Commissionens Forhandlinger ere ubekjendte; men der kan neppe være nogen Tvivl om, at Theologerne jo have anbefalet alle de Indskrænkninger, der paa nogen Maade lod sig forlige med Kongens Beslutning. Ved denne Tid holdt Biskop Bagger en Bededagsprædiken (d. 18 Apr. 1684) for det kongelige Herskab, der i den Grad fortørnede Majestæten, at Bagger blev suspenderet fra sit Embede, og han maatte selv anvende al sin Veltalenhed for atter at forsone sin kongelige Herre.*) Skjøndt det ikke siges, hvad der bragte den ellers saa fredelige og besindige Hans Bagger saaledes i Affekt, saa ligger det dog nær, at sætte denne Prædiken i Forbindelse med disse Forhandlinger, da det var det eneste Punkt, hvori man mærker hiin Tids Theologer aabent modsatte sig Regjeringens Hensigter. Der opholdt sig ogsaa netop i disse Aar en Mand i Kjøbenhavn, der var en af de ivrigste Polemikere, de theologiske Fægterskoler paa tydske Universiteter havde opfostret, nemlig *Dr.* Josva Schwartz. Sit Fødeland Pommern have han maattet forlade, fordi han ivrede mod de reformeerte Lærdomme, som han meente utilbørlig begunstigedes af det reformeerte Hof i Berlin og den Hoffet hengivne Geistlighed. Senere kom han til Sverrig, hvor han blev ansat som Professor ved Universitetet i Lund, og her indvikledes han i en hæftig Trætte med sin Collega, den berømte Samuel Puffendorph, hvis nye Anskuelser om Natur- og Folkeretten han fandt stridende mod den rette Lære. Politiske Forviklinger under Krigen med Danmark nødte ham til at forlade Lund og tage sit Tilflugt til Kjøbenhavn, hvor han kom netop paa den Tid, da der forhandledes om at tilstede de

---

*) Zwergius, Sjæll. Cler. S. 339 fgd.

Reformeerte fri Religionsøvelse. Her blev han altsaa atter ført ind i Polemiken, og da han 1680 var bleven kongelig Hofprædikant, undlod han ikke med sin vante Iver at bekjæmpe de Reformeerte, hvorfor man ved Hove helst ønskede at blive ham qvit, og benyttede Leiligheden, da Generalsuperintendenturet i Flensborg blev ledigt (1684), at udnævne ham til denne Værdighed og derved fjerne ham fra Kjøbenhavn.*) Denne Theologernes Modstand kunde vel ikke forhindre, at de Reformeertes Privilegier offentliggjordes ved Forord. af 11 April 1685, men den bidrog dog til at forsinke Sagen, hvorved dens nærmeste Diemed forfeiledes, da største Delen af de franske Flygtninge imidlertid havde faaet Hjemstavn andensteds. Til Gjengjæld var Forordningen affattet saaledes, at den ligesom vilde lokke dem ind i Landet, da der blev tilstaaet dem Frihed for alle personlige Afgifter i tyve Aar, samt Frihed for Grundskat af de Huse, de byggede; ogsaa Dronningen, Charlotte Amalie, viste sig sine forrige Troesfæller særdeles bevaagen; hun lagde med egen Haand Grundstenen til den reformeerte Kirke og skjænkede en betydelig Kapital til Præsternes Lønning.**) — Ogsaa de Romersk-Katholske erholdt til samme Tid (Reskr. af 17 Nov. 1685***) vel ikke saa lokkende Forrettigheder, men dog Tilladelse til at holde Gudstjeneste paa visse Steder i Riget; en Tilladelse, som jesuitiske Præster gjerne vilde benytte som en Leilighed til at gjøre Proselyter. Denne Bestræbelse laae altfor meget i Romanismens hele Characteer til at den ganske kunde forebygges, og der førtes i den Henseende ikke sjælden Klager saavel over

---

*) Zwergius, Sjæll. Cler. S. 675—83.
**) Pont. Ann. IV. S. 628. 29. 637.
***) Fastrups og Axelsens Dagbøger ved Imm. Becher. S. 96.

den katholske Præst i Frederits som i Kjøbenhavn; men paa den anden Side var denne Bestræbelse for stridende mod Tidens og Folkets Characteer, til at den kunde blive af nogen Betydning, og bidrog kun til at nære Theologers og Præsters Frygt for Troeseenhedens Forstyrrelse.

Med denne Frygt for Papisternes Rænker og for Calvinisternes Indtrængen, forenede sig tillige i hine Aar en anden, nemlig Frygten for at der skulde foretages Ændringer i de tilvante Kirkeskikke. Men denne Frygt viste sig fuldkommen ugrundet. Det nye Kirke Ritual, som allerede Danske Lov havde henviist til, udkom forsynet med kongelig Approbation dat. d. 25 Juli 1685, og Biskop Bagger, der havde havt væsentlig Andeel i Arbeidet, indledede det med en latinsk Tale *De ceremoniis, earumqve vel mutatione vel abrogatione* ved St. Hans Landemode i Roskilde. I denne Tale revser han i haarde Ord hine Rygter om, at der var tilsigtet nogen Forandring i Kirkeskikkene, paa en Maade, der tillige er mærkelig ved den krybende Underdanighed mod Enevoldskongen, der heller aldrig er udtalt i stærkere Ord: „Det er billigt at ihukomme, hvorledes den guddommelige Majestæts allerhelligste Vicarius *(sacratissimus vicarius)* vor fromme Konge har sørget for vore Kirker, da han ikke alene har ladet de hellige Skikke særskilt udgive i en passende Orden; men ogsaa har villet bevare dem, vi havde fra Begyndelsen, rene og uforfalskede. Intet er her forandret i det Gamle, intet nyt er føiet til, uden hvad der enten allerede forhen har været i Brug, eller bedre kunde tjene til at fremme god Orden . . . Derfor maa de skamme sig over deres taabelige Ubesindighed, som enten have sat hiint Rygte i Omløb om Forandring i Ceremonier, der nu i et Par Aar har været vidt og bredt udspredt, eller som dog have fremmet det ved at laane Øre

til saadan Løgn". *) — Som et Tillæg til den rituelle Lovgivning kan det betragtes, naar Fororb. af 27 Marts 1686 eengang for alle fastsatte en almindelig Faste-Bods- og Bededag for hele Riget, nemlig Fredagen i den fjerde Uge efter Paasken, hvilken Forordning Bagger ogsaa ledsagede med et Brev dat. d. 2 April s. A. til Stiftets Præster. **) Som Anledning til denne Anordning omtaler han vidtløftig de svare Trængsler, hvorunder Guds Menighed i den Tid sukkede ved de Paveliges Rænker og falske Læreres Underfundighed, uden dog at angive nogen Grund, hvorfor netop den Dag var bleven valgt. Det var tidligere almindeligt, at der aarlig anordnedes saadanne overordentlige Faste- og Bededage, foruden de ugentlige i Kjøbstederne, Onsdag og Fredag, og de maanedlige paa Landet, den første Onsdag eller Torsdag i hver Maaned, der vedligeholdt sig bestandig siden Christian IV's Tid. Den anordnede Faste blev især paa de aarlige Bededage overholdt saa strængt, at Folk undertiden fik ondt i Kirkerne fordi de ikke kunde taale den lange Faste***); derfor blev hine Dages Tal indskrænket til een, og Bagger haaber, at Præsterne ville vide nu at concentrere Bønnens Kraft paa denne ene Dag, til at afvende de truende Farer. Det var ikke blot en almindelig Talemaade, naar han saaledes idelig talte om truende Farer; han meente virkelig at vine saadanne saavel i Papisternes Missionsiver som i den Frihed, der var indrømmet de Reformeerte. „Dersom ikke en høiere Magt kommer os til Hjælp, maa vi i Sandhed frygte for, at dette Ukrudt skal tage Overhaand i Landet og forstyrre

*) Zwergius, Sjæll. Cler. S. 315, hvor der dog kun meddeles et Brudstykke af hiin Tale.

**) Brevet findes fuldstændig, Zwergius Sjæll. Clerest. S. 320—24.

***) J. Bircherods Dagbøger ved Molbech S. 146.

saavel Religionens Reenhed som Statens Rolighed". Hvor stærkt altsaa Bisskoppen end dablede Præsternes Frygt for at der skulde foretages Ændringer i de kirkelige Skikke, saa deelte han den ganske, naar Talen var om de Friheder, der vare indrømmede de Reformeerte.

Hvad nu de enkelte Bestemmelser angaaer, som Ritualet indeholdt, da vil en nøiere Prøvelse af disse stadfæste Baggers Ord, at der ikke er foretaget nogen væsentlig Forandring i Kirkeskikkene, og selv det, der synes Forandring, er rimeligviis kun en mere eller mindre udbredt Vedtægt, der her bliver til Lov. Saaledes er det her vi ved Forvaltningen af Sacramentet først finde Uddelingsordene foreskrevne: „Det er Jesu sande Legeme" og „det er Jesu sande Blod"; uden at dog dette fra nogen Side omtales som noget dengang nyt eller paafaldende, ligesaalidt som der fra en tidligere Tid forefindes nogen sikker Oplysning om, naar det er kommet i Brug. Det samme gjælder om Ordinationen saavel Præsternes som Bispernes, at den Maade, hvorpaa den her foreskrives, afviger fra den, der findes i Ordinantsen, og den afviger saaledes, at den atter betydelig har nærmet sig den gamle katholske Ritus. Vel foreskriver Ordinantsen ogsaa Haandspaalæggelse men saaledes at denne foregaaer under Bøn om Aandens Bistand for Ordinandens fremtidige Virksomhed; her derimod foreskrives det Ordinator at overantvorde Ordinanden det hellige Embede i den treenige Guds Navn, saavel det bisskoppelige som Præste-Embedet.*) Det synes ogsaa som om man i disse Aar har lagt mere Vægt paa Ordinationen og navnlig paa Haandspaalæggelsen end tidligere; det er ovenfor bemærket, at Johan Vandal i sin Polemik mod Jesuiten Henrik Kirker indrømmede at den var en apostolisk Skik;

*) Kirke-Ritualet. S. 346 og 370.

men paastod tillige, at den blev rigtig overholdt i den danske Kirke. Da Josva Schwartz blev beskikket til Generalsuperintendent 1684, blev han først ordineret i Kjøbenhavn og da det er det eneste Exempel paa at en slesvigsk Superintendent erholdt den danske Bispe Ordination, synes det ogsaa at tyde paa, at man tillagde denne Ritus nogen særegen Betydning. Det stemmer ogsaa godt med Geistlighedens hele Optræden som afsluttet Stand at lægge Vægt paa Ordinationen; men iøvrigt mangler alle factiske Oplysninger om, hvorvidt Forandringen hidrører fra Bagger eller om han kun har fulgt den gjængse Vedtægt. — Det var ikke ved de foretagne Ændringer men ved den hensigtsmæssigere Anordning af de gamle Lovbestemmelser, Ritualet skulde søge sin Fortjeneste, saaledes at de rituelle Forskrifter for Cultus udsondredes fra de øvrige kirkeretlige Bestemmelser. Fuldstændigt blev imidlertid dette Øiemed ikke opnaaet; thi paa den ene Side optog Ritualet meget, som allerede var sagt i Danske Lovs anden Bog, og paa den anden Side manglede der dog et og andet af det, der hørte til det Lovbestemte ved hver Gudstjeneste. Derved blev det nødvendigt at foranstalte endnu en særskilt Haandbog for Præster, som Hans Bagger alene besørgede, og saaledes fremkom „Alterbogen", der fik kongelig Confirmation ved Forordn. af 7 April 1688. Den indeholdt imidlertid aldeles intet nyt; foruden Epistel- og Evangelie-Rækken tilligemed de gjængse Kollekter der ikke var optaget i Ritualet, indeholdt den kun et Uddrag af hiint, nemlig alt hvad Præsten skulde sige ved Udøvelsen af de kirkelige Handlinger, med Forbigaaelse af de mange specielle Bestemmelser, Ritualet indeholdt.

For at fuldføre den statskirkelige Lovgivning tænkte Bagger ogsaa paa at forfatte en Visitats Catechismus, „saa fuldkommen at der intet skulde fattes af de fornemste Punkter til Salighed, men dog kort og let at forstaaes, altsammen med

Luthers egne Ord". Han var nemlig ikke tilfreds med den Vilkaarlighed, der herskede ved Ungdommens Underviisning, „da Enhver fast *pro arbitrio* forandrer Methoden, saa at naar enten Præsten eller Degnen nogen andensteds forandres, saa bliver og Børnenes Underviisning forandret, og maa da de, som tilforn have lært noget, nu begynde at lære paany, hvoraf det kommer, at *ingenia* som kun ere *tenuia*, omsider intet vide".*) I denne Henseende havde Superintendenten i Slesvig viist Veien, da Bonaventura Reefeld i Haderslev ligesom den holsteenske Superintendent Christian v. Stöcken havde udgivet saadanne Catechismus-Forklaringer, der bleve brugte af Præster og Degne i deres Stifter. Reefelds *quæstiones Catechismi* udkom baade paa Tydsk og paa Dansk, trykt i Glykstad 1650 og senere i mangfoldige Oplag, hvilket vidner om, at den har været overordentlig meget brugt ikke blot i Slesvig men ogsaa i det øvrige Danmark. Om Bagger fik sin Visitats-Catechismus istand, er tvivlsomt; trykt er den ikke bleven og er derfor neppe kommen udenfor Stiftet, men at man der havde Opskrifter paa de Spørgsmaal, Bispen pleiede at gjøre ved Visitats, er rimeligt nok, da man ogsaa i andre Stifter pleiede at sammenskrive sig saadanne Catechismer.

Alt hvad der hidtil var anordnet af Enevoldskongerne med Hensyn til Bestyrelsen af Kirke- og Skolesager, gjaldt som deres hele øvrige Lovgivning, kun til Kongeaaen; medens i Slesvig alting blev uforandret. Først dengang Josva Schwartz 1689 kom i rolig Besiddelse af Generalsuperindenturet i den kongelige Andeel, gav han Stødet til at der ogsaa i denne blev foretaget adskillige Forandringer. I Mellemtiden siden Klotz's Død og indtil Schwartz's Tiltrædelse (1668—89) havde den kirkelige Overbestyrelse snart været sondret fra den

*) Baggers Brev til Provsterne af 4 Nov. 1688. Zwergius, Sjæll. Cler. S. 317 fg.

holsteenske snart forbundet med denne, men hvad enten den var sondret eller forbundet, saa vedblev Fortydskningen i Slesvig at gaae ustandselig frem. Den Selvstændighed og Uafhængighed af Kronen som Hertugerne af Holsteen-Gottorp havde vundet for deres Anpart ved den ulykkelige svenske Krig, bidrog ikke lidet til ogsaa at fjerne den kongelige Andeel ved at besmitte dens Embedsmænd og øvrige Befolkning med den Foragt og det Had til alt dansk, der var Tonen ved det hertugelige Hof og dets Omgivelser. Netop i den Tid da Spændingen var stærkest oprettede Christian Albert i Holsten-Gottorp Universitetet i Kiel (1665), der blev Skolen for de vordende Embedsmænd ikke blot i den fyrstelige men ogsaa i den kongelige Andeel. Vel kan man ikke sige, at dets Professorer vare i Reglen fjendtlig stemte mod Danmark; ikke sjelden benyttede de deres Stilling til at gjøre Tydskland lidt bekjendt med dansk Videnskabelighed, men Virkningen blev dog alligevel den samme, at Slesvigs Embedsmænd bleve fremmede for Danmark som for Landets danske Befolkning. Rigtignok blev i dette Tidsrum den fyrstelige Andeel af Slesvig nogle Aar inddraget under Kronen nemlig fra 1684 til 1689, men desuagtet skete Intet for at knytte Slesvig fastere til Moderlandet. Den stridbare tydske Hofprædikant i Kjøbenhavn Josva Schwartz blev beskikket og ordineret til Superintendent over hele Slesvig, med Undtagelse af 7 Kirker i Tonder Amt, der ligesom Kirkerne i Haderslevhuus lagdes under Ribe Bispestol.*) Schwartz benyttede imidlertid kun sin Stilling til at faae Concordieformlen indført i den hertugelige Deel, ligesom den tidligere ved Klotz's Bestræbelser var bleven det i den kongelige; og da der 1689 blev sluttet et Forlig med Hertugen, vendte atter de gamle Forhold tilbage,

*) Reskr. af 23 Juli 1684. Rothe, Christian V's Reskripter S. 485.

hvorved Schwartz blev General-Superintendent i den kongelige Andeel saavel af Slesvig som af Holsten.

Den Reorganisation af Kirkestyrelsen i den ham underlagte Landsdeel, som Schwartz tilsigtede, er derved mærkelig, at han, efter Stephan Klotz's Anviisning, arbeidede paa, her at gjennemføre en Synodal-Forfatning, og det lykkedes ham virkelig for en Række af Aar at sætte Planen i Værk. Efterat han nemlig havde foretaget en Visitation, indsendte han til Kongen en Beretning om de mangfoldige Misbrug og Uordener, han havde forefundet, og vidste intet andet Middel til at afhjælpe dem end ved atter at begynde de gamle Synoder. Kongen gik ind paa Forslaget, og ved Forordningen af 15 Aug. 1691 blev der taget følgende Bestemmelser: „Ifølge Constitutionen *de anno* 1646, som herved fornyes, saavelsom ifølge den paa andre Steder brugelige Observants, skal der aarlig i Rendsborg holdes en Synode af Provsterne i begge Hertugdømmer med Generalsuperintendenten. Ved et saadant Convent skal der aflægges Beretning om Kirkernes og Skolernes Tilstand paa ethvert Sted, og vel overlægges hvad der desangaaende i den ene eller anden Henseende maatte være at anordne til hans kgl. M.'s Approbation. Fremdeles skulle Præster og Skolelærere her indstævnes, som enten blive befundne suspecte i Religionen eller strafværdige i deres Embede, Levnet og Vandel, naar de ikke have forbedret sig efter Provsternes private Formaninger, og de kunne efter Godtbefindende idømmes Straf enten Suspension eller Remotion *ab officio*, dog ligeledes paa Kongens Approbation“.*) Den rendsborger Synode erholdt altsaa omtrent alle de Rettigheder, man i Kongeriget ønskede

*) Brevet findes hos Burchardi, Ueber die Sünoden in Schleswig und Holstein. S. 28—30.

overdragne Kirkecollegiet; kun var der ikke Tale om Besættelsen af geistlige Embeder, men dertil var der heller ingen Anledning. Overalt eller idetmindste de fleste Steder i Slesvig vare Menighederne endnu i Besiddelse af Valgretten saavel ved Patronatskirker som ved dem, hvor Amtmand og Provst vare Visitatorer, og der ytrede sig fra ingen Side noget Ønske om at foretage Forandring i denne Henseende. Naar det hedder i Forordningen, at man ved Synodens Indretning fulgte den paa andre Steder gjængse Observants, da maa det bemærkes, at slige Synoder sædvanlig afholdtes i den hertugelige Andeel, fordi Ønsket om at bevare Eensformigheden med denne vist ikke bidrog lidet til at Kongen indrømmede Hertugdømmernes Geistlighed hvad der blev nægtet Kongerigets. Schwartz var heller ikke seen med at sætte Forordningen i Værk, og allerede d. 28 Decb. s. A. samledes den første Synode i Rendsborg, der bestod af to slesvigske Provster, Johannes Lysius i Flensborg og Michael Stichelius i Haderslev, samt tre holstenske under Schwartz's Forsæde. Hvad der her blev drøftet og besluttet, blev derpaa bragt i Lovform, erholdt ogsaa kongelig Approbation og blev derpaa publiceret som Lov dat. Flensborg d. 28 Febr. 1692 af Synodens Medlemmer.*) Dog var det ikke i alle Punkter dens Beslutninger erholdt Approbation. Der var nemlig ogsaa foreslaaet nogle Ændringer i det gamle Ritual og gjort Udkast til nye Indledningsord saavel ved Gudstjenestens Begyndelse som ved Nadveren: disse bleve for at bevare Eensformigheden med Kongeriget først forelagte det theologiske Facultet, der havde adskillige Indvendinger at gjøre, men Synodens Medlemmer erklærede sig eenstemmig herimod. Schwartz fore-

*) Burchardi, Ueber die Sünoden etc. S. 40-47 Pont. Ann. IV. S. 650-59.

stillede Kongen under et Ophold i Glückstadt, at det var vigtigere at bevare Eensformigheden med den hertugelige Deel, hvilket Kongen ogsaa gik ind paa. Der blev nu afholdt Conferenser med den hertugelige Superintendent Sandhagen og Professor Kortholt i Kiel, og ad denne Vei fik Synoden dog sin Villie sat igjennem.*)

Iovrigt indeholder Synodens *Consulta* en Række Bestemmelser angaaende Lære, Cultus og det sædelige Liv, hvorved Forordningen af 27 Marts 1629 angaaende Udøvelsen af Kirketugten paany indskjærpedes, tilligemed flere lignende, der dog ligesom denne mere udtale Theologers og Præsters Theori end at de nogensinde praktisk gjennemførtes. Blandt andet formanedes Præsterne til aldrig at undlade Ungdommens Confirmation førend de første Gang stededes til Nadveren, paa følgende Maade: „Den fra den gamle Kirke overleverede og i „Kirkebogen" anordnede Confirmation maa aldrig undlades hverken i Byerne eller paa Landet. Examinationen foretages, hvor der er flere Præster, i Ugen førend Confirmationssøndagen af den Præst, som Enhver vælger til sin Skriftefader, naar han holder Ugeprædiken; men selve Confirmationen foretages efter gammel Skik af Hovedpræsten". Troels Arnkiel, Provst i Aabenraa altsaa i den hertugelige Deel, var meget virksom for at opretholde denne Skik, og man seer af hans Beretning, at den har været langt almindeligere i Slesvig end i de andre danske Stifter.**) I den slesvigske Kirkebog var der foreskreven en bestemt Ritus for denne Handling; det var ikke Tilfældet i det øvrige Danmark, og det har der ganske beroet paa den enkelte Præstes Godtbefindende hvorvidt han vilde foretage den.

*) Burchardi, Ueber die Synoden etc. S. 47. 48. 50.

**) Lachmann, Historia ordinationis ecclesiasticæ. Kiliæ 1737. S. 185.

Mærkeligt er det, at der her atter føres stærke Klager over seperatistiske Branglærdomme, hvilket vel tildeels maa tilskrives Josva Schwartz's bekiendte polemiske Iver, men havde dog ogsaa sin rimelige Grund deri, at den pietistiske Opvækkelse, som dengang allerede stærkt rørte sig i Tydskland, baade fandt en modtageligere Jordbund i Slesvig, og ved Landets nærmere Forbindelse med Tydskland, tidligere maatte vinde Indgang der end i det øvrige Danmark. Dertil sigter nemlig følgende Passus i Synodens Consulta: „Fordi Kirken i disse Fyrstendømmer mere og mere bliver besmittet med chiliastiske Meninger om Hellige og Fromme, som nu snart skulde komme til Ære i Verden, og mange andre deraf opstaaede Vildfarelser; saa at de Fuldkomne ville lære uden nogen udvortes Kaldelse og holde særskilte Forsamlinger, som om det var en papistisk Vildfarelse, at Lærerne i Kirken udgjøre en særskilt Stand og Orden, og andet lignende, hvorved god Kirkeorden bliver forstyrret og det ordentlige Ministerium foragtet: saa skal Gen. Sup. og Provsterne have flittig Tilsyn dermed og indstævne dem, som ved Rygtet ere beskyldte og mistænkte". Det var et Hverv, som Ingen heller end Schwartz overtog, og saalænge den rendsborger Synode blev aarlig afholdt, især saalænge Schwartz var den raadende i den, sysselsatte den sig uafladelig med at opspore og sagsøge Pietister, hvor de fandtes. Allerede strax da den første Synode sammenkaldtes, havde twende Præster, Frederik Petersen, Kapellan i Fjolde ved Husum, og Peter Goldschmidt, Præst i Starup i Angel, indgivet skriftlig deres Klage til Schwartz over Præsternes Verdslighed og Menighedernes Ugudelighed, omtrent i samme Tone som Frederik Brekling tredive Aar tidligere. Begge bleve strax indstævnede for Synoden; men Petersen døde under Sagens Forhandling, og Goldschmidt, som søgte at undskylde sig paa bedste Maade, tilbage-

kaldte de omstridte Lærdomme, hvormed Sagen blev bilagt.*) Men det var kun den første Begyndelse. Sin betydeligste Støtte havde Pietismen i den bekjendte tydske Sværmer. *Dr.* Johan Vilhelm Petersen, der var Superintendent i Eutin 1678—88, og skjøndt det først var, efterat han var kaldet til Lyneborg, han forfægtede paa Prent sine Meninger om den overordentlige Opvækkelse, der nu skulde times Guds Menighed paa Jorden, saa nærede han dog allerede tidligere de samme Anskuelser, og bidrog vist ikke lidet til at udbrede dem mellem Holsteens og Slesvigs Geistlighed. Især blev Flensborg Hjemstavnen for den pietistiske Bevægelse, hvor en theologisk Candidat Henrik Braker, en Discipel af Spener, var meget virksom for dens Befordring;**) vel slog han sig siden som Præst til den modsatte Side, men Andre traadte i hans Sted, og uagtet alle den rendsborger Synodes ivrige Bestræbelser for at dæmpe og nedkue den, yttrede Bevægelsen sig saavel der som andensteds altid stærkere og stærkere.

I Kjøbenhavn fortsatte Theologerne uafladelig deres Polemik mod de Reformeerte og navnlig blev der i disse Aar (1687—92) ført en Controvers, der vakte betydelig Opsigt udenfor Fædrelandets Grændser, i hvilken Kongens tydske Hofprædikant, theologisk Professor Hector Godofried Masius var Hovedmanden. Denne Mand nød baade som Præst og som Theolog overordentlig Anseelse i sin Tid, og han er deri forskjellig fra den almindelige theologiske Skole, at han skjøndt Tydsker af Slægt og af Fødsel dog havde tilegnet sig den franske Dannelse og den franske Tone. Førend han nemlig 1686 var bleven ansat i Kjøbenhavn, havde han opholdt sig

*) Burchardi, Ueber die Sünoden S. 28. 50. Pont Ann. IV. S. 702.

**) Burchardi, Ueber die Sünoden, etc. S. 51.

fire Aar i Paris som Præst ved den danske Legation, netop i den Tid da Forfølgelserne mod Hugenotterne var paa det høieste. Han var derved ikke blot kommen ind i de confessionelle Controverser, man havde ogsaa af de franske Theologer og Præster lært at tale og skrive paa en saadan Maade, at han blev forstaaelig for Folk i Almindelighed, hvad den gjængse theologiske Skole, som tidligere bemærket, med sin kunstige dogmatiske Terminologi og sine brogede Citater, saa vanskelig kunde blive. Derimod deelte Masius ganske dennes Afsky for den blandede Religion, og saasnart han var kommen tilbage til Kjøbenhavn, optog han derfor atter Polemiken mod de Reformeerte og de Friheder, der var indrømmet dem. Begyndelsen blev gjort med et lille Skrift, betitlet *Interesse principum circa Religionem evangelicam* 1687, som indledes med den lille træffende Bemærkning, der tillige forklarer Bogens Titel: „Da vor Tidsalder altid fører Interesse i Munden, saa at man maa lade fremkomme af den Kilde, hvad der skal agtes, derfor vil jeg her afhandle Fyrsternes Interesse angaaende den evangeliske Religion". De Tanker, der her udvikledes, vare allerede fremførte af Vandal og Bagger i deres ovenfor omtalte Protester, men de bleve her først fremsatte paa Prent. Masius's Paastand gik nemlig ud paa, at skjøndt man ikke med Føie kunde paabyrde Calvinismen alt, hvad en eller anden enkelt Reformeert kunde have yttret, saa hyldede den dog i sin Heelhed Folkesuveræniteten som sit Princip, og var derfor farlig for den suveræne Kongemagt. Ved denne Paastand følte alle reformeerte Theologer, der levede under suveræne Fyrster sig høilig fornærmede, og der udviklede sig en vidtløftig Polemik, i hvilken Samuel Andreæ Professor i Marburg og Johan Bekman i Frankfurt under Navn af Hubert Mosanus optraadte som Masius heftigste Modstandere. Striden var heelt igjennem af en politisk

Characteer, og derfor vedkommer det os ikke her at følge den i dens Enkeltheder; kun maa det bemærkes, at man ved denne ogsaa blev ledet ind paa en Undersøgelse angaaende Danmarks ældre Kirkehistorie. Der blev nemlig paastaaet fra reformeert Side, at de danske Konger tidligere havde dømt mildere om Calvinismen og man paaberaabte sig i den Henseende Frederik II's og Hemmingsens Forhold. Dette gav Masius Anledning til i sit Skrift *Dania orthodoxa fidelis & pacifica* (1689) at fremdrage adskillige Documenter desangaaende, for at rense saavel Kongen som Hemmingsen mod Beskyldningen for Calvinisme, og derved kom man til at drøfte denne Sag paa tydske Universiteter, om Frederik II virkelig havde brændt Concordieformlen, og i hvad Mening han havde gjort det. Under Stridens Hede blandede ogsaa den bekjendte Christian Thomasius sig i den, en Mand, der ligesom Masius havde tilegnet sig den franske Tone, og søgte sin Ære i en let og vittig Behandling af Tidens Spørgsmaal. I sine „Monathliche Unterredungen", det første tydske periodiske Tidsskrift, kommer han ogsaa til at omtale denne Strid, og gjør sig lystig over Masius's Argument imod at betragte Kongemagten som overdraget af Folket, nemlig at Ingen kan give hvad han ikke har, og derfor kan Folket heller ikke give Nogen Kongemagt. Mod dette Argument gjorde Thomasius den Indvending: „Jeg har ingen Drefigen, men derfor kan jeg nok give Hr. Masius en, fordi jeg har, hvad der hører dertil" osv. Disse og lignende Yttringer opbragte den kjøbenhavnske Hofprædikant og Professor i den Grad, at han bevægede Kongen til ikke blot at lade Thomasius's Skandskrift offentlig brænde af Bøddelen, men endog i en egenhændig Skrivelse til Churfyrsten at forlange hans Afstraffelse. Dermed ophørte Striden at være en blot literær Polemik og kom nu ogsaa til at sysselsætte Hofferne; som Svar paa Christian V's Skri-

velse til Chursachsen, indløb der nemlig fra Churfyrst Frederik Wilhelm i Brandenborg en lignende Fordring angaaende Masius, da man paastod, at denne især ved sit Skrift „Das treue Lutherthum“ havde fornærmet alle Reformeerte. „Her er ikke Spørgsmaalet om en theologisk Controvers, men om alle vore evangeliske Troesfællers Ære og Redelighed, som vi vel maa hævde mod denne Mand, og kunne ikke tilstede, at den af ham bliver angreben og haanet i offentlige Skrifter“.*) I Kjøbenhavn stod Masius ikke ene med sin Polemik, og mærkeligt er det, at Frygten for de calvinistiske Lærdommes Udbredelse, gav Anledning til at der udkom en theologisk Bog paa Dansk, hvilket ikke var seet i mange Tider. Johan Baudal, en Søn af Biskoppen af samme Navn, dengang theologisk Professor, var nemlig kommen til Erkjendelse om, at „det ikke er nok alene med de Lærdes Tungemaal, som paa vores høie Skole brugelig er, at oplære og bestyrke dem, som i Fremtiden skulde lære andre; men at man maatte møde Faren, hvor den synes størst, og derfor paa vort eget Tungemaal tale og skrive om disse Ting for de Ulærde og Eenfoldige“; og udgav derfor en „Underretning om den Calvinske Lærdoms Urigtighed“ 1690, der i et temmelig flydende Sprog gjennemgaaer den sædvanlige Beviisførelse. Disse bestandige Opraab fra Theologernes Side imod de Reformeerte, bleve ikke uden Indflydelse paa Regjeringen. Ved Reskr. 6 Sept. 1690 bleve de Privilegier, der vare indrømmede dem, atter noget indskrænkede; mellem andre mindre betydelige Bestemmelser, var ogsaa den, at blandede Ægteskaber skulde vies i lutherske Kirker, og Børn af disse Ægteskaber opdrages i den lutherske Lærdom. De Reformeerte tilskreve selv Masius

*) Pont. Ann. IV. S. 643—48.

Skylden for disse Indskrænkninger,*) og dette har udentvivl bidraget til at forøge den Hæftighed, hvormed han blev angreben af deres udenlandske Troesfæller.

Det blev ovenfor bemærket, at man under den omtalte Controvers var bleven ledet ind paa en Undersøgelse af et enkelt Punkt i Danmarks Kirkehistorie. Dog var det ikke blot leilighedsviis, man streifede ind paa dette Gebeet, da disse Studier dengang sysselsatte forskjellige Videnskabsmænd og det efter et meget omfattende Maal. Den nylig fuldførte Revision af den ældre Lovgivning maatte naturligviis have henledet den lærde Samlerflids Opmærksomhed paa alt, hvad der kunde give sikker Oplysning om Fortidens Tilstande, og Sjælen i denne Undersøgelse var den yngre Thomas Bartholin, en Søn af den berømte Læge af samme Navn, der som kongelig Antiqvar havde bedst Leilighed til at befatte sig med disse Studier. Ved Reskr. af 19 Febr. 1687 blev det paalagt alle Bisperne at afgive af Stiftets Archiv alle gamle Brevskaber og Documenter til Bartholin for at han kunde tage Afskrifter af dem, hvorved han kom i Besiddelse af en betydelig Masse Aktstykker foruden dem i det kongelige Archiv. Han tog med ufortrøden Flid fat paa Arbeidet, og blev troligt understøttet af Arne Magnussen en ung Islænder, der i sex Aar gik Bartholin til Haande; men dog lykkedes det ham ikke at fuldføre Værket, da han døde endnu i en ung Alder 1690. Hans efterladte Samlinger, der udgjorde ikke mindre end 24 Foliobind ere siden komne til Universitets Bibliotheket, hvor de paa enkelte Bind nær endnu forefindes, og bestaae deels af Uddrag og Afskrifter af Aktstykker, deels af en udarbeidet Fremstilling af Danmarks Kirkehistorie i annalistisk Form paa Latin, der igjennem 9 Bind naaer til Reformationen. Saavel

*) Zwergius Sjæll. Cler. S. 709.

Pontoppidan som alle, der have befattet sig med Studiet af vor ældre Kirkehistorie, have benyttet de bartholinske Samlinger, hvis Værd ogsaa forhøies derved, at mangfoldige af de Documenter, der her ere afskrevne, senere ere forgaaede, men dog kan det langtfra siges, at de ere fuldstændig udtømte, og der vil endnu i disse være meget at finde for en tilkommende Forsker. Arne Magnussen fortsatte Bartholins Bestræbelser, især efterat han 1694 var bleven Professor i de danske Oldsager; men havde dog fornemmelig sin Opmærksomhed henvendt paa de islandske Haandskrifter, og han har ved sin overordentlige Samlerflid vundet udødelig Fortjeneste af den oldnordiske Literatur. Denne Oldgranskernes Iver for at samle Materiale vakte ogsaa Theologernes Interesse for Danmarks Kirkehistorie. De tvende Tydskere, som dengang vare ansatte som Professorer ved Universitetet, Johan Lassenius og Masius skulle ogsaa begge have begyndt paa Udarbeidelsen af en samlet Fremstilling, og efterladt sig Brudstykker deraf i Haandskrift, men ingen af dem ere komne til vore Dage.*) Skjøndt man altsaa ingen Mening kan have om, hvilket Værd deres Arbeider har havt, saa var det dog noget usædvanligt at Theologerne befattede sig med Kirkehistorien, og neppe tilfældigt, at det var disse tvende Mænd, hvis hele Dannelse var forskjellig fra den almindelige. Dette er ovenfor bemærket om Masius, men gjælder ogsaa hans ældre Collega og Landsmand Johan Lassenius.

Mellem de Geistlige, der havde størst Indflydelse paa Regjeringens Foranstaltninger, er i det Foregaaende oftere nævnet Hans Leth og Hans Bagger. Hans Leth døde 1688, efterat han var bleven syg midt under en Prædiken, saa at han maatte standse, og sluttede med de Ord: „Velsignet være

*) Pont. Ann. I. Fortalen. S. 5 7.

Kirken, velsignet være Kongen, velsignet være Fædrelandet"; han erholdt den djærve og ærlige Nordmand Peter Jespersen til sin Efterfølger. Hans Bagger døde fem Aar efter (1693) og blev efterfulgt af Henrik Bornemand, der tidligere havde været Bisp i Aalborg, en Mand, der ganske tilhørte den gamle stive Skole, og hvis Virksomhed i det Hele er af underordnet Betydning. Samtidig med Leth og Bagger var der Ingen mellem Kjøbenhavns Geistlige, der som Prædikant og Theolog nød større Anseelse end den tydske Præst ved Petri Kirke Johan Lassenius. I sin Ungdom havde han ført et omflakkende og temmelig eventyrligt Liv, indtil han 1676 blev kaldet til Petri Kirke, og to Aar senere tillige blev Professor i Theologien. Hans theatralske Veltalenhed samlede Folk i Hobetal til hans Prædikener, og Antallet af dem, der i hans Tid sluttede sig til Petri Menighed var saa stort, at man maatte udvide Kirken for at skaffe Plads. Som Exempel paa hans Sindrighed fortælles der blandt andet, at engang, da hans Tilhørere paa en heed Sommerdag faldt i Søvn under Prædikenen, holdt han paa eengang inde og begyndte at spille Bolt med sit Lommetørklæde. Nu fik Folk Øinene op; "ja, sagde han da, tænkte jeg det ikke, hvis jeg var en Gjøgler, der gjorde Narrestreger for Eder, vilde Enhver nok give Agt"; men beviste rigtignok derved, at han selv ikke forsmaaede Gjøglerens Narrestreger paa Prædikestolen. Ogsaa de Prædikener, Bønner og andre Smaaskrifter, han udgav paa Prent, gjorde overordentlig Lykke saavel i Originalen som i dansk Oversættelse; og man gjenfinder i flere af disse — f. Ex. *Arcana politico-atheistica* oder politische Geheimniße vieler Atheisten — den samme Lyst til at oplive de alvorlige Formaninger ved allehaande Vittigheder, der røbe den franske Tone. Imidlertid tjener det ikke til Anbefaling for hans præstelige Iver, at han, ligesom efter hans Død Ma-

sius, var udseet til at være Skriftefader for Kongens bekjendte Frille Sophie Moth. Rigtignok forsikkres der, at han ofte havde foreholdt hende det Strafværdige i hendes Forhold, ja han skal engang have gjort det saa stærkt at han tiltrak sig Kongens Vrede, hvorpaa han tog sin Liigskjorte frem for at vise sin Villighed til at følge Doberen Johannes, hvilket godt ligner hans Jagen efter theatralsk Effekt; men man mærker slet ikke noget til Følgerne af disse hans Bodsprædikener. Rimeligere er det, at han ogsaa i dette Stykke har fulgt sine franske Forbilleder, der med al deres effektfulde geistlige Veltalenhed, dog vidste at lempe deres Christendom efter Tarv og Leilighed. Lassenius Talent vandt overordentlig Anerkjendelse saavel hos Høie som hos Lave, saa at der endog blev præget twende Medailler i Guld til hans Ære;*) men han døde allerede 1692. Hans Aandsfrænde Masius vedblev derimod endnu en Række af Aar at være Universitetets navnkundigste Theolog, og han dannede en Skole af yngre Mænd omkring sig, der er kjendelig ved en noget større Livlighed, noget større Beredvillighed til at gaae af fra de vante Veie, end man sædvanlig finder.

Det eneste, der fra Regjeringens Side skete for at fremme Videnskabelighed, var Oprettelsen af et ridderligt Akademi i Kjøbenhavn, der længe havde været under Forhandling, men først blev bestemt ved Forord. af 26 Sept. 1691.**) Man kunde deri see et Forsøg paa at grundlægge en Skole for den franske Dannelse, men dog var det neppe paatænkt, saalidt som der overhoved var nogen bestemt Tanke ved dets Oprettelse. Rangspersonernes Lyst til at have et Akademi for sig selv som den ældre Tids Adel havde havt det i Sorø, var

*) Pont. Ann. IV. S. 662—68. Worm, Lexikon. I. S. 578.
**) Qvart-Udgaven af Kgl. Forordninger.

udentvivl den vigtigste Bevæggrund, medens selve Undervisningsplanen ganske var efter Universitetets Mønster, kun med den Forskjæl, at Staldmestere, Dandsemestere osv. her spillede en vigtigere Rolle. Skjøndt det indvieedes med megen Høitidelighed paa Kongens Fødselsdag 1692 og erholdt sine Statuter, saa kunde det dog kun med Nød og Neppe holdes i Gang i Christian V's Tid, og dets Ophævelse af Frederik IV er derfor ligesaa betydningsløs som dets Oprettelse.

Den franske Oplysning, der udbredte sig over det hele dannede Europa ved den Glands, der omgav Ludvig XIV's Hof, er især kjendelig i Tydskland, hvorfor det ogsaa var twende Tydskere, Lassenius og Masius, der her maa nævnes som dens Repræsentanter. Turde de end ikke aabent bryde med den latinske Skoledannelse, saa betjente de sig dog helst af deres tydske Modersmaal; men da de gjorde det her i Landet uden at ændse det Folks Eiendommelighed, som de dog nærmest vare faldede til at virke for, bliver den Roes, der i den Henseende maa tillægges dem, af en noget tvetydig Art. Desto glædeligere er det, at der uden fremmed Indvirkning, fremstode Mænd, der drevne af deres eget folkelige Sind, hist og her i Landet, turde vove at kjæmpe for Modersmaalets Ret og Ære. Vel havde der gjennem hele den latinske Tid altid været Enkelte, der sukkede i Stilhed, men mod Slutningen af Aarhundredet blev ikke blot Tallet men ogsaa Dygtigheden større, hvormed de vidste at føre deres Sag. Som de ypperste og djærveste mellem disse maa Peder Syv og Thomas Kingo nævnes. Allerede som ung Mand udgav Peder Syv 1663 sine „Betænkninger over det cimbriske Sprog“, hvor han mødte den Indvending, han tænkte sig Folk vilde gjøre ham, og udentvivl ofte gjorde, at han heller maatte have anvendt sin Tid paa Latin og Græsk, med de Ord: „mig bør jo først at vide mit Fødeland og dets Sprog nogen

Ære«, der udgjorde den faste Grundtanke i hans hele Liv. Hans Iver blev heller ikke uden Virkning, saa at Folk bleve mere opmærksomme paa Modersmaalets Behandling; og Syvs Undersøgelse om Sproget blev efterfulgt af flere lignende grammatiske Arbeider, af den ældre Erik Pontoppidan, dengang Præst i Kjøge, og Henrik Thomesen Gerner, den fra den svenske Krig bekjendte Præst i Birkerod. Ogsaa i Affattelsen af Lovene er en større Omhu for Sprogets Reenhed kjendelig, og bliver her desto mere paafaldende ved den Skjødesløshed, hvormed det blev behandlet i Christian IV's Tid. Men fornemmelig var det ved Rimekunsten Modersmaalet maatte pleies og udvikles, og det er ikke sjelden man paa den Tid talte i dristige Ord om det mægtige Fremskridt, som Kunsten allerede havde gjort. Desuagtet vedblev Tydsk eller Fransk at være de Fornemmes Sprog, og de mange tydske Hofprædikanter vidne noksom om, hvor ofte der blev holdt tydsk Gudstjeneste i Hovedstaden. Det samme var Tilfældet paa andre Steder, enten for den tydske Garnisons Skyld eller af andre Grunde; saaledes i Nykjøbing paa Falster, hvor et Reskr. af 27 Febr 1692 maatte befale Præsten Mag. Zimmer at holde op med denne Skik,*) der rimeligviis var indført af hans Formand, den tydsk dannede Frederik Brandt, for Enkedronning Sophie Amalies Skyld, som opholdt sig der. Dog gjorde Christian V's Dronning Charlotte Amalie i denne Henseende en hæderlig Undtagelse; skjøndt tydsk af Fødsel, berømmer Kingo i Tilegnelsen af Sjungechorets anden Part hende for, „at hun vilde vænne sig til at tale med vort Land, før hun tog Kronen i vort Land; at hun ofte i vore danske Menigheder lod sig af Ordets Prædiken forlyste og fornøie", og han føier til, at „hun ved denne sin Kjærlighed til vort Sprog paa en sær heroisk Maade gjorde mange skamrøde,

*) Rothe, Samling af Christian V's Reskripter. S. 901 fgd.

der maaskee i tredive Aar have ædt Landets Brød i Kongens Tjeneste og dog ikke have lært tredive danske Ord, som om de ikke vilde tage et saadant Vadmels Sprog paa deres Silketunge". Et uforgjængeligt Vidnesbyrd om Peder Syvs klare Syn for det ægte Folkelige i hans modnere Alder, er Samlingen af danske Ordsprog, der udkom i to Dele 1682 og 1688, Samlingen af Kjæmpeviser, der udkom 1695, hvorved han tillige lægger for Dagen et saadant fortroligt Kjendskab til Fædrelandets Fortids Minder, en saadan Sikkerhed i at bruge Sprogets ægte Malm, at man lærer at skatte Peder Syv, om ikke som nogen riigt begavet Aand, saa dog som et friskt Hjerteskud af den danske Stamme. Vidste man end ved Hove ikke anden Maade at vise ham sin Anerkjendelse paa end at give ham en latinsk Titel af Philologus Regius, saa fortjener det dog at bemærkes som et Vidnesbyrd om, at man paaskjønnede hans Bestræbelser. — Thomas Kingos Betydning som Psalmedigter er ofte omtalt og almindelig erkjendt. Med Kraft og Høihed, med Fylde og Inderlighed udfoldede han i sine Psalmer den christelige Livsbetragtning, og godtgjorde derved, hvad han skriver i Fortalen til Sjungechorets første Part, „de Danskes Aand er ikke saa fattig og forknyt, at den jo kan stige ligesaa høit til Himlen som Andres, alligevel at den ikke bliver ført af fremmede og udlændigske Vinger". Omkring Peder Syv og Kingo samlede sig alle dem, der med Flid og Omhu pleiede Modersmaalet og navnlig er hos den Tids Psalmedigtere den samme Stræben efter Selvstændighed kjendelig, og Oversættelsernes Tal fra den Tid saa lidet som ellers nogensinde. Dog gjælder det ikke den betydeligste af Kingos Samtidige, Domprovsten i Roskilde Søren Jonæsen. Men er han end forskjellig fra de andre derved, at han altid valgte sig tydske Forbilleder, saa ere dog hans Oversættelser snarere Omdigt-

ninger, der under hans Hænder have erholdt langt mere Fynd og Hjertelighed end Forbilléderne besad, saa at man neppe vilde ansee dem for Oversættelser, dersom han ikke selv erklærede dem derfor.

Den nye Kirkepsalmebog fra 1699 blev Frugten af dette Opsving i Psalmedigtningen, men det var først efter flere feilslagne Forsøg og vidtløftige Forhandlinger, at den endelig kom istand. Det blev ovenfor fortalt, at Kingo fik kongelig Befaling til at udarbeide en ny Psalmebog til samme Tid som der anordnedes et nyt Ritual og en ny Bibeloversættelse. Han tog ogsaa strax fat paa Arbeidet men efter en saa vidtløftig Plan, at den første Halvdeel, som han var færdig med 1689, „Vinterparten", allerede havde det Omfang, man omtrent havde tænkt sig for hele Psalmebogen. Desuagtet erholdt han dog strax kongelig Autorisation for sin Samling ved et Kongebrev af 22 Febr. 1690, hvori det hedder, „at Kingo til vores store Fornøielse havde forfærdiget den første Part af en Psalmebog, som vi ville skal bruges i Kirkerne i vore Riger". Men neppe var dette udfærdiget, førend Vinden ved Hove blæste fra en anden Kant, og knap en Maaned efter blev ved et andet Kongebrev af 22 Febr. s. A. det forrige tilbagekaldt og Sagen indtil videre stillet i Bero. Det er ubekjendt, hvad der foranledigede denne pludselige Forandring; men det synes endog som om man var bleven i den Grad misfornøiet med Kingos Arbeide, at man ganske vilde fratage ham al Andeel i Psalmebogens Affattelse. Aaret efter (1691) blev nemlig dette Hverv overdraget Søren Jonæsen, som ogsaa villig paatog sig det, og allerede 1693 kunde han indsende sin Samling, der indeholdt næsten lutter gamle Psalmer, som han havde rettet og gjort istand, foruden omtrent en Snees nye, som han selv havde skrevet efter tydske Forbilleder; men ikke een eneste af Kingo. Dersom det virkelig var al-

vorlig meent at udelukke Samtidens største Psalmedigter fra den nye Psalmebog, saa afgiver det et mærkeligt Vidnesbyrd om Partisygens Forblindelse; men Uretfærdigheden, ikke blot mod Kingo men mod den danske Menighed, var altfor stor til at den skulde lykkes. Efterat man nemlig endnu et Par Aar havde sysselsat sig med Søren Jonæsens Udkast, blev der slaaet ind paa en tredie Vei, der omsider førte til Maalet. Kingo følte sig naturligviis dybt krænket over den Ringeagt, der blev viist ham og hans Arbeide; han lod det ikke blive ved at give sin Græmmelse Luft i Vers, men stræbte af al Magt at vinde de formaaende Geistlige i Kjøbenhavn, og indgav en allerunderdanigst Supplik til Kongen om at det theologiske Facultet maatte faae Befaling til paany at gjennemgaae hans Arbeide. Der var allerede dengang nedsat en Commission bestaaende af Biskop Bornemann, Hofpræsten Peder Jespersen, det theologiske Facultet og alle Kjøbenhavns Sognepræster; og skjøndt det ikke ganske stemmede med Kingos Ønske, at Commissionen ikke lagde hans Samling til Grund, men begyndte Arbeidet for fra, saa fandt han sig dog deri, og var villig til at virke sammen med den. Paa denne Maade kom den nye Kirkepsalmebog istand, der i hundrede Aar blev almindelig brugt i Danmark og Norge, og som bærer Kingos Navn deels fordi hans Psalmer udgjorde Samlingens væsentligste Deel, deels fordi han erholdt Forlaget og besørgede den trykt. De mange Aar, der vare hengaaede, og de feilslagne Forsøg havde ikke været til Skade for Bogen. Derved havde Søren Jonæsen faaet Leilighed til at digte sine Psalmer, hvoraf flere ere medoptagne; og Kingos egne Psalmer vare derved iforveien blevne bekjendte i Menighederne, og Veien saaledes banet for den nye Psalmebog.*)

*) Den Danske Psalmedigtning I. Levnetsløbene S. 54. II. S. XXXVII. Dansk Kirketidende I. Nr. 49—52.

For at fuldstændiggjøre Skildringen af hiin Tids aandelige Charakteristik, maa de mange Historier om Djævlebesættelser og al anden Art Hexeri ikke lades uomtalte, da de aldrig vare stærkere i Omløb end netop mod Aarhundredets Slutning. Det er saameget mærkeligere, som de Fleste af den Tids Dannede havde tabt Troen paa Muligheden af en saadan Indvirkning af Mørkets Magter; Juristerne behandlede slige Tilfælde som vitterlige Bedragerier, Lægerne som sjælelige Sygdomme, Krampe eller andet deslige. Kirkeritualet indlader sig ogsaa paa denne Sag, og i Cap. 6 Art. 3 gives der Præsten Forskrifter, hvorledes han har at forholde sig med „Besatte og dem, som plages af Djævelen"; men der føies den Formaning til: „han maa ikke være for hastig til at dømme derom, at han enten gjør for lidet deraf eller for meget; thi omendskjøndt slige Exempler, derfor være Gud æret, ere nu omstunder rare i Christenheden, siden den Stærke har overvundet den Stærke .... saa bør man dog ikke holde det for Fabel Drømme, melankolske Griller eller anden Sindsens Urolighed, naar saadant høres iblandt os, og ikke tænke, at vi nu ere aldeles fri for slige Satans Anfægtninger". Imidlertid var det vanskeligt at holde denne Grændse; Almuen var dengang selv i den ubetydeligste Hændelse strax rede til at spore Hexeri, og Præster gave ikke sjelden Anledning til det. Præsten ved Vartou Johan Brunsmand, der iøvrigt var en lærd og meget anseet Mand, har i sin Bog „Om Kjøge Huuskors", der udkom 1674, med en fast utrolig Naivitet fortalt de snurrigste Historier om hvad der skal have tildraget sig i denne By ved Aarene 1607 og 8, og denne Bog vakte overordentlig Opsigt. Den blev hertillands en yndet Folkelæsning og udkom baade i latinsk og tydsk Oversættelse. Man kunde fristes til at antage det Hele for en Ironi, men idetmindste forstod Folk i Almindelighed det ikke paa den Maade,

og vidste snart at oplyse Historien med mange lignende Tilfælde.*) Et snurrigt Exempel paa den Tids Overtro afgiver følgende lille Træk: En Mand ved Navn *de Clerque* havde, paa Bjerreby Kirkegaard i Sjælland ladet et Liig opgrave for at see om det var lagt rigtig i Jorden „saasom Byen var paa de Tider med stor Svaghed anfægtet, det da kunde forandres og den grasserende Sygdom stilles“. Dette blev forbudt ved Reskr. 28 Marts 1696, og tillige paalagt Præsten at undervise Menigheden om denne Superstition og advare den mod „deslige galne Kunster“.**) — Meest bekjendt af alle slige Historier er den om Besættelsen i Thisted bleven, der sysselsatte Domstolene i Aarene 1696—98, Folkesnakken i en endnu længere Tid og det endog udenfor Landets Grændser. Af de umaadelige vidtløftige Forhandlinger om denne Sag maa vi her indskrænke os til en ganske kort Beretning, da Tildragelsen i og for sig ikke har noget, der gjør den mærkelig fremfor saameget andet, der fortælles af den Art. Mag. Oluf Bjørn, Sognepræst i Thisted, blev kaldet til et Fruentimmer i Sognet, Maren Spillemands, for at berette hende, og efterat have talt med hende nogle Gange, tog han ikke i Betænkning, da han næste Gang stod paa Prædikestolen, at erklære hende offentlig for besat, idet han føiede til, man skulde see, det vilde snart blive værre i Thisted end med Kjøge Huuskors. Det varede ikke længe inden lignende Tilfælde indtraadte med Andre, og inden kort Tid havde han et heelt Lazareth, bestaaende af fjorten Fruentimmer, som han alle erklærede for Besatte, og som han vilde helbrede ved at uddrive Djævelen med Bøn og Sang. Dette vakte naturligviis

*) En Samling af saadanne Syner og Besættelser fra den Tid findes paa Univ. Bibl. Rostg. Saml. 4. Nr. 3.

**) Rothe, Christian V's Reskripter S. 1014.

Opsigt i hele Egnen, og snart fik Bisskoppen i Aalborg, Jens Bircherod, Nys derom. Oluf Bjørn henvendte sig selv til ham med den Anmodning, at alle Herredets Præster maatte beordres til at yde ham Bistand ved disse ulykkelige Menneskers aandelige Behandling, og Bisskoppen, der endnu havde de bedste Tanker om Mag. Bjørn, tilstod ham denne Begjæring. Nogle af de tilkaldte Præster gjorde ogsaa hvad man forlangte af dem; men de fleste begyndte at fatte Mistanke om, at Sagen ikke hang saaledes sammen som det blev foregivet. De underrettede Bisskoppen om deres Betænkninger og denne vilde derfor selv prøve de Paagjældende. Han begav sig hen til et Sted i Nærheden af Thisted, hvor nogle af de foregivne Besatte førtes hen; men ved dette Forhør bestyrkedes hans Mistanke, og han indberettede derfor Sagen paa høiere Steder. Der blev affordret det medicinske Fakultet en Betænkning, og dette erklærede, at da de Tilfælde, hvorom der fortaltes, vare usædvanlige for saadanne Sygdomme, der nærmest kunde tænkes paa, maatte det Hele være „noget optænkt, med Forsæt begaaet Bedrageri“. Der blev derpaa nedsat en overordentlig Commission for at undersøge Sagen, bestaaende af de fem Landsdommere i Jylland samt tre geistlige Medlemmer. Efter mangfoldige Forhører og vidtløftige Forhandlinger kom Commissionen til samme Resultat som Lægerne: Mag. Bjørn skulde miste sit Embede, have sit Gods forbrudt og forvises Landet, efterat have staaet aabenbar Skrifte; tre af de besatte Qvinder bleve endog dømte fra Livet; og næsten Ingen, som havde havt at gjøre med de Besatte, undgik Straf. Bjørn indankede naturligviis Sagen for Høiesteret, og i flere Maaneder var Retten udelukkende sysselsat med at forhøre Vidnerne i denne vidtløftige Proces. Dommen faldt d. 28 Febr. 1698, og blev for Bjørns Vedkommende omtrent den samme, dog traadte Fængsel paa Livstid istedenfor

Landsforviisning, og de dødsdømte Qvinder benaadedes med Slaveriet. Mellem de Mange, der bleve indviklede i Sagen, var ogsaa Biskop Bircherod, der maatte betale en Bøde, fordi han i Begyndelsen havde fæstet Lid til Bjørns Udsagn.*) Imidlertid betragtede Folk Sagen i Almindelighed paa en anden Maade, og det var ikke blot i Arnolds bekjendte „Kirchen- und Ketzergeschichte", at Bjørns Navn ved Siden af Satirikeren Jacob Worms kom til at prange som Sandhedens forfulgte Vidner i Danmark. Selv i Høiesteret og i de fornemmere Kredse havde han ikke faa Venner, hvorfor han ogsaa, inden eet Aar var omme, atter blev løsladt af sit Fængsel imod at forlade Landet.

Hvad der gjør denne Sag mærkelig er netop den Udførlighed, hvormed den blev behandlet, og det Resultat, man kom til, at erklære alt for Bedrageri. Det er i den Henseende mindre vigtigt, om Bjørn og hele hans Lazareth virkelig vare større Bedragere end de mange Tusinde, der før dem havde øvet lignende Kunster, hvad det kommer an paa, er, at Tidens meest oplyste og dannede Mænd gave sig til ret omstændeligt at behandle en Troldoms-Sag og erklære det altsammen for Bedrageri. „Til Slutning er det ikke uværdigt at observere, — bemærker en samtidig Præst — at udi disse Tider findes mange ei alene blandt Statister, men endog iblandt andre og studerede Folk, Geistlige og Verdslige, som statuere, at der er ingen Troldoms Kunst, Troldfolk, legemlig Besættelse til. Andre gjøre det grovere og sige, at Christus ikkun curerede naturlige Sygdomme, naar der

*) Den Thistedske Besættelsessag er foruden i et særskilt lille Skrift fra 1699, udførligt behandlet hos Pont. Ann. IV. S. 703—14. Mads Farstrup og Lars Axelsens Dagbøger ved Becher. S. 128. 132. 138—48. o. fl. St. Commissionens Forhandlings Protokol findes paa Univ. Bibl.; Jfr. fremdeles Kg. Bibl. Thotske Saml. 4. 1588.

staaer at han uddrev Djævle. Nogle sige, at det er intet andet end Indbildninger, Tungsindighed og melancholsk Blod og mere saadant. Endskjøndt de ikke alle ere lige grove i deres Ord og Tale, saa troer jeg dog som en fattig simpel Idiot, at deres Mening, saa mange som de ere, er bygt paa eet Fundament, som er Atheismus og Sadducæismus".*) — Om end derfor alle de gamle strænge Lovbestemmelser om Hexeri og Trolddom fremdeles vedbleve at gjælde (D. L. 6—1—8-13), saa var der ved den thistedske Besættelsessag indført en anden Praxis i Behandlingen af slige Sager, idet den skarpe juridiske Inqvisition søgte at gjennemtrænge det mystiske Slør, der tilhyllede saavel Sagerne som de paagjældende Forbrydere, og disse dømtes ikke som Troldmænd men som Bedragere i Forhold til Bedrageriets Strafværdighed. Det var en Seier, som den juridiske, eller for at tale med den Tids Præster, den atheistiske Dannelse vandt over den almindelige Betragtningsmaade, og det en Seier, som var af de vigtigste praktiske Følger.

Christian V's Regjering fører os til Slutningen af det syttende Aarhundrede, da han døde d. 25 Aug. 1699. Er end ikke hans Regjering mærkelig ved nogen stærk aandelig Bevægelse, saa er den dog en Overgangstid, der i det Skjulte forbereder det Kommende. Allerede hans Valgsprog „Gudsfrygt og Retfærdighed" kan i den Henseende kaldes charakteristisk, dersom man vil tilstede den praktiske Fortolkning af hiin Sætning, at det er ved Theologer og Jurister, han vilde styre, da det er kjendeligt nok at Statsmændenes, om man vil,

*) Mads Farstrup og Laurids Axelsens Dagbøger, ved Becher. S. 148.

atheistiske Tankegang altid gjorde sig stærkere gjældende i Modsætning til den gjængse theologiske, medens Kongen søgte at gaae en Middelvei mellem begge, saaledes at han snart blev ledet fra hiin snart fra denne Side. Det er det attende Aarhundredes eiendommelige Tænkeviis, som paa denne Maade forbereder sig i det Skjulte og lidt efter lidt undergraver det Statspavedom, som navnlig Christian IV havde søgt at opføre.

Dette minder os om den stærke Indflydelse udenfra, der kjendelig ytrer sig mod Aarhundredets Slutning, hvorfor den hele Landsudvikling maa betragtes i nøie Sammenhæng med den almindelig europæiske, skjøndt der her kun kan gives enkelte Vink til denne Betragtning. Det var som bekjendt fornemmelig engelske Statsmænd, saavel de ældre Eduard Herbert, Lord af Cherbury, og Thomas Hobbes, som de yngre Ashley Cooper, Lord af Shaftesbury, o. a., der for at gjennemføre det borgerlige Samfunds Tanke, med en uhørt Dristighed angreb alle eiendommelige christelige Læresætninger. Det var en Naturreligion, de vilde sætte isteden, der uafhængig af al positiv Aabenbaring var begrundet i Menneske-Naturen, og som derfor Staten maatte opretholde, da den deraf udspringende Moralitet var et nødvendigt Grundlag for al borgerlig Samfundsorden. Disse engelske Naturalisters Tanker om end ikke udtalte med den samme Dristighed, gik dog efterhaanden over i Tydskernes juridiske Systemer. Naar vi her skulle nævne en enkelt Mand af europæisk Navnkundighed som Bannerfører i den Retning, da maatte det være Samuel Pufendorf, der som Professor i Naturretten ved Lunds Universitet 1670—86, ogsaa var nærmest til at vinde Indflydelse hertillands. Især er hans Værk *De jure naturæ et gentium* 1672 i den Henseende mærkeligt, fordi det er her, han først vandt den almindelige Mening for den An-

skuelse, i Naturretten at søge Grundlaget og Forudsætningen for den hele borgerlige Lovgivning. Ved at forfølge den samme Tankegang kom han ogsaa i sit Skrift *De habitu religionis ad vitam civilem* 1687 til at forsvare theoretisk den Religionsfrihed, som Statsmændene praktisk havde erkjendt var nødvendig til Statens Tarv; en saadan Frihed nemlig, hvorved Staten indskrænkede sig til at haandhæve den naturlige Religions Lærdomme uden at ændse Forskjellighederne mellem de enkelte christelige Confessioner.*) — Et væsentlig Fremskridt paa den samme Bane, at hævde det Naturlige, var det ogsaa, at fornemmelig Franskmænd lærte Folk at agte og bruge Modersmaalet, og i den Henseende indtager Christian Thomasius en ganske mærkelig Stilling, der fordreven fra Leipzig i Halle opslog sin Lærestol. Var han end ikke nogen stor skabende Aand, saa bliver han dog mærkelig derved, at han forsvarede Pufendorfs Theorier paa Modersmaalet og med franske Vittigheder. Derved blev hans Polemik mod de gjængse bibelsk-juridiske Forestillinger tillige en Indsigelse mod den lærde Skoledannelse, eller den gjængse Betragtning af de gamle Sprog og Sprogkyndskab i Almindelighed som nødvendige Dannelsesmidler; en Indsigelse, der om den end endnu var enkeltstaaende, dog efterhaanden vandt i Styrke. Kommer nu hertil, at Naturvidenskaberne, Astronomi og Physik, udviklede en større Selvstændighed, hvorved de ligesom Retsvidenskaben frigjorde sig fra Bibelens theologiske Autoritet, saa er derved antydet det betydeligste Gjæringsstof i den almindelige Videnskabelighed, hvis videre Consequencer nærmere ville komme under Omtale, naar vi møde dem indenfor Fædrelandets Grændser.

---

*) Jfr. Rudelbach. Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip. S. 90—95.

Allerede i længere Tid havde Høiskolen i Kjøbenhavn og den hele hjemlige Videnskabelighed indtaget en temmelig mislig Stilling. Det var ikke blot Christian V, der fortumlet af et ødselt Hofs bedøvende Forlystelser ringeagtede Lærdom og boglig Konst, men den samme Klage gjentages endnu stærkere fra Frederik IV's Tid. „Du veed, — skriver Otto Sperling, en dengang meget anseet Videnskabsmand — hvor ussel deres Stilling er, som dyrke Videnskaberne, saa at de neppe ved dem ere istand til at erhverve sig det tarveligste Udkomme .... Der ere Folk, som helst vilde, at der slet ingen Videnskaber var til, og helst ønskede, at Aarhundreder hengik ganske stumme; med et saa uforsonligt Had forfølge og undertrykke de dem“.*) Sperling var bleven kaldet til Kjøbenhavn som Professor i Historien ved det nylig oprettede ridderlige Akademi, men da denne Anstalt fra sin Begyndelse var en Vantrevling, er det intet Under, at de snart maatte lide Havsnød, der ulykkeligviis vare komne ombord paa en saa synkefærdig Skude. For Universitetets Ungdom var der bleven rigelig sørget i Christian V's Tid, om end ikke af Regjeringen saa dog af Private. Borchs Collegium eller *Collegium mediceum* var bleven oprettet af den berømte Læge Ole Borch ved et Gavebrev af 29 Juli 1689, og faa Aar efter stiftede Etatsraad Jørgen Elers ved sit Testament af 29 Nov. 1691 foruden det Collegium, der bærer hans Navn, et betydeligt Stipendium.**) Efter saadanne Gaver i Forening med hvad der tidligere var skjænket, maatte det vel antages, at den danske Høiskole var i materiel Henseende saa rigelig udstyret som nogen; og dog lyde bestandig de samme Klager. „Aldrig

*) Werlauf, Efterretninger om det store kongelige Bibliothek S. 62.

**) Pont. Ann. IV. S. 641 og 660.

haver den danske studerende Ungdom vaaren udi slettere Tilstand end nu, da den dog ved adskillige høilovlige Kongers og andre gode Mænds Gavmildhed befindes saa understøttet, at den med alle andre Akademier om Fortrinet kan disputere. Skolerne ere vel indrettede, Professores rigeligen belønnede, Studiosis Stipendia tillagde, alting vel indstiftet; korteligen intet fattes, uden dette Ønskes Fuldbyrdelse, at alting saa vel blev dispenseret, som det af vore Forfædre saa viselig er disponeret". Med disse Ord begynder en Skildring af Universitetets daværende Tilstand, skreven omtrent 1707 maaskee af Thomas v. Westen, der siden blev bekjendt som Nordlandenes Apostel. Hvad der her ankes over, er fornemmelig tvende Punkter: 1) at „Bibliothekernes Brug forbydes Studiosis, og Professores ei heller antage sig den studerende Ungdom saaledes som de burde; 2) at Stipendia anvendes ei til deres rette Brug, men ved adskillige Konster fravendes dem, som dem skulde nyde". Ved denne sidste Anke dvæler Forfatteren udførligt, og efterat have gjennemgaaet forskjellige akademiske Beneficier, bliver det hans Paastand, at „Professores og *in specie* Bartholinerne, som iblandt alle ere de stærkeste, ved utallige Intriguer have tilvendt deres Familier ligesom ved en Arv, af de bedste Stipendiis ved Akademiet." *) Meget muligt, at den unge Forfatter selv har følt sig krænket og tilsidesat af de priviligerede Professor-Familier, og at hans Skildring derved er bleven bittrere end den ellers vilde være, men iøvrigt samstemmer den ganske med mangfoldige andre Vidnesbyrd fra den Tid, der idetmindste godtgjøre en almindelig Utilfredshed hos de Lærde med deres Vilkaar og Stilling.

Spørger man om Grunden til denne Stemning, da maa

---

*) Nyerup, Universitets-Annaler. S. 213—38.

den udentvivl søges i den fuldkomne Mangel paa levende beaandende Tanker i al deres Videnskabelighed, hvilket havde til Følge at Studiet selv ikke kunde give dem nogen Tilfredsstillelse, ligesom og at de ikke hos Andre kunde vække nogen Interesse for deres lærde Sager; ja Folk bekymrede sig i Almindelighed saa lidt derom, at end ikke Erhvervelsen af akademiske Æresgrader længer kunde pirre den literære Forfængelighed. Desuagtet kan man neppe med Føie beskylde de Studerende for Ladhed; med en beundringsværdig Iver vedbleve de at øse Vand i Danaidernes Sold selv om de kun mellem sig selv indbyrdes havde Glæde af deres Triumpher. En tydsk Professor, der nøie kjendte Forholdene, giver deraf følgende Skildring: „Sjælden seer man der Nogen offentlig disputere under Professorers Præsidium (for de akademiske Grader); men det troer jeg kommer deraf, at alle Alumner paa Collegierne, alle som have Stipendier eller nyde Regents ere ifølge Fundationerne og Statuterne forpligtede til at holde aarlige Disputationer for Beneficierne. Jeg vover derfor at paastaae, at neppe noget tydsk Universitet aarlig lader trykke saa mange Disputatser i enhver Lærdoms Green som det kjøbenhavnske.“ *) Denne Roes er rigtignok noget tvetydig, forsaavidt man seer, at Stipendierne vare den virksomste Drivefjær i Studenternes Iver; men man kunde vel heller neppe vente andet. De akademiske Disputationer, hvorefter Studentens Flid og Dygtighed bedømtes, vare rene Spilfægterier, hvor der slet ikke var Tale om at udvikle og klare en personlig Overbeviisning, men hvor Rollerne ligefrem bleve fordeelte, saaledes at naar Præses paatog sig at forsvare een Mening, maatte en Anden overtage Opponentens Rolle, og nu gjennemgik man de forskjellige Argumenter, der forefandtes

*) Baupach, de rei sacræ et litterariæ in Dania statu. Hafniæ 1718.

i de gjængse Compendier. Sjeldent var det Tilfælde, der hændtes twende danske Studenter i Paris, at den ene under Disputationerne saaledes blev personlig greben af sit Emne, at det blev Alvor hvad der fra først af kun var sædvanlig Spilfægteri. „For at øve sig i Fædrelandets Religion og styrke sig imod dens Vederparter“ pleiede nemlig en ung dansk Læge Jacob Winslow under sit Ophold i Paris hver Aften at holde theologiske Disputationer med en anden dansk Student. „Saasom han meente, — vedbliver Winslow — at jeg endnu ikke havde forglemt, hvad jeg tilforn havde studeret udi Controversier, bad han mig exercere som Vederpart med Objectioner, imidlertid at han vilde lægge sig efter at refutere dem, og derved anvende alt hvad som kunde gjøre os faste udi vores Religion.“ *) For ret grundigt at udføre sin Rolle, begyndte Winslow at studere Bossuets Skrifter, og kom derved til saaledes at læse og disputere sig fast i den romersk-katholske Tankegang, at Bossuets veltalende Iver snart bevægede ham til fuldkommen at slutte sig til dette Samfund.

Overhovedet maatte det nu være Tider for den romersk-katholske Mission at skaffe sig Indgang, dersom den havde bevaret en større aandelig Friskhed end de protestantiske Høiskoler; men det var i det Hele ikke Tilfældet, og derfor er den nysnævnte Jacob Winslow den eneste navnkundige Apostat fra denne Tid. Bossuet's Talent til at behandle de romerske Lærdomme med fransk Smagfuldhed havde blændet og henrevet Winslow, men efter sin Overgang (1699) tog han for Fremtiden sit Ophold i Paris og vandt der som Læge europæisk Navnkundighed, men indlod sig aldeles ikke som Steno paa nogen Missionsforsøg. I Smug fortsatte derimod

*) Winslows Beretning om sin Omvendelse findes paa Kgl. Bib. i Pakken Gl. Kgl. Sml. fol. 123. Jfr. Skandinavisk Literaturselskabs Skrifter 1815. 1ste Aargang.

nok Propaganden sine Bestræbelser, og Regjeringen maatte ogsaa hertillands nøie vogte paa dens Skridt. I en Forordning af 29 April 1699 fra Christian V's sidste Tid gjentages atter de gamle Klager, „at katholske Præster og Jesuiter indsnige sig her og der i Menighederne, og døbe fattige Folks Børn, besynderlig Soldateskens, saavelsom forrette andre præstelige Bestillinger." Ogsaa nævnes der en Student Mathias Olai Bagger, som omtrent 1702 blev Katholik hos Jesuiterne i Strasborg; han vendte siden tilbage til Kjøbenhavn, hvor hans Overgang endnu ikke var bekjendt, og søgte her at forlokke Andre til Frafald. Imidlertid blev Byens Geistlighed snart opmærksom paa ham, og Politiet lod anstille en Undersøgelse desangaaende, hvorved et Par Studenter bleve fængslede, men atter frigivne efter at have udstedt en Revers.*) Lignende Tildragelser gjentage sig ikke sjælden, men alle vise de tydeligt nok, at det ikke var fra den Side, man maatte vente nogen aandelig Vækkelse.

Imidlertid vilde heller neppe Statsmændenes naturalistiske Betragtning have være istand til saa let at ryste de theologiske Høiskoler, dersom ikke forinden ved et Angreb fra en anden Side, disses Forskandsninger vare blevne kuldkastede. Modsætningen mellem begge Retninger var altfor skarp, og Theologerne kunde endnu sikkert vente at have den almindelige Mening for sig, naar de godtgjorde, hvad der ikke var vanskeligt, at Juristernes Protest mod Kirkens hele daværende Vilkaar, tillige var en Protest mod al Christendom overhovedet. Betænkeligere maatte det derimod blive, da der udaf selve den religiøse, den christelige Iver fremgik en Indsigelse mod Skoletheologien og Statskirken, og det er det, der giver

*) Münter, den Danske Reformationshistorie II. Rettelser og Tillæg.

den spenerske Pietisme sin Eiendommelighed. Vel var Spener og hans Venner ingenlunde de første, der i Erkjendelse af hvad Christensamfundet oprindelig havde været, udtalte deres Klager over Christenhedens daværende Vilkaar, samt deres „fromme Ønsker" om hvad den atter skulde vorde; men deels fandt deres Klager paa den Tid Gjenklang hos Mange selv hos dem, der slet ikke deelte deres Forhaabninger, navnlig alle Naturalister, deels udviiste de dengang en særdeles Iver og Dygtighed i den Maade, hvorpaa de vilde arbeide den kommende Tid imøde. Speners Raad til sine Venner var i den Henseende følgende, at alle nidkjære og gudfrygtige Præster skulde stræbe i deres Kreds at vække Enkelte og saaledes danne *ecclesiolam in ecclesia*, for at disse atter som Gjæringsstof kunde gjennemsyre den hele Masse. Han gik nemlig ud fra den Forudsætning, at der paa disse Tider, hvor en forfærdelig Gudsdom truede Kirken, ikke var meget at gjøre i det Hele og Store, og meente derfor, man maatte indskrænke sig til, ved at vække Enkelte, at forberede bedre Tider. I denne Fremgangsmaade ligger saavel den spenerske Retnings Styrke som dens Misviisning; dens Styrke, forsaavidt den derved virkelig vandt en betydelig Indflydelse paa den hele aandelige Udvikling; dens Misviisning, forsaavidt den ved at opgive Samfundet i sin Heelhed ogsaa ledede bort fra Herrens Indstiftelser, der sammenknytte det hele Samfund. Det er her af mindre Betydning, om denne Bebreidelse rammer personlig Spener og hans Venner i Halle; men vist er det at mange af de Mænd, der middelbart eller umiddelbart vare vakte af dem, gjerne skildrede den Opvækkelse, der tilsigtedes ved de gudelige Forsamlinger, som den rette christelige Gjenfødelse. Hvor denne Tanke blev klart gjennemført, maatte den naturligviis lede til et Brud med den hele Statskirke og navnlig til en Forkastelse af Barnedaaben, idet de Opvakte udson-

dyrkedes som de eneste rette Christne, hvilket heller ikke sjælden var Tilfældet; men om det end sædvanlig blev holdt i en vis svævende Ubestemthed, saa maatte den dog lede de Opvakte til at dvæle ved hine indre Rørelser, gjennem hvilke Opvækkelsen foregik, baade for deres egen Skyld, som ogsaa for at vise andre Veien. Pietismen bliver derved i sit Væsen en religiøs Sentimentalitet, og hvad en af vore Tænkere har sagt, at „den Følelse, Eiermanden selv har Glæde af, er en forskaffet og besingret Blomst", finder ogsaa her fuldkommen sin Anvendelse. En vis forskruet Affectation saavel i de mange indre Sjælehistorier som i Pietisternes hele Leveviis er nemlig heraf en uundgaaelig Følge. Men umiskjendeligt er det ogsaa, at Pietismen netop i den Henseende har stor Betydning, da den har udviklet den Svælgen i Følelsernes indre Liv, der er Særkjendet for den moderne Lyrik ja for den moderne navnlig tydske Poesi i Almindelighed. Derved røber Pietismen netop sin tydske Herkomst, da Tydskere altid have en stor Tilbøielighed til at have Hjertet paa Tungen, medens det ligger i den danske Folkecharakteer mere undselig at skjule end at bramme med sine Følelser; derfor blev den hertillands en fremmed Plantning, hvor stærkt den end til en Tid vandt Indgang, og hvorlænge den end paa enkelte Steder bevarede sig. Imidlertid er dermed ikke angivet, hvad Spener og hans mange Venner nærmest tilsigtede, og dette kunde maaskee kortest udtrykkes ved, at de vilde indføre Christendom igjen i Christenheden. Enhver pietistisk Tale kom til at lyde som en Missionsprædiken, der ud af den vantro Verdens Masse først skulde samle enkelte Jesu Christi Bekjendere, og det maatte derfor ligge Pietismen nær, at gaae udenfor den saakaldte Christenheds ganske tilfældige Grændser, da den ved at færdes mellem reent hedenske Folk kun fortsatte den samme Virksomhed. Denne praktiske Iver for Menigmands Omvendelse,

denne praktiske Stræben efter at føre de christelige Lærdomme ind i Livet, er det, der giver Pietismen sin største Betydning saavel for den theologiske Skole som for det kirkelige Liv. Medens man paa Hoiskolerne havde disputeret sig fast i, at Enhver, der afveeg fra den rette Lærdoms Bekjendelse, gik en evig Fordømmelse imøde, saa faldt den pietistiske Opvækkelsesprædiken de Disputerende ligesom i Flanken, ved at spørge, om de selv havde holdt fast ved Naadens Stand, om de selv følte Naadens saliggjørende Samfund. Det var den theologiske Skoles sørgelige Særkjende, at den havde tabt den egentlig religiøse Interesse, og sysledе med en Masse af Enkeltheder, der ligge ligesom i Videnskabens yderste Peripheri uden at spørge om deres Sammenhæng med Midpunktet, som netop er det religiøse Livsspørgsmaal. Pietismen derimod holdt sig netop til dette og vilde ogsaa i videnskabelig Henseende gjøre den Sætning gjældende, at alt skal tjene til Opbyggelse, hvorfor den lod haant om enhver Viden, der ikke tjente til at fremme Sjælens evige Vel. — Ligesaa let kjendelig som i Skolen er den ogsaa i det kirkelige Liv, og fornemmelig i dens første Fremtræden var det gjerne fra orthodox, fra statskirkelig Side den gjængse Indvending imod den, at den nærede chiliastiske Vildfarelser. Saavel de pietistiske Prædikanters Klager over Menighedernes Vantro og Præsters Usædelighed som deres Forhaabninger om den kraftige Opvækkelse, der snart atter skulde times Jesu Bekjendere paa Jorden, ansaae man fra den modsatte Side som et tomt Sværmeri, der med utaalmodig Higen vilde drage Himmelen ned paa Jorden, nyde det evige Liv allerede her i Tiden, uden at erkjende at det først var hiinsides Graven den fuldkomne Tilstand kunde indtræde, medens man for Tiden maatte nøies med Verden og Kirken som den var.

Frederik IV, der kort før Aarhundredets Begyndelse i

August 1699 afløste sin Fader paa Thronen, var en Mand, der havde et varmt Hjerte for sit Folks Vel, og besad han end ikke nogen lærd Dannelse, saa forstod han dog med uhilde Blik som oftest at ramme det Rette. Han var en forstandig og virksom Konge, og skjøndt han paa ingen Maade var tilbøielig til religiøse Sværmerier, havde dog een Tanke, der udentvivl først var vakt ved den pietistiske Opvækkelse, tidlig grebet ham med en forunderlig Styrke, det var Tanken om Hedningernes Omvendelse. Allerede som Kronprinds havde Hedningernes Vankundighed ligget ham paa Sinde, og Ønsket om at bringe dem Evangeliets Lys vakte under hans Regjering en Virksomhed for Missionen, der var noget aldeles nyt og uvant i de lutherske Samfund. Dog var det ikke i sin reent phantastiske Almindelighed, at denne Tanke tiltalte ham, som om han troede sig kaldet til at omvende al Verden, nei det var de Hedninger, der adløde hans Scepter, som han vilde skaffe Adgang til Evangeliets Velsignelser, og nærmest var det i Trankebar han tænkte paa at grunde et Stade for Missionen. Saaledes maatte denne Stræben lettest sammensmelte med de tilvante Forestillinger, hvorved det paalaae ham som Konge at sørge for alle Undersaatters christelige Oplysning. Først henvendte han sig til sin danske Hofpræst *Dr.* Peder Jespersen, der var en Nordmand af Fødsel, og ventede af ham at kunne erholde Folk til de norske Laplænderes Omvendelse; siden henvendte han sig til sin tydske Hofpræst, Professor Masius; men hos ingen af disse mødte han nogen virksom Deeltagelse. Først dengang hans anden tydske Hofpræst Rudolph Møller var bleven Biskop i Fyen efter Thomas Kingos Død (1703), fandt han i F r a n d s J u l i u s L y t k e n s en Mand, som alvorlig vilde tage sig af Sagen, en Mand, som for at bruge hans eget Udtryk, „med Glæde bar Brænde til, da

han saae denne Ild opblusse".*) Lytkens, en Møllersøn fra Lauenborg, var ikke nogen ung Mand mere, da Kongen 1704 kaldte ham til Kjøbenhavn, og havde allerede dengang beklædt flere betydelige geistlige Embeder i Brandenborg. Selv tilskrev han Superintendent Sandhagen den væsentligste Andeel i sin theologiske Dannelse, og denne Mand, først Superintendent i Lyneborg, siden i den hertugelige Deel af Slesvig, var en personlig Ven af Spener. Lytkens pleiede derfor at sige paa sin Tydsk: "Jeg er en Bibelmand, det har Sandhagen lært mig", hvormed han uden Tvivl vilde betegne sit Forhold til de strængt symbolske Theologer af den sædvanlige Skole. Endskjøndt han derfor vel ingenlunde kan kaldes Pietist, saa indtog han dog en friere Stilling, der maatte gjøre ham tilbøieligere til at gaae ind paa meget af det, man i Halle ivrede for. Saasnart han havde faaet Kongens Befaling at see sig om efter Missionærer til Trankebar, gik han hen til Biskop Bornemann, men denne havde ingen Lyst til at indlade sig paa saadanne nye Foretagender. Lytkens skrev derfor til sine Venner i Berlin, og disse henvendte sig atter til Franke i Halle, som anbefalede dem tvende unge Mænd, der vare villige til at gaae til Hedningerne. Disse tvende, Henrik Plütschau fra Mekleuborg og Bartholomæus Ziegenbalg fra Over-Lausitz, vare begge unge Mænd, dannede i Frankes Skole og opfyldte af sværmerisk Begeistring for det Evangeliums Udbredelse, hvis Velsignelser de under deres indre Livs Kampe dybt havde følt. De kom i October 1705 til Kjøbenhavn, hvor de fandt den bedste Modtagelse hos Kongen og Lytkens; men hos Andre kunde de neppe vente synderlig Opmuntring for deres Foretagende,

*) J. F. Fenger. Den trankebarske Missions Historie 1843. S. 16 fgd.

da Geistligheden i det Hele var uvillig stemt mod saadanne pietistiske Nyheder, og Folk i Almindelighed vare enten ligegyldige herved eller spottede de unge Mænd som godmodige Sværmere, der vilde begynde et i deres Øine saa eventyrligt og hensigtsløst Forsøg. Efterat være blevne ordinerede af Biskop Bornemann, afgik de til deres Bestemmelsessted, hvor det fornemmelig skyldes Ziegenbalgs utrættelige Standhaftighed under alle Gjenvordigheder og nidkjære Iver i Herrens Tjeneste, at en Mission blev grundet, der er bleven fortsat under verlende Vilkaar indtil vore Dage, men ingensinde med den opoffrende Begeistring som i den Tid da Ziegenbalg virkede.*) Hermed var der altsaa indtraadt en Samvirksomhed med Halle, da man bestandig derfra maatte hente nye Arbeidere, en Samvirksomhed, der ikke blev uden gjennemgribende Indflydelse paa alle Kongens kirkelige Foranstaltninger.

Interesse for Missionen var nemlig ikke det eneste, der charakteriserer Frederik IV's Styrelse af Kirken; man maatte da tage dette Ord i en mere udvidet Betydning end sædvanlig, saaledes at det omfattede hvad man kunde kalde den indre Mission, eller en Bestræbelse for at Almuen og navnlig Ungdommen maatte blive rigtig oplært i sin Christendoms Kundskab. Tidligere var Oprettelsen af danske Skoler i Kjøbstederne til Almuebørns Underviisning ganske overladt til Private og det kunde derfor kun være meget mangelfuldt, hvad der var skeet i den Retning. Naar vi nu gjennem hele Frederik IV's Regjering finde en ganske usædvanlig Interesse for Almueskolen, da skal hans og hans Samtidiges personlige Fortjenester i den Henseende slet ikke forringes, naar vi ogsaa deri see en Virkning af den pietistiske Opvækkelse. — Bi-

*) Fenger, Den Trankebarske Missionshistorie.

Koppen i Fyen, Rudolph Møller, der skjøndt født i Kjøbenhavn var opdragen af tydske Forældre og havde i Tydskland modtaget sin Dannelse, begyndte allerede dengang at yttre Ønsket, om at de Unges Confirmation i deres Børnelærdom maatte blive en almindelig anordnet Kirkeskik. Ved et Landemøde d. 15 April 1706 forelagde han nemlig følgende Monitum: „Anlangende Confirmation for de Unge efter *primitivæ Ecclesiæ ritum*, da haver *Clarisse: Dni Præpositi* med Patronis og Præsterne sig derom flittig at erkyndige, om samme Ritus sig allevegne vil lade introducere, og om nogen Obstacula derimod foregivendes, og mig saa derom Relation at give, at jeg siden, efterat jeg har communiceret med de andre Bisskopper derom, med dem kan søge Hs. Kgl. M. Bevilling dertil".*) Fra alle Sider indkom ogsaa Præsternes Betænkning desangaaende; somme fandt Planen god og hensigtsmæssig, de fleste misbilligede den af en eller anden Grund; men paafaldende er det, at den af alle omtales som noget aldeles nyt og uvant, da man efter det, der tidligere var forhandlet om at prøve Ungdommens Christendomskundskab førend de stededes til den første Nadver, skulde formode, at det ikke var saa ganske usædvanligt, men denne Skik maa da enten atter være gaaet af Brug eller have været indskrænket til enkelte Stifter. Da Bisskop Møller saaledes hos sine Præster ikke fandt den Deeltagelse som han rimeligviis havde ventet, synes det, som Sagen indtil videre blev stillet i Bero. — Kongens Bestræbelser for Almueunderviisningen indskrænkede sig for det første til Kjøbstæderne og navnlig til Kjøbenhavn, hvor han i Lyksens havde en virkelig Medhjælper. I for-

*) Bloch, Fyens Geistlighed. S. 133—40, hvor disse Forhandlinger urigtigt ere henførte til 1670, hvilken Feiltagelse er rettet af Rørdam S. 144—150.

skjellige Sogne bleve Fattigskoler oprettede ved Kirkerne, og Bækkener udstillede ved Kirkedørene for at tilveiebringe de fornødne Pengemidler. Paa denne Maade kom en Fattigskole istand først i Nikolai-Sogn (Reskr. af 26 Octb. 1706), hvor Christen Willumsen Worm dengang var Sognepræst; og Lykkens oprettede paa egen Haand af de Tavlepenge, der tilfaldt ham i Slotskirken, tvende Skoler, een dansk og een tydsk, der senere, da man fandt det for kostbart at holde to, indskrænkedes til een (Reskr. af 2 Jan. 1711). Længe varede det ikke, førend liignende kom i Gang i alle Kjøbenhavns Sogne; i Frue, Helliggeist og Trinitatis Sogne allerede Aaret efter (Reskr. af 4 Juli 1707) senere ved Holmens, ved den nylig opbyggede Herren Zebaoths eller Garnisons-Kirke og ved Castellets Kirke (Reskr. af 28 Sept. 1714.)

Mellem den Tids anseete Skolemænd var en Nordmand, Hans Whitte, der først i sin Fødeby Thronhjem siden i Kjøbenhavn holdt Skole i fjorten Aar, indtil han 1714 blev Præst i Bergens Stift. Han har forfattet adskillige pædagogiske Smaaskrifter, deels paa Latin som Disputatser, deels paa Modersmaalet, hvoraf man seer, at han med Flid og Tænksomhed havde lagt sig en Plan tilrette for Ungdommens Underviisning. Vil man end forgjæves søge noget nyt og originalt i hans Methode, saa fortjene dog hans „Sex Observationer om Lærekonstens rigtige og frugtbare Øvelse“ 1707; „Forberedelse og Underretning om en sikker Orden og Maade til det latinske Sprog at lære“ 1708 og 9; nogen Opmærksomhed som Prøver paa, hvorledes man søgte at gjøre sig rede for Dannelsens Formaal som for Veien til dens Erhvervelse.

Endvidere gjorde Frederik IV flere Forsøg paa at afværge de forargelige Misbrug, der gik i Svang ved Kaldelsen til præstelige Embeder. I Begyndelsen af sin Regjering udstedte han en Forordn. af 23 Octb. 1700, der nærmest angik Pa-

tronatskald; ifølge denne skulde enhver Candidat forend Ordinationen for Biskoppen aflægge Eed paa, at han ikke havde givet, ladet give, eller for Fremtiden udlovet det ringeste i Penge eller Penges Værd for sit Kald; samt at han ikke havde forskaffet sig det ved Giftermaal eller ved andre forbudne Veie.*) Endskjøndt denne Eed neppe kunde hindre de paaankede Misbrug, saa er det dog mærkeligt, at det regnes mellem de forbudne Veie ved Giftermaal at forskaffe sig et Kald, da som bekjendt Hensynet til hvem Enken eller Datteren kunde onske, tidligere næsten havde været det afgjørende. Udentvivl staaer det i Forbindelse hermed, at alle danske Stifter i de nærmest paafølgende Aar fik kongelig funderede Enkekasser (Aarhuus 1703, Viborg 1705, Aalborg 1707, Ribe 1716, Fyen 1722), hvilket Sjælland allerede længe havde havt, og om end hiin Uskik heller ikke ved Forbudet blev fuldkommen hævet, saa viser det dog en mere skjærpet Sømmelighedsfølelse, naar Loven regnede det mellem de forbudne Veie. — Til det samme Maal at forebygge Misbrug ved Udøvelse af Kaldsretten, sigtede ogsaa Forordn. af 1 Aug. 1707, naar der ved denne skulde dannes og ordnes et Slags Seminarium af vordende Præster. Et lignende Forslag var Hofpræsten Hans Leth fremkommen med i Griffenfelds Tid, og udentvivl havde Lytkens væsentlig Andeel i, at det atter blev optaget og vandt Kongens Bifald.**) Hvad man herved vilde forebygge, var, at alle Studenter iflæng skulde kunne kaldes til Præster, og da først, efterat have modtaget en Kaldelse, aflægge Prøven; i Fremtiden skulde Prøven aflægges forinden, og det offentlig for alle theologiske Professorer og ikke som hidtil privat for en enkelt Professor. Derved erholdt den

*) J. H. Schous Samling af Kgl. Forordninger II. S. 10.
**) Zwergius, Sjæll. Clerest S. 758.

theologiske Embedsexamen omtrent den Form, som den senere beholdt. „Professores skulle een Gang hver Maaned i det ringeste saadan Examen *in theologicis* publice anstille paa Consistorio for saamange Studenter, som sig dertil angive, dog ikke flere end otte; naar de ere examinerede *in theologicis* skulle de strax give en Prøve om deres Gaver paa Prædikestolen ved en offentlig Prædiken over en forelagt Text i Trefoldigheds-Kirke paa de ordinære Prædiketider om Ugen, naar Menigheden er forsamlet, og skulle Professores Theol. efter gammel Skik stiftes til i egen Person at anhøre saadanne Prøveprædikener. Af de saaledes Prøvede samles et Seminarium, hvoraf efterhaanden de kan tages, som til Prædike-Embeder skal voceres; deres Navne skulle opskrives i en Distinctions-Protokal i tre Columner efter deres forskjellige Charakterer (*laud*, *haud*, *non*); og naar de derpaa forlade Universitetet for at begive sig til deres Hjem, skulle vedkommende Præst og Provst indgive aarlig en nøiagtig Beretning om deres Flid i Studeringer og deres hele sædelige Forhold". — Imidlertid kunde selv den skarpeste Examination og Controlleren umueligt bøde paa Mangelen af sædelig Alvor og ægte Religiøsitet, og det kan derfor ikke undre os, endnu bestandig at høre Klage over, at Kongens priselige Bestræbelser ingenlunde i Livet bare den Frugt, som man maatte vente sig deraf*).

Mellem de Foranstaltninger, som af Frederik IV. bleve iværksatte til Almuens Tarv, hørte ogsaa Anordningen for Fattigpleien af 24 Sept. 1708. Den christelige Kjærligheds Forpligtelser mod Trængende og Nødlidende, havde de hallske Professorer navnlig Franke varmt indskjærpet; men allerede her maatte det vise sig, hvor misligt Forholdet blev,

*) Pont. Ann. IV. S. 27.

naar Staten ved sin twingende Myndighed vilde udøve Kjærlighedens Gjerning, og den politimæssige Fremgangsmaade med de Fattige, hvorved de behandletes som halve Forbrydere, vakte strax megen Anstød. Det blev nemlig ved hin Anordning forbudt Folk at give Betlere Almisse; alt hvad Enhver vilde give mere end Fattigskatten, skulde lægges i dertil hensatte Fattigbøsser og fordeles af Direktionen. Der bleve beskikkede særskilte Fogeder, som skulde optage Tiggere paa Gaden; men dette gav ofte Anledning til Opløb, da den tilstrømmende Almue holdt med Tiggerne og overfaldt Fogederne. Flere Forbud søgte forgjæves at forhindre dette, ja det blev endog ved Reskr. af 28 Sept. 1715 paalagt Præsterne at formane Folk til at holde op med disse Optøier, som de øvede „under Skin af Medlidenhed". Men alle Præster dømte ikke om den Sag som Direktionen. Stiftsprovst Lodberg i Kjøbenhavn udtalte sig engang derom i en Prædiken over de Ord. „Værer Barmhjertige osv" paa følgende Maade: „Mange lade sig ugjerne bede for at give Almisse; det er tungt for endeel af vore Fornemme at see de Fattige; derfor maa de forfølges ja jages fra Gader og Stræder, hvilket er ikke Ret, naar det skeer uden Forskjel .... Andre sige: det staaer jo opslaget paa Gadehjørnerne, det er sendt i Husene, og forbudet, at vi ikke maa give de Fattige noget ved Dørene; men siden Christus siger: giv den som beder, og viis den ikke bort, som begjærer at laane af dig — kan da nogen Forordning fri Dig fra at gjøre det? Christi Regel kan ikke af nogen verdslig Øvrighed gjøres til Intet; Gud skal adlydes meer end Menneskene; saadan Ordre er ubetænkt". Disse skarpe Ytringer bleve ikke upaatalte; Fattigdirektionen opsatte strax en heftig Klage over Stiftsprovsten, og Biskoppen Christian Worm, der tillige paa Embeds Vegne var Medlem af Direktionen, afæskede ham som Biskop en nærmere Forklaring.

Men Lodberg henvendte sig strax umiddelbart til Kongen, fordi, som han sagde, Biskoppen selv var Part i Sagen, og derfor ikke i dette Tilfælde kunde forlange hans Forklaring. Han forelagte Kongen en Afskrift af de omtvistede Ord med den Undskyldning, at han kun havde talt imod Direktionens Ordre ikke mod Forordn. af 24 Sept. 1708; den havde han vel i sin Tid modtaget, men siden af Biskop Bornemann faaet mundtlig den Besked, at den ikke skulde publiceres, hvilket han havde forstaaet som om Loven var taget tilbage, og glædet sig derover, da han ikke kunde indsee andet, end at dens tredie Artikel stred mod Christi Bud og Aandens Drift i ethvert Menneskes Hjerte; ikke desmindre havde Direktionen siden publiceret den ved Opslag paa Gaderne, og ved at sende den omkring i Husene, og det var herimod, han havde gjort Indsigelse. Kongen optog Lodbergs Skrivelse meget naadigt, og tillod ham at fremkomme med en udførligere Forklaring. Dette undlod han heller ikke at gjøre, men gjentog her kun hvad han omtrent tidligere havde sagt og sluttede sit Indlæg med følgende Ord: „I mine Tanker kan ingen større Synd være end at sætte Anstød for saa mange Sjæle, da man dog kunde gjøre det anderledes. Jeg kan ikke andet end raabe og prædike derimod; Gud bøie min Herres og Konges Hjerte til en naadig Forandring af disse Artikler“. Denne Erklæring opnaaede imidlertid kun halvt hvad den tilsigtede; med den omtvistede Lov blev der ikke foretaget nogen Forandring, og efterhaanden gjorde Banen den mindre anstødelig; men Lodberg erholdt derimod for sin Person Lov til fremdeles at tale om den Sag som tidligere, uden at Nogen maatte drage ham til Ansvar derfor;*) ja han blev endog Aaret efter (1717)

*) Aktstykker i Sagen mellem Fattigdirektionen og Stiftsprovst Lodberg. Kall'ske Saml. 4. 480.

af Kongen udnævnt til den ledige fyenske Bispestol. Der fortælles, at den myndige Bisp Worm ærgrede sig over denne Afgjørelse, og derfor yttrede engang i en Samtale med Kongen, at paa den Maade kunde han ikke regjere sine Præster, hvortil Kongen svarede: „Regjere dem! det skal vi nok selv“.*)

Imidlertid begyndte ogsaa den religiøse Folkebevægelse, Pietismen vakte overalt, hvor den fandt Indgang, mere og mere kjendelig at yttre sig her i Landet. I nær Sammenhæng hermed stod den bekjendte Holger Pauli's sælsomme Forvildelser, om han end af sin Samtid idetmindste hertillands med Føie blev betragtet som Forrykt. Han var en Søn af Simon Pauli, en meget anseet Læge i Kjøbenhavn, og havde som Handelsmand samlet sig en temmelig betydelig Formue. Paa sine Reiser havde han havt Leilighed til at blive bekjendt med de nye Meninger, og navnlig havde Tanken om, at Christenheden ved Jødefolkets kraftige Opvækkelse skulde gaae en ny og herlig Fremtid imøde, grebet ham meget stærkt. Ved personligt Bekjendtskab med flere Jøder havde han lært at agte dette Folk, og udentvivl har den Haan og Foragt, det sædvanlig maatte taale, bidraget sit til at udvikle den Grille hos ham, at han af Gud var kaldet til at vække Israels Folk af dets aandelige Søvn og bringe en Forligelse tilveie mellem det og Christenheden. Da denne Grille ganske havde betaget ham, forlod han sit Fædreland, Hustru og Børn (omt. 1696), og gik til Holland, for her under friere Forhold at kunne virke til Iværksættelsen af sin Plan. Han udgav her en Masse smaa og store Bøger paa Hollandsk eller Tydsk; alle opfyldte af de snurrigste Skriftfortolkninger eller rettere phantastiske Spil med enkelte hebraiske Ord, som han

*) Pontoppidans haandskrevne Fortsættelser. Ny Kgl Sml. fol. 737.

i Grunden slet ikke forstod. Mellem disse var der fornemmelig en, som han lagde megen Vægt paa; det var en ny Oversættelse af Herrens Ord paa Korset: ***Eli eli lama sabaktani***, som han fortolkede: „min Gud, min Gud, hvor overvættes har du forherliget mig!" ved at læse שְׁבַח for שְׁבַק, uden at ændse Sammenhængen med Ps. 22 eller Evangelistens vedføiede Forklaring, som han afviste med den Bemærkning, at den tilhørte Evangeliets græske Oversætter. Efter hans Mening var det denne Lære om Jesu Gudsforladthed, som Theologerne nu i 1600 Aar havde foredraget, der aabnede Kløften mellem Christne og Jøder, medens Ordene forstaaede paa hans Maade netop indeholdt en Hentydning til det Gl. T.s Prophetier. Dersom man derfor kun kunde faae alle Potentater i Europa til at hylde hans Fortolkning, og Ordene rettede i alle Bibler, saa vilde ikke blot alle Partier mellem de Christne indbyrdes udjævne sig, men ogsaa Jøderne slutte sig til dem. Hvor forvirret han end fremsatte sine Paastande, saa fandt han dog i Holland lærde Venner, saaledes en *Dr.* Johan Elias Müller, og i Tydskland literære Modstandere, en *Mag.* Leyding i Hamborg, der indlod sig i Pennefeide med ham. Omsider kom han tilbage til sin Fødeby, og indgav en Begjæring til Kongen 1706, om at Kjøbenhavns Theologer maatte hver for sig afgive deres Betænkning over de gaadefulde Ord: ***Eli eli lama sabaktani***; rimeligviis for derned at gjøre en Begyndelse til at udvikle sine store Planer. Men her var der Ingen, der tog videre Notice af ham, og dermed synes det som om Skrivelysten er forgaaet ham, og at han henlevede sine Aar i Rolighed til sin Død (1714)*). Skjøndt man i Holger Pauli's vilde Phan-

*) Bidrag til Holger Pauli's Charakteristik findes især i hans Skrift: „Bericht an alle Puisancen in Europa, in deren Gebiet Ju-

tasier nok kan gjenkjende Indvirkningen af Tidens Meninger, saa var han dog altfor forvirret til egentlig at kunne udrette noget. Men til samme Tid var der Andre, der virkede med større Besindighed. Tvende tydske Studenter, Glysing og Eberhard, der vare komne herind som Huuslærere hos adelige Familier, begyndte hos Borgere i Byen, Peder Svane og Morids Samsøe, at holde Forsamlinger til Opbyggelse efter Speners Anviisning, og virke til Udbredelsen af forskjellige pietistiske Skrifter. Mellem disse vakte især een Bog Opsigt betitlet *Lutherus ante Lutheranismum*, et Udtog af en i Tydskland udkommen *Lutherus redivivus*, der blev trykt i Kjøbenhavn uden Angivelse af Forfatter; man paastod, at Bogen paa det skammeligste forraadte den Mands Navn, som den bar, ved at forfalske Læren om Retfærdiggjørelsen af Troen, saavelsom Læren om Sacramenterne og den christelige Kirke. Biskop Bornemann, der afskyede alt hvad der blot lignede Pietisme, henvendte sig strax til Kongen desangaaende og fik udvirket, at det blev overdraget ham, at anstille i Byen en skarp Inqvisition angaaende alle nye Lærdomme og private Sammenkomster. De halliske Professorers praktiske Bestræbelser for at fremme og vække et christeligt Liv, maatte hos deres sværmeriske Tilhængere let blive til en Ringeagt mod Naademidlerne og det hele kirkelige Samfund, hvis Verdslighed og Fordærvelse var det stadige Thema for deres Prædikener. De drømte om, at de kunde ved særskilte Forsamlinger danne et Samfund, hvis Medlemmer allerede her i Livet havde opnaaet den fuldkomne Ustraffelighed og Hellighed, og det var fra denne Side, de bleve angrebne som fanatiske Sværmere, hvis afsondrede Sammenkomster søgte at bringe den

---

den find, wo jetzt von Oliger Pauli geredet wird, betreffend seinen Beruf zur Vereinigung der Juden und Christen."

offentlige Gudstjeneste i Foragt. Hvad der tidligere gjentagne Gange havde rørt sig under Navn af Weigelianisme, det kom nu igjen som Pietisme med fordoblet Styrke, og derfor bleve Niels Svendsen Kronike's næsten forglemte Skrifter atter opsøgte og læste paany. Imidlertid turde end ikke Hofpræst Lytkens tage de sværmeriske Bodsprædikanter i Forsvar, og da han forenede sin Stemme med Bisp Bornemann, udkom der en Forordning af 2 Oct. 1706, der tørt og skarpt forbød „alle Forsamlinger i Husene af særsindede Personer, som føre en egen Lærdom om egne Kræfter til at opnaae den fuldkomne Hellighed, der ikke kommer overeens med Skriften og den rene augsb. Conf. De, som saadanne Forsamlinger i deres Huse eller Værelser i Kjøbenhavn tilstede, eller sig der indfinde, skulle straffes som kgl. Mandats modvillige Overtrædere og være Generalfiskalens Tiltale undergivne.“ Denne Forordning blev gjentagne Gange trykt i Tydskland, for at vise hvorledes Nordens „rene og cordate Biskopper“ havde det rette Greb paa at styre det pietistiske Uvæsen, og dens nærmeste Virkning var, at Bevægelsen for Øieblikket standsedes i Kjøbenhavn, da begge Ophavsmændene bleve bortfjernede. Glysing gik til Christiania og var en Tidlang vel anseet som Huuslærer i et fornemt Huus, hvor han anvendte sin Fritid til at underviise fattige Børn. Men da han engang i et Selskab, hvor Huusherren selv spillede, udtalte sig meget stærkt mod Kortspil, fik han sin Afsked, og flakkede nu ligesom Eberhard længe ustadigt omkring, til begge endte deres Dage i Altona, hvor Glysing testamenterede sit Bibliothek, bestaaende af 2000 Bind, til den derværende Skole*).

Langt stærkere end i det øvrige Danmark, rørte sig den-

*) Zwergius, Sjæll. Clerisie S. 350 fgd. og 756 fgd. Pontoppidans haandskr. Fortsættelser. Ny Kgl. Saml. fol 737.

gang Striden mellem Slesvigs tydske Præster. Den gamle General-Superintendent, Josva Schwartz, trolig understøttet af den rendsborger Synode, kjæmpede uafladelig med ungdommelig Lidenskabelighed mod alle Yttringer af Pietismen, i hvilke Stridigheder ogsaa Kjøbenhavns Theologer bleve indviklede. Den hertugelig-gottorpske Superintendent, Caspar Herman Sandhagen, Lykkens Ven og Lærer, havde i en Forklaring af Micha 6 og 7 Cap., som han udgav til Veiledning for Præsterne ved anordnede Bededage, udtalt sig for Speners Forventning, at der vilde oprinde bedre Tider for Christi Kirke, og navnlig ved Fortolkningen af Micha 7, 18. 19 peget hen paa en Tid, da det romerske Babylon skulde omstyrtes, Evangeliet prædikes for al Verden og Jødefolkets Omvendelse atter vække de slumrende Hedninge-Menigheder. I dette lysere Haab for Kirkens Fremtid saae Schwartz en Gjentagelse af de chiliastiske Sværmerier, og han var netop især med at udgive et hæftigt Feideskrift i den Anledning mod sin hertugelige Collega, da Sandhagen døde 1697; men dennes Efterfølger Henrik Muhle, tidligere theologisk Professor i Kiel, paatog sig Forsvaret, og denne Polemik mellem begge Superintendenter varede i ti Aar, indtil den i Schwarts's sidste Leveaar blev afløst af en anden af en lignende Tendens *). En holstensk Præst i Glückstadt Nic. Sibbern havde i en Prædiken lært, at den sande Troende allerede her i Livet nød den evige Salighed, og blev derfor hæftigt angreben af sin Collega Wildhagen, der henvendte sig til Schwarts med Klager over Sibberns Vranglærdom og fandt ogsaa virksomt Medhold hos denne. Hvor vanskeligt det end kan være ved alle disse Controverser skarpt og bestemt at angive de enkelte

---

*) Möller, Cimbria literata II. S. 754. Zwergius, Sjællandske Cleresie S. 686 fgg.

modsatte Meninger, saa er dog i Almindelighed Modsætningen let at fatte. Enhver Betragtning nemlig, der erkjendte det Kolde og Døde i det statskirkelige Samfundsliv, og som derfor haabede en Opvækkelse og Fornyelse saavel for Samfundet i det Hele, som for den enkelte Troende, en Opvækkelse, der allerede her i Livet gav de Troende en Forsmag paa Nydelsen af den evige Salighed, afviste Schwarts ubetinget som Sværmeri, og holdt sig til, at saaledes som Statskirken i det Hele som i det Enkelte var, saaledes maatte den vedblive, uden at der kunde være Talen om nogen væsentlig Forandring. Hvad nu denne Strid især deleshed angaaer, da henvendte begge Parter sig til Kjøbenhavn for at finde Forsvarere. Sibbern skrev til Lytkens, og denne svarede, at han aldrig havde troet og lært andet, end at ethvert Menneske, som er retfærdiggjort i Troen og er blevet et Guds Barn, virkelig har det evige Liv, om han end kun lever i Haabet og maa hisset vente et høiere Trin, en rigere Fylde. Schwarts derimod fandt hos Professorerne Masius og Bothsak Medhold for sin Mening, at den Troende vel har Betingelsen, til engang at erhverve sig det evige Liv og den evige Salighed, men at han først efter Døden, virkelig kommer til Nydelsen deraf. Da Lytkens altsaa have taget Parti for Sibbern, angreb han ogsaa denne i et Brev til Wildhagen i Glückstadt, hvilket atter fremkaldte et udførligt Forsvarsskrift fra Lytkens Side betitlet: „Rettung, darin Schwartzens Brief an Wildhagen nach Wahrheit geprüfet wird 1708," der var tilegnet Kongen. Hertil kunde den gamle Polemiker ikke tie, og skjøndt han laa paa sin Sotteseng, dicterede han dog hver Dag sin Skriver en „Erweiterte Wiederlegung der pietischen Lehre," der blev trykt i Hamborg i Forfatterens Dødsaar 1709, og dermed standsede Striden; Masius og Bothsak vare vel traadte over til hans Side, men saaledes at de erklærede den hele

Trætte for en Ordstrid, der ikke kunde føre til noget Resultat*). Schwarts's hele Liv var hengaaet i en uafladelig Polemik mod Pufendorf og Spener, der i hans Øine vare Tidens to store Vranglærere, og han erholdt i Theodor Dassow, der tidligere havde været Professor i Kiel, en Efterfølger, der efter bedste Evne stræbte at følge hans Spor.

I Flensborg antog den pietistiske Bevægelse frem for noget andet Sted en afgjort sværmerisk Characteer, ledet af en afsat Præst, Otto Lorensen Strandiger, hvis Iver imod Statskirkens bundløse Fordærvelse tilsidst førte ham over til Gjendøberne. I 22 Aar havde han været Præst paa Nordstrand, og havde her bestandig havt Bryderier med de romerske Catholiker, der siden Antoinette Bourignons Dage havde Ophold paa Øen; men da han bestræbte sig for overalt i Menighederne at gjennemføre en strængere Kirketugt, forøgedes hans Fienders Tal saaledes, at han maatte forlade Øen med Haab om andetsteds at erholde Befordring. Han begav sig til sin Fødeby, Flensborg, og traf her (1698) flere ligesindede Venner. Strandigers Virksomhed især for de Fattiges Tarv, vandt ham almindelig Agtelse; flere af Byens Geistlige interesserede sig for ham, navnlig Johannes Oren, Præst ved Marie-Kirken, og Magistraten beskikkede ham til at holde en extraordinær Gudstjeneste ugentlig, meest for Byens Fattige. Men længe varede det ikke, forend det kom til et Sammenstød. Henrik Braker, der var Diakon siden Præst ved Nikolai Kirke i Byen, havde vel i sine Studenterdage selv holdt separatistiske Forsamlinger efter Speners Exempel; men senere forandrede han sig ganske, og han tilligemed Thomas Clausen, der var Lærer ved Latinskolen, blev Strandigers hæftigste Modstandere. Han blev indstævnet for Byens

*) Zwergius, Sjællandske Clerefie. S. 687—88; 758—59.

Consistorium, og theologiske Facultet i Kjøbenhavn afgav en Betænkning i denne Sag, hvori det ikke blot erklærede sig imod ham, men endog i Almindelighed dadlede de flensborgske Præsters Forhold. „Jøvrigt ønske vi — hedder det i en Skrivelse af 3 Dec. 1703 — at det bliver alvorlig antydet det flensborger Ministerium, isærdeleshed Hr. Oxen, i Kongens Navn, at de blive ved Guds Ord og vore symbolske Bøger, afholde sig fra alle upassende Talemaader, baade offentlig og privat, ikke anbefale deres Menigheder vildfarende og af rene Lærere forkastede pietistiske Bøger.“ *) Strandiger maatte (1704) ophøre med sin Virksomhed som Fripræst i Byen, men privat vedblev han at samle sine Venner omkring sig, og levede saaledes uanfægtet, indtil det rygtedes, at han havde Betænkeligheder ved Barnedaaben og begyndte at give Gjendøberne Medhold. Nu blev han atter indstævnet for Byens Consistorium, hvor Provsten, dengang Andreas Hojer, førte Forsædet, og her blev der forelagt ham twende Spørgsmaal: 1) om han forkastede Barnedaaben som stridende imod Guds Ord, og 2) om han ansaae Fordærvelsen i Kirkesamfundet for saa stor, at det var alle sande Guds Børns Pligt at udtræde af samme. Dette foranledigede ham til 1708 at offentliggjøre sin „Bekjendelse,“ hvori han selv udførligt fortæller om sit foregaaende Liv, og svarende her paa det første Spørgsmaal: at saavidt han kunde forstaae Skriften, var det bedre, Børnene først vorede til og bleve underviste i Christendommen, førend de lod sig døbe; paa det andet: at Fordærvelsen i den offentlige Gudstjeneste var

---

*) Denne Passus af Facultetets Erklæring findes i C. Wolfburg's Skrift Veritas sumet ipsius vindex, Amsterdam 1718 S. 11; Erklæringen selv er ikke bekjendt; den har maaskee været paa Kgl. Bibl. Gl. Kgl. Sml. 4 1491, men dette Nummer mangler nu.

meget stor; men derfor kunde Mennesker, der endnu ikke havde lært de nødvendige Stykker af Christendommen, gjerne indfinde sig, hvor der var en redelig Præst; ikkun de fuldkommen oplyste Christne gjorde bedst i reent at affondre sig. Mellem disse sidste regnede naturligviis Strandiger sig selv, og han forlod derfor kort efter Flensborg, for i Frederiksstad at slutte sig til de mennonitiske Gjendøbere; derved faldt Sagen imod ham bort; ikkun Præsten ved Hellig-Aands Kirken N. Fischer optraadte 1712 med et Forsvar for Barnedaaben som en Gjendrivelse af Strandigers Bekjendelse. Men denne forblev ikke længe rolig i sit Fristed, og da han hyppig kom tilbage til sin Fødeby for der at fortsætte sin tidligere Virksomhed, reistes Anklagen imod ham paany. Ved et kongeligt Reskript af 29 Febr. 1716 blev han som Kjætter og Apostat forviist Kongens Riger og Lande med Trudsel om at komme paa Bremerholm, hvis han vovede sig tilbage. For at imidlertid hans Angreb paa den bestaaende Kirke ikke skulde hengaae ubesvaret, blev det overdraget den theologiske Professor Johannes Trellund at gjendrive hans Paastande, i hvilken Anledning denne udgav i Kjøbenhavn 1716: „Schriftmäßige Wiederlegung des so genanten Bekänntniß Herrn Otto Strandigers, betreffend die Kindertaufe und den öffentlichen Gottesdienst". Strandiger undlod ikke at svare herpaa, hvilket atter fremkaldte et Modskrift fra Trellunds Side; men selv kom han aldrig mere tilbage og døde i Hamborg 1724*).

Under alle disse Forhandlinger havde Kjøbenhavns Theologer altid talt skarpt og ubetinget mod alt, hvad der kun havde fjerneste Sammenhæng med Pietismen. Lytkens stod saaledes i disse Aar endnu temmelig ene, men han

*) Jfr. Möller, Cimbria litterata. I. S. 336—37.

besad stor Indflydelse, hvilket uden tvivl ogsaa viste sig derved, at Johannes Oren, den imellem Flensborgs Præster, som Facultetet navnlig havde dadlet, faa Aar efter (1707) blev kaldet som Hofpræst til Kjøbenhavn. Mellem de theologiske Professorer vare Johan Vandal og Johan Bartholin ivrige Tilhængere af det syttende Aarhundredes Orthodoxi, og Vandal havde endog længe før de pietistiske Anskuelser vare komne ham saa nær, stræbt at bekjæmpe alle chiliastiske Forventninger, og mellem disse Forventningen om en overordentlig Opvækkelse blandt Jødefolket.*) Vel var Facultetets meest anseete Theolog, Hector Masius, som tidligere bemærket, noget anderledes stillet, og han var derfor ogsaa i det Hele mindre skarp i sin Polemik; men dog er det fornemmelig hos de Yngre, der ere dannede i hans Skole, der yttrer sig en større Forsonlighed mod den halliske Retning. Til disse Masius's Disciple hørte foruden den nysnævnte Oren, der dog i Tydskland var bleven mere direkte paavirket af Pietismen, fornemmelig Hans Trellund, Søren Lintrup og Jakob Lodberg, der alle kom til at indtage saadanne Stillinger, at deres Mening blev af Betydning for Samfundet. Efterhaanden derfor som den ældre Slægt døde bort, og yngre Mænd kom isteden, forandredes Meningen i den lærde Verden, og denne Forandring skete endda temmelig pludselig. Masius døde nemlig i Sept. 1709; Vandal i Marts 1710 og Sjællands Biskop Henrik Bornemann, der ligeledes holdt stivt paa den gamle Dogmatik og den gamle Tænkemaade, i Dec. s. A. Ikkun Hans Bartholin blev tilbage, som derfor ogsaa med desto større Iver søgte at forsvare sin Stilling. Hans bekjendteste videnskabelige Arbeide er *Elementa theologica*, der udkom 1710 og senere oftere er

*) Chiliasmi veteris et novi orthodoxa Consideratio 1692. Discussio spei speciosæ de conversione Iudæorum. 1702.

oplagt, en dogmatisk Haandbog, der i Korthed udvikler det theologiske System med alle dets skarpe Begrebsbestemmelser og kunstige Terminologi; til dette Værk sluttede sig som dets negativ polemiske Deel *Positiones antijudaicæ, anticalvinianæ, et antipapisticæ*, der udkom 1716, saa at begge tilsammen svare til Brochmands Theses og Antitheses; det var en letfattelig Veiledning til Forstaaelse af dennes System og blev derfor brugt jævnsides med dette. Men Bartholin kom snart til at staae temmelig ene i sin Polemik, og det var kun Enkelte, der hist eller her sluttede sig til ham. — Bornemanns Efterfølger paa Sjællands Bispestol blev Christen Worm, en Ætling af en berømt og formaaende Familie, der derfor maaskee ogsaa mere havde Fædres end egne Fortjenester at takke for sin Forfremmelse. Han var i en ung Alder allerede bleven designeret til Professor, og søgte derfor paa sin Udenlandsreise ved kirkehistoriske Arbeider at skaffe sig et Navn i den lærde Verden; større blev imidlertid hans Anseelse som Prædikant og praktisk Geistlig, medens han var Præst ved Nikolai og siden Stiftsprovst ved Frue Kirke i Kjøbenhavn. Efterat han i eet Aar havde været theologisk Professor blev han (1711) Sjællands Biskop, og forstod i denne Stilling med sin Klogt at føie sig efter Omstændighederne, uden at han i nogen Henseende træder stærkt frem. I Masius Sted var Hans Steenbuch bleven theologisk Professor, en Mand, der uden at være særdeles begavet havde arbeidet sig op, og som siden med redelig Iver tog virksom Deel i alle kirkelige Forhandlinger. Worms Efterfølger som Stiftsprovst blev Jakob Lodberg, som theologisk Professor Hans Trellund, der begge saavelsom Søren Lintrup fra deres tidligere Aar havde været designerede Professorer. Især berømmes Lintrup af hele sin Samtid for sin grundige Lærdom, og da han 1716 blev ansat som extraordinær Professor i Theologien, samlede han ved sine Forelæsninger

et saa stort Antal Tilhørere som ingen anden. For at vække nogen videnskabelig Interesse hos de Studerende, dannede han engang et Selskab, hvor der skulde samtales paa Modersmaalet om lærde Sager, hvilket dengang var noget ganske uvant; men denne Forening blev kun af kort Varighed. I Breve til sine lærde Venner i Udlandet klager han hyppig over sin Tid, „der bryder sig kun lidt om Christendom, aldeles intet om Theologi", *) og tildeels maa det vel tilskrives disse ugunstige Forhold, at han selv aldrig i Literaturen kom til at præstere betydeligt. Dog gjælder det ikke blot ham, men ligesaameget alle de nysnævnte Theologer, saa at akademiske Leilighedsskrifter, foruden polemiske Smaaskrifter var næsten det eneste, der blev trykt, og maa man end tildeels med Rette give Tidsforholdene Skylden herfor, saa havde disse selv deres dybere Grund i Forfatterne, der ikke formaaede at vække Tidens Interesse.

Mellem Præsterne omkring i Landet var der navnlig tvende, der berømmes for en forbausende Lærdom, nemlig Jørgen Ursin og Morten Casper Wolfsborg. Den første af disse Ursin var først Præst ved den dansk-lutherske Menighed i London (1702—13), og fik her Tilbud om at blive Hofpræst hos den danske Prinds Jørgen, Dronning Annas Gemal; men han foretrak at vende tilbage til Fædrelandet, hvor han var Præst i Nakskov paa Lolland til sin Død (1727). Han besad saa overordentlige Sprogkundskaber, at han kunde gjøre Vers i 18 Sprog; han talte Hebraisk, Græsk, Latin, Engelsk, Fransk, Tydsk, Italiensk, Spansk siden ogsaa Polsk, og var dertil et saadant Universal-Geni, at han med Flid og Grun-

*) Ego in ordinem Theologorum ... extra ordinem cooptatus ... inter perpetuas seculi, exiguum sacris nullum litteris pretium statuentis, injurias ... ægro animum traho. Jfr. Werlauf Om det store kgl. Bibl. S. 61.

dighed havde lagt sig efter næsten alle Videnskaber, Theologi, Philophi, Medicin, Astronomi og Historie. Hvor meget end denne Leibnitz's værdige Samtidige og Medbeiler forbausede Alle, som han traadte i Beroring med, saa kom han dog aldrig i nogen Stilling, hvor han ret kunde vise sin Lærdom. I sin stille Præstegaard arbeidede han paa en Paraphrase til hele Bibelen; men de kjøbenhavnske Professorers mageløse Skjødesløshed i at besørge Gjennemsynet, var den første Forhindring, der mødte Værkets Udgivelse. Han døde førend han kunde faae Sagen bragt i Orden, og kun enkelte Brudstykker af dette vidtløftige Værk som af hans andre Samlinger bleve, først længe efter hans Død, udgivne af hans Søn under Tidsforhold, der vare langt gunstigere for videnskabelige Sysler.*) — Ursin henlevede sit Liv i Ro og Stilhed, men den anden nysnævnte lærde Præst, Wolfsborg, blandede sig med Hæftighed i Tidens kirkelige Stridsspørgsmaal, og ved den Maade, han optraadte her, vakte han den almindelige Uvillie imod sig. Allerede som Barn havde han aflagt Prøver paa en forbausende Lærdom. Hans Fader, der var Præst i Fyen, underviste ham selv hjemme, og der fortælles, at da Biskoppen engang kom til Visitats, vilde han overhøre Drengen hjemme; men han begyndte da at tale Græsk, endog i den æoliske og andre Dialekter, saa at Faderen maatte sige til ham: *Simpliciter mi fili, ut intelligat episcopus.***) I sit tiende Aar (1695) blev dette lille Vidunder Student, og forsvarede kortefter en af Jørgen Ursins sprænglærde Disputatser med en saadan Færdighed, at hans Navn blev nævnet med Berømmelse i lærde Tidender. Men i senere Aar nød han desuagtet kun liden Anerkjendelse, hvad enten Grunden hertil laae i hans

*) Worm, Lexikon over lærde Mænd II. S. 530.
**) Worm, Lexikon over lærde Mænd II. S. 620.

eget stridige Sind eller deri, at han manglede formaaende Patroner, og først 1712 lykkedes det ham at faae en lille Ansættelse som Præst paa Avernaks under Fyens Stift. Krænkelser og Modgang har udentvivl bidraget til at forøge Vreden og Bitterheden i hans literære Angreb, især mod Prof. Trellund, i hvilke han gjerne havde Hans Bartholin paa sin Side, hvorfor han til Giengiæld atter stod denne bi i hans Kamp mod Pietismen.

Imidlertid var Iveren for Missionen i Landets forskjellige Egne bestandig tiltagende, og alle Bestræbelser i den Retning mødte nu ikke blot hos Regjeringen men hos alle formaaende Mænd i Kjøbenhavn en velvillig Opmærksomhed. Ziegenbalg og Plütschau havde under mange Gjenvordigheder begyndt at grundlægge en tamulisk Mission i Trankebar; de havde tilegnet sig Sproget, faaet en Kirke bygget og begyndt at prædike. De Gjenvordigheder, som de maatte døie, beredtes dem meest af de kongelige Embedsmænd i Kolonien, der ikke kunde forstaae, hvad det hele Foretagende skulde betyde; men Ziegenbalg og hans Medarbeidere kunde altid være visse paa at finde Medhold hos Kongen, hvorved deres Stilling fra den Side snart maatte blive sikkret. Der blev bestemt 2000 Rdl. aarlig til Missionens Fremme i Trankebar, og skjøndt den ved Hofpræst Lytkens Død (1712), der hidtil i Forening med den anden Hofpræst Oren, havde varetaget Tilsynet, mistede sin første Støtte, saa var der strax andre Mænd, der med Glæde overtog dette Hverv. Da Oren til samme Tid blev Biskop i Ribe, blev det midlertidig overdraget til Professor Trellund og Stiftsprovst Lodberg.*) — Dog var det ikke Hensigten at indskrænke denne Virksomhed alene til Trankebar. Ligefra først af havde Kongen havt sin Opmærksomhed

*) Fenger, Den trankebarske Missions Historie S. 94—98.

henvendt paa det nordlige Norge, hvor Finnerne og Lapperne boede i en halv vild Naturtilstand, der i høi Grad vanskeliggjorde Christendommens Forkyndelse imellem dem. Dog havde Arbeidet her en noget forskjellig Charakteer, forsaavidt der allerede fra gammel Tid vare Kirker og beskikkede Præster i hine Egne, om end disse kun med stor Besværlighed kunde varetage deres Kald, og derfor ogsaa hidtil sædvanlig kun havde varetaget det meget slet. Naar derfor en ivrigere og livligere Forkyndelse af Christendommen mellem de forsømte Finner, betragtedes og benævnedes som en Mission, da brugtes Ordet i en saa udvidet Betydning, at det omtrent paa samme Maade kunde finde Anvendelse om mange andre Egne. Dette viste sig ogsaa i de Mænds hele Optræden, der først paatalte denne Sag, at de betragtede deres Missionskald ikke blot som gjældende Finmarken, men i Grunden hele Norge ja den hele Christenhed, og derved bliver deres Bestræbelser ogsaa af væsentlig Interesse for Danmarks Kirkehistorie ved de Forslag og Betænkninger, der sædvanlig gjaldt den hele Kirke, som de forebragte i Kjøbenhavn. Disse Mænd vare syv nordlandske Præster, af hvilke Jens Juel, Provst paa Nordmør og Præst i Tingvold, paa Grund af sin Embedsstilling gjerne nævnes først, medens Thomas v. Westen i alle Maader var den virksomste, hvorfor den hele Bevægelse med Rette knytter sig til hans Navn. Hensigten med denne Forening var at vække en større Nidkjærhed i Udøvelsen af den præstelige Gjerning, og derved at fremme en alvorligere Christendom i Menighederne; men i Begyndelsen mødte de kun Brantenhed og Kulde hos deres nærmeste Foresatte, Nag og Harme for deres Embedsbrødre, Haan og Forsmædelser hos Massen af Befolkningen. Snart antog deres reformatoriske Bestræbelser en mere omfattende Charakteer, og de henvendte sig derfor umiddelbart til Kongen i en vidtløftig

Skrivelse af 17 April 1715 med deres Klagemaal. „Zions Veie ligge ganske øde i deres Kongerige Norge; — hedder det i denne — der er ingen Kirkedisciplin mere i deres Lande; Kirkens Binde-Nøgle er ganske nedgraven, den løsende Nøgle ganske misbrugt; Prædikestolen mestendeels desværre frugtesløs; Skriftestolen mere til Satans Riges Beforbring end til Syndens Afskaffelse. Horeri har saa taget overhaand, at Herrens Propheter med Graad hvert Dieblik maa frygte for Ild i dette Sodoma; Drukkenskab er ikke Synd mere; Trætte og Avind bleven en Mode; falsk Vægt og Maal anseet for en lovlig Profit; Vankundighed i Salighedś Sag holdes for god Tro; Bander og Eder et almindeligt Tungemaal, Sabbathens skændige Brydelse et Adiaphorum;“ osv. Sluttelig gik deres Begjæring ud paa, at Kongen „vil beskikke os trende Commissarier, Professores Theologiæ Hr. Steenbuch, Hr. Trellund og Hr. (Stiftsprovst) Jakob Lodberg, at anhøre vores Besværelse og Forslag til den nedfaldne Christendoms Opretkelse“.*) Dette Klagemaal fandt hos Kongen villigere Øren end Affenderne maaskee selv havde ventet, og kort efter Modtagelsen blev der meddeelt de nævnte Herrer kongelig Ordre af 23 Juni s. A. til nærmere at undersøge Sagen,**) ligesom det blev de syv Præster tilladt at fremkomme med et specificeret Forslag. Trende af Commissiones Medlemmer, Trellund og Lodberg var allerede Tilsynet med den ostindiske Mission foreløbig overdraget, og dette Hverv erholdt saaledes en mere udvidet Charakteer, nemlig at paasee hvad der kunde foretages til en christelig Opvækkelse overalt i Riget. — Uden at træde i nærmere Forbindelse med hine Mænd, der almindelig benævnedes den nordlandske Syvstjerne, levede der endnu i hine Egne en anden Præst, der ganske var opfyldt af Tanken om en Missionsvirksomhed,

*) Hammond, Den nordiske Missions Historie; 1787. S. 108—10.
**) Brevet findes i Sjæll Tegnelser Justitsministeriets Archiv.

og det var Hans Egede, Præst i Vaagen i Nordlandene. Der kan neppe være nogen Tvivl om, at jo den megen Tale om Kirkens Forpligtelse til at bringe Hedninger Evangeliet, ogsaa først har vakt Tanken hos ham, men han greb den med en saa stille Inderlighed og christelig Enfoldighed, at han derved bliver et Særsyn midt i Pietismens larmende Christelighed og Naturalismens vantro Forstandighed. Han tog ingen Deel i sine Embedsbrødres reformatoriske Planer, men indskrænkede sig til at vise sin Iver i sin Kaldsvirksomhed, og med Hensyn til Planen for sin Fremtid stræbte han kun ved Betragtning og Bøn at forsikkre sig om sin Kaldelse. Uagtet derfor hans tidligere Virksomhed og hele Udvikling tilhører Norge, kunne vi dog heller ikke her lade ham uomtalt, da han hører væsentlig med til at forstaae Tidens aandelige Bevægelse. 21 Aar gammel blev Egede kaldet til Præst, og han havde ikke været der længe, førend han ved at læse i gamle Kröniker kom til at tænke paa Grønlændernes aandelige Nød. Denne Tanke fulgte ham aarle og silde; han overveiede den i sit Studerekammer og frembar den for Gud i sine Bønner, indtil den saa at sige sammensmæltede med hans hele Tilværelse. Det forekom ham, at det særligt paalaae Nordmændene at bringe Grønlænderne Evangeliet, da disse efter hans Formening vare af samme Æt og Byrd som de selv, og med Glæde vilde han indløse denne sine Landsmænds Forpligtelse, ja „han vilde ansee det for sin største Lyksalighed, om han maatte prædike Christum for Grønlænderne“. I sit Hjem var han en hædret og anseet Præst, og hver Søndag flokkedes Folk i Hobetal fra de omliggende Sogne for at opbygges ved hans Prædikener; men Tanken om Grønlænderne forlod ham ingensinde. Vel søgte Slægtninge og Venner fra alle Sider at bringe ham fra et saa urimeligt Forsæt, og selv hans Hustru Gertrud Rasch forenede sine Bønner med dem, da hun meente,

Gud kunde ikke kræve Umuligheder af dem. Men under alle disse Modsigelser blev han daglig vissere i sin Kaldelse, og hans Fasthed gjorde et stærkt Indtryk paa Hustruen. „Hun frembar ofte — skriver Egede — med mange Taarer sin Sag for Gud, indtil Gud bøiede hendes Villie, saa at hun omsider med ligesaa stor Begjærlighed som hendes Mand, ønskede at see Grønland og Christi Rige plantet der“. Imidlertid havde han endnu ikke foretaget sig noget Skridt til at iværksætte sin Plan; han ventede paa en ydre Opfordring, hvori han ligesom kunde fornemme Guds Røst, og en saadan udeblev ikke, da det nylig oprettede Missions-Collegium begyndte sin Virksomhed. *)

I Kongens nærmeste Omgivelse var der ikke faa, som vare stærkt berørte af den pietistiske Bevægelse, og som med varm Deeltagelse fulgte ethvert Forsøg paa at fremme en christelig Opvækkelse i Statskirken. Dette turde af den kongelige Familie navnlig gjælde om Dronningen Louise, Kongens Broder, Prinds Carl og Kronprindsen, hvilken Stemning bestyrkedes ved flere tydske Herrer, der befandt sig ved Hoffet. Det var derfor ikke vanskeligt at finde Mænd, der med Iver vilde paatage sig Tilsynet med Missionen, da Kongen havde besluttet at oprette et *Collegium de cursu Evangelii promovendo*, hvilket skete ved Reskr. af 10 Dec. 1710, nærmest for at fremme den ydre Mission, men dog tillige for at forberede hvad der kunde gjøres til en indre Opvækkelse. Collegiet kom til at bestaae af tvende tydske Herrer: Johan Georg Holstein, Geheimeraad og Amtmand i Tønder, Collegiets Præses; Vilhelm Moritz v. Münich, Dronningens Overhofmester; samt Professor Hans Steenbuch og Stiftsprovst Lodborg; desuden blev Prinds Carls Page-Hovmester,

*) Rudelbach, Christelig Biographi I. S. 299—303.

Tydskeren C. Wendt, Collegiets Sekretær, og Johannes Oren, der var forflyttet til Aarhuus Bispestol, corresponderende Medlem. Da Missionen i Trankebar var den eneste, der allerede var i Gang, maatte Tilsynet med denne først og fremmest høre til Collegiets Pligter. Ziegenbalg befandt sig netop denne gang paa en Reise til Hjemmet, hvorved han og havde Leilighed til at blive bekjendt med sine nye Foresatte, og vendte Aaret efter tilbage forvisset om deres varmeste Deeltagelse. Collegiet begyndte sin Virksomhed med at lade udgaae „Kort Efterretning om nærværende Anstalt i Danmark til Hedningers Omvendelse“ trykt i Kjøbenhavn 1715.*) for at lægge alle Christne Missionssagen paa Hjerte, og fornemmelig opfordre Geistligheden til at fremkomme med Forslag og Betænkninger desangaaende. Slige Opfordringer hengaae sjelden ubesvarede, og der indkom fra forskjellige Sider en stor Masse af Betænkninger affattede i den forskjelligste Tone. Ved denne Leilighed traadte ogsaa den stilfærdige Egede frem, og udgav „En skrift- og fornuftbegrundet Erklæring over de formeentlige Forhindringer og Indvendinger mod Forsættet til de hedenske Grønlænders Omvendelse“; men denne Plan fandt ingen villig Modtagelse. Dersom det kun havde været Egedes Ønske at prædike for Hedninger, ligegyldigt hvor, saa vilde Veien have været banet for ham; men hans Ønske at begynde en Mission i Grønland, forekom Alle at frembyde uovervindelige Vanskeligheder, hvorfor Planen blev henlagt mellem den øvrige Masse af Forslag.**) Derimod var Finlappernes Omvendelse en Sag, der laae Collegiets Medlemmer meget paa Sinde, og alle Forslag desangaaende bleve

---

*) Fuldstændig meddeelt i Hammonds nordiske Missionshistorie. S. 148–57.

**) Rudelbach, Christelig Biographi. S. 313.

meget udførligt drøftede og prøvede, saameget mere som man her i Thomas v. Westen havde en Mand, der egnede sig til at sætte dette Foretagende i Værk. Han blev den 28 Febr. 1716 beskikket til Lector ved Skolen i Thronhjem, eller rettere han skulde nyde Lectoratets Indkomster, mod at anvende sin øvrige Livstid til Christendommens Udbredelse i Finmarken, hvilken Beskikkelse netop stemmede med hans længe nærede Ønske.

For at gjøre Missionens Sag til hele den danske Menigheds blev der anordnet en Forbøn for dens heldige Fremgang saavel i Ostindien som i Finmarken, som skulde indflettes i den almindelige Kirkebøn;*) men derved maatte Sagens Modstandere saameget mere føle sig opfordrede til at fremkomme med deres Indvendinger. Mellem disse var den ældste theologiske Professor: Hans Bartholin, og hans yngre Ven, Morten Wolfsborg, Præst paa Avernakø, som dengang opholdt sig i Tydskland for at besørge en kritisk Udgave af N. T., hvorpaa han gav en Prøve ved Udgivelsen af Judæ Brev. (1716). Fra disse hidrørte udentvivl tvende Modskrifter mod Missionen, der aldrig bleve trykte, men udbredtes i mange Afskrifter, nemlig: *Anonymi Sententia de hodierna conversione Indorum A.* 1715**) og „Kurze und wahrhafte Relation von dem Ursprung und Fortgang der Dänisch-Malabarischen *Missionariorum* von Christiano Alethophilo A. 1715.***) Det første af disse, der hidrørte fra Hans Bartholin, indholdte 11 Theses, alle stilede imod de gjængse pietistiske Forhaabninger om den store Opvækkelsestid, der nu skulde forestaae. I Modsætning hertil paastod

---

*) Pont. Haandskrevne Fortsættelse A. 1715. Ny Kgl. Saml. fol. 737.

**) Hndskt paa Kg. Bibl. Ny Kgl. Sml. 4. 1151.

***) Meddeelt som Bilag hos Fenger Den Trankebarske Missions-historie S. 329—58.

Bartholin, at den Omvendelse blandt Hedninger, der forventedes som tilkommende, allerede var skeet i den apostoliske Tid, og vilde ikke gjentage sig, da Evangeliets Forkyndelse kun lød eengang for Hedninger ligesom Loven eengang blev kundgjort Jøderne. Dersom der atter skulde udgaae noget særeget Kald, saa maatte det skee paa en overordentlig Maade ved Tegn og Under, som da Jonas gik til Ninive, ellers skulde Enhver rolig røgte sit Kald i Hjemmet; Propheterne reiste ikke Verden rundt og Christus dadlede Pharisæernes Iver for paa denne Maade at gjøre Proselyter. Skulde Nogen udsendes, da maatte han være i Besiddelse af Sproggave, Lærdom, og fremfor alt Rettroenhed; men de tramkebarske Missionærer vare Pietister, som kun omvendte Slaver, der lode sig lokke af Lyst til Penge eller Frihed. Det var omtrent Indholdet af de her fremførte Indvendinger, men hvor megen Vægt man end ellers kunde være tilbøielig til at tillægge dem, saa viser den Maade, hvorpaa de her indsmugledes, at den gamle Orthodoxies Talsmænd ikke blot havde Tiden imod sig, men selv manglede Mod og Freidighed til at gjennemføre deres Sag. Det andet Skrift „Kurze u. wahrhafte Relation osv." indlader sig ikke paa at bestride Missionen i Almindelighed, tvertimod indrømmer Forfatteren, rimeligviis Wolfsborg, at alle Kongens Foranstaltninger til dens Fremme vare meget priselige, men paastaaer kun, Hensigten bedre vilde være opnaaet, om der fra Begyndelsen af var antaget dygtige, rene og umistænkelige Subjekter; saa at Angrebet her nærmest er rettet mod Ziegenbalg og hans Medarbeidere, samt mod Lytkens, der som Inspektør havde befordret disses Affendelse. Han fremfører her en Mængde nærgaaende Beskyldninger imod dem, der dog alle omtrent løb ud paa det, Bartholin allerede havde fremført, at de kun christnede Fattige og Slaver, der lod sig lokke ved den Un-

derstottelse, der fra alle Sider blev Missionen tildeel. Mellem dem som tog til Gjenmæle herimod, var ogsaa Prof. Trellund, der følte sig personlig fornærmet ved dette Angreb, da han en Tidlang havde forestaaet Inspektionen. Han udgav et Modskrift, betitlet *Vindiciæ veritatis contra personatum quendam Christianum Aletophilum*, 1717, hvori han paa en spydig næsten haanlig Maade lader sin ældre Collega forstaae, at han antager ham for at være Forfatter eller for at være i Ledtog med Forfatteren til hiint anonyme Angreb. Der blev verlet adskillige meest utrykte Stridsskrifter fra begge Sider, indtil endelig Feiden standsedes ved Forordn. af 28 Jan. 1718, der bød, „at alle nærgaaende Bøger og Skrifter, som mod Missionscollegium enten nu ere eller efterdags vorde trykte og udgivne, skal være konfiskerede"; hvilket Forbud blev gjentaget i et Reskript til Bisfopperne med følgende Ord: „Saasom nogle onde og vanvittige Mennesker ikke har undseet sig for at lade en Deel Skrifter udgaae mod det indstiftede Missionsværk, saa paalægges det Bisperne med al Flid at vigilere, at de med Calumnier opfyldte Skrifter ikke vorde i Stiftet til Trykken beforbrede".*) — Dog kunde dette Forbud ikke forhindre at Mag. Wolfsborg, som endnu bestandig opholdt sig i Udlandet, lod trykke et Modskrift mod Trellund betitlet *Veritas suimet ipsius vindex*, Amsterdam 1718, og udentvivl staaer det i Forbindelse hermed, naar denne Mand strax efter sin Hjemkomst blev Gjenstand for et meget hæftigt Angreb af næsten alle Kjøbenhavns Theologer. Han havde nemlig udgivet et lærdt Værk *Observationes sacræ*, 1717, et Lexikon til N. T., som Bisfop Worm tilligemed Professorene Steenbuch og Trellund paastode var opfyldt af

*) Smlgn om denne Feide Fenger, Den trankebarske Missions Historie. S. 120—34. 357.

mange vildfarende Lærdomme, og indgave desangaaende en Klage til Kongen; medens Hans Bartholin tog ham paa det ivrigste i Forsvar, og bad kun om, at der maatte blive anstillet en Disputats, hvorved Wolfsborg kunde faae Leilighed til nærmere at udtale sig*). Udfaldet af Sagen er ikke bekjendt; men dersom det var Anledning til, at Wolfsborg mistede sit Embede paa Avernakø, saa erholdt han dog snart efter anden Beforbring**). Derimod fortsatte han i flere Aar en hæftig Polemik mod Prof. Trellünd, men denne dreiede sig om Fortolkningen af 2 Cor. 5, 19, uden at staae i videre Sammenhæng med Missionen og Collegiets Virksomhed.

Det var naturligt, at Opmærksomheden ogsaa snart maatte blive henvendt paa Jødernes Omvendelse, deels fordi man havde dem daglig omkring sig og derfor langt lettere kunde missionere mellem dem end i fjærne Egne, deels fordi som oftere bemærket, Pietismen gjerne satte Jødefolkets Omvendelse i Forbindelse med dens Haab om Christenhedens almindelige Opvækkelse. Denne Forventning havde ogsaa hertillands fundet Venner; saaledes havde en Præst i Jylland, Hans Guldager til Ramme ved Lemvig, skrevet et lille Skrift, der var meget udbredt, hvori han paastod, at Jødernes Omvendelse, Pavens Fald og Tyrkernes Undergang skulde indtræde Aar 1733. En anden jydsk Præst, Lassen Tychonius, der var ansat i Skive, da Byen blev hjemsøgt af en Ildebrand, og derfor opholdt sig i Kjøbenhavn, var af en modsat

---

*) Zwergius, Sjæll. Cler. S. 372. Jfr. et Kongebrev af 28 Oct. 1718 i Sjæll. Tegn. Justitsminist. Archiv.

**) Worm (Lexikon II S. 620 siger, han forlod Avernakø Kald 1714; men 1719 omtales han endnu som Præst der (Bloch, Fyens Geistlighed S. 191); det maa altsaa være skeet efter den Tid, dersom Zwergius (anf. St.) har Ret i, at han blev skilt fra sit Kald.

Mening, og udtalte sig derom engang i en Samtale med v. Plessen paa en saadan Maade, at Kongens Broder Prinds Carl yttrede Lyst til at kjende hans Betænkning. Tychonius opsatte da sine Tanker skriftlig, men Prinds Carl fraraadede Skriftets Trykning, da han var bange for, det kunde fremkalde Modsigelse og Tvist. Tychonius indrømmede, at baade Præster og Øvrighed kunde gjøre langt mere for at omvende Jøder end hidtil var skeet, skjøndt man ikke ved Penge skulde lokke dem, hvad man paastod Clemens XI havde gjort, da vi derved „kun vilde faae Dalers-Christne i Europa som man siger vi har faaet Fanos-Christne i Indien"; men Hovedspørgsmaalet, om Jøderne „ved en extraordinær, solenne og fast mirakuløs Revolution af Guds Kirke paa en Maade og Tid som Gud alene kjendte, kort før Dommedag skulde omvendes og blive Christne" — maatte han bestemt benægte som Sværmeri. Han gjennemgik alle de Steder, som man havde anført for dette Haab — 5 Moseb. 30, 1. 1 Jer. 16, 15. Ezech. 36, 22 fgg. 39, 27 fgg.; Hos. 3, 4. Es. 11, 11 fg. — for at vise, at den Forjættelse, de indeholdt allerede var opfyldt, endskjøndt han derhos indrømmede, at Luthers bekjendte haarde Dom over Jøderne var noget overilet. Denne Betænkning, der er affattet 1715, blev henliggende utrykt til længe efter dens Forfatters Død *).

Endskjøndt det laae udenfor Missionscollegiets nærmeste Kald, blev det dog overdraget dette Collegium at forestaae Trykningen af Bibler og andre saavel offentlige som private Opbyggelsesskrifter. Der blev nemlig ikke sjelden klaget over, at saadanne Skrifter, som dog skulde være i Menigmands Hænder,

*) Betænkning om Jødernes Omvendelse af Lassen Tychonius 1715; udgivet af Giessing, Cantor i Roskilde 1770.

vare altfor sjeldne og kostbare, især havde de syv nordlandske Præster fremført denne Klage. Paa Collegiets Indstilling mistede Boghandler Laurendsen, der havde besørget den sidste Bibel-Udgave fra 1699, det Monopol, han hidtil havde havt, da han havde været for dyr med dem, og ved Reskr. af 1 Febr. 1715 blev det overladt Collegiet at underhandle med en anden Bogtrykker. Derved fremkom Bibel-Udgaven fra 1717, der begyndte Rækken af de saa kaldte Missions- eller som de senere sædvanlig benævnedes, Vaisenhuus-Bibler. Det Mærkelige ved disse Udgaver, er, at den resenske Oversættelse ved dem blev den gjængse, og fortrængte ganske den ældre, der hidtil havde været fulgt. Igjennem hele det syttende Aarhundrede havde nemlig Oversættelsen fra 1550 udelukkende bevaret sig i kirkelig Brug; den var fulgt, som ovenfor bemærket, i Udgaven 1634 og atter i Boghandler-Udgaverne fra Christian V's Tid, saavel Cassubens og Geertsens fra 1670 som Laurendsens fra 1699, der bærer Navn af „Christian V's Huus- og Reise Bibel"; saaledes var Resens Oversættelse kun trykt to Gange nemlig 1607 og senere i Svanes Bibel fra 1647. Dog var man aldrig ret tilfredsstillet ved nogen af disse Oversættelser, og der var gjentagne Gange skeet Forsøg paa at udarbeide en ny, men det var ikke lykkedes. Derfor havde Professor Hans Steenbuch igjennem en Række af akademiske Leilighedsskrifter fra A. 1699 underkastet de tvende Oversættelser, der forefandtes, en nøiagtig Prøve, og kom derved til det Resultat, at han gav den resenske Fortrinet. Da nu han havde den væsentligste Andeel i at besørge Missionscollegiets Udgave, saa kom denne til at følge Svanes Bibel fra 1647, dog med Rettelse af endeel Trykfeil, med Tilføielse af flere Parallelsteder og med Forbigaaelse af de vidtløftige Indholdsangivelser, der forefandtes

i denne*). Det synes ogsaa som om man i det Hele var tilfreds med denne Forandring, og den eneste Anke, der paa den Tid blev fremført, var, at Alterbögens Prædiketexter ikke mere ordret stemmede med Bibeludgaven; en Anke, som dog naturligviis var af underordnet Betydning**).

Ved Oprettelsen af Missionscollegiet og dets Virksomhed havde den pietistiske Indflydelse forelobig opnaaet et Maal og vundet Anerkjendelse i den danske Kirke; det bliver derfor paa Tide, ogsaa at følge den anden Aandsretning, der udviklede sig jævnsides dermed, nemlig den naturalistiske, hvortil der saameget mere er Anledning, som denne netop nu i Ludvig Holberg fandt sin dygtigste Talsmand. Maaskee har denne Betragtning af Holberg noget paafaldende, da man sædvanligt kun seer i ham den livlige og lunefulde Forfatter, der forstod at benytte Modersmaalet til Behandlingen af de forskjelligste Emner med en Friskhed og Fylde som Ingen før ham, og sandelig denne Holbergs Fortjeneste skal ingenlunde oversees. Dog stod han i den Henseende ikke alene, og den større Opmærksomhed for Modersmaalet, som Syv og Kingo havde vakt, fortsatte sig bestandig. En af den Tids faa Stormænd, der bekymrede sig om videnskabelige Sysler Frederik Rostgaard, fulgte med særdeles Opmærksomhed disse Bestræbelser, maaskee tilskyndet af sin lærde Ven Hans Gram, som allerede dengang havde vundet europæisk Navnkundighed for sit grundige Kjendskab til den græske Oldtid. Han var 1714 bleven Professor i Græsk, men det var først i Christian VI's Tid, han gjorde sig udødelig ved sin kritiske Behandling af Danmarks Historie, og her lære vi

*) Raupach, De rei sacræ et litterariæ in Dania statu. S. 58–59.

**) Tychonius Brev til Joh. Steenbuch om Missionsbibelen 1717 (i Pakken Gle Kgl. Saml. fol. 123).

foreløbig saavel ham som hans høie Velynder Rostgaard at tjene som Holbergs literære Modstander. Mellem de Mænd, der forstod at gribe den folkelige Tone, fortjener Præsten Jørgen Sorterup især for sine Heltesange fra 1716 altid en hæderlig Omtale, og Rectoren ved Ribe Skole Christen Falster kunde ved sine Satirer, naar der var Talen om den Opmærksomhed, de øieblikkelig vidste at vække, næsten kappes med Holberg. Men dog er der Ingen, der har havt en saa gjennemgribende Indflydelse paa sin Samtid, og det ikke blot ved at danne dens Smag og udvikle dens Sands for det ægte Comiske; men fornemmelig derved, at han førte Ordet for en fuldstændig gjennemført Livsanskuelse, der stillede sig i en bestemt og bevidst Modsætning til den foregaaende Aandsudvikling. Holberg var paa ingen Maade tilbøielig til religiøst Sværmeri, og havde derfor ikke meget tilovers fra Pietismen; men desuagtet kom han i flere Henseender til at gjøre fælles Sag med denne, navnlig i sin Polemik mod den lærde theologiske Skoledannelse. Han erholdt efter sin Hjemkomst fra Udlandet en Ansættelse som Professor ved Universitetet, foreløbig uden Løn, og skriver selv nogle Aar senere følgende om denne sin Ansættelse: „De Fleste syntes, det var latterligt at see mig være Professor, der aldrig havde disputeret, og følgelig med ingen Skin af Ret kunde faae Sted mellem de Mennesker, der i Skolerne kaldes Academici. Hvis disse Skolastikere vare lovlige Vurderingsmænd til at tarere Studeringer, saa man er forpligtet til at holde sig til deres Kjendelse, i at sætte Lærdommens Priis op og ned, maa jeg tilstaae, jeg er meget ulærd, thi hvis jeg skulde gaae op til Philosophicum, var jeg udentvivl bleven reject. Vel kunde jeg gjøre en Syllogismus, men paa Slump og uden at vide, om den var i Barbara eller Elisabetha. Vel havde jeg hørt, at der var en Ting til i Verden, de kaldte

Philosophia instrumentalis, hvor *Logica* og *Metaphysica*, Skolastikernes Skytsgudinder, regjerede, men med dem havde jeg intet at skaffe. Thi jeg tilstaaer reent ud, at jeg den Dag i Dag er, endnu ikke veed, hvor mange Prædicamenter eller Prædicabilia Logiken i Krigstid kan stille i Marken, ved hvad Kunster og Maskiner man bestormer Cathedrer, og med hvad Artilleri man fælder en Præses. Tit er det faldet mig ind at anvende nogle Dage til disse Studier; men Himlen har aldrig forundt mig Tid dertil. Dette være sagt under Taushheds Segl, at jeg ikke, hvis dette kom ud, for denne min tykke Uvidenhed skal blive Skolastikerne til Latter. Thi i Philosophia Instrumentalis er jeg endnu aldeles fremmed, naar man ikke vil regne min Kyndighed i Instrumentalmusik, som paa en Maade regnes til Philosophie ... For mig maa det gjerne blive en Gaade, om de, der ei ere hjemme i disse Studier, bør beklæde en offentlig Lærestol, eller ikke. Men derom er ikke to Meninger, at jeg er Professor, og at de, der have en anden Maalestok til Studeringer end Skolemænd, som blot sysle med Ord og holde af tomme Lyd, ansee mig for at være mit Embede ganske voxen"*). Imidlertid traf det sig saa, at det første Professorat, der efter fire Aars Forløb blev ledigt, var det i Metaphysiken. „Da man ikke kunde faae det prakket paa nogen Anden, kom man til mig. De, der kjendte noget til mig, straalte strax, at det var ude med Videnskabernes Dronning, og det ikke uden Grund; thi jeg tilstaaer oprigtig, at jeg ikke vandrede i mine Forgjængeres Spor, og at denne Post aldrig kunde komme i større Fare, end under mit Proconsulat. Imidlertid dyngte jeg snik-

*) Holbergs Levnet, forfattet af ham selv i tre Breve til en fornem Herre. Ny oversatte af Latinen med Anmærkninger ved K. L. Rostock. 1814. S. 51—53.

delig mine Tanker, ja jeg holdt endog kort efter en Tale til Metaphysikens Priis, men den var saadan, at Philosophiens ypperste Forfægtere hørte den med Harme, og sagde, at det var ikke en Lovtale men en Liigtale. Men efter to Aars Trældom slap den igjen fri"*); da Holberg ved den Tid blev *prof. eloqventiæ*.

Disse og lignende Yttringer vare ikke et øieblikkeligt Lunes flygtige Vittighedsspil; derom bliver man nokſom overtydet ved alle hans komiske Digte, i hvilke han altid er midtommelig med sin Spot over Datidens lærde Væsen, og selv paa sine gamle Dage skriver han: „Det havde været at ønske, at i Videnskabernes Gjenfødelsestid tilligemed den theologiske Luther var opstaaet en politisk og litterarisk, der i det Verdslige havde udrettet det samme som han i det geistlige ved tilbunde at udrydde Middelalderens Suurdei... thi der er endnu meget tilbage at reformere, og de Universiteter, der stamme ned fra Middelalderen, kræve Midler, at Videnskaberne kunde læres der med mindre Larm og mere Nytte"**). For sin egen Person havde han derfor søgt saa hurtigt som muligt at blive færdig med den sorte Skole. I sit attende Aar (1702) blev han, som han selv siger, sluppen ud af Skolestøvet af Søren Lintrup, dengang Rector i Bergen, da Skolen tilligemed Kirkerne efter en ødelæggende Ildsvaade laae i Aske; men han maatte af Mangel paa Penge strax tage tilbage til Norge, og opholdt sig siden kun en Vinter i Kjøbenhavn for at tage sin Attestats. Derpaa tumlede han sig i mange Aar fri og ubunden om i Verden, kun plaget af to Onder, Mangel paa Penge og paa Sundhed; men hans aldrig svækkede Lune og ubetvingelige Livslyst vidste at over-

---

*) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 123 fgd.

**) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 323.

vinde alle Hindringer. Den hele Verden laae aaben for ham, og nu da han frit kunde bevæge sig i alle Livsforhold uden at skylde noget Menneske Regnskab for sin Tid, nu havde han fundet den Skole, hans Sjæl higede efter, og hvor han kunde finde Næring for sin Aand. I Oxford opholdt han sig flere Aar, og det engelske Liv tiltalte ham meget. „I at disputere, skriver han, have de Engelske ingen synderlig Færdighed; men de ere Mestere i den hellige Philologie, Exegesis, Kirkehistorien og Kirkefædrenes Læsning. Nogle Studeringer ere grundige, andre glimrende; nogle synes lærde, andre ere det. Fastlandsnationerne ere aldeles henfaldne til Polemik og Literærhistorie, og pidske paa Systemer og Journaler, hvorved de i kort Tid synes Polyhistores. Men de Engelske, der randsage Tingene til Bunds, gaae langsomt tilværks, og ere lærde, uden at synes det„.*) Længe opholdt han sig ogsaa i Holland, Frankrig og Italien, medens han kun følte sig lidt tilfredsstillet ved Tydskerne og deres Lærdom. „Har jeg nogen Fortjeneste af Videnskaberne — skriver han i sin Alderdom — er det, at jeg har stræbt at overvinde den gemene og pedantiske Smag; thi da jeg tidlig blev fortrolig med den franske og engelske Literatur, har jeg ikke saameget stræbt at skrive lærdt som at udtrykke mine Tanker net".**) Hvorledes han paa sin Maade havde forstaaet at benytte sin Tid, det viste han, da han efter sin lange Omflakken atter slog sig til Ro i Fædrelandet, og udfoldede igjennem en næsten mageløs frugtbar Forfatter-Virksomhed en saadan Riigdom paa Aand og Lune, at den har gjort Ludvig Holbergs Navn uforglemmeligt for alle Tider.

Allerede de tvende Skrifter, hvormed han begyndte sin

*) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 36.

**) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 325.

Forfatterbane, nemlig „Introduction til de europæiske Rigers Historie“ 1711 og „Natur- og Folkerettens Kundskab“ 1716, af hvilke især den sidste gjorde megen Lykke og udkom snart i flere Oplag, vise os umiskjendeligt Holbergs Sammenhæng med Tidens Udvikling, da man af dem seer, hvor nøie han sluttede sig til Pufendorf, hvilket han ogsaa selv siger, at denne Lærde samt dennes Mester Hollænderen Hugo Grotius og hans Lærling Chr. Thomasius vare hans bestandige Mønstere.*) Ja man vilde endog beskylde ham for, ligefrem at have udskreven Pufendorf, men det afviste han som usandfærdigt, da han havde opfattet og gjennemført dennes Anskuelser paa sin eiendommelige Maade. I „Fortale til Læseren“ kommer han her til nærmere at udtale sig over, hvad han anseer for de nyttige og ziirlige Videnskaber, og ligesom det ovenfor blev bemærket, at han uden at tilsigte det, kom til at gjøre fælles Sag med Pietisterne i at vrage det Gamle, saa gjorde han det ogsaa i hvad han vilde sætte isteden, forsaavidt Lærdommens praktiske Anvendelighed ogsaa for ham var Hovedsagen. Mellem de forskjellige Videnskabsfag lægger han fornemmelig Vægt paa Moralphilosophi og Historie; den første, „fordi Sindet ved den styrkes og et Menneske ligesom dannes; thi den lærer os ikke allene hvad Ret og Uret, Sømmeligt og Usømmeligt er, men den giver ogsaa naturlige Aarsager dertil“; „Historien vil vel endeel ikke regne mellem de nyttige Videnskaber, holdende fore, at den allene tjener til at fornøie Sindet, men de fare grovelig vild, thi af Historiens sunde Læsning lærer man foruden Geographi og Sprog ogsaa *jus Publicum* og Politika“. Fremdeles nævner han i den samme Række Medicin og Mathematik, og kommer derpaa til at omtale Sprogkundskaben.

*) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 121.

„Hvad Philologi er angaaende, da kan det ikke nægtes, at den jo er af stor Ornament og Ziirlighed; dog kan den ikke sættes i Comparæson med de første. Vel er det sandt, at den bliver paa Akademierne mere øvet end de nyttigere Studia, men deraf følger ikke at disse jo ere bedre, og at de jo med Billighed maa lastes, der sætte alting tilside for den og beflitte sig allene derpaa".*) — I hvilket Forhold denne Bedømmelse af Videnskabernes Værd staaer til den gjængse, vil der senere blive Leilighed til at omtale, og vi indskrænke os her til at prøve, i hvilken Forstand den kan hjemle Ret til at betragte Holberg som Naturalismens Talsmand. Vel indrømmer han paa det omtalte Sted Theologien den første Plads; men det er mere en tom Hæderstitel, da den hele Tankegang, Holberg paa dette som paa mange andre Steder følger, leder til, i Moralphilosopien at see al Videnskabelighedes Blomst og Krone. Med Hensyn til den Maade, hvorpaa Holberg ellers omtaler Religion og Christendom, saa er hans ivrige Anbefaling af Tolerance i alle Troessager det meest paafaldende. „Fra mine første Skjælsaar, skriver han, har jeg anseet Tolerance for en sand christelig Dyd, overeensstemmende med Christi Lære og den evangeliske Religions Grundsætninger; at afvige fra denne er ikke andet end at undergrave Protestantismens Grundvolde, og udsætte os for de samme Pile, som vi forhen have affkudt paa de Katholske".**) Og ved en anden Leilighed yttrer han: „Saavidt jeg har kunnet mærke ere hos os endnu Levninger tilbage af den gamle Suurdeig, hvorudover jeg holder for, at de Prædikener om christelig Tolerance og Sagtmodighed ikke kunne for ofte gjentages. Gud give, at det maatte blive en

*) Natur- og Folkerettens Kundskab. Udg. 1734. Fortale S. 4–6.

**) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 320.

Hoved-Troes-Artikel hos os, at de fornemmelig maatte blive anseete for Kjættere, hos hvilke var ingen Conformitet med andre Guds Børn udi Sæder og christelige Dyder, og at man vilde dømme mildere om visse brave Mænd, der have søgt at opmuntre de Christne til Fred og Samdrægtighed, og viist, hvor forargeligt det er at separere sig fra hinanden for visse smaa stridige og undertiden ligegyldige Meninger".*) Den samme Betragtning ledede ham ogsaa til at fordømme Censuren, og han bemærker derom paa sin sædvanlige lunefulde Maade, at „Det Imprimatur, der pleier at sættes for paa Bogen er det samme, som Censor sagde: „See her en Bog, som ikke indeholder andet end Bagateller, forslidte og af Andre til Væmmelse opkogte Ting". „Jeg anseer vel den Regel fornøden, vedbliver han, at intet maa skrives mod Religion og gode Sæder, men Censorene udstrække den til det uendelige, idet de søge Knuder, hvor ingen er".**) — Endvidere er det charakteristisk for Holberg, at han meget skarpt skjælner mellem den naturlige Religions Sætninger og de særlig christelige Lærdomme, og udentvivl vil han ved denne Adskillelse tillige bestemme Grændsen for den religiøse Frihed, han anbefaler. Naar han nemlig lader Niels Kliim paa sin underjordiske Reise gjøre følgende Erfaring: „Skjøndt Statens Love ere ypperlige og Forbrydelser straffes meget strængt, er og kan der dog ikke være nogen Sikkerhed hos et Folk, som ingen Gud troer og ingen Religion har; da Ingen her undseer sig for at begaae Misgjerninger, naar de kun kunne blive skjulte";***) da kan der neppe være nogen Tvivl om, at Holberg dermed udtaler sin egen Overbeviisning. Denne Adskillelse mellem Naturreligion og Christendom vil han ogsaa

*) A. E. Boye, Holbergiana I. S. 36 fgd.

**) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 291—93.

***) Niels Klims underjordiske Reise, ved Dorph. S. 117.

have gjort gjældende med Hensyn til Ungdommens Dannelse, og kommer derved tillige til nærmere at bestemme Forholdet mellem begge. „Børn maa gjøres til Mennesker, førend de blive Christne, ligesom Materien maa tillaves og jævnes, førend Skikkelsen bliver gjort, og Papiret maa planeres, førend der kan skrives. Det var derfor at ønske, at Børne-Examina bleve af Eet gjorte til tvende, og at de i den første bleve forhørte og confirmerede som Mennesker, og i den sidste som Christne".*) Som Grund hertil anfører han ved samme Leilighed den kartesianske Sætning, at man først maa lære at tvivle, førend man lærer at troe, og forstod denne saaledes, at den Unge først maatte have den Prøvesteen, hvorefter den positive Religion skulde bevise sin Sandhed, og netop den naturlige Religion var denne Prøvesteen, thi kun i samme Grad som den positive Aabenbaring bekræftede denne ved at fremme en dydig Vandel, kunde den antages for sand. I Miskjendelsen af dette Forhold saae Holberg en Hovedgrund til alle Tiders Forkeerthed; thi deraf vare de mange Religionstvistigheder og gjensidige Forkjættringer udsprungne. Holdt man kun fast ved de almindelige Sandheder, saa vilde snart al Disputeren om Religion faae en Ende, da den sande Philosoph da vilde anvende al sin Flid, ikke paa at forklare den ufattelige Guddom, men paa at bringe Menneskene til i Livet at opfylde hans Villie. — Sammenfatte vi nu disse enkelte Sætninger i et kort Resultat, da ligger dette ikke fjernt. Holberg var ikke i den Forstand Naturalist, at han vilde fornægte de christelige Lærdomme eller bestemtere den Kirkes Lærdom, som han tilhørte; vel tilstaaer han, at der var nogle Aar, hvori han tvivlede om al positiv Aabenbaring, men Tvivlen havde for ham kun været et Gjennemgangspunkt;**) man kunde mene

*) Holberg, Moralske Tanker. I. S. 47 fgd.

**) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 223.

at dette var en Indrømmelse, Tidsforholdene afnødte ham, men han forsikkrer selv det modsatte, og hans Ord maa staae til Troende. Det var hans Overbeviisning, at de evangeliske Lærdomme vare de nyttigste og gavnligste Befordringsmidler til en dydig Vandel, og derfor antog han dem for sande; men netop deri ligger hans Naturalisme, da en saadan Beregning, hvorved Troen skal bruges til at give Moralloven det religiøse Eftertryk, røber en religiøs Kulde, der godtgjør tilfulde, at egentlig kun Moralloven for ham har ubetinget Gyldighed.

Besad Holberg end ikke, hvad man nu vilde kalde, aandrig Dybsindighed, saa besad han dog en skarp og klar Forstand, og han var lige fra den Tid han offentlig traadte frem, fuldkommen paa det Rene med sig selv, saa at han altid siden, i hvad han end talte og skrev, fuldkommen blev sig selv liig. Igjennem en lang Levealder og en mangesidig Forfatter-Virksomhed er han kommen til at øve en Indflydelse paa sine Landsmænds hele Tænkemaade som ingen anden; men derved maa det dog ikke oversees, hvor forberedt Tiden var paa den hele Livsbetragtning, han førte Ordet for, ja at den navnlig mellem Statsmændene og de Fornemme længe havde gjæret i det Skjulte, ikkun ventende paa den Mand, der saaledes som Holberg kunde forfægte dens Sag med Lunets og Vittighedens glimrende Vaaben. Han vilde bekjæmpe det syttende Aarhundredes Unatur i alle Retninger, og da han talte den naturlige Forstands Sag paa Modersmaalet, kunde han være vis paa, at have Mængden paa sin Side; medens de orthodox statskirkelige Theologer af en Forblindelse, som de dyrt maatte bøde for, bestandig holdt sig bag Latinens Forskandsning, som de ansaae for et Yderværk, der ikke maatte opgives uden den høieste Nød. Dog maa dette ikke misforstaaes som om Theologerne i Virkeligheden vare

Holbergs hæftigste Modstandere; han var for klog til at indlade sig paa nogen theologisk Polemik, og hvad der nylig blev sagt om hans religiøse Betragtning forklarer tillige, hvorledes han kunde afvise ethvert Anbreb fra den Side. I det Hele undgik han altid enhver direkte Polemik, og med en beundringsværdig Konst forstod han, paa en Tid da den stærkeste Aandstvang omhyggelig vaagede over, at der ingen Nyheder kom frem, at udvikle en heel ny Livsanskuelse, dækket bag Satirens skjærmende Skjold uden nogensinde at fanges i Censurens eller Procesfernes Klemme.

Imidlertid kunde det dog ikke undgaaes, at det Uvante i Holbergs hele Optræden jo vakte Allarm i den lærde Verden. Da han 1719 begyndte Rækken af sine satiriske Skrifter med sin uforglemmelige Peder Paars, i hvilket det holbergske Lune sprudler i sin fuldeste ungdommelige Friskhed, reiste der sig strax en Storm imod ham. Frederik Rostgaard, dengang en meget formaaende Mand, indgav en Klage til Cancelliet, ikke blot paa Anholt Lands Begne, som dog Kong Frederik III havde kaldt en heel Provinds, og som altid havde svaret sine Skatter og Afgifter, men fordi Digtet indeholdt „usømmelige og spottelige Udtryk imod Universitetet, dets Rector, Biskoppen nogle Professorer ja imod Religionen selv". Heller ikke kunde Hans Gram nogensinde tilgive Holberg, at han paa den Maade havde spottet med Universitetets lærde Disputatser, hvilket forekom ham saameget mere stødende som det var fremført af en Mand, der selv tilhørte de Lærdes Orden. Paars's Skjæbne blev som bekjendt afgjort i Kongens Raad, der afgav følgende lakoniske Erklæring: „Conseilet finder ikke, at dette Skrift bestaaer af andet end lutter fingeret Skjæmt, som heller kunde bleven udeladt end skreven; men som ikke fornemmes, at Professorene besvære sig" . . . saa fandt man sig ikke for-

anlediget til at gjøre videre ved Sagen.*) Da det kort efter faldt i Holbergs Lod at skrive et Universitets-Program, gik det ham ikke bedre end da han skulde holde en Lovtale over Metaphysiken; Consistoriet fandt, at det lød som en Satire, hvorfor det blev undertrykt og Gram maatte i en Hast skrive et isteden.**) Imidlertid vandt han ogsaa mange Venner, og disses Opmuntring formaaede ham til at fortsætte den eengang betraadte Bane. Han begyndte 1722 at arbeide for den danske Skueplads og vandt her snart stormende Bifald til Trods for de Lærdes Harme, der fandt det høist uanstændigt, at en Professor befattede sig med slige Gjøglerier, og til Trods for de Mangfoldiges Knurren, der følte sig personligt trufne af hans Satirer.

Til samme Tid yttrede sig ogsaa paa det religiøs-kirkelige Gebeet reformatoriske Ønsker og Forslag, men dog endnu kun saa svagt og spredt, at det er vanskeligt at efterspore dem. Vi maa derfor indskrænke os til i Almindelighed at angive disse Ønskers Retning, og finde dertil uden Tvivl den sikkreste Veiledning i hvad der blev forebragt af hiin Forening blandt Nordlandenes Præster, af hvilken v. Westen fremgik. I en af deres Erklæringer, som tilstilledes Kongen, af 3die Aug. 1714, klagede de nemlig ikke blot over Geistlighedens Vantro og Usædelighed og ønskede, at den af Kongen d. 1 Aug. 1707 anordnede skarpere Prøve og Tilsyn med vordende Præster for Fremtiden nøiere maatte iagttages end hidindtil, men fremkom tillige med flere bestemte Forslag. Angaaende Studenternes Dannelse ved Universitetet var det deres Ønske, at denne maatte antage en mere praktisk Charakteer, saa at de erholdt Veiledning i den theologiske Moral saavelsom i den

*) Peter Paars, udgivet ved A. E. Boye. 4de Oplag. S. VI IX.
**) Holbergs Levnet ved Rahbek. S. 136—143.

præstelige Sjælesorg; angaaende Kirkestyrelsen, at der maatte anordnes „en reguleret Kirkeret, under hvilken alt hvad Kirken immediate vedkommer, burde henhøre“.*) Dette Forslag blev ganske billiget af de tre Professorer, Steenbuch, Trellund og Lodberg, der udgjorde den Commission, som skulde tage det under Overveielse, og i deres Indberetning til Kongen tilføiede de Ønsket om adskillige Ændringer i Kirkeritualet. Saaledes klagede de over, at det aabenbare Skriftemaal blev skammelig misbrugt, da Dommerne ofte dømte Folk til at staae Skrifte for Forseelser, for hvilke Loven bestemte andre Straffe; endvidere ønskede de Djævlebesværgelsen ved Daaben afskaffet, et Ønske, der ikke var bleven hørt siden den strængt lutherske Orthodori havde vundet Magten, men som nu altsaa atter begynder at ytre sig.**) Kongen fulgte med Opmærksomhed disse Forhandlinger, og i et Brev af 29 April 1716, krævede han, „hvad den ommeldte vigtige Post angaaer om den af Præsterne forlangte Kirkeret“ et fuldstændigt Projekt indgivet.***) Men desværre standser Beretningen her, og der tilføies kun, at Sagens videre Fremme blev overdraget Missionscollegiets Præses J. G. Holstein, der raadede Kongen til 1) at affordre alle Præster en Erklæring om hvorledes Vankundighed og Ustik iblandt os kan afskaffes og de kirkelige Tilstande forbedres; 2) at danne en ny Commission bestaaende af twende Geistlige, Biskop Worm og Stiftsprovst Lodberg, twende Professorer, Steenbuch og Trellund, samt twende Jurister, der skulde modtage og ordne alle de indkomne Betænkninger; 3) at paalægge de nordlandske Præster at indgive et bestemt Forslag angaaende den paatænkte kirkelige Domstols Organisation, der

*) Hammond, Den nordiske Missions Historie. S. 115—17.
**) Hammond, Den nordiske Missions Historie. S. 122—23.
***) Brevet findes i Sjæll. Tegn. (Justitsminist. Archiv.)

atter kunde omsendes til Bispernes Betænkning.*) Det er ikke bekjendt, om Kongen har fulgt dette Raad, men det er en rimelig Formodning, at lignende Forslag stadig har sysselsat især Missionscollegiets Medlemmer i de første Aar. Ved Roskilde Landemode 1720 forhandledes der saaledes om Ændringer i Ritualet,**) og denne Sag blev drøftet fra forskjellige Sider;***) men da Efterretningerne ere saa sparsomme om disse Forhandlinger, har det næppe været ret Alvor med at sætte Noget i Værk.

Den mærkeligste Yttring af den Tids Religiøsitet er unægtelig Iveren for Hedningers Omvendelse, og skjøndt det vilde føre for vidt, at følge Missionærene paa deres fjerne Veie, saa maa vi dog lægge Mærke til i hvad Forhold deres Virksomhed staaer til Moderlandet. Stationerne i Ostindien og Finmarken, der begge stode under Missionscollegiet, bleve begge pleiede med al mulig Omhu, men desuagtet synes det, som om den første allerede havde havt sin bedste Tid. Ved Ziegenbalgs (1718) og hans tro Medhjælper Mag. Gryndlers (1720) Død, havde Missionen mistet sine dygtigste Arbeidere, efterat der kun var gjort en lille Begyndelse med Stiftelsen af den nye Menighed. Collegiet havde sørget for, at der vare Mænd tilstede, som kunde træde i de Hedengangnes Sted, mellem hvilke Benjamin Schulze var den virksomste; men allerede hos disse var Iveren betydelig kjølnet og maaskee Dygtigheden mindre. Det var altid fra Halle, at Missionen erholdt sine Arbeidere, og om dette bidrog til at udbrede dens Berømmelse i en videre Kreds gjennem halliske Missions-

*) Hammond, Den nordiske Missions Historie. S. 123.

**) N. E. Balle, Vei til Hæderlighed. S. 110.

***) I Kataloget over Thotts Samling paa Kg. Bibl. anføres under 4. 350. Steenbuchs Bemærkninger om et nyt Ritual; men dette Hndskt findes ikke mere i Pakken.

beretninger, saa svækkedes derved betydelig Interessen for den her i Landet.*) — Til samme Tid stod den finske Mission sin fuldeste Flor; men en Skildring af dens Virksomhed tilhører mere den norske Kirkehistorie, da det var mellem Nordmænd den fandt saavel sine dygtigste Arbeidere som sine ivrigste Modstandere. Lector v. Vesten havde paa sine Reiser faaet Kirker og Kapeller anlagt, Missionærer og Skolelærere indsat overalt hvor han fandt det fornødent; og sin øvrige Tid benyttede han til, i Thronhjem at danne Lærere, der kunde tale til Finner og Lapper paa deres Modersmaal. Hans ivrigste Modstander var Biskop Krog i Thronhjem, der paastod, at Vesten og hans Venner skildrede Finners og Lappers Hedenskab med altfor stærke Farver, at de ansatte Præster godt kunde overkomme at bibringe dem deres Christendom uden at der behøvedes overordentlige Forholdsregler. Men uagtet alle hans Indsigelser havde v. Vesten ganske vundet Collegiets Tillid, og ved et Ophold i Kjøbenhavn fik han udvirket at Collegiet fik Kaldsret til alle Præstekald i Nordlandene og Finmarken, samt at Overskuddet af Kirkernes Indtægter i hine Provindser anvendtes til Missionen. Da nu han alene varetog Collegiets Forretninger for denne Mission, saa kunde han med en meget udstrakt Fuldmagt arbeide paa Ordningen af Kirke- og Skolesager.**) — Derimod var Collegiet langt fra saa villigt til at gaae ind paa Hans Egedes Planer med Grønland. Alle hans skriftlige Forestillinger vare forblevne uden Virkning, eller havde kun forskaffet ham et tvivlsomt Haab om mulig Understøttelse i kommende Tider. Fast besluttet som han var paa at offre sit Liv til Grønlændernes Vel, vovede han det afgjørende Skridt, nedlagde sit Præsteembede (1718) og flyttede med sin Familie først til Bergen siden til Kjøben-

*) Fenger, Den trankebarske Missions Historie. S. 139 fgd.
**) Hammond, Den nordiske Missions Historie S. 367—76.

havn, for at forsøge hvad der lod sig gjøre til Udførelsen af det Værk, hvori han erkjendte sit Livs Opgave. Men det ene Aar gik hen efter det andet; haanlig Spot eller kold Ligegyldighed mødte ham allevegne, og ingensinde vilde det lykkes ham at vinde nogen formaaende Mand for sine Planer. Han tænkte nemlig ikke blot paa at prædike Christendom mellem Grønlænderne, men derved tillige at bringe dem, der nu igjennem Aarhundreder havde levet affondrede og forglemte, i en nærmere Forbindelse med den øvrige Verden. Det var derfor hans Haab at bevæge Kjøbmænd til at forsøge dette Foretagende for at oplive den gamle Handel; men først efter mange frugtesløse Bestræbelser lykkedes det ham endelig ved en Collekt at bringe den fornødne Sum tilveie til Skibenes Udrustning. Nu besluttede ogsaa Regjeringen sig til at understøtte ham ved at beskikke og lønne ham som Missionær, og han naaede endelig i Sommeren 1721 det Land, der igjennem saa mange Aar havde været hans Ønskers Maal. Uagtet Vanskelighederne ved Evangeliets Forkyndelse mellem Grønlænderne vist vare langt større end Egede havde tænkt, da han forefandt et Folk, der i Sprog og Sæder var aldeles forskjelligt fra Nordmændene; uagtet Handelen ikke vilde give det Udbytte, man havde lovet sig, saa blev dog Egedes faste Fortrøstning til Guds Bistand ikke beskjæmmet. Medens han i Landet selv havde at kjæmpe med utallige Møisommeligheder, var hans Forhold til Moderlandet bestandig meget usikkert. Det var ikke Missionscollegiet men en Forening af, meest bergenske, Kjøbmænd, der havde begyndt dette Foretagende og af hvem derfor Egede var afhængig; men nu da han ved sin urokkelige Fasthed havde overvundet de første Hindringer, synes det, som der paa mange Steder vaagnede Deeltagelse for hans og for Grønlændernes Sag. Der blev ved Reskr. af 14 Nov. 1721 anordnet Kirkebøn for denne Mission; der blev

lovet (6 April 1723) grønlandske Præster fortrinlig Adgang til Befordring, naar de medbragte Egedes Anbefaling; men ligesom det var ved forenede Kræfter af dem, hvis Interesse var vakt for Sagen, og ikke ved Regjeringens Foranstaltning, at Missionen først blev begyndt, saaledes var det ad samme Vei den skulde vinde Fodefæste. Da nemlig Bergens Kjøbmænd vaklede, og Regjeringen ingen Udvei vidste til at understøtte dem, da det saae ud som om det næppe begyndte atter skulde standse, maatte man som den sidste Udvei atter tage sin Tilflugt til Folks frivillige Gaver. Det lykkedes over al Forventning; inden kort Tid var der samlet en Sum af 50000 Rdl., hvorved Missionens nærmeste Fremtid var sikkret.*) Jo sjældnere det er i hine Tider at see Folket handle, desto mere maa man skjønne paa slige Træk, og ingen paaskjønnede det inderligere end Egede, som derved blev istand til at fortsætte sin Virksomhed.

Medens Missionen saaledes var i fuld Gang, havde Regjeringen stadig sin Opmærksomhed henvendt paa Almuens christelige Oplysning. I alle Kjøbenhavns Sogne vare Fattigskoler bleven oprettede, der stode under Præsternes Tilsyn. Ved Forordn. af 12 Juni 1716 erholdt ikke blot disse Skoler deres nærmere Instrux; men denne gjaldt alle danske Skoler i Kjøbenhavn. „Hver Sognepræst maa i sit Sogn drage Omsorg for at faae dygtige og beqvemme Personer, Studenter eller andre, som til slige Embeder ere skikkede, hvilke han da, naar de ere overhørte, forsender til Øvrigheden, som beskikker dem til Embedet“; . . . og „Ingen maa herefter holde Skrive- eller Regneskoler, eller oplære de Unge i deres Børnelærdom, medmindre han tilforn af Sognepræsten er overhørt og af Øvrigheden forordnet“. Efterhaanden blev det Exempel, der

*) Rudelbach, Christelig Biographi. I. S. 323.

var givet i Hovedstaden, med Oprettelsen af Fattigskoler, efterfulgt i Provindsernes Kjøbstæder, og da maatte ogsaa der den omtalte Instrux komme til Anvendelse. — Desuden var der megen Tale om at gjøre noget for de Børn, der vare berøvede deres Forældre, eller paa andre Maader vare fuldkommen hjælpeløse, og i den Henseende stod Frankes berømte Stiftelse, det hallisske Vaisenhuus, som lysende Forbillede. Dog var der Ingen, der tænkte paa at følge Frankes Exempel med Hensyn til Maaden at bringe det istand, nemlig ved frivillige Kjærlighedsgaver; man ventede, at Regjeringen skulde sætte det i Værk. Saalænge Krigen varede, lod dette sig ikke godt gjøre, men neppe var den endt, før der ved Kongebrev af 8 April 1720 blev bestemt 2000 Rdl. af Postkassen, „saavel til Vaisenhusets Oprettelse som til Hittebørns Antagelse og Opfostring" og der blev nu strax med Iver taget fat paa Sagen.*) En Gaard paa Nytorvet, der tidligere havde hørt til det af Christian V stiftede ridderlige Akademi, blev, efterat denne Anstalt under Krigen havde endt sin korte Tilværelse, overladt Vaisenhuset, og Bestyrelsen af denne Stiftelse overdraget ikke Fattigdirektionen men Missionscollegiet, saaledes at dets Secretær, dengang C. Wendt, skulde være Stiftelsens Inspectør under Collegiets Tilsyn, rimeligviis fordi den i sit hele Anlæg og Virksomhed skulde holdes saa nær som muligt ved det hallisske Forbillede. Det var derfor heller ikke uden Grund, at Vaisenhuset blev betragtet som en pietistisk Missionsanstalt i Kjøbenhavn, der skulde virke til christelig Opvækkelse efter Speners Maade saavel ved de talrige Opbyggelsesskrifter, der her bleve trykte, som ved de Mænd, der her erholdt Ansættelse. Derved bleve de gudelige Forsamlinger i Husene, der tidligere vare forbudte, atter almindelige, men for-

*) Brevet findes Sjæll. Tegn. (Justitsmin. Archiv.)

nemmelig havde Omvendelses-Iveren Joderne til Formaal. Disse Bestræbelser erholdt endog kongelig Sanction, da der, efterat Vaisenhuset var kommet ret i Gang og havde faaet sin Instrux af 24 Juli 1727, blev i Anstaltens Kirke i dette Øiemed anordnet Prædikener og Samtaler, hvor alle Jøder, der opholdt sig her i Staden, skulde indfinde sig.

Bekjendtest af alle Frederik IV's Foranstaltninger til Almuens Oplysning, er Oprettelsen af 240 Landsbyskoler paa det kongelige Ryttergods. Havde Lytkens havt væsentlig Andeel i Fattigskolernes Oprettelse i Kjøbenhavn, saa erhvervede en anden Hofpræst sig den samme Fortjeneste med Hensyn til Landsbyskolerne. Nordmanden Peter Hersleb, der 1719 var bleven Slotspræst paa Frederiksborg samt Sognepræst til Hillerød og Herløv, indgav nemlig et Forslag om Indretningen af en Bondeskole i sit Annexsogn Herløv; og dette Forslag vandt i den Grad Kongens Bifald, at han besluttede at anvende det i en videre Kreds.*) For at skaffe de fornødne Penge tilveie blev der bestemt, at Overskuddet fra de kongelige Kirker paa Rytterdistrikterne herefter skulde anvendes til Skolerne, og for at holde en nøiagtigere Control med disse Indkomsters Anvendelse, blev der atter foretaget en Forandring med Kirkernes Tilsyn. Istedetfor at dette fra Christian V's Tid af, havde været overladt Stiftamtmand og Biskop i Forening, blev der nu som i Frederik III's bestikket egne Kirkeskrivere eller Inspektører, een Inspktør for tre Rytterdistrikter, som efter deres Instrux af 28 Marts 1728 skulde drage Omsorg for, at Skolerne erholdt hvad der tilkom dem, naar alt var fradraget, hvad der udkrævedes til Kirkebygningens Vedligeholdelse. Paa denne Maade bleve Midler skaffede tilveie ikke blot til Opførelsen af solide grundmurede Bygninger efter

*) Zwergius, Sjæll. Cleresi. S. 385.

et foreskrevet Monster, men ogsaa til Skolemesterens fremtidige Lonning, foruden hvad han kunde have i Brændsel, Græsning el. desl. af Sognets Bonder, og dette Kongens priselige Exempel fandt hist og her Efterligning blandt enkelte adelige Herremænd.*) Instruxen for disse Skoler af 28 Marts 1721 er i sine Grundtræk væsentlig den samme som for de danske Skoler i Byerne, dog med den ikke ubetydelige Forskjæl, at Skolebesøget paa Landet ikke blev nogen fri Sag. Alle Sognets Born, der havde fyldt det femte Aar, vare pligtige til at mode; i Tilfælde af Forsommelse, paalaae det Præsten først at advare Forældrene, og, hvis det ikke frugtede, at henvende sig til Amtmanden, som da skulde straffe Ulydigheden enten med Pengemulkter eller med Fængsel paa Vand og Brod. Denne Tvang bidrog ikke lidet ligesom det tvungne Fattigvæsen til at vække Folks Misnoie, og det gik sædvanlig ud over Præsten, naar han efter Embeds Pligt maatte node Bonderne til, at lade Born og Tyende komme til Skole og Læsning.

Med Hensyn til Religionsunderviisningen bestemmer Skoleloven, at „Bornene skulle lære Luthers lille Catechismus Ord for Ord udenad, siden den i Stiftet brugelige Forklaring", og disse sidste Ord bekræfte, hvad der tidligere er bemærket, at der i hvert Stift forefandtes saadanne Forklaringer. Da imidlertid Skolernes Oprettelse foranledigede, at flere af disse bleve trykte, turde det her være Stedet at nævne dem, der synes at have vundet meest Udbredelse. Fra Aalborg Stift kom saaledes „De fire Bisskoppers Catechismus" besørget 1721 af Provst Christopher Mumme, Præst i Aasted og Skjærum, der har sit Navn af fire aalborgske Bisper, M. Foss, Bornemann, J. Bircherod og Thestrup, der alle nævnes paa Titelbladet, fordi Udgiveren havde benyttet deres Anviisninger. — Den fyenske Bisskop Jacob Lodberg udgav 1720 „Korte

*) Pont. Ann. IV. S. 38.

Spørgsmaal over Katechismus„, som, skjøndt den blev brugt i flere af Stiftets Skoler, dog ikke kunde fortrænge den ældre, der efter Oplagenes Antal at dømme hørte mellem de meest udbredte, nemlig „Den enfoldige Børnelærdoms usvigelige Mælk" 1692, af Mads Rostok, Sognepræst i Middelfart, der anbefalede sig ved Simpelhed og Tydelighed. — Saavel Mummes som Lodbergs bleve meget skarpt bedømte, da de udkom;*) men fornemmelig var dette Tilfældet med en lille Forklaring, der udkom anonymt i Kjøbenhavn 1723 baade paa Tydsk og Dansk, forsynet med Biskop Worms Approbation. Professor Hans Bartholin indgav nemlig til Storkantsleren Grev U. H. Holstein en vidtløftig Klage, hvori han søgte at vise, at Bogen var overfyldt af pietistiske Vildfarelser, hvorfor han ønskede den strængelig forbuden;**) men Bartholin bestræbte sig ogsaa i denne Henseende forgjæves for at stemme den pietistiske Strømning, og Bogen holdt sig længe i Brug paa flere Steder.

Uagtet alt, hvad Frederik IV saaledes gjorde for at fremme Almuens Tarv, saa yttrede der sig dog fra flere Steder bittre Klager, vel ikke saameget over Regjeringen som over de underordnede Embedsmænds Færd, de geistlige ingenlunde undtagne. Fra Odense indkom der 1717 en anonym Klage over Biskoppen Christian Muus, der var Lodbergs Formand, dog ikke over ham alene, men ogsaa over Stiftamtmanden og næsten alle Byens geistlige og verdslige Embedsmænd Der blev nedsat en Commission desangaaende, i hvilken Hans Bartholin havde Sæde, der glædede sig til, at han nu skulde

*) Kritik over de fire Biskoppers Katechismus i Haandskr. Ny kgl. Saml. fol. 732. Om Lodbergs Katechismus see Bloch, Fyens Geistlighed S. 210.

**) Klagen findes blandt Pontoppidans Collectanea ad hist Dan. Thottske Saml 4. 1578.

»børste Støvet af Bispens Floiels Kjortel«; men Sagens Udfald er ikke bekjendt, og der fortælles kun, at Kongen leilighedsviis gav Biskop Muus en mundtlig Irettesættelse.*) — Nogle Aar senere 1722 indkom der fra Skanderborg Rytterdistrikt en lignende Klage, der ligeledes var uden Navns Underskrift. Klagen dreier sig fornemmelig om, at »Bønderne nuomstunder ikke kunne fornøie deres Sognepræster for disses Korntiende i Afgift som i forrige Aaringer, eller som de havde givet Formændene«; men den indskrænkede sig dog ikke ene til Tienden; ogsaa med Hensyn til de andre Afgifter klagede Bønderne over Præsternes Unøisomhed, og over de mange Kunstgreb, hvorved de vidste at forhøie deres Indtægter. Da Kongen havde modtaget Klagen, affordrede han strax Geistligheden en Erklæring, og Lassen Tychonius, dengang Stiftsprovst i Viborg, gav Svaret paa Standens Vegne. Først gjorde han opmærksom paa, at Klagen var uden Underskrift, hvorfor den mere maatte behandles som et anonymt Smædeskrift end som en retslig Anklage. Hvad Hovedsagen angik, indrømmede han imidlertid, at Præsterne nu vare mere nøieregnede med Bønderne end tilforn, men fremhævede tillige, at de maatte være det, da de store Skatter og Afgifter, der altid mere og mere paalagdes Præsterne, nødte dem dertil. „Den fornemste Aarsag — hedder det i Forsvaret — til Tiendeaccordens høiere Opdrivelse nu end tilforn, bestaaer derudi, at tidligere da Bønderne i Sogne med Leensmænd eller Husbonde kaldte selv deres Præst, forsømtes ikke, at man jo formaaede ham (for den Godhed de gjorde ham ved at vocere og vælge ham) til den Erkjendtlighed, at unde dem Tienden for en taalelig Afgift langt under dens Merite: da vi nu kun dependerer af Kongen, da vore Udgifter idelig vore — saa-

*) Bloch, Fyens Geistlighed. S. 192.

som Skatters Udbredelse i den sidste Tid — saa tvinges vi til at regne nøiere«. For at vise at Præsterne desuagtet ikke ere urimelige og ubillige ved disse Accorder anføres følgende: »Der kommer en fattig Student, der aldrig veed hvad Plov og Avl er, der mener, man kan avle Malt som Byg; han seer vel ud til at trække en gammel, klog Bonde op ved Accord helst om Korntienden. Den unge Præst er glad, han har faaet alt sit Ønske, og naaet et fattigt Levebrød, og den gamle Bonde veed saaledes at krympe sig over et Fjerdingkar, at Præsten mener, han har truffet ham op, naar han har faaet det til en arm Skjæppes Forbedring«. Som det sidste Argument anfører Forsvaret til Slutning: »Vi ere 500 Geistlige, høie og lave i Jylland; naar ti Mand fradrages, eier vi allesammen i holdne Midler vel ei en Tønde-Guld, hvilket er den Summa, som jeg har seet een Kjøbmand eller Landmand ved 30 Aars Lykke erhverve sig«.*) Det synes som Kongen har følt sig tilfredsstillet ved dette Forsvar for Geistligheden, og at der ikke blev foretaget videre i den Sag.

Men det var ikke blot mod de underordnede Embedsmænd, det var selv mod dem, der stode Kronen nærmest, at der i Smug reiste sig Beskyldninger om de groveste Underslæb. Bartholomæus Deichmand, en klog og smidig Hofmand, var i sit tredivte Aar bleven Bisskop i Viborg og derfra 1712 kaldet til Christiania, men han var gjerne saaledes optaget af forskjellige verdslige Forretninger, at han ikke fik synderlig Tid til at passe sit geistlige Embede. Han skal under et Ophold i Kjøbenhavn først være fremkommen med hine Beskyldninger, og derved givet Anledning til at der 1721 blev nedsat en hemmelig Commission for at undersøge Embedsmændenes Forhold. Ved disse inqvisitoriske Undersøgelser,

*) Riegels, Frederik IV. Historie II. Bilag S. 938—89. Jfr. Haandskr. paa Kgs Bibl. Thottske Saml. 4. 1593—94.

der afholdtes saavel i Hovedstaden som i Provindserne, kom man under Veir med meget, der altsammen blev opskrevet og henlagt i Commissionens Archiv. Flere høitstaaende, forhen meget anseete Mænd bleve derved pludselig afsatte fra deres Embeder; saaledes Sekretæren i det danske Cancelli Frederik Rostgaard, Justitiarius i Høiesteret Skavenius, Admiral Iydikær osv. Den hele Fremgangsmaade i denne Sag er saa gaadefuld, at den alene synes at kunne finde sin Forklaring i Hofkabalernes mystiske Regioner, hvilket ogsaa vinder Bestyrkelse derved, at Christian VI, saasnart han kom paa Thronen, lod alle Commissionens Protokoller og Akter tilintetgjøre, og til samme Tid Biskop Deichmand sætte under Tiltale for den samme Forbrydelse, han nylig havde anklaget Andre for. Sagen faaer derved det Udseende, som om den hele Undersøgelse var en Kabale af den rænkefulde Dronning Anna Sophie og hendes Venner, og neppe kan man anføre det som Beviis herimod, at Rostgaard, der hørte til Dronningens Parti, ogsaa blev indviklet i Sagen, da det er aabenbart, at han kun dreven af sin egen onde Samvittighed forplumrede sig sin Stilling, uden at man ellers i Grunden vilde fortrædige ham. Saasnart han nemlig fik Nys om, at en saadan hemmelig Commission var nedsat, indgav han et Memorial til Kongen, hvori han uden Opfordring tilstod alle sine Forseelser, og Angsten havde i den Grad berøvet ham al Samling, at han, da han ikke strax fik Svar, flygtede hemmelig til Skaane, for saaledes at unddrage sig Kongens Magt; nu blev man nødt til at dømme ham; han mistede sit Embede og skulde tilbagebetale den Sum, han ad ulovlig Vei havde erhvervet, som han selv havde anslaaet til 3 à 6000 Rdl. Skjøndt Dommen allerede i sig selv var paafaldende mild, saa var det end ikke Alvor med dens Fuldbyrdelse, da han aldrig kom til at betale den idømte Bøde og kort efter blev

ansat i et andet Embede. Dersom denne Opfattelse af Forholdet er rigtig, saa forklarer det sig maaskee, hvorledes twende Mænd, af hvilke den ene var en Præst paa Christianshavn, Hans Trojel, Aaret efterat Commissionen var nedsat 1725, kunde fremkomme med Beskyldninger om, at Dronningens Slægt og Venner arbeidede paa at indskrænke Kongens Enevoldsmagt. Dersom dette var et maskeret Angreb fra Modpartiet, beregnet paa at røre Kongen ved den ømmeste Side, saa mislykkedes det rigtignok aldeles. De twende Angivere, hvad enten de lededes af privat Hevngjerrighed eller bleve brugte som Redskaber af Andre, bleve af en dertil beskikket Commission dømte som Bagvaskere fra Ære og Gods, Præsten Hans Trojel tillige fra Livet; men begge benaadedes paa Dronningens Forbøn, og bleve hensatte paa Munkholm.*) — Kongens Forhold til Anna Sophia som hendes senere Færd hører i det Hele til de mørkeste Partier i Frederik IV's Historie, og skjøndt det ikke vedkommer os her at oprede Hofkabalernes indviklede Væv, saa turde Sagen dog ikke ganske forbigaaes; hvorledes den nemlig end forholder sig i det Enkelte, i hvilket Øiemed end Commissionens Undersøgelser bleve foretagne, saa afgiver dens Resultater et sørgeligt Beviis paa, at Bestikkelser og Underslæb blandt Embedsmænd, de geistlige saavelsom de verdslige, ligesom i Christian V's Tid, endnu hørte til Dagens Orden, hvilket naturligviis maatte bidrage overordentlig meget til at svække Embedsstandens og især Præsternes Anseelse hos Menigmand.

Et mærkeligt Exempel paa, hvorledes de pietistiske Sværmerier havde vundet Indgang blandt Folk, frembyder den Proces, der blev anlagt mod en Degn paa Lolland, Christian

*) Andreas Hojer, König Friederich der Vierte. Tondern 1829 II. S. 166 flgg. Akterne i Hans Trojels Sag findes Thottske Saml. fol. 1153.

Mundt, for fanatiske Griller. Ved Læsning af forskjellige Opbyggelsesskrifter, ved Samtaler med pietistiske Udsendinge, var han bleven vakt til Erkjendelsen om Statskirkens grundløse Fordærvelse; og Forventningen om, at det var ved Jøderne som Guds-udvalgte Folk man alene kunde vente den i Synd og Last hensunkne Christendoms Fornyelse, havde ogsaa saaledes forvirret hans Hjerne, at han troede sig kaldet til at optræde som dette Folks Prophet. Under Navn af Eliezar fra Rakskov lod han udgaae et Brev til Jøderne, hvori han vilde vise „at det, som er spaaet og som tilforn er fuldkommet i de jødiske Landes Ødelæggelse, skal nu altsammen fuldkomnes paa de Christnes Lande, og den hellige Stad skal atter bebygges i Ederes Fædres Land igjen, som Gud har lovet Eder inden en stakket Tid efter 50 Aar ere fuldkomne fra dette Aar“. — Især var han misfornøiet med Præstens Kapellan Rasmus Raahauge, da han paastod, at denne i sine Prædikener kun formanede Tilhørene til at komme i Kirke, gaae til Skrifte og til Alters som, om alting dermed var gjort; at han altid talte om den Frimodighed, enhver Christen burde have, til stor Forargelse for de ængstede og bedrøvede Sjæle, som Præsten slet ikke brød sig om, skjøndt Evangeliet netop hørte dem til. Derfor meente Mundt, at han heller ikke efter en saadan Prædiken kunde læse andet i Chorsdøren end Fadervor, da han umuligt kunde takke for den Trøst og Oplysning, han af Prædiken havde faaet. — Naar Folk kom til Skrifte sagde han til dem, at de gjorde bedre i at blive hjemme og bede til Gud i Londom af et oprigtigt Hjerte, end her komme til Præsten. Da han siden blev draget til Ansvar derfor, svarede han: „Om den Magt, som I kalder *potestas clavium* og have af Dyret, nemlig af Jordens Konger, ligesom hine andre af Paven, derom har jeg sagt, at det er Eders Kjendemærke, ligesom naar en Tyv gribes og der

findes falske Nøgler hos ham til at oplade alle Laase med uden Forskjæl;.... thi viser mig af den hellige Skrift, at Himmeriges Nøgle forklares ved nogen Magt, som I kalde det, mens jeg siger, at det er sagt om at bekjende Synderne for hinanden og bede for hverandre.... Men om I blive ved at modsætte Eder med Eders Øvrigheds-Anstalter, og ellers med Kirkens Lærdom og Symboler formene mig at lære Guds Ord og Sandhed,.... skal dog ikke derfor dette Ord blive til Intet, omendskjøndt det endnu maatte opholdes lidet for deres Skyld, som have Lyst til Uretfærdighed«. — Mundts nærmeste Foresatte var Nicolai Edinger, Provst i Sønderherred og Sognepræst i Vestenskov og Kappel, hvor Mundt var Degn. Denne gjorde mange Forsøg paa at bringe Degnen fra de fanatiske Griller, men da dette ikke frugtede, lod han ham indstævne for en Provsteret. Men Mundt lod sig ikke skræmme; han udlod sig med, at han meget vel vidste, det var ikke Præsten, der havde fundet paa de Vranglærdomme, der hørtes i Kirken, men den egentlige Ophavsmand var Professor Hans Bartholin og hans *Elementa theologica*, hvilken Bog han ofte tilbød sig at ville gjendrive, uden at man dog vilde indlade sig med ham derom. „I denne Bog, sagde han, er ikke een Troesartikel ret lært efter Troens Maade i Propheternes og Apostlernes Skrift, uden den ene Arikel om den hellige Skift, men den forstaaer hverken Bartholin eller Præsten«. Rigtignok havde Bartholin erklæret ham for en *fanaticus* for hans Paastand, men han declarerede til Gjengjæld Bartholin for en Løgner, og vilde man lade ham komme til Orde, skulde han snart bevise, at Bartholin ikke forstod „Begyndelsens Elementer i Guds synderlige Ord eller den almindelige Katechismus«. — Ved Provsterettens Kjendelse d. 5 Febr. 1725 blev han dømt til at miste sit Embede, men Edinger syntes, at denne Dom var

altfor lemfældig, da Mundt, som havde bespottet Øvrighedens christelige Anstalter, maatte hensættes i en Straffeanstalt for at gjøres uskadelig. Han blev derfor indstævnet for Landemodsretten, der bestod af Stiftsamtmand Reichow og Biskop Lodberg, men endskjøndt han her udtalte sig med samme hensynsløse Dristighed, opnaaede Edinger dog ikke nogen Skjærpelse i Dommen, der blev afsagt d. 14 Juni s. A., og Mundt forblev uanfægtet i Sognet.*) Hans senere Skjæbne er ubekjendt; kun kan det her leilighedsviis bemærkes, at en af hans Efterfølgere i Degnekaldet om ikke hans nærmeste var Søren Balle gift med Margarethe Dorothea Mundt, utvivl en Datter af den her nævnte; deres Søn blev opkaldt efter Præsten Nicolai Edinger, saa at altsaa Sjællands berømte Biskop Balle rimeligviis var en Dattersøn af den fanatiske Sværmer Christian Mundt.

Ligesom i Holger Paulli's Sværmerier saaledes var ogsaa hos Mundt Tanken om Jødefolkets Omvendelse som Forbud paa de sidste Tiders Opvækkelse stærkt fremherskende, og dette minder os om de Forsøg i den Retning, hvormed man sysselsatte sig i Hovedstaden. Kongens Broder Prinds Carl fulgte med megen Opmærksomhed disse Bestræbelser, og hans Protection har neppe bidraget lidet til at skaffe Missionen den Smule Fremgang, den vandt. En døbt Jøde, Frederik Petersen Vessel udgav 1724 et lille Skrift: „Die gifftige Qvelle des Talmuds“, som han tilegnede Prindsen til Tak „for den særdeles Naade, han af ham havde nydt siden sin Omvendelse“; et lille Skrift, hvorved han som ved flere lignende søgte at oplyse sine forblindede Landsmænd om deres Vildfarelser. Neppe har denne Vessel været den eneste, der paa den Tid

*) Alle Akter i denne Sag med Bilag af alle Mundts fanatiske Skrifter findes fuldstændig i Pontoppidans Collectanea ad hist. Dan. Thottske Saml. 4. 1578. S. 181—398.

lod sig døbe; men snurrigt nok er det, at der netop som Modstykke hertil fra samme Tid fortælles om een Omvendelse i modsat Retning, hvilket maaskee kunde være det eneste Exempel herpaa. En Procurator i Kjøbenhavn Jens Petersen Gedelocke sluttede sig nemlig til Jøderne, forsaavidt han overholdt de jødiske Ceremonialløve, helligholdt Sabbaten istedenfor Søndagen, og tog ikke Deel i nogen christelig Gudstjeneste; men det var først efter hans Død, at hans Overgang kom for en Dag, og det voldte da mange Bryderier, om han skulde begraves som Christen eller som Jøde.*) Skjøndt der ligeledes efter hans Død blev trykt Skrifter af ham, seer man dog ikke, hvad der havde bevæget ham til dette Skridt; det var et Indfald, som nok kunde være foranlediget ved den Opmærksomhed, der netop ved Omvendelsesforsøgene vaktes for Jøderne. I Forbindelse med disse Forsøg staaer det udentvivl, naar det ved et Reskript blev forbudt Jøderne at holde christne Folk, hvilken Foranstaltning Bisskop Worm gav sit udeelte Bifald, da han kort efter fik Leilighed til at erklære sig derom. Mellem Indvendingerne omtalte han: „at Jøderne ei kunne holde deres Sabbat, uden at have Christne i deres Tjeneste, for at tænde deres udgangne Lamper og Lys, sætte det til Sabbaten kogte Mad paa Ilden og siden paa Bordet .... Men bevare mig Gud, at jeg skulde raade dertil; thi de Christne, der skulle gjøre Jøderne saadan Tjeneste, maatte tænke, at bemeldte Jøder havde enten Ret eller Uret; tænkte de, at de havde Ret, vare de ikke Christne; tænkte de, at de havde Uret, hvorfor skulle de ved deres Tjeneste styrke dem i deres Uret".**) — Det

*) Dansk Kirketidende. VI. S. 363—78. Kirkehistoriske Samlinger I. S. 117—22.

**) Fallesen, Theologisk Maanedsskrift. 1808. XII. S. 443—57. Denne Bisskop Worms Skrivelse til Frederik IV. er foranlediget ved en Forespørgsel fra Altona, men den finder ogsaa her Anvendelse.

blev ovenfor bemærket, at der blev anordnet en Gudstjeneste ved Vaisenhuset, hvor Joderne kunde høre Evangeliets Forkyndelse og fremkomme med deres Indvendinger. Den blev anordnet efter Missionscollegiets Indstilling ved Reskr. af 7 Juni 1728: „Skjøndt vi intet høiere ønske, end at Vi kunde see samtlige vore Undersaatter alle paa den Maade frygte Gud, som han i sit Ord, saavel det nye som det gamle Testamente, selv har budet og befalet: ere vi dog ikke sindet ved nogen Tvang at bringe Joderne til Omvendelse, men ville alene, af christelig Omsorg for dem som en Deel af vore Undersaatter, lade forsøge, om det ikke maatte behage Gud ved Aandens Kraft i Ordet at lede dem til sand alvorlig Omvendelse.“ *)

Dog bleve disse Forsøg som saameget andet pludselig standsede, da den frygtelige Ildebrand d. 20—23 Octb. 1728 lagde Vaisenhuset tilligemed den betydeligste Deel af Hovedstaden i Aske. Vel havde Landet for ikke længe siden været hjemsøgt af en haard Landeplage, da Pesten rasede i Kjøbenhavn i Sommeren 1711, men end ikke denne formaaede saaledes at lamme det hele Folk som hiin ødelæggende Brand. Det Pludselige og Uventede i denne Ulykke, der i faa Dage bragte mangfoldige af de rigeste og driftigste Folk til Betlelstaven, rystede Alle, ikke blot Hovedstadens Befolkning, der var Vidne til al den Jammer og Elendighed, men det hele Lands, der med ængstelig Begjærlighed lyttede til de gruelige Skildringer af Slægtningers og Venners Nød. Alle følte det, at der var overgaaet dem en svar Gudsdom, og overalt hvor der var dygtige Præster, undlod de ikke i alvorlige Bodsprædikener at lægge deres Menigheder det paa Hjerte. Der vaktes derved en langt mere modtagelig Stemning for den pietistiske Bevægelse, og i alle Kredse mellem de Fornemme

*) Kirkehistoriske Samlinger I. S. 123.

saavelsom mellem de Ringe fandt straffende Opvækkelsestaler villige Øren. — Foruden de vigtigste af Hovedstadens Kirker, Frue, Helliggeist, Petri, Trinitatis, blev det hele Universitet med alle dens Bygninger og værdifulde Samlinger et Rov for Luerne; det var det syttende Aarhundredes Videnskabelighed, som dermed laae i Aske. Længe havde der herrsket en almindelig Utilfredshed mellem de Studerende, og fra de Lærde hørte man næsten intet andet end Klager over deres Kaar og over Videnskabelighedens hele Tilstand. Holberg og de der tænkte som han, alle de Præster og Videnskabsmænd, der vare berørte af den hallishe Opvækkelse, krævede en fuldkommen Forandring i den hele Dannelsesmaade, hvorved man opgav den tomme Formalisme, den latinske Sophistik og Disputerekunst for at tilegne sig de Kundskaber og Færdigheder, Livet krævede. Endskjøndt der ikke var Mangel paa dygtige Mænd i forskjellige Retninger, saa var dog hidtil alting blevet ved det Gamle; men nu maatte der begyndes noget nyt. Der fremkom en Mængde Forslag og Betænkninger; Enhver meente, at Øieblikket var kommet til at faae sine Yndlingstanker satte i Værk; men det var ikke Frederik IV beskikket at gjennemføre Forandringen, da han døde to Aar efter Branden paa Odense Slot d. 12 Octb. 1730.

Det er ofte bemærket, at Frederik IV og hans høitbetroede Mænd ingen Sands havde for boglige Sysler og lærd Videnskabelighed; det er ogsaa tidligere bemærket, at hans Sands for praktisk Virksomhed gjorde ham villig til at gaae ind paa meget af det, Statskirkens Orthodoxe fordømte som pietistiske Sværmerier. Men betragte vi nu hans Regjering i dens Heelhed, saa er det umiskjendeligt, at netop den Maade han sluttede sig til den, bidrog til at lede den religiøse Gjæring bort fra det Maal, den egentlig tilsigtede. Naar denne talte om, at der raadede fordærveligt Hedenskab midt i Christen-

heden, havde Kongen tildeels billiget denne Tale, forsaavidt der i Trankebar, i Finmarken, i Grønland levede Hedninger under en christelig Konges Scepter, som det maatte være hans Pligt at lede til Christendommen. Blev Talen dristigere, idet der blev paastaaet, man kunde finde Hedninger midt iblandt os; da var Svaret: her ere umyndige Børn, der kun slet blive oplyste i deres Christendom, derfor maa der sørges for, at de ved stadig Skolegang oprette det Forsømte; her leve forhærdede uomvendte Jøder, der spotte Evangeliet, ogsaa for dem maa der sørges. Men der var endnu et Skridt tilbage at gjøre: det var ikke blot umyndige Børn og forhærdede Jøder, det var selve de Voxne, der gjaldt for Christne, forsaavidt de vare døbte, gik til Alters, hørte Prædikener i Kirken; det var dem, der levede i hedensk Forblindelse og aandelig Død; denne Erkjendelse, at den hele Statskirke trængte til en aandelig Opvækkelse og Fornyelse, var det Pietismen egentlig vilde vække. Hvergang denne Betragtning havde gjort sig gjældende, og der yttrede sig Ønsker om gjennemgribende Forandringer saavel i Kirke som i Skole, vare de, om end ikke blevne afviste, saa dog henholdte, og Alles Forhaabninger knyttede sig derfor til ham, der nu ved sin Faders Død besteeg den ledige Throne, Christian VI.

